

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE'DE SİYASETİN DÖNÜŞÜMÜ:
DİKOTOMİK KAVRAMSAL MODELLERİN
BİR ANALİZİ

Şükrü Mutlu KARAKOÇ

2502140274

TEZ DANIŞMANI:

Prof. Dr. Haluk ALKAN

İSTANBUL - 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ŞÜKRÜ MUTLU KARAKOÇ Numarası : 2502140274
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : SIYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Danışmanı : PROF. DR. HALUK ALKAN
Tez Savunma Tarihi : 21.05.2019 Saati : 14.00
Tez Başlığı : TÜRKİYE'DE SIYASETİN DÖNÜŞÜMÜ: DİKOTOMİK KAVRAMSAL MODELLERİN BİR ANALİZİ.

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, soruların cevaplarına alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HALUK ALKAN		Kabul
2- PROF. DR. NECMETTİN DOĞAN		Kabul
3- DOÇ. DR. EDİP ASAF BEKAROĞLU		KABUL
4- DR. ÖGR. ÜYESİ İSMAİL ÇAĞLAR		KABUL
5- DR. ÖGR. ÜYESİ SÜLEYMAN GÜDER		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ. DR. AHMET EMRE ATEŞ		
2-DOÇ. DR. LÜTFİ SUNAR		

ÖZ

TÜRKİYE'DE SİYASETİN DÖNÜŞÜMÜ: DİKOTOMİK KAVRAMSAL MODELLERİN BİR ANALİZİ

Şükrü Mutlu KARAKOÇ

Bu çalışma Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere önerilen “dikotomik kavramsal modeller”in 1990’lardan 2010’lara uzanan dönemde yaşanan siyasal dönüşüm etrafında geçerliliklerinin sorgulanmasını amaçlamaktadır. Çalışmada Şerif Mardin’in “merkez – çevre”, Metin Heper’in “aşkın devlet – toplum”, İdris Küçükömer’in “Batıcı laik – Doğucu İslamcı” cephe ve Emre Kongar’ın “devletçi seçkinci - gelenekçi liberal” cephe modellerinden oluşan dikotomik kavramsal modellerin Türkiye’de son otuz yılda yaşanan siyasal değişme etrafında geçerliliklerini yitirmiş oldukları tezi öne sürülmektedir. Bu bağlamda dikotomik kavramsal modellerin geçerliliklerini, Türkiye siyasetini açıklama kabiliyetlerini ortadan kaldıran ve 1990’lardan 2010’lara uzanan ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşüm analiz edilmektedir. 1990 sonrası dönemde Türkiye’de yaşanan sosyo - politik dönüşümün ele alındığı bu analiz sürecinde çoğulcu grup yaklaşımından hareket edilmektedir.

Çalışmada ayrıca söz konusu siyasal dönüşüm etrafında Türkiye’de yeniden şekillenen siyasal hayatı açıklamak üzere alternatif bir kavramsal model önerisinde bulunmaktadır. Çoklu, çok aktörlü ve grup temelli bir yaklaşıma dayalı bu alternatif kavramsal model ‘total siyaset’ olarak adlandırılmaktadır. Total siyaset analizi çerçevesinde *Türkiye’de siyasetin sosyal gruplar arasında sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı düzeylerinde yaşanan, grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkileri etrafında şekillendiği* öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dikotomik kavramsal modeller, merkez – çevre, güçlü devlet geleneği, siyasal değişme, sosyal gruplar, çoklu iktidar kavrayışı, total siyaset.

ABSTRACT

TRANSFORMATION OF POLITICS IN TURKEY: AN ANALYSIS OF DICHOTOMOUS CONCEPTUAL MODELS

Şükrü Mutlu KARAKOÇ

This study aims to investigate the validity of “dichotomous conceptual models”, which are put forward to explain politics in Turkey, by focusing on the political transformation in the period extending from 1990’s to 2010’s. The major argument of this study is that dichotomous conceptual models, which include the models of Şerif Mardin's “center-periphery”, Metin Heper's “transcendent state – society”, İdris Küçükömer's “Proponents of westernization/ secularist - Proponents of easternization/ Islamist” front and Emre Kongar's “statist preeminent - traditionalist liberal” front, have lost their validity in terms of considering political change in Turkey since last three decades. In this regard, this study explores how the economic, the social and the political structural transformations altered the nature of Turkish politics and weakened the strength of dichotomous conceptual models in terms of explaining Turkish politics. Pluralist group approach is adopted to analyse social - political transformation experienced in Turkey after 1990.

This study also proposes an alternative conceptual model to explain the reshaped political life around the political transformations in Turkey. This alternative conceptual model, which is based on multi-dimensional, multi-actoral and group-based approach, is called ‘total politics’ for Turkish politics. In the framework of total political analysis, it is claimed that *politics in Turkey, is shaped around power struggles between social groups at the level of civil society, political realm and the power realm and these power struggles occur with-in and between groups.*

Keywords: Dichotomous conceptual models, center - periphery, strong state tradition, political transformation, social groups, concept of multiple power, total politics.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, esas itibariyle Türkiye’de devlet - toplum ilişkisini, bu ilişkinin kurulma ve değişme biçimini temel problematik olarak almaktadır. Bu siyasi problematik, bir “entelektüel kristalizasyon” süreci üzerinden, “Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere önerilen dikotomik kavramsal modellerin geçerliliklerinin sorgulanması” meselesi etrafında bir araştırma konusuna dönüştürülmüştür.

En başta bu entelektüel kristalizasyon süreci içerisinde tez konusunun şekillendirilmesinde, sonrasında çalışma boyunca yaptığı eleştiri ve önerilerle çalışmanın iç tutarlılığının ve bütünlüğünün sağlanması konusunda katkı ve desteklerini gördüğüm; ayrıca yazım süreci esnasında ortaya çıkan soruların çözümleriyle ilgili, engin birikimiyle yönlendirmelerde bulunan tez danışmanım Prof. Dr. Haluk ALKAN’a teşekkür ederim.

Tezin sınırlarının belirlenmesi sürecindeki katkılarıyla Doç. Dr. Edip Asaf BEKAROĞLU’na; tezi okuyarak katkı sunan Dr. öğretim üyesi İsmail ÇAĞLAR’a ve Dr. öğretim üyesi Süleyman GÜDER’e teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmayla ilgili kritik kaynak hatırlatmaları konusunda Doç. Dr. Alim ARLI’ya; yine yoğunlukları arasında tezin bazı kısımlarını okuyarak değerli eleştirilerini paylaşan Prof. Dr. Hamdi GENÇ’e çok teşekkür ederim.

Kaynaklara ulaşma konusunda kıymetli isimlerden yardım ve destek aldım. Bu destekler için Fatih YÜCEL’e, Hilal Gül KAPLAN’a, Ferhat KÜÇÜK’e, Muhammed Emin ÜNAL’a ve İsa KARABAŞOĞLU’na pek çok teşekkür etmeliyim. Bu konuda iki isme ayrı birer parantez açmam gerekiyor. Ebubekir Muhammed DENİZ. O, hemen her ay bu çalışmaya taşıdığı kitap yükünün yanı sıra, alternatif bir öneri geliştirme arayışında olan birinin yakınlarında bulunmanın talihsizliğini de yaşadı. Bu talihsizliğin bir diğer ortağıysa Ahmet Ekrem KAYA’ydı. Tez sürecindeki teknik taleplerime ve sayıklamalarıma katlanan, kadirşinas bu iki isme her şey için çok teşekkürler.

Bu çalışma, baştan planlanmamış, hesaplanmamış; kimi zorluklar, zorlamalar ve mücadeleler içerisinde, kişisel okuma maceralarının ardından, kimi tevafuklarla hasbel kader yaşanmış bir sürecin ürünüdür. Bu süreçte teşekkür borçlu olduğum isim, hiç kuşkusuz hocam Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK. Bir dönem ayrıldığım

akademik çalışmaların ve süreçlerin içerisinde geri dönmeme vesile olduğu, bu konuda beni her zaman teşvik ettiği için; yine bu süreçlerde karşılaştığım zorluklar konusunda sürekli cesaretlendirdiği için; ayrıca İstanbul Bilimler Akademisi'nde sunduğu ortam için kendisine minnettarım. Ayrıca bu akademik süreci devam ettirip ettirmeme konusunda tarafımdan gelebilecek bir “sürpriz karara” hep hazırlıklı olmakla beraber, desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mustafa ÇİÇEKLER'e müteşekkirim.

Ofiste Esat AK abimize de büyük bir teşekkür borcum var sanırım. Her zaman güler yüzüyle ikram ettiği enfes çaylarla, ayrıca özverili kişiliği ve insanlık kalitesiyle bütün çalışma süreçlerini tahammül edilebilir hale getiren Esat abiye sonsuz teşekkürler.

Bu çalışmanın “görünmez kahramanları” eşim ve çocuklarım. Sayıklamalar, zihinsel gerilimler, arayışlar, yorgunluklar, bitmek bilmeyen çalışmalar arasında en büyük yükü onlar taşıdı. Fedakarlıklar onların hesabına yazıldı. Bu tuhaf ve zorlu “macera”ya benimle birlikte katlandılar. Haklarını ödemek için yetersiz elbet ama eşim Arife KARAKOÇ'a, oğlum Ahmet Halit'e her şey için sevgi dolu şükranlarımı sunuyorum. Ve minik oğlum Mehmet Emre. O, bu hikayenin son kısmına yetişti. İçten bir “hoş geldin” demeliyim.

Bir Anadolu köyünden başlayıp büyük şehre uzanan eğitim hayatımda tarifsiz yerleri olan, yaptıkları iyiliklerle bu alemde göçüp giden iki kıymetli insanı, ilkokul öğretmenim Ali İhsan AKŞAHİN'i ve halam Eşe AKIN'ı burada minnetle ve duayla anmalıyım.

Ve tabii ki annem ve babam. Bu çalışmayı onlara ithaf ediyorum. Simasında her zaman sadece inanç, teslimiyet ve iyi niyet gördüğüm annem Sultan KARAKOÇ ve benim bugün teorisiyle uğraştığım şeyin çocuk yaşlarımda bolca hikayesini anlatan babam Osman KARAKOÇ, her Anadolu insanı gibi, evlatlarını “neçe zorluklarla” yetiştiren ama bunu “kolay ve basit bir şey” gibi yapan iki güzel insan. Haklarını ödemeye kifayetsiz bu ithafı, kendilerine duyduğum sevgi, minnet ve hürmetin nişanesi olarak kabul etmelerinden onur duyarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİKOTOMİK KAVRAMSAL MODELLERİN ANALİZİ

1.1. KÜLTÜR-POLİTİK TEMELLİ MODELLER	34
1.1.1. Merkez Çevre Modeli: Şerif Mardin.....	35
1.1.1.1. Max Weber ve Shmuel N. Eisenstadt Hattında Geleneksel Otorite: Patrimonyalizm'den Merkezi Bürokratik İmparatorluğa.....	36
1.1.1.2. Edward Shils ve Merkez Çevre Kavramsallaştırması.....	43
1.1.1.3. Şerif Mardin ve Merkez – Çevre Modeli	48
1.1.2. Devlet Egemen Model: Metin Heper.....	59
1.1.2.1. J. P. Nettl: “Kavramsal Bir Değişken Olarak Devlet”	60
1.1.2.2. Badie ve Birnbaum: : Güçlü Devlet ve Zayıf Devlet Modelleri	69
1.1.2.3. Robert N. Berki: Aşkincılık ve Araçsalcılık Arasında Siyaset ya da “Bir Antitez Olarak Devlet ve Toplum”	79
1.1.2.4. Metin Heper ve Devlet Egemen Model	81
1.2. EKONOMİ-POLİTİK TEMELLİ MODELLER	94
1.2.1. Batıcı-Laik Cephe ve Doğucu İslamcı Cephe Modeli: İdris Küçükömer. 96	
1.2.1.1. Marx, Asya Tipi Üretim Tarzı ve Siyaset	96
1.2.1.2. İdris Küçükömer'de Batıcı-Laik ve Doğucu-İslamcı Cephe	100
1.2.2. Devletçi Seçkin Cephe - Gelenekçi Liberal Cephe Modeli: Emre Kongar	109
1.2.2.1. Marx: Kapitalizm Olarak Modernite.....	110
1.2.2.2. Wallerstein: Dünya-Sistem Analizi ya da Periferideki Modernleşme	112

1.2.2.3. Emre Kongar ve Devletçi Seçkinci – Gelenekçi Liberal Cephe	115
1.3. KLASİK DİKOTOMİK MODELLER ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME: MODELLERİN ORTAK VADİSİ.....	122
1.4. KAVRAMSAL VE METODOLOJİK ÇERÇEVE.....	127
1.4.1. Türkiye’de Siyasal Hayatın Değişimi: Çoklu Bir Perspektife Doğru.....	127
1.4.1.1. Çoğulcu Grup Teorileri	128
1.4.1.2. Robert A. Dahl: Siyasal Kaynaklar, Dağınık Eşitsizlik ve Çoğulculuk	137
1.4.1.3. Çoğulcu Grup Yaklaşımında Siyasal Denklem: Sistemin Denge Noktası ya da Siyasetin Ağırlık Merkezi	142

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE’DE SİYASETİN DÖNÜŞÜMÜ

2.1. EKONOMİ – POLİTİK DÖNÜŞÜM: PİYASA VE LİBERAL EKONOMİ	150
2.1.1. Anayasal İşleyiş – Yeni Ekonomi Arasındaki Paradoks ve Devletin Dönüşümü.....	154
2.1.2. Devlet ve Sermaye Arasında Ayrışma: TÜSİAD Örneği.....	158
2.1.3. Yeni Sermaye Aktörlerinin Ortaya Çıkışı: Dini – Muhafazakâr Sermaye Aktörleri ve MÜSİAD	163
2.1.4. Sermayenin Toplumun Farklı Kesimlerine Yayılışı: Yerel ve Kimlikel SİAD’lar.....	171
2.2. SOSYO – KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM: ÇOKLU KİMLİKLER VE ÇOKLU AKTÖRLER.....	177
2.2.1. Sivil Toplum Alanında Genişleme ve Özerklik.....	178
2.2.2. Kimlik Politikalarının Yükselişi ve Sosyal Grupların Aktörleşmesi.....	186
2.2.2.1. İslami – Muhafazakar Gruplar	190
2.2.2.2. Kürt Sosyal Gruplar	194
2.2.2.3. Kentsel Bir Grup Olarak Aleviliğin Değişimi	198
2.2.3. Sosyal Gruplarda Entelektüel Sermaye Birikimi.....	202
2.2.4. Siyaset – Toplum İlişkilerinin Değişimi.....	211
2.3. TÜRKİYE’DE SİYASAL DÖNÜŞÜM.....	219
2.3.1. Toplumsal İttifaklar ve Kurumsal Değişim	219
2.3.1.1. Cumhurbaşkanlığının Siyasi Konumunda Değişiklik.....	222

2.3.1.2. Ordu – Siyaset İlişkisinde Dönüşüm.....	224
2.3.1.3. Yargı Rejiminde Reform.....	229
2.3.2. Bir Dönüm Noktası: 15 Temmuz ve Yeni Bir Siyasal Sistem	232
2.4. Yeni Siyasal Sistem ve Dikotomik Kavramsal Modeller Açısından Değerlendirilmesi	242

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVRAMSAL MODELLER KONUSUNDA YENİ YAKLAŞIMLAR VE ALTERANATİF BİR KAVSAMSAL MODEL ÖNERİSİ

3.1. YENİ YAKLAŞIMLAR	250
3.1.1. Michael Mann’den Tim Jacoby’ye “Sosyal İktidar” ve Türkiye.....	253
3.1.2. Hasan Bülent Kahraman ve Tarihsel Blok Modeli.....	264
3.1.3. Ziya Öniş ve “Paradoksal Koalisyonlar”	271
3.1.4. Cihan Tuğal ve Hegemonyacı Siyaset	275
3.2. TOTAL SİYASET: ALTERNATİF BİR MODEL ÖNERİSİ	292
3.2.1. Sosyal Gruplar, Sivil Toplum ve Politik Kaynaklar	297
3.2.2. Sosyal Gruplar ve Siyaset Alanı	303
3.2.3. İttifak Eksenleri: Sosyal Gruplar Arasında İktidar İlişkileri.....	311
3.2.4. Sosyal Gruplar ve İktidar Alanı: Siyasal Sistemin Karakteri	315
3.2.5. “İttifaklar Çağı”: Sosyal Gruplar ve 2000’ler Türkiye’sinde Siyaset.....	317
3.2.6. Sonuç	326

SONUÇ..... 332

KAYNAKÇA..... 339

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Yıllara Göre Faal Dernek Sayıları.....184

Tablo 2.2: Yıllara Göre Vakıf Sayıları.....184

Tablo 2.3: Türkiye’de Siyasi Partilerin Parlamento Temsil Seyri.....217

KISALTMALAR LİSTESİ

AB:	Avrupa Birliği
AK Parti:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP:	Anavatan Partisi
AP:	Adalet Partisi
AYM:	Anayasa Mahkemesi
AYİM:	Askeri Yüksek İdare Mahkemesi
BDP:	Barış ve Demokrasi Partisi
BĞMZ:	Bağımsız
BP:	Birlik Partisi
CGP:	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP:	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
Çev.:	Çeviren
DBH:	Demokratik Barış Hareketi Partisi
DEHAP:	Demokratik Halk Partisi
DEP:	Demokrasi Partisi
DP:	Demokrat Parti
DSP:	Demokratik Sol Parti
DTP:	Demokratik Toplum Partisi
DYP:	Doğru Yol Partisi
Ed.:	Editör
FP:	Fazilet Partisi
HADEP:	Halkın Demokrasi Partisi
HDP:	Halkların Demokratik Partisi
HEP:	Halkın Emek Partisi
HP:	Halkçı Parti
HSK:	Hakimler ve Savcılar Kurulu

HSYK:	Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
KOBİ'ler:	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler
LDP:	Liberal Demokrat Parti
MGK:	Milli Güvenlik Kurulu
MHP:	Milliyetçi Hareket Partisi
MİSİAD:	Milliyetçi Sanayici ve İşadamları Derneği
MP:	Millet Partisi
MSP:	Milli Selamet Partisi
MÜSİAD:	Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği
ÖDP:	Özgürlük ve Dayanışma Partisi
RP:	Refah Partisi
SHP:	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SİAD'lar:	Sanayici ve İşadamları Dernekleri
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBP:	Türkiye Birlik Partisi
TİP:	Türkiye İşçi Partisi
TOBB:	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSİAD:	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
USİAD:	Ulusal Sanayiciler ve İşadamları Derneği
YAŞ:	Yüksek Askeri Şura
YDH:	Yeni Demokrasi Hareketi
YTP:	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Uzun yıllar Türkiye’de siyaset, genel itibariyle bir devlet ya da bir iktidar pratiği olarak ama daima *tek aktör* ve *kahraman* merkezli bir süreç olarak tanımlana geldi. Siyaset, hangi sosyolojik ve kültürel ilişkilerden beslendiği bir yana, daima devlet ve iktidarın gölgesinde üretildi ve orada arandı. Bu haliyle de hep bir devlet eksenli toplumsal entegrasyon, kültürel bütünleşme ve devlet merkezli modernleşme meselesi olarak tecelli etti. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye’si açısından siyaset, kültürel ve kurumsal işleyişi itibariyle, kadim bir sorunsal olarak devlet - toplum ilişkilerinin, karşıtlık ve çatışma üzerinden tecelli ettiği *olay mahalli* olarak biçimlendi.

Bu siyaset biçimi ve geleneği içerisinde, Cumhuriyet tarihini dikey olarak kat eden sosyo-politik gelişmeleri, belli bir kavramsal-teorik perspektifle anlamlandırmak, oradaki süreklilik ve değişim unsurlarını tespit etmek, sonrasında ileriye dönük değerlendirmeler için analitik ve metodolojik araçlar önermek üzere farklı kavramsal yaklaşımlar geliştirildi. Bunlar içerisinde en çok öne çıkan ve literatürü en çok etkisi altına alan modeller kuşkusuz ikili karşıtlığa dayalı, *dikotomik kavramsal modellerdi*. Söz konusu dikotomik kavramsal modeller, Türkiye’de siyaseti kategorik ve sabit yapılar arasındaki ikili karşıtlığa dayalı iktidar ilişkileri üzerinden açıklayan bir kavramsal çerçeveyi ifade etmekteydi.

1969 – 1985 tarihsel hattında geliştirilen bu dikotomik kavramsal modeller, siyasal hayatın ortasından geçtiğini öne sürdükleri kavramsal fay hatlarından hareketle, Türkiye’deki siyasal hayata farklı düzlemlerden bakma imkanı sunmuştur. Bu bağlamda söz konusu modeller, Türkiye siyasal hayatındaki tarihsel gelişmelerin, sorunlar, siyasi hareketler, bürokratik yapılar ve siyasal kurumların belli bir perspektifle anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Yine Türkiye’de siyasal hayatı, siyasal oluşumları, iktidar ilişkilerini ve siyasal rejimi yönlendiren güç merkezlerinin, bu güç merkezlerini harekete geçiren sosyo-kültürel dinamikler, ilkeler ve önceliklerin, yine bu güç merkezlerinin performans ve etkinliklerinin belli bir perspektifle kavranmasına zemin oluşturmuştur. Ayrıca daha kapsayıcı olarak, bu kavramsal modeller, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e modernleşme, devlet formasyonu, toplumsal

entegrasyon, kültürel bütünleşme, iktidar ilişkileri, merkezileşme, demokratikleşme sorunsalı üzerinden Türkiye'deki siyaset yapısının açıklanmasına olanak sağlamıştır.

1. Temel Soru / Sorunsal

Türkiye'de 1990'lı yıllarda başlayıp 2000'li yıllarda kurumsal görünürlük kazanan siyasal dönüşüm ve değişim, Türkiye siyasetini açıklayan modeller içerisinde yaygın bir konum edinmiş dikotomik modellerin sorgulanmasına neden olmuştur. Zira söz konusu siyasal değişim, birbirine bağlı kimi sorunsal alanlar ortaya çıkarmış ve dikotomik modellerle ilgili bu sorgulamayı gerekli kılmıştır.

Ortaya çıkan ve dikotomik kavramsal modellerin yeniden ele alınmasını gerektiren temel konulardan en kritiği, oluşan yeni siyasi düzlemde Türkiye'de devlet - toplum ilişkilerinin nasıl biçimlenmekte ve nasıl işlemekte olduğu meselesidir. Başka bir ifadeyle, yanıt bekleyen temel husus, devlet- toplum ve siyaset – toplum ilişkilerinin kurulma biçimi konusunda ne tür ve hangi derinlikte bir dönüşümün yaşandığı sorusudur.

İkinci olarak, yine 2000 sonrasında gerçekleşen siyasal dönüşüm, Türkiye'de siyasetin ağırlık merkezinde ve iktidar ilişkilerinde yapısal olarak ne tür bir farklılaşmanın yaşandığı, bu farklılaşmanın siyaset yapısı içerisindeki derinliğinin ne olduğu sorusunu ortaya çıkarmıştır.

Üçüncü olarak, bahsi geçen tarihsel dönüşüm, toplumsal ve siyasal alanda ne tür bir aktörel dönüşümün gerçekleştiği, bu aktörel dönüşümün kimliksel boyutunun ne olduğu, bu kimliksel boyutun ne tür bir siyasal talep, öncelik ve beklenti profiline yaslandığı, bu profilin siyasetle nasıl bir ilişki tarzı geliştirdiği gibi temel soruları öne çıkarmıştır.

Dördüncü olarak, yaşanan dönüşüm serüveni, Türkiye'de siyasal aktörlerin kurulma, eklemlenme ve çözülme süreçlerinin hangi dinamikler etrafında biçimlendiği ve siyasal aktörler arası iktidar ilişkilerinin hangi düzlemlerde gerçekleştiği sorusunu beraberinde getirmiştir.

Beşinci olarak söz konusu siyasal dönüşüm, Türkiye'de siyasetin hangi düzeylerde yürütüldüğü, 2000 sonrasında toplumsal alan, siyasal alan, iktidar alanı ve genel olarak siyasal sistemin tanımlanma, örgütlenme, ilişkilendirme biçiminde ne tür bir değişimin gerçekleştiği konusunu başlı başına bir mesele olarak işaretlemiştir.

Ve sonuç itibariyle 2000 sonrasında ortaya çıkan siyasal dönüşüm süreci, mevcut dikotomik modellerin yukardaki sorun başlıklarını çözümleyecek tarzda açıklayıcılık kabiliyetini sürdürüp sürdürmediği sorunsalını belirginleştirmiştir. Dolayısıyla Türkiye siyasetinin anlaşılmasında belirleyici olan bu modellerin son dönemde yaşanan değişim açısından bir analiz ve eleştirisinin yapılması anlamlı hale gelmiştir.

Bu çalışma, Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasal hayatı açıklamak, anlamlandırmak ve çözümlenmek üzere geliştirilen ve zamanla klasikleşen dikotomik kavramsal modellerin, Türkiye siyasal hayatında son otuz yılda yaşanan gelişmeler bağlamında geçerliliklerini, açıklama kabiliyetlerini sürdürüp sürdürmediklerini sorun edinmektedir. Bu bağlamda teknik olarak çalışma, klasik dört temel dikotomik modeli mercek altına almaktadır. Şerif Mardin'in Merkez - Çevre modeli, Metin Heper'in güçlü devlet – toplum karşıtlığına dayalı Devlet-Egemen modeli, İdris Küçükömer'e ait Batıcı Laik – Doğucu İslamcı model ve Emre Kongar'ın geliştirdiği Devletçi Seçkin-Gelenekçi Liberal modelin gelinen tarihsel eşikte geçerliliklerini koruyup koruyamadıkları problematiği analiz edilmektedir.

2. Hipotez

Dikotomik kavramsal modellerin 2010'lar itibariyle geçerliliğini sorunsallaştıran bu çalışma, *Türkiye'de siyasal hayatı açıklamak, çözümlenmek üzere geliştirilen klasik dikotomik kavramsal modellerin, son otuz yılda yaşanan sosyal, ekonomik ve politik gelişmeler etrafında farklı açıklama çerçevelerine ihtiyaç bulunduğu* hipotezinden hareket etmektedir. Bu temel hipotezin altında, çalışma bazı alt hipotezler setini de öne sürmektedir. Bu noktada çalışma, *dikotomik modellerin yaslandığı siyasal bir gerçeklik olarak güçlü devlet formunun, son otuz yılda ekonomi, toplum ve siyaset alanlarında değişime uğradığı* alt hipotezine yaslanmaktadır. Yine çalışma, *dikotomik modelleri anlamlı kılan siyasal bir gerçeklik olarak zayıf, dağınık ve dışlanmış sosyal grupların, son otuz yılda siyasal kaynak birikimleri ve alternatif kimlik talepleri etrafında aktörleştikleri ve çeşitlendikleri* alt hipotezine dayanmaktadır. Son kertede çalışma *1990 sonrası dönemde Türkiye'de siyasal alanın, dikotomik modellerin yaslandığı devlet – toplum karşıtlığına dayalı düalist iktidar olgusunu aşarak sivil, çoklu, çok aktörlü ve çok*

tarafli bir karakter edindiği alt hipotezini öne sürmektedir. Böylece çalışma söz konusu ana hipotez ve alt hipotezler çerçevesinde dikotomik kavramsal modellerin geçerliliklerini yitirmelerine yol açan ekonomik ve sosyo-politik dönüşümlere odaklanmaktadır.

3. Yol Haritası ve Bölümler

Çalışmada bu hipotez ve alt hipotezleri test etmek üzere birbirine bağılı iki temel adım atılmaktadır.

İlk olarak söz konusu modellerin kavramsal ve teorik çerçevesi analiz edilmektedir. Bu kapsamda, çalışmanın birinci bölümünde kavramsal modellerin:

- a) Ne tür bir teorik arka plana yaslandıkları (kavramsal ve teorik temellerinin sorgulanması),
- b) Temel tezlerinin ve argümanlarının ne olduğu,
- c) Siyaseti kavramsallaştırma biçimleri,
- d) Düşünsel ağırlık merkezlerinin nerede (devlet, merkez, bürokrasi, toplum, ekonomi, üretim biçimi vs.) yoğunlaştığı ve
- e) Aralarındaki ortak yaklaşım noktalarının neler olduğu

konuları etrafında literatür analizi yapılmaktadır.

İkinci adımda, Türkiye’de sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmeler, nedenler irdelenmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan bu konu etrafında öncelikle Türkiye’de 1990’larda başlayan ve 2000 sonrasında belli bir yoğunluk kazanan sosyal-ekonomik dönüşüm, bunun siyasal hayata yansımaları, etkileri ele alınmakta; yine 2000 sonrası Türkiye siyasetinde yaşanan kurumsal ve sistemsel dönüşümler incelenmektedir. Bu noktada özellikle devlet, toplum, siyaset, siyasal sistem ve siyasal paradigma düzeylerinde belirginleşen dönüşümün izleri sürülmektedir. Ardından bu dönüşüm etrafında, dikotomik kavramsal modelleri ayakta tutan temel toplumsal - siyasal gerçekliğin, kurumsal yapılanmanın ve yerleşik düalist iktidar olgusunun geldiği nokta analiz edilmektedir.

İlk iki bölümde dikotomik kavramsal modellerin teori temelli analizi ve siyasal değişme etrafli sorgulaması yapılacak; daha sonra çalışmanın üçüncü ve son bölümünde *alternatif bir kavramsal model önerisi* fikri üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Bu kapsamda öncelikle alternatif bir kavramsalsal model önerisinin kavramsalsal zemini ve düşünsel imkanı yoklanmaktadır. Bunun içinse Türkiye siyaset tarihindeki 1990 sonrası siyasal değişimler üzerinden siyaset literatürüne bakılmakta, burada dikotomik modellerden farklı olarak ortaya çıkan yeni yaklaşımlar incelenmektedir. Bu noktada öncelikle yeni yaklaşımları ortaya çıkaran siyasal ve toplumsal nedenler, gerekçeler, kısacası yeni yaklaşımların yaslandığı tarihsel ve düşünsel zemin irdelenmektedir. Ardından siyaset literatüründe söz konusu tarihi toplumsal gelişmeler bağlamında klasik dikotomik modelleri geliştirmeye veya aşmaya yönelik olarak öne sürülen yeni yaklaşım ve öneriler değerlendirilmektedir. Yeni kavramsalsal öneriler altında, Hasan Bülent Kahraman'ın "Tarihsel Blok" kavramsallaştırması, Tim Jacoby'nin "Sosyal İktidar" analiz formu, Ziya Öniş'in perspektif gruplaşmasına dayalı "Muhafazakar Küreselciler ve Savunmacı Ulusalcılar" kavramsalsal modeli ve Cihan Tuğal'ın "hegemonyacı siyaset" analizi üzerinde durulmaktadır.

Bu entelektüel zemin yoklamasının ardından, gelinen tarihsel noktada alternatif bir öneri çerçevesi, alternatif bir kavramsalsal model önerisi geliştirilmeye çalışılmaktadır. Alternatif model olarak *Total Siyaset* kavramsallaştırması önerilmektedir. Total siyaset modeli etrafında, Türkiye'de devlet – toplum ilişkisi, karşıtlık ve çatışma üzerinden değil, karşılıklı ilişkisellik ve karşılıklı bağlılık üzerinden ele alınmaktadır. Bu yaklaşım etrafında Türkiye'de sivil toplum, siyasal alan, iktidar alanı / devlet arasındaki iktidar ilişkisinin nasıl kurulduğu, kısacası Türkiye'de siyasetin nasıl yapıldığı ve işlediğine ilişkin alternatif bir analiz çerçevesi sunulmaktadır.

Özetle bu çalışmada öncelikle dikotomik modellerin yaslandığı kavramsalsal ve teorik çerçeve literatür analizine tabi tutulmakta; ardından dikotomik kavramsalsal modellerin 1990'lardan 2010'lara uzanan sosyo-politik gelişmeler etrafında sorgulanması test ve analiz edilmektedir. Son olarak da Türkiye siyasetinde 2000 sonrasında şekillenen siyasal değişim ve ortaya çıkan kavramsalsal zeminden hareketle, alternatif bir kavramsalsal model önerisi geliştirilmektedir.

4. Metodoloji

Bu çalışma, temel kurgusu itibariyle üçlü bir sacayağı üzerinde yükselmektedir. Sacayaklarından birini, *kavramsalsal modellerin analizi* (klasik

dikotomik modellerin ve 2000 sonrası geliştirilen yeni kavramsal yaklaşımların analizi) oluşturmakta. Diğerini, Türkiye’de 1990 sonrasında yaşanan *siyasal değişimin analizi* teşkil etmekte. Sacayağının üçüncüsü ise *alternatif bir model önerisinden* oluşmaktadır.

Çalışmanın bu üçlü kurgusu inşa edilirken yöntemsel olarak iki ayrı güzergah takip edilmektedir. Dikotomik kavramsal modellerin ve 2000 sonrası yeni kavramsal yaklaşımların teorik analizi kısmında, söz konusu model ve yaklaşımların literatür analizi yapılmaktadır. Bu çerçevede kavramsal modellerin / yaklaşımların teorik temelleri, ana tezleri, argümanları, siyaseti açıklama biçimleri, bu modellerin ve yaklaşımların muhtevaları analiz edilerek incelenmektedir.

Çalışmanın Türkiye’deki *siyasal değişimin analizi ve alternatif bir model önerisi* kısmında ise (dikotomik kavramsal modellerin temelini oluşturan ikili karşıtlıklara dayalı düalist bakış açısı yerine,) *çoklu iktidar yapılarını ve çoklu iktidar ilişkilerini* eksen olarak alan *çoklu bir bakış açısı* benimsenmektedir. Bu doğrultuda, siyasal değişim kısmında, modern siyaset literatürü içerisinde yer alan *çoğulcu grup yaklaşımından* hareketle Türkiye’de 1990 sonrasında yaşanan ekonomik sosyal ve siyasal dönüşüm *çoklu, çok eksenli, çok aktörlü bakış açısı* etrafında ele alınmaktadır. Bu yaklaşım etrafında öncelikle toplumun karmaşık, çoklu, çok katmanlı, çok kimlikli, parçalı bir nitelik kazandığı; bu karmaşık, çok katmanlı ve çok eksenli haliyle görece siyasal özneye dönüştüğü, siyasetin ağırlık merkezine kaydığı öne sürülmektedir. Ayrıca Türkiye’de siyasetin, iktidarın, iktidar yapılarının ve iktidar ilişkilerinin tek merkezli, düalist nitelikli olmaktan çıkarak çok katmanlı, çok boyutlu, çok kimlikli, çok eksenli bir hal aldığı ortaya konmaktadır. Son olarak çalışmanın alternatif model önerisi kısmında da yine *çoğulcu grup yaklaşımı* etrafında Türkiye’de siyaseti çoklu, çok aktörlü bir perspektifle açıklayan, anlamlandıran bir çerçeve sunulmaktadır. Söz konusu çoğulcu grup yaklaşımının genel çerçevesi, ileride (birinci bölümün sonunda) *Kavramsal ve Metodolojik Çerçeve* ana başlığı altında ayrıca tartışılacaktır.¹

¹ Çoğulcu grup yaklaşımının kavramsal ve teorik çerçevesi için bakınız: s. 127-148.

5. Literatür Değerlendirmesi ve Literatüre Katkı

Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere geliştirilen ve bu çalışmada *dikotomik kavramsal modeller* olarak kavramsallaştırılan modellerle ilgili olarak siyaset bilimi literatürüne bakıldığında, bu konuda daha önce genel itibariyle tikel çalışmaların yapıldığı görülür. Dolayısıyla Türkiye’deki siyaset bilimi literatüründe daha önceden yapılan çalışmalar, bu tez çalışmasında ele alınan kavramsal modellerin tamamını bir arada değerlendiren çalışmalar değil; daha çok bu modellerden herhangi birini veya ikisini inceleyen tikel çalışmalardır. Literatürdeki bu tikel çalışmaların, söz konusu kavramsal modellerin teorik çerçevesi ve tarihsel geçerliliğine yönelik eleştirel - analitik perspektif taşıyan çalışmalar olduğu söylenebilir.

Literatürde yer alan söz konusu tikel çalışmaların büyük bölümünün Şerif Mardin’in merkez – çevre modeliyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda öne çıkan en önemli çalışmalardan biri Fethi Açıkel’in “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-Çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar” başlıklı makalesidir. Açıkel makalesinde bir taraftan merkez - çevre modelinin teorik çerçevesi ve sınırlılıklarıyla ilgili analizlerde bulunmakta, diğer taraftan da 2000’lerin başı itibariyle Türkiye’de toplumsal alanda yaşanan dönüşüm etrafında modelin tarihsel geçerliliğini sorunsallaştırmaktadır. Bu noktada Açıkel, özellikle muhafazakar çevredeki toplumsal aktörleşmeye odaklanarak, 2000’lerin başı itibariyle gelinen noktada merkez – çevre modelinin açıklama gücünde önemli bir aşınma eğilimi yaşandığını; ancak modelin açıklama kabiliyetini tamamen yitirdiğini söylemek için erken olduğunu öne sürmektedir (Açıkel, 2006). Merkez – çevre modeliyle ilgili bir diğer önemli çalışma Alim Arlı tarafından yapılmıştır. Arlı, “Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar” başlıklı makalesinde merkez – çevre modelinin Türkiye özelindeki teorik sınırlılıkları ve sorunlarını ele almakta; ancak bu sınırlılıklarıyla birlikte merkez – çevre modeli (ilişkileri) üzerinden bakıldığında, söz konusu ilişkilerin Türkiye siyaset kültüründe şarkiyatçılık ve garbiyatçılık bağlamında ortaya çıkardığı sorunlu yaklaşımları irdelemektedir (Arlı, 2006). Merkez – çevre modeline dair yapılmış olan bir başka önemli çalışma Menderes Çınar’a aittir. “Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine” adlı makalesinde Çınar, merkez – çevre modelinin teorik sınırlılıklarına değinerek, bu haliyle söz

konusu modelin Türkiye’de siyasal değişme konusunda yol açtığı bazı sorunları mercek altına almaktadır. Bu bağlamda Çınar, merkez – çevre modelinin ve bu modelin özünü oluşturan kültürel yabancılaşma tezinin, Türkiye’nin demokrasi sorununa eksik bir teşhis koyduğunu, dolayısıyla demokratikleşme seyri açısından kısıtlı bir içerik taşıdığını öne sürmektedir (Çınar, 2006). Merkez – çevre modelini ele alan bir başka çalışma, “2000’li Yıllarda Merkez - Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek” başlığını taşıyan makalesiyle, Levent Gönenç tarafından yapılmıştır. Gönenç, merkez - çevre modelinin 2000’lerin başı itibariyle tarihsel geçerliliğini sorguladığı makalesinde, “çoklu gerilim alanları” ve “yakın çevre - uzak çevre ” gibi analiz birimlerinin eklenmesiyle yapılacak güncellemelerle modelin hala Türkiye siyasetini açıklama kabiliyetini koruduğunu öne sürmektedir (Gönenç, 2006). Literatürde merkez – çevre modelinin tarihsel geçerliliğini inceleyen bir diğer isim Ersin Kalaycıoğlu’dur. Kalaycıoğlu 1990’lı yıllar itibariyle Türkiye siyasetinde “değerler” düzeyinde merkez – çevre karşıtlığının devam ettiğini; ayrıca ordu, yüksek yargı, dış işleri, milli savunma gibi merkezi kurumların sivil siyasete ve toplumsal çevrelere karşı otonomilerini sürdürdüklerini; ancak bu kurumların dışındaki merkezi kurumlara çevresel aktörlerin nüfuz etmesi sonucu oralarda bir çeşitlilik, çoğulluk oluştuğunu savunmaktadır (Kalaycıoğlu, 1994).

Siyaset bilimi literatüründe ikili karşıtlığa dayalı kavramsal modeller üzerine yapılan tikel çalışmalar arasında Metin Heper’in güçlü devlet – toplum karşıtlığına dayalı devlet egemen modelini ele alan çalışmalar da yer almaktadır. Bu tikel çalışmalar genel olarak Heper’in modelinin teorik çerçevesi ve o çerçevenin taşıdığı sınırlılıklarla ilgili eleştirel analizine odaklanmaktadır. Bu konuda dikkat çeken önemli çalışmalardan biri Aylin Özman ve Simten Coşar tarafından kaleme alınan “Siyasal Tahayyülde Devletin Belirleyiciliği: Metin Heper Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme” başlıklı makaledir. Özman ve Coşar makalede, Heper’in devlet - egemen modelini, teorik çerçevesi itibariyle siyasal alanı devletin belirleyiciliğine dayalı bir perspektiften, dolayısıyla devlet temelli bir yaklaşım üzerinden okumakla eleştirmektedir (Özman ve Coşar, 2001). Heper’in kavramsal modelini aralarında Şerif Mardin’in de bulunduğu başka bazı isimlerin kavramsal yaklaşımlarıyla birlikte ele alan bir başka çalışma, Demet Dinler’in “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi” isimli makalesidir. Dinler, makalesinde

Heper'in başı çektiği güçlü devlet geleneği tezinin sol siyaset düşüncesi açısından taşıdığı teorik sorunlara yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Dinler, siyaseti devlet - toplum, devlet - ekonomi karşıtlığı üzerinden ele alan söz konusu tezin, hem toplumsal alanda sınıfsal düzeyde yaşanan iktidar mücadelesini hem de devletin esas olarak bu sınıfsal mücadelenin bir “uzantısı / kurumsal formu / mekanı” olduğu gerçeğini göz ardı ettiğini öne sürmektedir. Dinler, buradan hareketle makalede, sol düşünce açısından devlet - toplum karşıtlığına dayalı güçlü devlet geleneği tezinin aşılması gerektiğini savunmaktadır (Dinler, 2009).

Siyaset bilimi literatüründe ikili karşıtlığa dayalı kavramsal modeller üzerine yapılan tikel çalışmalar içerisinde İdris Küçükömer'in modelini inceleyen çalışmalardan da söz etmek mümkündür. İdris Küçükömer'in kavramsal modeliyle ilgili dikkat çeken çalışmalardan biri Muhittin Bilge'nin *Batılılaşma - Sivil Toplum – Cuntacılık: İdris Küçükömer Üzerine Bir İnceleme* başlıklı kitabıdır. Bilge'nin kitabının en önemli özelliği, Küçükömer'in Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe modelinin, teorik ve tarihi arka planı etrafında kapsamlı bir analizini yapmasıdır. Bu haliyle çalışma, Küçükömer'in Türkiye siyaseti için önerdiği kavramsal modelin teorik çerçevesine ilişkin analitik bir perspektif sağlamaktadır (Bilge, 2012). Küçükömer'in modeliyle ilgili öne çıkan önemli çalışmalardan bir diğeri Nuray Mert'in “İdris Küçükömer ve Düzenin Yabancılaşması” makalesidir. Mert, makalesinin düşünsel omurgasını, Küçükömer'in bahse konu modeline yönelik olarak (modelin teorik sınırlılıkları üzerinden) geliştirdiği eleştirel yaklaşım üzerine yerleştirmektedir. Mert bu eleştirel omurgadan hareketle makalede, Küçükömer'in modelinin Türkiye siyasetiyle ilgili sağ – sol kavramsallaştırması açısından ve “halk cephesi”ni siyasal temsil konusunda belli bir siyasal çizgiye endekslemesi açısından önemli sorunlar taşıdığını öne sürmektedir (Mert, 2000).

Siyaset bilimi literatüründe Emre Kongar'ın devletçi seçkinçi – gelenekçi liberal cephe modeliyle ilgili en ilginç çalışma yine Emre Kongar tarafından yapılan 1978 tarihli *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği* adlı kitabıdır. Kongar bu kitapta esas olarak sosyalizme doğru akan bir tarih kavrayışıyla Türkiye'de 1970'lerin başı itibarıyla sınıflı topluma geçildiğini, dolayısıyla Türkiye'de kültür temelli ikili cepheleşmelerin sona erdiğini savunmaktadır. Kongar, bu savdan hareketle kendi modelinin yanı sıra Mardin ve Küçükömer'in modellerinin de

aralarında bulunduğu ikili karşıtlığa dayalı modellerin tarihsel geçerliliklerini yitirdiklerini öne sürmektedir. Kongar tam da bu noktada ikili yaklaşımın yerine, sonunda Türkiye’yi “tarihin sonu”na, sosyalizme, götüren *döngüsel bir yaklaşım* önermektedir (Kongar, 2014).

Bütün bu çalışmalara bakıldığında, Türkiye’de siyasal hayatı açıklayan ve ikili karşıtlığa dayalı kavramsal modellerin, siyaset bilimi literatürü içerisinde genel olarak en yenileri 2000’lerin başında yapılan ve bu şekliyle tarihsel sınırlılıklar taşıyan tikel çalışmalar üzerinden ele alındığını söylemek mümkündür. Bu tez çalışması ise söz konusu dikotomik kavramsal modelleri belli kategorizasyonlar, diyalektik okumalar, ortak parametreler ve belli kavramsallaştırmalar etrafında bütünlüklü bir analizini yapmaktadır. Ayrıca bu kavramsal modellerin kabaca son çeyrek yüzyılda Türkiye siyasetinde yaşanan derin toplumsal ve kurumsal dönüşüm etrafında geçerliliklerini incelemektedir. Diğer taraftan bu çalışma 2010’lar itibariyle yaşanan siyasi - kurumsal dönüşüm üzerinden Türkiye siyasetini açıklamak üzere yeni bir kavramsal model önerisinde bulunmaktadır.

Çalışmanın bu haliyle, Türkiye siyaset literatürüne ikisi kavramsallaştırma, diğeri model önerisi düzeyinde olmak üzere genel itibariyle iki düzeyde katkı sunduğu söylenebilir. Kavramsallaştırma düzeyinde, Türkiye’de siyaseti düalist iktidar olgusuna, ikili karşıtlıklara dayalı olarak analiz eden kavramsal modelleri ifade etmek üzere *dikotomik kavramsal modeller* kavramsallaştırması yapılmaktadır. Çalışmada yapılan bir diğer kavramsallaştırma *paradoksal koalisyonlar* kavramsallaştırmasıdır. Paradoksal koalisyonlar, Türkiye’de 2000 sonrası siyasal düzlemde toplumsal çevreler arasında kurulan ittifakların, kimliksel niteliklerdeki farklılaşmalardan kaynaklanan, kırılğan ve esnek doğasını ifade etmek üzere geliştirilmiştir. Model önerisi düzeyine gelince, çalışmada, son çeyrek yüzyılı kapsayan siyasal değişmeler etrafında Türkiye’de siyaseti, iktidar ilişkilerini ve devlet – toplum ilişkilerini açıklamak ve çözümlmek üzere *Total Siyaset* modeli önerilmektedir.

6. “Sahnenin Dışındakiler”: Dikotomik Modellerin Dışına Genel Bir Bakış

Dikotomik kavramsal modeller, Türkiye’de siyaseti ve devlet - toplum ilişkilerini genel olarak kategorik ve yekpare yapılar arasındaki ikili karşıtlığa dayalı iktidar ilişkileri üzerinden ve devlet temalı olarak analiz eden modellerdir. Türkiye siyaset literatüründe Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye siyasal hayatını söz konusu dikotomik modellerden ayrı olarak, farklı perspektiflerle ele alan yaklaşımlar da mevcuttur. Bu yaklaşımların, Osmanlı – Türkiye siyasetini, oradaki devlet – toplum ilişkilerini, iktidar yapılarını ve siyasi / toplumsal gelişmeleri genel olarak parçalı iktidar ilişkileri üzerinden veya toplumcu / sınıfsal bir perspektifle çözümlediklerini söylemek mümkündür.

Osmanlı – Türkiye siyasetini toplumcu – sınıfsal perspektifle ele alan yaklaşımlardan biri Doğan Avcıoğlu’na aittir. Avcıoğlu, Osmanlı – Cumhuriyet hattı üzerine yerleştirdiği Türkiye siyaset düzenini, anti-emperyalist, sınıfsal, sol ve devrimci bir yaklaşımla analiz etmektedir. Ona göre Cumhuriyet Türkiye’inde siyaset düzeni, 17. - 19. yüzyıl Osmanlı feodal – prekapitalist düzeninin bir uzantısını oluşturmaktadır. Bu dönemde Osmanlı merkezi devlet yapısı, yaşanan iktisadi sorunlara ve toprak rejimindeki dönüşüme dayalı olarak, çözülmeye uğramış; taşrada lokal yapılanmalara dayalı yerel güç merkezleri (ayanlar, derebeyleri) ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın başında söz konusu yerel güçler, Osmanlı siyaset düzeninin ve iktidar yapısının önemli birer unsurunu oluşturmuştur.² 1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması ve sonrasında Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı toplum ve siyaset düzeni yeni bir boyut kazanmıştır (Avcıoğlu, 1969: 35-50, 69-82).

Avcıoğlu’na göre Tanzimat’la gelen idari, mali, hukuki reformlar, merkezi devlet otoritesini zayıflatırken, Osmanlı toplumunu Avrupa kapitalizminin, Batı emperyalizminin uzantısı haline getirmiştir. Osmanlı toplumu, Batılı şirketlerin, yabancı sermayenin açık pazarı ve sömürgesine dönüşmüştür. Bu dönemde Batılı kapitalist sermayenin yerli işbirlikçisi haline gelen ve güçlenen *toprak ağası, eşraf, şeyh, tüccar, tefeci, aracı gibi yerel – özerk güç merkezleri*, Osmanlı iktidar yapısının temel aktörü olarak belirginleşmiştir. Sonrasında meşruti yönetim, kanun-i esasi, parlamento gibi düzenlemelerle, söz konusu “işbirlikçi – komprador - gerici sınıf” Osmanlı siyaset ve toplum düzeninde egemen güç haline gelmiştir. Köylülerden

² Avcıoğlu’na göre ayanlarla Osmanlı Sultanı II. Mahmut arasında imzalanan 1808 tarihli Sened-i İttifak, bu durumun somut göstergesini oluşturmaktadır (Avcıoğlu, 1969: 47-49).

oluşan geniş ve fakat zayıf toplumsal kitle ise toprak ağası, eşraf, tüccar ve tefecinin etkisi altında varlık göstermektedir. Dolayısıyla toplumdaki sınıflar arası güç dengesi, Batı emperyalizminin işbirlikçisi olan tüccar, tefeci ve toprak ağası lehine ağır basmaktadır (Avcıoğlu, 1969: 79-84, 117-150).

Avcıoğlu'na göre Cumhuriyet döneminde *bağımsızlık içinde toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma* teziyle yönetimi alan Kemalist hareket, emperyalizme karşı esas itibariyle milliyetçi ve devrimci bir politika izlemiştir. Ancak özü itibariyle anti-emperyalist ve anti-feodalist nitelik taşıyan Kemalist hareket, milliyetçi ve devrimci uygulamalarına rağmen, bağımsız ekonomi ve devrimcilik konusunda başarılı olamamıştır. Zira milli devrimci Kemalist hareket, toplumsal tabanla ittifak geliştirememiş, kendisini köylü – halk kitlelerine taşıyamamıştır. Aksine Kemalist aydın – bürokrat kadrolar, güçlü işçi-köylü-halk hareketinin yokluğunda, prekapitalist düzenin uzantıları olan işbirlikçi ağa – tüccar – tefeci ile uzlaşmak, ittifak kurmak zorunda kalmış; hem gericiliğe karşı izlediği “üst yapı devrim politikaları”yla hem de milli iktisat politikalarıyla bu dışa bağımlı “tutucular koalisyonu”nun güçlenmesine yol açmıştır. Girişilen devrimler temele inememiş; tutucular koalisyonunun üretim ilişkileri ve toplumsal kitleler üzerindeki etkinliğini ortadan kaldıramamıştır. Avcıoğlu'nun kendi ifadesiyle “eşraf demirperdesi kırılarak köylü kitlesine ulaşılamamıştır” (Avcıoğlu, 1969: 226-233, 276-289, 331-333).

Diğer taraftan Avcıoğlu açısından, çok partili siyasal düzen, Türkiye'de milli devrimci kadroların güçlendirdiği tutucular koalisyonunun artık iktidara tek başına ve daha güçlü hakim olmalarının yolunu açmıştır. Bu dönemde Türkiye, yeniden Tanzimat Batıcılığına dönecek ve açıkça Batı kapitalist sisteminin yörüngesine girecektir. Bu dönemde yine Batılı sermayenin uzantısı ve işbirlikçisi olarak yükselen yeni sanayici / burjuva sınıfı, yerleşik tutucular koalisyonuna dahil olacaktır. Ayrıca patronaj ilişkileriyle toplumsal kitleleri arkasına alan ağa – eşraf - tüccar - yükselen sanayici sınıf, genel oy, çok partili rejim ve parlamento gibi Batılı üst yapı kurumlarıyla hem CHP hem DP üzerinden siyasal düzene ağırlığını koyacaktır. Dahası, söz konusu işbirlikçi ve tutucu sınıflar koalisyonu, akademisyen müşavirleri, avukatları, basını, siyasi partilerdeki ve bürokrasideki temsilcileri, Anadolu'daki yaygın bayi teşkilatlarıyla Türkiye'de iktidar yapısının egemen gücü

haline gelecektir. Avcioğlu'na göre 27 Mayıs hareketi, Türkiye'de bağımsız ve devrimci bir düzenin kurulmasına imkan vermemiş, yabancı sermayeye dayalı kapitalist gelişme politikası varlığını sürdürmüştür. Zira 27 Mayısçı aydın ve bürokrasi kadrosu, ülke'deki siyasal sorunların çözümü için, "iki meclis, hakim teminatı, Anayasa Mahkemesi, nisbi temsil kurumlarını getiren" bir anayasa yapımıyla yetinmiş; üretim ilişkileri üzerinde (köylüler ve işçilerden oluşan geniş, fakat zayıf toplumsal kitleler üzerinde) tutucular koalisyonunun etkinliğine son verecek, devrimci bir düzenlemeye gitmemiştir. Dolayısıyla dışa bağımlı ve işbirlikçi tutucular koalisyonu, siyasal düzen üzerindeki egemenliğini devam ettirmiştir (Avcioğlu, 1969: 351-362, 492-498, 569-580; akan, 2004: 38-40).

Ancak Avcioğlu'na göre 1960'ların sonu itibariyle yaşanan kapitalist gelişmeler artık, ilerici güçlerin kuvvetlenmesine ortam sunmuştur. Artık işçi sınıfı sayıca çoğalmakta, sendikalar güçlenmekte, yeni düzen arayışları yeşermektedir. Proleterleşerek geleneksel bağımlılık ilişkilerinden kurtulmaya başlayan köylü, düzenin değişmesini talep etmektedir. Milliyetçi devrimci güçler, kalkınma ve ilerlemenin önündeki en büyük engelin tutucular koalisyonu olduğunun farkına varmaya başlamışlardır. Dolayısıyla devrimci Kemalist güçlere düşen görev, Cumhuriyet'in ilk döneminde girişilen Atatürk devrimlerini devam ettirmek ve derinleştirerek temele indirmektir (Avcioğlu, 1969: 581-583).

Toparlanacak olursa, Osmanlı – Cumhuriyet hattı üzerinden Türkiye'deki siyasal düzeni ve iktidar ilişkilerini sınıfsal, Marksist ve devrimci bir yaklaşımla analiz eden Avcioğlu'na göre Türkiye'de siyasal düzen üç farklı dinamik, üç farklı sınıfsal oluşum etrafında biçimlenmektedir. İlk sınıf, üretim ilişkilerine egemen olan ama aynı zamanda dışa bağımlı, işbirlikçi ağa – eşraf - tüccar - büyük sanayici/burjuvadan oluşan tutucular sınıfıdır. Bir koalisyondan oluşan bu sınıf, temsili demokrasi rejimi içerisinde, genel oy, siyasal partiler ve parlamento gibi aygıtlar etrafında, ekonomi üzerindeki egemenliğini siyasal düzen üzerinde egemenliğe tahvil etmektedir. İkinci sınıf, köylü ve işçi sınıfından oluşan alt sınıftır. Bu sınıf, geniş ama üretim araçları açısından zayıf bir toplumsal kesimi ifade etmektedir. Bu haliyle tutucular koalisyonuna tabi vaziyettedir. Siyasal düzen içerisindeki üçüncü sınıf ise orta sınıf (küçük burjuva) düzeyindeki aydın – ordu - bürokrasiden oluşan milliyetçi - devrimci - ilerici sınıftır. Ülkenin kalkınması,

bağımsız ve sosyalist gelişme düzeyine ulaşması, ancak söz konusu orta sınıfın yani aydın ve ordu ve bürokrasinin köylü ve işçi sınıfının desteğini arkasına alarak düzene el koyması ve devrim yapması ile mümkün olacaktır.

Bu haliyle Avcıoğlu'nun Türkiye siyasetine ilişkin analizlerinin esas itibariyle “az gelişmiş toplumların”, *Marksist sınıf çatışması tezi* üzerinden incelenmesini ifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla bu yaklaşımın esas itibariyle az gelişmiş toplumlarda sınıf çatışmasının nasıl gerçekleştiğine odaklandığı; son kertede ise az gelişmiş toplumlar için “hayal edilen” devletçi ve tepeden inmeci nitelikli, özgün bir sosyalizm serüvenine adandığı öne sürülebilir. Bu noktada Avcıoğlu'nun Marksist sınıf çatışması tezini, az gelişmiş toplumlar bağlamında *elitler arası bir mücadele* olarak kurguladığı; siyaseti “işbirlikçi ve egemen burjuva” ile “milliyetçi – devrimci bürokrasi” arasında *alt sınıfların mobilize edilmesine* dayalı bir iktidar mücadelesi olarak ele aldığı ifade edilebilir. Bu bağlamda Avcıoğlu'nun Türkiye siyasetini analiz biçiminin, *ulusalcı – yerli bir Marksizm tezi* geliştirmeye matuf olduğu söylenebilir.

Osmanlı – Türkiye siyaset hayatını toplumsal – sınıfsal bir bakış açısıyla analiz eden yaklaşımlardan bir diğeri, *bütünleşme ve periferileşme literatürü* içerisinde somutlaşmaktadır. Söz konusu yaklaşım, Osmanlı Türkiye siyaset yapısını, “Osmanlı devletinin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme - periferileşme (çevreselleşme) süreci” ve “bu süreçte devlet bürokrasisinin üretim - iktidar ilişkileri üzerindeki tekeli yeniden tesis etme girişimleri” etrafında analiz etmektedir (Kaliber, 2004: 118). Bu yaklaşıma göre, Cumhuriyet Türkiye’inde siyasal hayat, (periferileşme sürecinde belirginleşen) üç temel toplumsal olgu üzerinde şekillenmektedir. Bunlardan ilki, büyük ölçüde tarıma dayanan Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle ve yabancı sermayeyle bütünleşerek, kapitalist ekonomi içerisinde çevresel bir konum edinmesi. İkincisi, Osmanlı – Türkiye tarımsal yapısında büyük toprak mülkiyetinin olmaması; aksine tarımsal alanda küçük – parçalı üreticiliğin yaygınlık taşıması. Üçüncüsü ise, gayri Müslüm kökenli Osmanlı burjuvazisinin 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başı itibariyle ekonomik ve siyasi etkinliğini kaybetmesi (Kasaba, 1993: 97-100; Pamuk, 2017: 158-159; Keyder, 2017: 10-11).

Bu üç ortak toplumsal olgu setinden hareket eden periferileşme yaklaşımı içerisinde, kimi ince yaklaşım farklarıyla birlikte, Reşat Kasaba, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder gibi isimler yer almaktadır. Bu noktada Kasaba, Türkiye siyasetini, 19. yüzyıldaki dinamik toplumsal ilişkilerin ardından ortaya çıkan bürokratik merkeziyetçilik eksenli bir analizin içerisine yerleştirirken; Pamuk ve Keyder ise Türkiye siyasetini, bürokrasi ve burjuva sınıfı arasındaki sınıfsal bir iktidar ilişkisi içerisine konumlandırmaktadır.

Reşat Kasaba'ya göre 19. yüzyıl Osmanlı toplumu, devlet otoritesi ile yerel ayan unsurları, gayri müslim aracı tüccar sınıfı, ulusçu hareketler ve yabancı sermaye – hükümet güçleri arasında geçen son derece dinamik bir periferileşme süreci içerisinde biçim kazanmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinin siyaset yapısı da bu 19. yüzyıl periferileşme süreci³ içerisinde öne çıkan iki temel kırılma noktası üzerinden, bürokratik merkeziyetçilik olgusu etrafında şekillenmiştir. Bu kırılma noktalarından ilki, devlet mülkiyetine – küçük üreticiliğe dayalı Osmanlı klasik üretim ilişkileri üzerinde ve dolayısıyla Osmanlı merkezi iktidar yapısı içerisinde 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bütün 18. yüzyıl boyunca güç ve etkinlik sergileyen yerel ayan ve eşraf yapısının 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle tasfiye edilmesidir. Ona göre bu gelişme hem küçük tarım üreticiliğini bir kez daha Osmanlı toplumunun temel üretim biçimi olarak işaretlemiş hem de Osmanlı devletinde tarım alanında büyük toprak mülkiyetinin gelişme eğilimini ortadan kaldırmıştır. Kasaba için bu durum, toplumsal güç unsurlarının, siyaset yapısı içerisindeki etkinliğinin zayıf kalmasına işaret edecektir (Kasaba, 1993: 26-29, 98-99).

Kasaba açısından Cumhuriyet Türkiye'sinin siyaset yapısını biçimlendiren ikinci kırılma noktası, merkezi devletin toplum içerisinde zayıflayan gücü ve kapitalist Avrupa ekonomisiyle artan Pazar ilişkileri arasında 18. yüzyılın ortalarından itibaren güçlenen aracı gayri müslim tüccar sınıfının, 19. yüzyılın son çeyreğinde toplum örgüsü içindeki gücünü ve etkinliğini önemli oranda kaybetmesidir. Kasaba'ya göre, çözülen İmparatorluğun entegrasyonunda devlet

³ Kasaba'ya göre Osmanlı toplumunun tümü, 1750 -1815 yılları arasında kapitalist dünya sistemine katılımını tamamlamıştı. 1800'lerin başında bu bütünleşme, yarı çevre konumunda gerçekleşme ihtimali taşırken, aracı gayri müslim sınıfın, Osmanlı ekonomisi üzerinde yükselen İngiltere etkinliğini kırması sonucu, 1800'lerin son çeyreği itibariyle devletin tamamen çevre konumuna kaymasıyla sonuçlanmıştır (Kasaba, 1993: 32-35, 97-99).

otoritesinden çok piyasa ilişkilerinin belirleyicilik kazandığı; piyasa (ve dolayısıyla siyaset) içerisinde aracı gayri müslim tüccar sınıfın etkinlik gösterdiği; aracı tüccar sınıf ile yabancı sermaye – hükümet güçleri arasında / içinde bir uyumdan öte sert rekabetin yaşandığı⁴ 19. yüzyılın ortalarından sonra, (yüzyılın son çeyreğinde) Osmanlı devleti, yabancı sermaye güçlerinin desteğiyle, aracı tüccar sınıfın etkinliğini zayıflatmıştır. Bu gelişme, bir yandan piyasa ilişkilerinin toplumsal alana egemenliğine set çekerken, diğer yandan Osmanlı toplumu içerisinde sivil toplum alanının gelişmesini engellemiş, Cumhuriyet'in başlangıcı itibariyle sivil toplumun zayıf kalmasına yol açmıştır. Ayrıca yine bu gelişme, Osmanlı devlet yapısının, içerde yerel üreticiler, tüccarlar ve finans unsurlarıyla güçlü bir bağı olmayan, dolayısıyla kapitalist dünya ekonomisinin merkez güçleri karşısında güçsüz (ama yeniden merkezleşmiş) bir aygıt olarak kurumsallaşmasına yol açmıştır (Kasaba, 1993: 30-35, 75-95, 98-99).

Toparlanacak olursa Kasaba'ya göre, Osmanlı'nın sonunda iki temel kırılma noktası etrafında biçimlenerek Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan bürokratik merkeziyetçilik, klasik Osmanlı döneminin mirası olmaktan çok, 19. yüzyıl sonunda yabancı finans kapital ve devletler tarafından, Osmanlı devletine dayatılan ve kurumsallaştırılan bir olgu olarak öne çıkmıştır. Bu bürokratik merkeziyetçi devlet yapısı, yerel – toplumsal unsurlar karşısında güçlü bir konum sergilerken, dünya ekonomi sistemi içerisinde çevreselleşerek, zayıf ve bağımlı bir konum edinmiştir (Kasaba, 1993: 97-99).

Türkiye siyasetini, periferileşme literatürü etrafında analiz eden isimler arasında burada ele alınacak diğer iki isim Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk'tur. Keyder ve Pamuk'a göre modern Türkiye'de siyaset, Osmanlı – Türkiye toplumunun kapitalizmle bütünleşip özerkliğini yitirerek çevreselleştiği; devlet bürokrasinin karşısında özerk bir toplumsal tabana dayanan büyük toprak sahibi sınıfın olmadığı; kapitalizmle bütünleşme sürecinde bürokrasinin karşısına çıkan gayri Müslüm kökenli Osmanlı burjuvazisinin⁵ 1914-1924 aralığında tasfiye edildiği bir ortamda,

⁴ Bu bağlamda Kasaba'ya göre Osmanlı toplumunda aracı tüccar sınıf, yabancı sermayenin uzantısı, komprador, işbirlikçi değildi; aksine kendi sermayesini ve kazanımlarını geliştirmek üzere, yabancı sermaye çevreleriyle rekabet eden bir sınıftı (Kasaba, 1993: 98).

⁵ Keyder ve Pamuk'a göre kapitalizmle bütünleşme sürecinde, devlete hakim olan bürokrasinin karşısına büyük devletlerin himayesinde, ayrıcalıklı, ekonomik olarak güçlenen gayri Müslim kökenli

bürokrasi öncülüğünde, kalkınma ve “milli iktisat” temelli bir ulus devlet kurma vizyonu etrafına şekillenmiştir (Pamuk, 2017: 144, 149-152, 158-159, 173-174; Keyder, 2017: 9-11, 79-92, 101-107).

Keyder ve Pamuk’a göre kapitalist dünya sisteminin çevre konumunda, kalkınma temelli modern bir ulus – devlet kurma vizyonu, Türkiye siyaset yapısı içerisinde iki sınıfı, bürokrasi ve yeni milli burjuva⁶ sınıfını öne çıkarmıştır. Dolayısıyla Türkiye siyaset yapısı, kapitalist dünya ekonomisinin çevresinde, bürokrasi ile burjuva arasındaki sınıf içi ve sınıflar arası iktidar ilişkileri, etkileşimleri etrafında biçimlenmiştir. Bu yapı içerisinde geniş köylü kitlesi ve işçi sınıfı, herhangi bir siyasal mücadelenin sonucunu doğrudan etkileyebilecek ölçüde güçlü ve örgütlü olmadığından, dolaylı ve ikincil bir konumdadır (Keyder, 2017: 13; Pamuk, 2017: 180-182, 213-214, 249-251, 310-311).

Keyder ve Pamuk’a göre Cumhuriyet kurulduğunda devlet merkezi, diğer toplumsal çevreler ve yerel unsurlar karşısında güçlü bir konuma sahiptir. Siyaset yapısı içerisinde bürokrasi siyasetin ana öznesidir ve karşısında siyasi bir rakip yoktur. Tarımsal alanda küçük üreticiliğin yaygın olduğu, dolayısıyla büyük toprak sahibi bir oligarşinin bulunmadığı ve gayri müslim burjuvazinin tasfiye olduğu bir siyasi atmosferde bürokrasinin en temel politikası, devlet kontrolünde modern bir ulus, modern bir devlet inşa etmek ve bu modern ulus – devlet inşasının asli unsuru olarak devlet öncülüğünde bir ulusal ekonomi kurmak olmuştur (Keyder, 2017; 9-11, 126, 13-139, 255; Pamuk, 2017: 158-159, 175, 212-214).

Keyder’e göre bürokrasi modern bir ulus – devlet inşa etme sürecinde ulusu ve devleti tanımlayacak birleştirici – kurucu değerler olarak laiklik ve milliyetçilik ilkelerine yaslanmıştır. Buradan hareketle siyasi kurumsal modernleşme sürecinde

rakip bir burjuva sınıfı çıkmıştır. Dünya ekonomisiyle bütünleşme ve özerk bir burjuvazinin oluşumu, Osmanlı toplumunda özerk bir iktisadi alanın gelişmesine imkan vermiştir. Ancak söz konusu burjuva sınıfı, Osmanlı devlet yapısı içerisinde toplumsal bir aktör olarak siyaseti etkilemek, siyasi amaçlarını Osmanlı siyaset yapısı içerisinde gerçekleştirmek yerine, Osmanlı devletini aşarak, uluslararası arenada etnik ve dinsel özerklik arayışına yönelmiştir. Bu eğilim Osmanlı toplumunda, bürokrasi – burjuva karşılaşmasına ve özerk piyasa mekanizmasına dayalı sağlıklı bir siyasal dönüşümü yolundan çıkarmış; devletin kurtarılması bağlamında gayri Müslüm burjuvazinin tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. Sonuçta Osmanlı burjuvazisi, toplum ve siyaset içerisindeki tüm kazançlarını ve etkinliğini kaybetmiştir. Bu durum Türkiye’de özerk burjuva ve piyasa temelli bir devletin gelişmesine engel olmuştur (Keyder, 10, 32-34, 49-50, 80-81, 86-92, 100-101; Pamuk, 2017: 115-116, 173-174).

⁶ Keyder ve Pamuk’a göre, yeni milli (Türk – Müslüman) burjuva sınıfı, gayri müslim Osmanlı burjuvazisinin tasfiye edildiği dönemde, devlet desteğiyle milli kalkınma politikası etrafında palazlanmaya başlamıştır (Keyder, 2017: 82-85, 105-106; Pamuk, 2017: 180-182).

dine ve hanedana dayalı meşruiyetten arınmış bir devlet ve siyaset yapısı kurmaya yönelmiştir. Bu devlet ve siyaset yapısı aynı zamanda her türlü denetim, rekabet ve muhalefet mekanizmasından yoksun bir yapıdır. Diğer taraftan toplumun yerel, özel, cemaatsel, geleneksel, İslami bağlardan koparak yalnızca ulusal birleştirici (resmi ideolojik) ilkeler ve modern bir ulus kimliği etrafında toparlanmasını hedeflemiştir. Bu temel politikalar, bir yandan bürokrasinin sivil ve siyasal düzeyde *rakip toplumsal örgütlenme biçimleriyle mücadele* ettiği, diğer yandan da toplum ile devletin birbirinden ayrıştığı bir siyaset alanını ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerin iktidar ilişkilerine yansıyan sonucu ise siyasetin ana öznesi olan bürokrasi içerisinde sınıf içi bir mücadelenin yaşanması ve ulus-devlet inşa sürecinde bürokrasi içi rakip grup ve kişilerin tasfiye edilmesi olmuştur (Keyder, 2017: 107-115, 126-127, 151-153).

Keyder ve Pamuk açısından bürokrasi, kendi kontrolünde modern bir ulusal toplum, modern bir devlet yapısı inşa etme ve bu sürecin asli unsuru olarak ulusal ekonomi kurma sürecinde yeni burjuva sınıfıyla işbirliği yapmıştır. Bu işbirliği, bürokrasiye toplumu ve ekonomiyi kontrol etme, buralardaki hakimiyetini sürdürme imkanı verirken; yeni burjuva sınıfına sistem içerisinde yer açan, hızlı bir sermaye birikimi sağlama fırsatı sunan bir koalisyonudur. Dolayısıyla bu ilişki simbiyotik, karşılıklı bir ilişkidir. Bu ilişki formu içerisinde iktisadi kaynaklar, ayrıcalıklar ve oluşturulan devlet tekelleri, iktidardaki bürokrasi kadrolarıyla bağlantılı, bu kadrolara yakın milli burjuva mensuplarına aktarılmıştır. Diğer yandan burjuva sınıfı, bürokrasinin yukardan aşağı sert reform politikalarına itiraz etmemiş; devlet iktidarını karşısına almamış; bürokrasiyle hiçbir siyasi ve kültürel çatışmaya girmemiştir. Özerk bir siyasi güç talebinde bulunmadığı gibi sivil toplum alanına yönelik özerk hareketlerden de uzak durmuştur. Bürokrasi iktidarının himayesi altında sermaye birikimine ve büyümeye odaklanmıştır. Bu, sermaye birikiminin devlet aygıtını elinde bulunduran kadrolar ile onlara yakın olan kesimlerin elinde yoğunlaşması demektir. Bu haliyle Erken Cumhuriyet Türkiye'sine, yönetici sınıf dışında kalan geniş toplumsal kitlelerin kontrol edilmesini mümkün kılan, bu kitlelerin siyasi katılım ve iktisadi çıkar taleplerinin önünü alan, kitlelerin harekete geçmesini önleyen, sadece seçkinlerin kendi aralarında pazarlık etmelerine ve siyasi

tavir almalarına imkan veren bir siyaset yapısı egemen olmuştur (Keyder, 2017: 107, 123, 137-140; Pamuk, 2017: 181-182, 214).

Keyder ve Pamuk'a göre 1950'lere gelindiğinde bir yandan içeride burjuva sınıfı, sermaye birikimi açısından hayli güçlenirken diğer yandan dışarda savaş sonrası için yeni bir dünya düzeni oluşmaya başlamış; bu koşullar etrafında bürokrasi ve burjuvazi arasındaki ittifak çözülmüştür. Yeni durumda içeride korporatist birlikçiliğe karşı iktisadi – siyasi liberalizm ve dini özgürlük; dışarıda ise liberal dünya düzeni, yabancı yardımları – krediler ve “yeni müdahalecilik” Türkiye siyaset yapısının temel dinamiklerini oluşturmuştur. Bu dönemde burjuva kendi ayrı sınıf kimliğini geliştirerek ve piyasa liberalizmi yaklaşımıyla kendisini bürokrasiden ayırıştırarak, şehrli – taşralı küçük tüccarlar, küçük üreticiler ve köylü çiftçilerle birlikte Demokrat Parti etrafında siyasi iktidarı ele geçirmiştir. Demokrat Parti iktidarı, toplumsal hareketliliğin artışı, küçük köylü üreticiliğinin / mülkiyetinin yaygınlaşması, tarım eksenli sanayileşme ve tarım temelli ihracat politikalarıyla öne çıkmıştır. Ancak Demokrat Parti, tarıma ve piyasa liberalizmine dayalı kalkınma modelini uzun soluklu sürdürememiş; 1950'lerin ortasında (1954), devlet müdahalesine ve popülist uygulamalara dayalı bir yaklaşıma⁷ dönmek zorunda kalmıştır (Keyder, 2017: 147-168; Pamuk, 2017: 223-227, 231-234). Demokrat Parti'nin bu yeni devletçi ve kalkınmacı modeli, Türkiye siyaset hayatının ana eksenini, piyasa – devlet karşıtlığı yerine iktisadi kalkınma için devlet gücünün işlevsel, “planlı” kullanımı eksenine kaydırmıştır. Bu gelişmelerin arasında, Türkiye siyaset yapısı içerisinde burjuva sınıfı, bir yanda piyasa yanlısı şehrli ve köylü küçük sermaye / küçük ticaret burjuvazisi diğer yanda sanayi burjuvazisi olarak kendi içerisinde bölünme yaşamıştır (Keyder, 2017: 176-177, 182, 237-238).

1960 askeri darbesinin ardından formüle edilen yeni ekonomi politikası etrafında sanayi burjuvazisi, yeniden bürokrasi sınıfıyla bir araya gelerek uluslararası bağlantılarıyla birlikte gelişimini sürdürmek üzere, sermaye ve kalkınma süreçlerinin artık devlet tarafından düzenlenmesine / planlanmasına dayalı bir modeli benimsemiştir. İthal ikameci sanayileşme, karma ekonomi ya da planlı ekonomi olarak isimlendirilen yeni kalkınma ve birikim modeli, bir tarafta *kıt kaynakların*

⁷ Keyder ve Pamuk'a göre bu yaklaşım, 1960 sonrasına hakim olan ithal ikameci modelin, 1954 sonrası itibariyle uygulanmaya başlamasını ifade etmektedir (Keyder, 2017: 179; Pamuk, 2017: 233).

özellikle döviz ve kredilerin devlet mekanizması yoluyla tahsis edilmesi; diğer tarafta iç tüketim piyasası oluşturmak ve devam ettirmek üzere gelirin yeniden bölüşümü olmak üzere iki temel dinamiğe dayanacaktır. Bu haliyle model, kalkınmanın planlanması, döviz ve kredi kaynaklarının tahsisi, yatırım kararlarının onay ve koordinasyonu, gelirin bölüşümü konularında kısacası piyasa ilişkilerinde sanayi burjuvazisi lehine düzenleyici olarak devleti ve devlet mevkilerine erişme imkanı bulunan sanayi burjuvazisini öne çıkaracaktır.⁸ Dolayısıyla devlet aygıtının en temel işlevi, sanayi burjuvazisine birikim sağlamak olarak belirginleşecektir (Keyder, 2017: 181-183; 190-191, 203-204, 246; Pamuk, 2017: 250-251).

Keyder ve Pamuk'a göre ithal ikameci model içerisinde üretim ve ekonomi ilişkileri sanayi burjuvazisinin öncülüğünde ve devletin düzenleyiciliğinde işlerken bir yandan burjuva içi ayrışma derinleşmiş, diğer yandan da bölgeler arası gelir eşitsizliği yaygınlaşmıştır. Burjuva içi ayrışmanın derinleşmesi kapsamında, büyük sanayi sermayesinin iktisadi hakimiyeti pekişip, tekelci bir sermaye birikimi oluşurken, küçük sermaye ve küçük üretici kesim, piyasa ilişkilerinde devlet merkezini yanında tutan sanayi burjuvazisine karşı zayıf bir nitelik sergilemiştir. Sanayi burjuvazisi elinde sermaye yoğunlaşması, beraberinde bölgeler arası gelir eşitsizliğini getirmiştir. Bu bağlamda sermaye birikimi İstanbul ve çevresinde, İzmir, Adana gibi merkezlerde yoğunlaşmıştır (Keyder, 2017: 246-247; Pamuk, 2017: 250, 307). Sermayenin sınıai merkezlerde ve sanayi burjuvazisi elinde yoğunlaşmasına paralel olarak küçük şehirlerde ve taşrada, büyük sermayeye (bayilik, temsilcilik vs. yoluyla) eklemlenen, büyük sermayenin uzantısını oluşturan küçük şehir tüccarları öne çıkmış; bu şebekeye dahil olamayan küçük üretici ve küçük burjuvazinin iktisadi gücü ve birikimi zayıflamıştır. Ayrıca yine ithal ikameci model kapsamında taşradaki geleneksel yapılar çözülmüş, toplumsal hareketlilik artmış, eski küçük üreticiler sermayenin yoğunlaştığı şehirlere göç etmeye başlamış ve bu durum şehirlerin çevrelerinde gecekondulu – işçi toplulukların oluşmasına yol açmıştır (Keyder, 2017: 248-249).

⁸ Keyder ve Pamuk'a göre dönemin iktisadi modelini temsil eden iki kurum Devlet Planlama Teşkilatı ve İstanbul – Marmara Bölgesindeki holdinglerdir. Ekonomik kaynakların tahsisinde büyük holdinglerin öncülüğündeki büyük sanayi kesimine öncelik verilmiş; himaye yoluyla oluşturulan rantlar, sübvansiyonlar ve döviz kuru üzerinden o kesime yönelik ayrıcalıklı bir ortam sağlanmıştır (Keyder, 2017: 181-183; Pamuk, 2017: 250-251).

Keyder'e göre bütün bu gelişmeler etrafında 1960 – 1980 arası siyasi ve toplumsal mücadelelerin altındaki temel fay hattını, devlet katında ağırlığı bulunan ve birikim / kalkınma süreçlerine hakim olan sanayi burjuvazisi ile bu süreçlerin dışında kalan, ancak siyasi platforma yaslanarak bu süreçlere dahil olmaya çalışan küçük üretici – tüccar sermaye arasındaki burjuva içi ayrışma ve gerilimler oluşturmuştur (Keyder, 2017: 182).

Keyder ve Pamuk'a göre bu dönemde merkez sağ ve sol partiler, serbest piyasa ideolojisini paylaşan, toplumsal yapıda en yaygın grubu oluşturan küçük üretici ve tüccar kesim tarafından desteklenmiş olmasına rağmen, 1960 darbesinin getirdiği resmi kurumlar etrafında tekeli düzenleme modelinin sınırları içerisinde hareket etmişlerdir. Dolayısıyla bir yandan ithal ikameci kalkınmanın gereklerine uyup sanayi burjuvazisine ayrıcalık tanıyan politikaları sürdürürken, diğer yandan küçük üretici – tüccar, işçi kesimini memnun etmeye dönük anti-elitist, anti-bürokratik söylemler ve patronaj ilişkilerine dayalı popülist uygulamalar geliştirmiştir (Keyder, 2017: 182, 243-244; Pamuk, 2017: 252-254).

Keyder'e göre merkezdeki partilerin bu tutumu, toplumsal gerçeklik ve toplumsal talepler ile bunların siyaset sistemi içerisindeki temsil biçimleri arasındaki makası son derece genişletmiştir. İthal ikameci kalkınma tarafından geniş tabanlı küçük üretici kesimlerin iktisadi - toplumsal dünyalarının ve geleneksel bağlarının çözüldüğü bir ortamda, siyasi temsil ile ilgili giderek artan bu zayıflama, hem toplumsal alanda hem de siyasal düzlemde aşırı sağ ve sol oluşumların ortaya çıkmasına, siyasal alanın parçalanmasına yol açmıştır. 1970'lerin sonunda patlak veren ekonomik kriz, bu döneme kadar büyüme ve kalkınma süreçleri tarafından üzeri örtülen ve bu esnada farklı boyutlar kazanan toplumsal gerilim, ayrışma ve çatışmaları, tüm sertliğiyle ortaya çıkarmıştır. Sonuçta toplumsal bütünleşmenin kaynağı, zemini ve garantörü olarak görülen kalkınma (ithal ikameci kapitalistleşme özelinde), 20-30 yılın ardından geleneksel yapıları, cemaatsel bağları parçalayarak, tekeli birikim etrafında eşitsiz kaynak dağılımına yol açarak siyasi – toplumsal çatışmanın ana zemini olarak öne çıkmıştır⁹ (Keyder, 2017: 236, 246, 250-258).

⁹ Keyder'e göre söz konusu ithal ikameci kalkınma modeli, ekonomi-politik temelleri itibariyle ithal ikame yoluyla milli iktisadi bütünleşme formülünü ifade etmektedir. Milliyetçi kalkınmacılık ve milli dayanışmacılık fikrinden hareket eden model, geri planda kalkınma süreci etrafında toplumsal

Keyder ve Pamuk'a göre 1980 darbesinden sonra askeri rejim, bir taraftan ekonomi alanında ulusal kalkınma, korumacılık, devletçilik ve popülizm temelli ekonomi düzenini ortadan kaldırarak, dünya ekonomisindeki temel eğilim doğrultusunda piyasa liberalizmine, uluslararası sermaye hareketlerine ve ihracata dayalı bir modele geçmiştir. Ekonomi alanında piyasa ideolojisi ve neo-liberal hegemonya hakim hale gelmiştir. Böylece Türkiye'de büyük sanayi burjuvazisinin yanı sıra, toplumdaki küçük üretici kesim de iktisadi sisteme ve iktisadi kurumlara dahil olma fırsatı bulmuştur. Diğer taraftan siyaset alanı ise otorite, düzen, istikrar ve ulusal çıkar temelinde yeniden dizayn edilmiş; 1970'lerin sonundaki siyasal parçalanmayı ortadan kaldıran bir siyasal düzen oluşturulmuştur (Keyder, 2017: 261-267; Pamuk, 2017: 299-302, 307-310).

Özetle Türkiye siyasetini kapitalizmle bütünleşme ve periferileşme perspektifiyle analiz eden Keyder ve Pamuk'a göre, Türkiye siyaset yapısı, kapitalist dünya ekonomisinin çevresinde, bürokrasi ile burjuva arasındaki sınıf içi ve sınıflar arası etkileşimler ve iktidar ilişkileri etrafında biçimlenmiştir. Bu iktidar ilişkisi içerisinde genel olarak devlet bürokrasisi daha belirleyici bir rol üstlenmiştir. Türkiye siyaset yapısı içerisinde geniş köylü kitleleri ve işçi sınıfı, herhangi bir siyasal mücadelenin sonucunu doğrudan etkileyebilecek düzeyde örgütlü ve güçlü olmadığından, genel olarak dolaylı ve ikincil bir konum sergilemiştir. Bu ortamda merkezi siyasi partiler, bürokrasi ve burjuvazi etkileşimiyle şekillenen iktidar yapısı

bütünleşmeyi sağlamayı hedeflemektedir. Bu çerçevede geniş toplumsal kesimler, merkezinde devletin yer aldığı dağıtım ve birikim sistemine eklenerek (ve bu esnada geleneksel bağlarından uzaklaşarak) yine merkezinde devletin yer aldığı laik ulusal toplum yapısına dahil olacaktır. Başka bir ifadeyle bu modele göre devletin birikim ve dağıtım konusunda sahip olduğu merkezi rol etrafında geleneksel bağlarından kopan kitleler, şehirli işçi, pazara açılmış çiftçi, küçük üretici statüsü edinerek ülkenin ortak ulusal iktisadi, siyasi, kültürel sistemine dahil olacak; kalkınma ve popülizm temelli toplumsal bütünleşme sağlanmış olacaktır (Keyder, 2017: 264-266). Dolayısıyla söz konusu modelin, ekonomi politik olarak en temelde iki dinamiğe dayandığını söylemek mümkündür. Birincisi, kalkınma süreçleri üzerinden toplumdaki geleneksel yapıları, cemaatsel bağları ve kültürel farklılıkları çözmek, aşındırmak. İkincisi ise bu şekilde geleneksel, cemaatsel bağlarından uzaklaşan toplumsal kesimleri, devlet denetimindeki milli bir pazar ve milli bir kalkınma projesi etrafında ortak ulusal kimliğe eklemek. Daha kestirme bir ifadeyle, modele göre devlet öncülüğünde kalkınma ve sanayileşme aynı anda hem aşındırma / çözüme hem de eklemleme / bütünleştirme fonksiyonu üstlenecektir. Keyder'e göre 1970'lerin sonuna gelindiğinde modelin ilk fonksiyonu genel olarak işlenmiş ancak ikinci fonksiyonu tam olarak iflas etmiştir. Zira devlet merkezi, sanayi burjuvazisi öncelikli kalkınmacılık modeli bağlamında, toplumsal kesimlerin geleneksel bağlarını çözülmeye uğratmış ve toplumsal hareketliliği artırmış; ancak bu hareketli kesimleri iktisadi ve siyasi sistemin içerisine eklemlememiştir.

içerisinde patronaj ilişkileri ve popülist uygulamalar üzerinden geniş küçük üretici, köylü kitleleri ve işçi sınıfını siyasal sisteme dahil etmeye çalışmıştır.

Osmanlı – Türkiye siyaset yapısını, toplumsal dinamikler ve parçalı iktidar ilişkileri perspektifiyle ele alan bir diğer yaklaşım Rifaat Ali Abou El-Haj tarafından geliştirilmiştir. Abou El-Haj, söz konusu yaklaşımını ortaya koyduğu Osmanlı devlet yapısıyla ilgili temel çalışmalarında, Osmanlı – Türkiye siyaset hattının Osmanlı kesitine odaklanmakta; 17. – 19. yüzyıl Osmanlı devlet – siyaset yapısını ve oradaki değişimi ele almaktadır. Böylece Abou El-Haj, modern Türkiye'nin öncülü olarak konumlanan söz konusu dönemde Osmanlı devlet yapısını biçimlendiren merkezileşme temelli iktidar ilişkilerini analiz etmekte; başka bir ifadeyle merkezileşme sorunu etrafında Osmanlı – Türkiye hattında şekillenen modern devlet yapısının Osmanlı'daki oluşum seyrini incelemektedir¹⁰ (Abou El-Haj, 2000; 1974).

Abou El-Haj'a göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan modern devlet ve siyaset yapısı, devlet – toplum karşıtlığıyla sonuçlanan bir oluşum seyri izlemiştir. Bu oluşum sürecinde hareket noktasını 17. yüzyıl itibariyle Osmanlı devlet – toplum yapısında yaşanan farklılaşma oluşturmaktadır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet – toplum yapısında belirginleşen değişim süreci, farklı eğilimleri içinde barındıran bir “domino etkisi”yle 19. yüzyılın sonuna oradan da modern Türkiye'ye uzanmıştır (Abou El-Haj, 2000: 36-37, 109-125).

Ona göre 17. yüzyılın ikinci yarısı (özellikle son yirmi yılı) itibariyle Osmanlı toprak mülkiyet rejiminde (dolayısıyla timar / vergi sisteminde), özel mülkiyetin *fiili (de fact)* olarak yaygınlaşması, iltizam usulü, malikane uygulaması

¹⁰ Esas itibariyle Abou El-Haj'ın çıkış noktasını, Osmanlı Türkiye siyasetindeki modernleşme sürecini, dış dinamikler üzerinden, Batı pazarına eklenme ve periferileşme perspektifi üzerinden, ele alan “yerleşik literatüre” karşı, iç dinamiklere, sosyo-ekonomik temellere öncelik veren toplumsal bir yaklaşım geliştirme arayışı oluşturmaktadır. Ona göre dış dinamiklere dayalı periferileşme literatürü, Osmanlı devlet ve toplum yapısını durağanlık ve kapalılık üzerinden ele almaktadır. Tüm Osmanlı tarihi için 19. yüzyılı temel referans noktası olarak alan söz konusu literatür, Osmanlı devlet ve toplum yapısını, modern Avrupa olmadan kendisini yeniden üretmeyen, durağan ve hantal bir yapı olarak tanımlamaktadır. Oysa Abou El-Haj'a göre Osmanlı devlet ve toplum yapısı son derece dinamik ve dönemin koşulları etrafında kendini yenileyebilen bir niteliğe sahiptir. Bu toplumsal ve siyasal dinamizm, 17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıl boyunca yaşanan siyasal - toplumsal değişim sürecinde açıkça görülmektedir. Osmanlı devlet ve siyaset yapısı 17. yüzyılın ortalarından itibaren derin bir dönüşüm sürecine girmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı siyaset ve iktidar yapısı, 17. yüzyılın ortalarında başlayan söz konusu dönüşümün bir uzantısıdır (Abou El-Haj, 2000: 36-37, 109-125).

etraflı değişim,¹¹ Osmanlı merkez ve taşra iktidar yapısında kritik bir dönüşüme, merkez – taşra yönetici elit kompozisyonunda önemli bir çeşitlenmeye ve yönetici elitler arası iktidar ilişkilerinde farklılaşmaya yol açmıştır. Esas itibariyle Osmanlı iktidar yapısında çözülmeye, çeşitlenmeye, ademi merkeziyetçiliğe, yerel ailelerin birer güç unsuru olarak iktidar ilişkilerine dahil olmasına dayalı bu yapısal dönüşüm iki temel kulvarda gerçekleşmiştir (Abou El-Haj, 2000: 80-102).

Abou El-Haj'a göre ilk olarak İstanbul'da yönetici elitler arası mutabakata, merkeziyetçiliğe ve devşirme usulüne dayalı, ağırlık noktasını padişahın oluşturduğu, saray ve asker eksenli iktidar ve siyaset yapısı, 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyılın başı itibariyle, çözülmüştür. Bu süreçte *vezir ve paşa kapıları*, (*beyzadeler, eşraf-ekabir aileleri*) yeni birer güç merkezi olarak önem kazanmış; buralardan gelen yeni iktidar unsurları, yeni siyasi elitler, merkezi iktidar yapısına dahil olmuş; devlet işlerinde ve karar süreçlerinde, padişahın yanında, toplumsal kökenlere sahip bu yeni bürokratik iktidar grupları belirleyici olmaya başlamıştır. Yüksek yönetim mevkilerinin yarısından fazlasında kırk civarında eşraf-ekabir ailesi etkinlik kazanmıştır. Bu durum, 17. yüzyıl sonlarında başlayarak bütün 18. yüzyıl boyunca Osmanlı merkez yönetiminde padişahın kişisel karizmasına ve saray-asker kaynaklı bürokrasiye dayalı mutlak monarşi yönetimi yerine, devlet işlerinde vezir ve paşa kapılarının güç kazandığı (oralardan gelen bürokrasinin de dahil olduğu) oligarşik-kolektif bir yönetim tarzını öne çıkarmıştır. Yeni yönetim tarzı, merkezde, otoritenin çözümlenmesine, padişahın karşısında bürokrasi gruplarının güçlenmesine ve yine merkezde elit içi mücadeleye dayalı yeni, parçalı bir ilişki tarzının gelişmesine yol açmıştır (Abou El-Haj, 2000: 38-42, 80-92; Abou El-Haj, 1974: 438-447).

Diğer taraftan Abou El-Haj'a göre bu dönemde Osmanlı devlet ve siyaset yapısındaki ikinci dönüşüm taşradaki iktidar yapısında ve merkezle taşra arasındaki iktidar ilişkisinde yaşanmıştır. Bu dönemde toprak mülkiyet rejiminde *iltizam sistemi*, *malikane uygulaması* ve *özel mülkiyetin fiili yaygınlaşması* etraflı değişim, taşrada kendi özel servetleri ve güç kaynaklarıyla yeni iktidar yapılarının, yarı özerk yerel hanedanların, yerel yönetici elitlerin, kısacası ayan ailelerinin ortaya çıkmasına

¹¹ Osmanlı toprak rejiminde ve vergi sistemindeki dönüşüm 16. yüzyılın ortalarından başlayarak 17. yüzyıl boyunca devam etmiş; siyasi etkilerini ise 17. yüzyılın ortalarından itibaren göstermeye başlamıştır (Abou El-Haj, 2000: 38-44, 80-86).

yol açmıştır. Bu değişim, Osmanlı köylüsünü, yerel yönetici sınıfın hizmetinde bir emek kaynağına dönüştürmüş, köylüyü ayan sınıfına bağımlı hale getirmiştir. Ayrıca yine bu dönemde bazı Osmanlı eyaletleri ile dış dünya arasında artan ticaret hacmi de yerel yönetici sınıfların güçlenmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler etrafında Osmanlı merkezi yönetiminin, taşra üzerindeki vergi toplama ve toplumu yönetme konusundaki otoritesi zayıflamış, merkezi otorite ile yerel yönetici sınıf arasındaki ilişki tarzı farklılaşmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı yerel ayan eliti, merkezi otorite karşısında önemli bir bağımsızlık kazanmış, Osmanlı iktidar ve siyaset yapısına özerk birer güç merkezi olarak dahil olmuştur. Osmanlı toplumunun çeşitli toplumsal sınıfları arasındaki geçişkenlikte bir hareketlilik belirginleşmiştir. Sonuçta Osmanlı siyaset yapısı içerisinde yönetici elit sınıfı çeşitlenirken, hem merkez – taşra elitleri arasında hem de merkezde ve taşrada elit içi iktidar mücadelesinin yaşandığı, parçalı bir iktidar yapısı ortaya çıkmıştır (Abou El-Haj, 2000: 38-48, 85-92, 95, 101, 103, 114-115).

Abou El-Haj'a göre bütün 18. yüzyılı kapsayan ve merkezileşme – ademi merkezileşme sarkacının ademi merkezileşme tarafında ağırlık sergileyen bu Osmanlı siyaset ve iktidar yapısı, 19. yüzyılın başı itibarıyla yeniden merkezileşme yönünde bir değişim seyri edinmiştir. Bu dönemde Osmanlı devlet ve siyaset yapısının temel gündemi, parçalı iktidar yapısını ve ademi merkeziyetçi eğilimleri sonlandırarak modern merkeziyetçi bir devlet yapısının geliştirilmesi olmuştur. 19. yüzyılın tamamına egemen olan söz konusu merkezileşme süreci, yerel sosyo-ekonomik güçler ile merkezi devlet otoritesi arasında yaşanan iktidar mücadelesi etrafında biçimlenmiştir. Bazı yerel ayanlar, Sened-i İttifak üzerinden Osmanlı devletindeki yeni tarz merkezileşme sürecine dahil olmaya, süreci kontrol etmeye çalışsalar, ortak bir merkez inşa etme girişiminde bulunsalar da bu konuda başarılı olamamışlardır. Merkezi, özerk bir modern devlet yaratma girişimi II. Mahmut tarafından büyük oranda başarılmış, yerel ayanların Osmanlı siyaset yapısı içerisindeki etkileri ve güçleri zayıflamıştır (Abou El-Haj, 2000: 119-121).

Abou El-Haj'a göre 19. yüzyıl boyunca süren bu merkezileşme sürecinin, Osmanlı – Türkiye siyaset kültürüne esaslı bir maliyeti olmuştur: Dış desteğe bağımlılık. II. Mahmut ve halefleri, özerk, merkezi nitelikli modern bir devlet oluşturma sürecinde sürekli olarak askeri ve mali desteğe ihtiyaç duymuş ve bu

noktada dış gelir kaynaklarına yönelmiştir.¹² Bu merkezileşme süreci içerisinde esaslı sosyo-ekonomik reformların yapılamayışı, dış desteğe, yabancı yatırımlar ve sermayeye bağımlılığı giderek artırmış ve bu durum, modern Türkiye’de katlanarak devam etmiştir. Modern Türkiye’de dış gelir kaynakları, modern devlete özerk ve merkezi bir kurumsal yapı kazandırmış; ancak merkezi devlet, toplumu işin içine katan bir mutabakat üretememiş; toplumsal bir muvafakat aramaksızın, şiddeti giderek artan askeri müdahalelerle kendisini topluma sunmuştur. Sonuçta, Cumhuriyet Türkiye’sinde modern merkezi devlet yapısı, devlet – toplum karşıtlığı ve devletin özerkliği / egemenliği etrafında biçimlenmiştir (Abou El-Haj, 2000: 122-123).

Osmanlı – Türkiye siyaset hayatını, toplumsal dinamikler üzerinden kavramsallaştıran analizlerden bir diğeri Kemal Karpat’a aittir. Karpat, Osmanlı – Türkiye siyasetini *orta sınıfın oluşumuna* dair bir izlek üzerinden, dolayısıyla orta sınıfın oluşumu eksenli olarak çözümlenmektedir. Karpat’a göre Osmanlı’da orta sınıf, 17. yüzyılın sonlarında ayan ailelerinin yükselişiyle birlikte gelişmeye başlamış ve 18. yüzyıl boyunca siyasal gücünü artırmıştır. Bu dönemde merkezi devlet otoritesi zayıflarken taşrada güçlenen orta sınıf, özellikle taşra yerel yönetimlerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla 18. yüzyıl, merkez – taşra bürokrasisi ile ayanlardan oluşan yerel orta sınıflar arasındaki gerilim ve iktidar mücadelesi etrafında şekillenmiştir. Ancak 19. yüzyılın başında devlet otoritesinin merkezileşme politikaları etrafında ayanları tasfiye etmesiyle Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetine dayalı orta sınıfın gücü zayıflamıştır (Karpat, 2010b: 29-36).

Aynı zamanda devletin ekonomik ve siyasi olarak Avrupa güçlerine bağımlı hale geldiği Tanzimat döneminde, merkezi bürokrasi hem ekonomik kaynaklar üzerindeki denetimini geliştirmiş hem de toplumsal gruplara karşı siyasi üstünlüğünü pekiştirmiştir. Bu dönemde devlet bürokrasisi, küçük arazi sahipleri, esnaf, küçük tüccar, ulema ya da memur ailelerinden oluşan Müslüman orta sınıfı merkezi hakimiyeti altına almış ve kendi iktidarlarını tehdit edebilecek her hangi bir sosyal grubun iktisadi - siyasi olarak yükselmesine izin vermemiştir. Ancak özellikle Avrupa desteğini arkasına alan, tarım arazileri, dış ticaret ve sermaye birikimi

¹² Merkezileşme sürecinde Batı desteğini ilk kez, II. Mahmut Mısır’da Mehmet Ali Paşa’ya karşı mücadelede 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşmasıyla kullanmıştır (Abou El-Haj, 2000: 122).

etrafına güçlenen gayri Müslüm orta sınıf ise toplumsal ve siyasi alanda önemli bir güç ve etkinlik kazanmıştır. Bu gelişme gayri Müslüm orta sınıf içerisinde etnik – dini temelli milli kimlik duygusunun, milli devlet fikrinin güçlenmesine yol açmıştır (Karpata, 2017a: 79-93, 95, 108-113; Karpata, 2010b: 36-37). Bu gelişmeler etrafında Karpata'ya göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da orta sınıflar Müslüman ve gayri Müslim olarak ikiye bölünmüştür. Ayrıca Müslüman orta sınıflar da kendi içerisinde genel olarak yerel - geleneksel orta sınıf ve modernist / devletçi orta sınıf olmak üzere ayrışma eğilimi izlemiştir (Karpata, 2010b: 39; Karpata, 2017b: 180).

Karpata açısından İttihat ve Terakki dönemi Osmanlı toplumunda orta sınıfın siyasi olarak güçlendiği dönemi ifade etmektedir. Ona göre, padişahın mutlak iktidarını sınırlandırmak hedefiyle ortaya çıkan İttihat Terakki hareketi, bir orta sınıf hareketi olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki devrimi de bir orta sınıf devrimidir. Kimlik tartışmalarının yoğunlaştığı bu dönemde modern, milli ve laik orta sınıfın entelektüel – bürokratik kanadını teşkil eden İttihat ve Terakki yönetimi, milli iktisat ve millileşme politikaları kapsamında gayri Müslim orta sınıfa karşı milli ve yerli bir orta sınıfın gelişimine öncelik vermiştir. Ne var ki İttihat ve Terakki, hürriyet ve gelenek yanlısı, özel teşebbüs ve piyasacı eğilimlere sahip, tarımsal taleplerde bulunan bir orta sınıf profilinin gelişimini desteklememiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin güçlenmesi orta sınıfın sosyal, kültürel ve siyasi alana etkisini artırmış ancak siyasi güç, yani devlet iktidarı, orta sınıfın bürokrat ve milliyetçi kanadının elinde yoğunlaşmıştır (Karpata, 2017a: 116; Karpata, 2017b: 181-182; Karpata, 2010b: 49, 517).

Karpata'ya göre Milli Mücadele döneminde Osmanlı toplumunun tüm orta sınıf grupları, Birinci Büyük Millet Meclisi etrafında ortak, dinamik, sivil bir mücadele ile zafere ulaşmış ve Cumhuriyet'i kurmuştur. Ancak Cumhuriyet döneminde yeni kurulan Cumhuriyet Halk Partisi, taşra orta sınıfının temsilcisi sayılabilecek grubu tasfiye ederek ülkenin siyasi hayatına hakim olmuş; Türkiye siyasi hayatında tek parti dönemini başlatarak tüm iktidarı elinde toplamıştır. Tek parti yönetimi, giderek halktan, taşralı orta sınıftan uzaklaşan, onlara mesafeli duran, yabancılaşan devletçi ve otoriter bir iktidar seyri izlemiştir; iktisadi üretimin ve sermaye birikiminin kendisine yakın dar bir grup içinde yoğunlaşmasına olanak sağlamıştır (Karpata, 2010b: 50-51, 61, 68-69; Karpata, 2017b: 183-184).

Karpat açısından çok partili dönem ve Demokrat Parti iktidarıyla Türkiye’de özel mülkiyet ve serbest teşebbüse dayanan Anadolu orta sınıfı, güçlenerek siyasal alanı etkileme imkanı bulmuştur. Demokrat parti ve ardılı Adalet Partisi, ekonomik liberalizme ve özel teşebbüse inançları etrafında taşralı Anadolu orta sınıfının sosyal ve itkisadi olarak gelişmesine önem vermiş; bu sınıfın taleplerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Ancak bu partilerin izledikleri politikalarda genel itibariyle devlet otoritesine ve desteğine yaslanıyor olmaları, Türkiye siyasetinde bürokrasinin boyutlarının genişlemesine, devletçiliğin güçlenmesine yol açmıştır (Karpat, 2010b: 53, 68; Karpat, 2017b: 185-186; Karpat, 2010a: 273).

Karpat için Türkiye siyasetinde askeri darbeler ve sonrasında kurulan askeri vesayete dayalı anayasal düzenler, genel olarak toplumun, Anadolu orta sınıfının temel kültürünü, öncelik ve taleplerini ifade etmek yerine; toplumu şekillendirmek, kontrol etmek ve devletin toplum karşısındaki otoritesini meşrulaştırmak için ortaya çıkmıştır. Ona göre Türkiye siyaset yapısına genel olarak Osmanlı’dan kalma çok güçlü bir devlet geleneği hakim olmuştur. Söz konusu devlet yapısı, modernleşme politikaları etrafında hem ekonomik kaynakları kontrol altında tutmuş hem de toplumsal alanın yönlendirilmesine öncelik vermiştir. Bu kapsamda askeri bürokrasi, (demokrasi taraftarı olmakla birlikte) kendisini toplumun, siyasetin ve hükümetin üzerinde devletin bekçisi ve rejimin koruyucusu olarak yerleştirmiştir. Bürokrasi temelli bu siyaset yapısı da genel olarak Türkiye’de orta sınıfın ve sivil toplumun gelişiminin önünde temel engeli oluşturmuştur (Karpat, 2010b: 55-56, 60-61, 67; Karpat, 2010a: 229-230, 242-249, 266-272).

Karpat’a göre 1980 sonrasında Türkiye’de devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına bağlı olarak Anadolu orta sınıfı birçok yerde ticaret, sanayi ve finans alanlarında etkili bir konum geliştirmiş ve siyasi olarak güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde özellikle Anavatan Partisi’nin toplum yanlısı politikaları etrafında orta sınıfın gelişimiyle ilgili, serbest pazar, sermaye birikimi, şehirleşme, dışa açılım bağlamında ileriye dönük köklü değişimler yaşanmıştır. Karpat’a göre 1980’ler itibariyle orta sınıflar, kendilerini temsil eden, serbest teşebbüs yanlısı siyasi partiler üzerinden siyaset alanına ve temsil mekanizmalarına dahil olurken, siyaset yapısının kurumsal teşekkülünde belirgin bir etkinlik sergileyememiştir (Karpat, 2010b: 68-69; Karpat, 2017b: 220-222; Karpat, 2010a: 266-276).

Özetle Karpat, Osmanlı - Türkiye siyasetini, hakim unsur olan bürokratik merkezîyetçi yapı içerisinde orta sınıfın oluşum ve gelişimine dair bir izlek üzerine yerleştirerek ele almaktadır. Dolayısıyla Karpat'a göre Türkiye siyaset tarihi, özel mülkiyet ve serbest teşebbüs yanlısı orta sınıfın, devletçi bürokrasiye karşı kendi siyasi varlığını ve taleplerini kabul ettirme mücadelesi olarak biçimlenmiştir (Karpat, 2010b: 68). Bu tarih içerisinde Türkiye siyaset yapısı, genel olarak merkezi bürokrasinin hakim olduğu bir nitelik taşıırken, orta sınıf çevreleri ise bu yapıya merkezi siyasi partiler aracılığıyla kendilerini kabul ettirmeye ve kendi taleplerini aktarmaya çalışmıştır.

Toparlanacak olursa Osmanlı – Türkiye siyaset yapısını, toplumsal dinamikler ve parçalı iktidar ilişkileri perspektifiyle ele alan yaklaşımlara göre 18. - 19. yüzyıl Osmanlı devlet ve siyaset dünyası, büyük toprak mülkiyeti (ayanlar) veya kapitalist sermaye birikimi (burjuva sınıfı) bağlamında toplumsal güçlerin dinamik ve etkili olduğu parçalı bir iktidar yapısı etrafında şekillenmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde ise siyaset alanı, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan merkezîyetçi siyasetler bağlamında bürokratik merkezîyetçi bir iktidar yapısı üzerinde biçimlenmiştir. Bu iktidar yapısı içerisinde Türkiye'de siyaset, bürokrasi ve burjuvazi arasındaki iktidar ilişkileri / etkileşimleri çerçevesinde biçimlenmiştir. Bu iktidar ilişkisinde Avcıoğlu'na göre komprador tüccar-burjuvazi sınıfının egemenliği söz konusuysen, askeri bürokrasi ise bir tür “yanlış bilinç” halindedir. Keyder ve Pamuk'a göre söz konusu iktidar ilişkisinde genel olarak devlet / bürokrasi belirleyici bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Karpat'a göre ise Cumhuriyet Türkiye'sinde bürokratik devletin egemen olduğu siyaset yapısı içerisinde toplumsal gruplar, orta sınıfın gelişimi bağlamında güçlenerek, siyasi partiler aracılığıyla etkinlik sergileme ve kendilerini sisteme kabul ettirmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla söz konusu isimlere göre Türkiye siyaset yapısı içerisinde taşralı toplumsal grupların, 1980'ler itibarıyla bürokratik devlet yapısı karşısında genel olarak dolaylı ve ikincil bir konum taşıdıklarını söylemek mümkündür.

7. Kavramsal Çerçeve

Çalışma içerisinde genel olarak çalışmanın ana omurgasını teşkil eden bazı kritik kavramlar yer almaktadır. Çalışma boyunca söz konusu kavramlarla ilgili

yazınsal bir uzlaş, konsensüs oluşturabilmek üzere, bahse konu kavramların anlam çerçevelerine ilişkin genel bir tanımlamanın yapılması faydalı olabilir. Bu bağlamda çalışmada yer alan kritik kavramlardan ilki, yukarıda da geçen *dikotomik kavramsal modeller* kavramıdır. Çalışma boyunca söz konusu kavram, Türkiye’de siyaseti ve iktidar ilişkilerini, sabit, kategorik ve yekpare yapılar arasındaki ikili karşıtlıklar üzerinden analiz eden Mardin, Heper, Küçükömer ve Kongar’ın kavramsal modellerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Çalışmanın temel kavramları arasında yer alan bir diğer kavram *düalist iktidar olgusu* kavramıdır. Çalışma içerisinde söz konusu kavram, devlet – toplum karşıtlığına (kategorik / sabit yapılar olarak devlet ve toplum arasında ikili karşıtlığa) dayalı iktidar ilişkilerini ifade etmektedir. Diğer taraftan *çoklu iktidar olgusu*, bu çalışmanın dayandığı anahtar kavramlardan bir diğeridir. Kavram çalışma boyunca farklı gerçeklik deneyimlerine, farklı kimliksel özelliklere, değişik siyasal kaynak birikimlerine sahip sosyal gruplar arasındaki iktidar ilişkilerini anlatmaktadır.

Çalışmanın üzerinde yükseldiği önemli kavramlardan bir başkası *devlet geleneği* kavramıdır. Çalışma içerisinde *güçlü devlet geleneği / formasyonu* olarak da kullanılan kavram, kurumsal olarak toplumdaki özerk ve egemen bir şekilde konumlanan; toplumdaki ve siyasal kurumlardan ayrı / özerk olarak, ulusal kimlik, kamusal alan, vatandaşlık ve kamu çıkarlarını tanımlayarak bunları toplum ve siyasete empoze eden bürokratik devlet yapısına işaret etmektedir. Biraz daha açarak ifade edilecek olursa güçlü devlet geleneği, kurumsal olarak, devlet teşkilatının / siyasal sistemin sosyal gruplardan ayrı, özerk ve egemen bir şekilde kurulmasını / dizayn edilmesini; siyasal sistemin ve karar mekanizmalarının sivil – askeri bürokrasi merkezli olarak oluşturulmasını; bu devlet yapısının *kendi özerk politikaları* etrafında sosyal gruplarla ilişki kurmasını; karar süreçlerinde toplumsal taleplerin kontrol ve bloke edilmesini ifade etmektedir.

Bu çalışmanın referans noktaları arasında yer alan bir diğer kavram, *zayıf toplum* kavramıdır. Zayıf toplum kavramı, siyasal sistemin ve karar mekanizmalarının inşa / kurulum / dizayn süreçlerine dahil olma kabiliyeti açısından; siyasal sisteme, karar süreçlerine etki ve nüfuz kapasitesi bakımından; ulusal kimlik, kamusal alan ve vatandaşlık tanımlamalarına katılma yeteneği yönünden; örgütlenme ve politik kaynak birikimi açısından zayıf, dağınık toplum yapısını anlatmaktadır.

Son olarak *sosyal iktidar* kavramı, bu çalışmanın temel parametrelerinden birini oluşturmaktadır. Kavram, farklı kimliksel özelliklere ve farklı kaynak dağılımlarına sahip sosyal gruplar arasındaki ittifak ağlarıyla kurulan iktidar biçimini ifade etmektedir.

8. Sınırlılıklar

Her çalışmanın olduğu gibi bu çalışmanın da belli sınırlılıklar üzerinden şekillendiği söylenebilir. Bu çerçevede çalışmanın en temel sınırlılıklarından biri dikotomik kavramsal modeller bağlamında teze konu olan isimler ve onların düşünce dünyalarıyla ilgilidir. Bu çalışmada Mardin, Heper, Küçükömer ve Kongar'ın Türkiye siyasetini açıklamak üzere önerdikleri kavramsal modellerin teorik çerçeveleri ve bu modellerin tarihsel geçerlilikleri konu edinilmektedir. Dolayısıyla söz konusu isimlerin toplum, ekonomi, kültür, din, siyaset vs. ile ilgili diğer görüşleri, çalışmanın ana eksenini oluşturan temel sorunsalla ilişkili olmadığı sürece, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Çalışmanın temel sınırlılıklarından ikincisi tarihsel dönemle ilgilidir. Bu noktada çalışma, Türkiye siyaset tarihinin tamamını değil, dikotomik kavramsal modellerin geçerliliği bağlamında özellikle 1990 sonrası siyasal gelişmeleri inceleme dönemi olarak ele almaktadır. Dolayısıyla çalışma Türkiye'de 1990 – 2018 arasındaki tarihsel dönemde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal değişimle sınırlı bir nitelik taşımaktadır. Çalışmayla ilgili bir diğer sınırlılık, ülkedeki ekonomi politik dönüşümle irtibatlıdır. Çalışmada söz konusu dönüşüm, “devlet – ekonomi ilişkileri, yeni sermaye aktörleri ve sermayenin toplumsal alana yayılımı” ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda ekonomi politik alanda işçi sendikalarıyla ilgili yaşanan dönüşüm, bölümün içeriğini genişletmemek adına, çalışmanın sınırlarının dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın kritik sınırlarından sonuncusu temel problematikle ilgilidir. Tekrar hatırlatma pahasına belirtilecek olursa, bu çalışmanın temel problematiği, Türkiye'de siyaseti açıklamak üzere geliştirilen dikotomik kavramsal modellerin, son otuz yılda yaşanan siyasal dönüşüm etrafında geçerlilik kapasitelerinin sorgulanması ile sınırlıdır. Dolayısıyla son otuz yılda yaşanan gelişmeler etrafında Türkiye'de siyasal sistemin demokratikleşme düzeyi ya da otoritenin merkezde yoğunlaşma –

dağılıma düzeyi, bu çalışmanın temel analiz sınırlarının dışında yer almaktadır. Bu problematik, ancak devlet – toplum ilişkilerindeki dönüşüm seyri açısından “dolaylı değerlendirmelere” konu edilmektedir. Başka bir ifadeyle çalışmada, 1990 – 2018 arasındaki tarihsel dönüşüm, siyasal sistemin nasıl / ne kadar demokratikleştiği meselesi üzerinden değil, dikotomik modellerin dayandığı temel hattı oluşturan güçlü devlet formasyonunun, düalist iktidar olgusunun nasıl çözüldüğü problematiği üzerinden ele alınmaktadır. Önerilen alternatif kavramsal model de doğrudan Türkiye’nin demokratikleşme hikayesini değil, öncelikle Türkiye’de “devlet – toplum ilişkileri olarak siyaset”in edindiği yeni formu ve karakteri açıklamayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİKOTOMİK KAVRAMSAL MODELLERİN ANALİZİ

Dikotomik kavramsal modeller, Türkiye siyaset düşüncesi açısından Cumhuriyet Türkiye'sinde bir devlet – toplum ilişkisi olarak siyasetin nasıl kurulduğu ve işlediğine ilişkin açıklayıcı birer çerçeve sunan *kurucu metinler*, *tarihsel referanslar* olarak öne çıkmaktadır. 1969'dan başlayıp sırasıyla 1973, 1976 duraklarına uğrayan ve oradan 1985'e uzanan bir dönemde Küçükömer, Mardin, Kongar ve Heper tarafından geliştirilen bu modeller, Cumhuriyet Türkiye'sine kabaca 2000'lerin başına kadar egemen olan müesses nizamın işleyiş tarzına, orada devlet toplum ilişkisinin kuruluş biçimine dair teorik birer perspektif, kavramsal birer analiz çerçevesi sunmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'siyle ilgili siyasal gelişmeler, siyasal hareketler, sorunlar, yapılar ve ilişki formları *kendi süreklilik ve kırılma hikayeleriyle birlikte* bu kavramsal modeller içerisinde anlamlı bir bütünlük sergileme olanağı bulmuştur.

Çalışmanın bu ilk bölümünde Türkiye siyasetini okuma ve analiz etme çerçevesi sunan söz konusu dikotomik modellerin teorik ve kavramsal bir çözümlemesi yapılmaktadır. Bu kapsamda söz konusu modellerin, ne tür bir teorik arka plana yaslandıkları (kavramsal ve teorik temellerin sorgulanması); temel tezlerinin ve argümanlarının ne olduğu; düşünsel ağırlık merkezlerinin nerede yoğunlaştığı; siyaseti kavramsallaştırma tarzları, diğer bir ifadeyle Türkiye'deki siyasal hayatı formüle etme biçimleri ele alınmaktadır. Burada öncelikle dikotomik modelleri biçimlendiren teorik ve metodolojik çerçeve tayin edilmekte, içerisinde şekillendikleri kavram haritası ortaya konulmaktadır. Ardından söz konusu modellerin, siyasal hayatın ortasından geçtiğini öne sürdükleri kavramsal fay hatlarından hareketle, Türkiye'deki siyasal hayatı, sorunları, siyasi hareketleri, bürokratik yapıları ve siyasal kurumları, iktidar ilişkilerini analiz etme ve siyasal rejimi etkileyen temel eksenleri, sosyo-kültürel dinamikleri çözümleme biçimleri incelenmektedir. Yine daha kapsayıcı olarak, bu modellerin, Osmanlı'dan Cumhuriyete modernleşme, devlet formasyonu, toplumsal entegrasyon, kültürel bütünlüşme, merkezileşme, demokratikleşme sorunsallarını formüle etme biçimleri

ele alınmaktadır. Bu noktada söz konusu modeller, düşünsel ağırlık merkezlerini vurgulamak üzere *kültür politik temelli modeller* ve *ekonomi politik temelli modeller* olmak üzere iki ayrı kategori üzerinden incelenmektedir.

1.1. KÜLTÜR-POLİTİK TEMELLİ MODELLER

Türkiye’de siyaset sahnesini açıklamak ve çözümlemek üzere geliştirilen klasik dikotomik modellerin bir kısmı, düşünsel ağırlık merkezleri açısından, *kültür politik* temelli modellerdir. Bu modeller genel olarak toplumsal ve siyasal alanı sembol, inanç, değer, kültür ve kurum eksenli olarak analiz eden bir nitelik taşır. Ayrıca düşünsel köken itibariyle Max Weber, sonrasında yapısal işlevselci ve kurumsalcı geleneğe yaslanan, toplum – siyaset sahnesini bu geleneğin geliştirdiği teorik ve kavramsal çerçeve içerisinde kavrayan bir karakteristiğe sahiptir.¹³ Toplum ve siyaseti esas olarak, anlam ilişkileri ve kültürün uzantısı olarak gören bu model, ana hatları itibariyle aşkın, özerk bir “değerler sistemi”, “merkezi kurumlar” ve “üst kültür evreni” önermeleri üzerinde yükselir. Dolayısıyla kültür politik temelli modeller açısından modern toplum ve siyaset evreni, üst – merkezi kültürel kodların çevre kültürel kodlarla bütünleşme süreçleri ekseninde şekillenir. Başka bir ifadeyle ortak kültürel konsensüs inşası çerçevesinde biçimlenir. Siyaset ve toplum için belirleyici olan temel dinamik, merkezi otorite, merkezi değerler, semboller ve inançlar sistemi ile merkezi, elitist kurumlardır. Siyasetin ve toplumun ağırlık merkezini bu üst kültür unsurları işgal eder. Bu bağlamda siyaset, kültürel değerler, kültürel kurumlar ve siyasi otorite etraflı bir *merkezileşme, standartlaşma, toplumsal entegrasyon* sürecini ve bu süreç içerisinde şekillenen iktidar ilişkilerini anlatır. Ancak bu süreç içerisinde en kritik nokta, devletin merkezleşmenin, merkezleşmeyi sağlayan merkezi kültürün ve o kültür etrafında inşa edilen ulusal kimliğin (menfi –

¹³ Siyaseti, kültür politik temelli yaklaşımla ele alan literatür içerisinde şu örneklerle işaret edilebilir: Weber, 2012a, 2012b; Huntington, 1968; Almond ve Verba, 1963; Skocpol, 1985; Shils, 2002; Corrigan ve Sayer, 1985.

Yapısal işlevselcilik, kurumsalcılık ve politik kültür teorisi gibi esas olarak farklı tezlere yaslanan perspektifler burada “siyaseti, ortak - merkezi kültürel değerler ve ortak kültürel kurumlar, merkezi siyasi otorite etrafında merkezileşme, bütünleşme süreçleri” olarak ele almaları açısından kültür politik temelli yaklaşımlar içerisinde gösterilmiştir. Başka bir ifadeyle, söz konusu farklı perspektifler, “kültür, kurum ve siyasi otorite eksenli toplumsal bütünleşme ve merkezleşmeye” kurucu bir değer atfetmeleri açısından kültür politik temelli yaklaşımın şemsiyesi altında konumlandırılmıştır.

müspet) tanımlayıcı öznesi olarak işaretlenmesidir. Başka bir deyişle merkezin ve merkezi kültürün devlet / siyasi otorite eksenli olarak tanımlanmasıdır.¹⁴ Şerif Mardin'in merkez çevre ve Metin Heper'in devlet egemen modellerinin, işte bu kültür politik temelli siyaset kavrayışına dayalı iki dikotomik modeli teşkil ettiklerini söylemek mümkündür (Mardin, 2006; Heper, 2010).

1.1.1. Merkez Çevre Modeli: Şerif Mardin

Türkiye'de siyasal hayatı açıklamak üzere geliştirilen klasik dikotomik modellerden ilki ve literatüre etkisi en geniş olanı, kuşkusuz Şerif Mardin'in Shils'den hareketle uyarladığı merkez-çevre modelidir. Türkiye siyasal hayatını merkez ve çevre arasındaki kopuk ilişki üzerinden okuyan 1973 tarihli bu model, ağırlıklı olarak *kurucu kültür, siyasal iktidar, modernleşme, merkezileşme ve kültürel yabancılaşma* temelli bir yaklaşımla öne çıkar. Mardin'in bu yaklaşımı, 1950 sonrası modern siyaset bilimi literatüründe egemen bir pozisyon edinen devlet-toplum ilişkisine yönelik siyaset teorilerinden, o teorilerin yaslandığı temel önermelerden beslenir. Max Weber'den Shmuel N. Eisenstadt'a uzanan geleneksel otorite ve merkezi imparatorluk analizi bu temel siyaset teorilerinden ilkidir. Edward Shils'in merkez-çevre teorisi ise Mardin'in modelini besleyen hatta düşünce haritasının koordinatlarını belirleyen ikinci temel teoridir. Dolayısıyla Mardin'in merkez-çevre analizinin kavramsal araçlarının ve teorik çerçevesinin bu iki teorik hat üzerinden çizildiğini söylemek mümkündür (Mardin, 2006; Weber, 2012a, 2012b; Eisenstadt, 1963; Shils, 2002; Açıklık, 2006).

Toplumların kurucu değerler, kurumlar ve seçkinler üzerinden yeniden inşasını, entegrasyonunu ele alan; ayrıca bu süreçte *değer, kurum ve seçkin* eksenli iktidar ilişkilerini, bu iktidar ilişkileri bağlamında ortaya çıkan toplumlar arası farklılıkları analiz eden söz konusu modern teoriler Mardin'in analizinin teorik arka planını teşkil eder. Weber – Eisenstadt hattı toplumların / devletlerin yapılanma biçimleri, otorite formları, merkezileşme süreçleri, bürokratikleşme ve bu konuda toplumlar arası farklılaşmalar bağlamında; Shils ise kurucu değerler, kurumlar ve modern toplumun inşası bağlamında Mardin'in perspektifinin düşünsel çerçevesini

¹⁴ Siyasete ve iktidar ilişkilerine bu kültür, devlet ve merkezileşme eksenli bakış için bakınız: Çolak, 2017: 215-231; Shils, 2002; Anderson, 2007: 99-128.

oluşturur (Mardin, 2006; Weber, 2012a, 2012b; Eisenstadt, 1963; Shils, 2002, Açıkel, 2006).

1.1.1.1. Max Weber ve Shmuel N. Eisenstadt Hattında Geleneksel Otorite: Patrimonyalizm'den Merkezi Bürokratik İmparatorluğa

Weber'in toplumsal ve siyasal tarih sahnesini kadim dönemden modern zamanlara dikey ve yatay olarak kat eden otorite / egemenlik biçimleri hakkında geliştirdiği kategorik / kavramsal atlas, toplumların bu atlas içerisinde buldukları otorite kuşağını tayin etme ve o kuşak içerisindeki tarihsel serüvenlerini çözümleme çabası açısından, kritik bir aygıt olarak öne çıkar. Zira ana hatlarıyla geleneksel, karizmatik ve rasyonel/yasal otorite kuşaklarından oluşan bu otorite atlası, toplumların geleneksel dünyadan modern dünyaya uzanan süreçte sahip olduğu devlet-toplum ilişkisini, devlet yapılanmasını, siyaset kültürünü, siyasal hayatını, o hayatı yönlendiren temel dinamikleri, o hayatın izlediği seyri, aldığı karakteristiği açıklama, tanımlama konusunda düşünsel kalıplar sunar. Bu bağlamda modern toplumun ve modern ulus devletlerin siyaset kültürlerine ve siyaset tarihine ilişkin geriye doğru bir soykütüğü çıkarma imkanı sunar. Weber'in otorite çözümlemesiyle yapmaya çalıştığı şey bir anlamda modern otoritenin soykütüğünü çıkarmak; otorite üzerine bir soykütüğü çalışması yapmak; o soy-haritası içerisinde toplumların ve uygarlıkların (Doğu – Batı) ait oldukları otorite hattını belirlemek olmuştur (Weber, 1998: 131-141).

Şerif Mardin'in Cumhuriyet Türkiye'sindeki siyasal hayat, iktidar ilişkileri ve merkez-çevre ilişkisine yönelik analizinde Osmanlı toplumu, oradaki devlet-toplum formasyonu, devlet yapılanması kısacası Osmanlı'daki otorite biçimi önemli bir arka plan oluşturur. Mardin'e göre Cumhuriyet Türkiye'sinde, otorite yapılanması, merkez-çevre ilişkisi, ana karakteristiği itibarıyla Osmanlı'dan miras alınan yönetim geleneği, otorite kuşağı etrafında şekillenir. İşte Osmanlı dünyasındaki devlet-toplum formasyonu, devlet yapılanması ve otorite biçimi konusunda ise Weber'in otorite bağlamında Doğu toplumları için geliştirdiği geleneksel otorite ve patrimonyalizm kavramları belirleyici bir rol üstlenir (Weber, 2012a: 351; Weber, 2012b: 408-409).

Weber'e göre geleneksel otorite kuşağı içerisinde farklı otorite / egemenlik biçimleri vardır. Feodalizm bunlardan biridir. Weber'in tanımladığı geleneksel otorite biçimlerinden bir diğeri ise patrimonyalizmdir. Bu otorite biçimleri arasındaki ayırım, hükümdar ile altındaki yöneticilerin toprak ve insan üzerindeki tasarruf düzeyi etrafında şekillenir. Weber patrimonyalizmin temel niteliğini “devlet esası” olarak belirler. Patrimonyal otorite formu, iktidarın merkezi-mutlak devlet esasına göre düzenlendiği bir formdur. Dolayısıyla patrimonyal devlet, geleneğin üzerinde şekillenen bir kişisel otorite (hanedan, hükümdar) ve bu otoritenin ihtiyaçlarına göre organize edilmiş idari ve askeri bir bürokrasi yapılanmasından oluşur. Burada otorite, hanedanın kullandığı kişisel ve bürokratik güce dayanır. İktidar mutlak bir şekilde hükümdarın elindedir. Diğer taraftan idari ve askeri bürokrasi yapılanması, hükümdarın salt kişisel araçları olarak işlev görür ve onun doğrudan denetimi altındadır (Weber, 2012a: 351; Weber, 2012b: 408-409; Poggi, 1988: 214-215).

Weber'e göre geleneksel patrimonyal otorite biçiminde, iktidarı mutlak olarak elinde bulunduran kişi, *yönetmel üst* değil, *kişisel efendi* olarak konumlanır. Efendinin yönetmel memurları ise *resmi görevli* değil, “kişisel hizmetçi”, “kul” pozisyonundadır. Patrimonyal efendi, bu kişisel hizmetçilere hizmetlerine karşılık olarak toprak kullanım hakkı tanımak, hazineinden ödemeler yapmak, mülk veya vergi gelirlerinin tahsisini sağlamak gibi yollarla yönetim sistemini ayakta tutar (Weber, 1995: 338-339, 343-345).

Ekonomik özellikler, mülkiyet ilişkileri bakımından patrimonyalizm, otoritenin ve siyasal iktidarın yanı sıra mülkiyet ve iktisadi kaynakların da mutlak bir şekilde hükümdarın elinde toplandığı bir egemenlik biçimi olarak dikkati çeker. Toprağın ve iktisadi kaynakların mülkiyeti genel olarak hükümdara aittir. Hükümdar bu toprakların kullanım hakkını etrafındaki idari – askeri hizmetçilere verir. Diğer taraftan, ticaret yapılan kentlerde devlet, üretimin miktarını ve çerçevesini belirler; bu şekilde üretim üzerinden sermaye birikimi gerçekleştirilmesine, devletin dışında bir noktada servet birikiminin oluşmasına müsaade etmez. Bu mülkiyet ilişkisi, devlete toplumsal ve ekonomik ilişkilerin, değişim ve dönüşüm süreçlerinin belirleyicisi olma imkanı sunar (Dinler, 2009: 20).

Özetle, Weber'e göre genel itibariyle Doğu'ya özgü bir geleneksel otorite biçimi olarak patrimonyal otorite, esas itibariyle kendine özgü devlet yapılanması,

devlet-toplum formasyonu etrafında özellikle de hükümdar ile yönetsel hizmetçileri arasındaki iktidar ilişkileri çerçevesinde şekillenir. Ve bu özelliği ile Batı'da modern devletin kuruluş zeminini oluşturan feodal otorite biçiminden ayrılır. Patrimonyal otorite biçiminde hükümdarın iktidar imkan ve yükümlülüklerinin, ayrıca toprak kullanımlarının yönetsel kadrolara (yönetici bürokrasiye) devri, ömürle / şahısla ve görevle sınırlıdır; kalıtsal yani mirasla devredilebilir değildir. Feodal yönetim biçiminde ise bu durum daha farklıdır. Yönetici kadrolar (vassallar), krala karşı kendilerine ait haklara sahiptir. Bu haklar, vassalların yükümlülüklerini yerine getirmek için, dokunulmayan haklardır. Yapılan bir sözleşme aracılığıyla, iktidarın imkan, kabiliyet ve sorumlulukları vassalara bırakılır. Kral ile vassalları arasındaki hak ve sorumluluklar bu sözleşmeyle karşılıklı olarak belirlenir. Dolayısıyla feodal otorite ilişkilerinde kral ile vassallar arasında bölünmüş bir egemenlik biçimi vardır (Weber, 2012a: 375-381; Poggi, 1988: 214-218).

Feodalitede bu ilişki biçimi uzlaş, ittifak, entegrasyon, bütünleşme gibi kavramlar üzerinden gerçekleştirilen bir devlet toplum ilişkisine zemin sağlarken, patrimonyal otorite biçiminde devlet toplum ilişkileri devletin mutlak kontrol ve denetimi etrafında biçimlenir.

Eisenstadt, 1963 tarihli *İmparatorlukların Siyasal Sistemleri* adlı çalışmasında Weber'in bu sanayi öncesi geleneksel otorite biçiminin bir başka formuna odaklanır. Eisenstadt, tarihsel, yani modern olmayan bu otorite biçimini "tarihsel merkezi bürokratik imparatorluklar" olarak adlandırır. Eisenstadt, devlet-toplum kopukluğu / gerilimi üzerine kurulu olan sanayi öncesi bu yönetim biçimini, *gayrişahsi yönetim, merkezileşme, bürokratikleşme, merkezi iktidar* etrafında formüle eder. Eisenstadt'a göre kendisi de geleneksel olan bu tarihsel bürokratik yönetimler, geleneksel siyasal sistemler ile modern siyasal sistemler / rejimler arasında bir yerde durur ve bu bürokratik yönetimleri analiz etmeksizin modern siyasal sistemleri ve oradaki temel problemleri anlamak pek mümkün değildir (Eisenstadt, 1963: 4).

Eisenstadt'a göre, merkezi bürokratik sistemlerde, tıpkı geleneksel siyasal yapılarda olduğu gibi, nüfusun büyük bir bölümü görece siyasal bir edilgenlik içerisindedir; bu siyasal sistem içerisinde herhangi bir siyasal yetki devri ya da siyasal haklar söz konusu değildir. Ayrıca bu yapılar, modern siyasal sistemlerin belli karakteristik özelliklerini de taşırlar. Merkezi bir siyasal yönetimin, bürokratik

yönetim organlarının ve siyasal mücadele alanlarının varlığı bu temel özellikler arasındadır (Eisenstadt, 1963: 4).

Eisenstadt'a göre tarihsel bürokratik yönetimler, köken itibariyle kabilesel, patrimonyal, feodal vs. gibi geleneksel yönetim biçimlerinin içerisinde gelen yöneticilerin inisiyatifleriyle oluşturulmuştur. Bu yöneticiler genellikle mevcut politik sistemin (patrician şehir devleti, kabile imparatorluğu, patrimonyal imparatorluk ya da feodal sistemin) buhran, kargaşa, çözülme ve dağılma dönemlerinde ortaya çıkar. Bu ortamda genel olarak yöneticinin temel amacı ve önceliği aristokratik, kabilesel veya feodal nitelikler taşıyan geleneksel gruplardan bağımsız, karar alma ve politika geliştirme süreçlerine egemen olabildiği merkezi bir yönetim, merkezi bir iktidar kurmaktır. Dolayısıyla tarihsel bürokratik imparatorluklarda yönetici, önde gelen çeşitli sosyal ve politik gruplarla bir iktidar mücadelesi içerisinde. İmparatorluk içerisindeki söz konusu geleneksel aristokratik gruplar, yönetimin merkezileşme sürecini kendi çıkar ve pozisyonları için tehdit olarak görerek merkezileşme sürecinin karşısında yer alır. Buna karşılık, yönetici de merkezi iktidarı tesis etmek üzere toplum içerisindeki aktif ya da pasif çeşitli gruplarla, sosyal tabakalarla siyasi ittifaklar geliştirir. Bu sayede, merkezi iktidar için ihtiyaç duyduğu ekonomik, sosyal, kültürel kaynakları, ayrıca politik desteği mobilize edebilmek üzere çeşitli iktidar ve yönetim enstrümanları geliştirir (Eisenstadt, 1963: 13-15).

Ayrıca yönetici, idari organlar, yönetim memurları ve bürokratik personel sınıfı geliştirmek zorundadır. Yönetici bu organlara özellikle halkı ve halkın kaynaklarını kendi iktidarı lehinde mobilize etmek ve kullanmak için büyük bir ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bu idari organların ve memurların yöneticiye bağlı, sadık yapılar-kişiler olması gerekir. Bunun için idari ve bürokratik organları mümkün olduğunca geleneksel-aristokratik gruplardan, tabakalardan, çevrelerden bağımsızlaştırması hatta bu idari organlara, toplumsal gruplar karşısında belli bir iktidar ve prestij alanı tanınması gerekir. Ayrıca bu idari organlara ve memurlara feodal veya patrimonyal toplumlardan farklı olarak belli bir özerklik ve bağımsızlık zemini sunması zorunludur (Eisenstadt, 1963: 16, 23).

Diğer taraftan, yöneticinin imparatorluk yönetiminde politik mücadele kanalı olarak çeşitli konsiller ve temsil kurumlarının geliştirmesi gerekir. Ancak burada da söz konusu konsil ve kurumların üyelerini kendi iktidarı ve siyasi

çıkarlarıyla uyumlu bir ekip olarak oluşturmaya çalışır. Zira bu organları, imparatorluk içerisindeki mevcut iktidar ilişkilerini kendi siyasi iktidarı ve çıkarları etrafında düzenleyebilmek üzere bir enstrüman olarak görür. Bunun için de bu konsil ve temsil kurumlarını imparatorluk içerisindeki geleneksel-aristokratik gruplardan soyutlamaya, onların nüfuzlarından izole hale getirmeye öncelik verir. Ayrıca bir taraftan kendisiyle bu kurumlar arasında da belli ölçüde bir özerklik alanı oluşturmaya ve serbest bir siyasi mücadeleye imkan tanımaya çalışır; diğer taraftan da bu organların üyelerini etki ve kontrol altında tutmaya yönelir. Sonuçta da bu siyasi kurumların işlevselliği, imparatorluk içerisinde önde gelen sosyal gruplara yönetim tarafından tanınan özerklik düzeyiyle ve bu grupların özerk faaliyetlerini gerçekleştirme dereceleriyle bağlantılıdır (Eisenstadt, 1963: 18, 304).

Eisenstadt, tarihsel merkezi bürokratik imparatorlukların idari omurgasını ve siyaset yapısını ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, bu yönetim sisteminin karakteristik özelliklerini çözümler. Eisenstadt'a göre bürokratik imparatorlukların ilk ayırt edici özelliği ve kurucu unsuru, "siyaset alanının sınırlı özerkliği"dir. Söz konusu sınırlı özerklik, siyasal alanın akrabalık ilişkilerinden, ekonomik ilişkilerden kurtulmasını, görece özerk bir siyasal düzenin tesisini ifade eder. Dolayısıyla yöneticinin kendi siyasi hedeflerini belirleme kapasitesi söz konusudur. Ayrıca, yönetici çevrelerinde ve siyasal mücadeleye katılan kişiler arasında özerk siyasi hedeflerin, ailevi veya toplumsal bağların, hedeflerin dışında bir siyaset aklının geliştirilmesini anlatır. Bu durum, Bourdieu'ya göre, sonraki dönemlerde, "devlet aklı" (hikmet-i hükümet) olarak adlandırılacak şeyin ilk nüvesi olarak görülebilir (Eisenstadt, 1963: 19; Bourdieu, 2015: 100).

Tarihsel bürokratik yönetimlerin ikinci temel özelliği, siyasi roller ve aktiviteler, diğer sosyal faaliyet alanlarından görece ayrıştırılmış, sınırlı düzeyde farklılaştırılmıştır. Siyaset alanında görece uzmanlaşmış siyasi roller vardır. Siyasi roller ve davranışlar, hanedanlık, kabile, bölge ve din bağlardan görece ayrılmıştır. Bürokratik, idari memurların rolleri, bir tüccarın, din adamının rollerinden farklılaşmıştır. Merkezi bürokratik imparatorlukların üçüncü kurucu özelliği, yöneticilerin siyasal alanı merkezileştirmeye, iktidarı belli bir noktada toparlamaya, yoğunlaştırmaya çalışmalarıdır. Dördüncü özellik ise bir taraftan özgül idari mercilerin, bürokrasilerin diğer taraftan da meşru siyasi mücadele arenalarının yani

büyük konsey ve parlamentoların gelişmesidir. Böylelikle imparatorluk içerisinde, devlet idaresi ve meşru siyasi mücadele için sınırları belli kurumsallaşmış mevkiler ortaya çıkmış olur. Eisenstadt'ın bürokratik imparatorluklar sistemini analiz eden Bourdieu'ya göre bu gelişme, “herkesin herkesle, her yerde, her zaman ve her şekilde gerçekleştirebileceği savaşın” yerine, siyasi mücadelenin ve iktidar ilişkilerinin meşru sınırlar etrafında icra edileceği kurumsal bir zeminin, mevkiin kurulmasını ifade eder (Eisenstadt, 1963: 19-20; Hamilton, 2014: 112; Bourdieu, 2015: 100).

Eisenstadt'ın kafa yorduğu bir diğer kritik nokta merkezi bürokratik imparatorlukların siyasal sistemlerinin gelişme, kurumsallaşma ve sürdürülme koşulları yani bu yönetim biçimlerinin hangi siyasal zeminde, sosyal ve kültürel bağlamda ortaya çıktıkları ve istikrarlarını nasıl sürdürdükleri konusudur. Eisenstadt'a göre tarihsel bürokratik yönetimlerin ortaya çıkmasını mümkün kılan zorunlu koşullardan ilki, yöneticinin diğer toplumsal kurumlardan belli bir siyasal özerklik kazanma amacı ve faaliyetleridir. Burada yönetici kendi iktidarını ve iktidar araçlarını, ailevi bağlardan, sosyal ve siyasi gruplardan, ekonomik çevrelerden, faaliyetlerden, dini bağlantılardan ayırtırmaya öncelik verir. Merkezi bürokratik yönetimler için ikinci temel koşul, toplumun bütün ekonomik, kültürel etkinlik alanları itibariyle kurumsal olarak belli bir ayrışma seviyesine erişmesi, farklılaşma düzeyine ulaşması ve katmanlaşmasıdır. Bourdieu'ya göre bu tarihsel süreç, genel olarak dünyanın farklı sahalara ayrışması, özellikle de kamu idaresiyle dinin ayrışması sürecini ifade eder (Eisenstadt, 1963: 27; Bourdieu, 2015: 101).

Tarihsel bürokratik yönetimleri mümkün kılan koşullardan üçüncüsü toplumdaki bütün dini, kültürel, ekonomik ve sembolik kaynakların, geleneksel yapı ve ilişkilerden (aile, kabile, soy, din vs.) sosyal grupların boyunduruğundan kurtularak, özerk, başıboş, “serbest yüzen kaynaklara” (vergiler, semboller, işçiler, mallar, politik destek, kültürel kimlikler vs. gibi) dönüşmesidir. Bu serbest yüzen kaynaklar toplum içerisinde hem bir iktidar ve tahakküm aracıdır hem de biriktirmek amacıyla üzerinde mücadele verilen, rekabet edilen bir şeydir. Dolayısıyla iktidar ilişkileri ve iktidarın merkezileşme süreci açısından kritik bir kıymet taşır. Eisenstadt'a göre bürokratik imparatorlukları yani devleti ortaya çıkaran koşulların sonucusu, “serbest yüzen kaynakların” (ekonomik, kültürel, sembolik) yönetici tarafından kullanılabilir hale gelmesidir. Bu durum, özerkleşen, serbest yüzen

kaynakların belli bir noktada yoğunlaşması ve merkezileşmesi anlamına gelir. Dolayısıyla bürokratik imparatorluk yönetimi, siyasal alanın özerkleşme, iktidarın merkezileşme sürecinde serbest yüzen kaynaklara göbekten bağlıdır (Eisenstadt, 1963: 27-28, 33; Bourdieu, 2015: 100-102).

Eisenstadt'a göre söz konusu temel koşullar gerekli düzeyde birlikte var olduğunda tarihsel bürokratik imparatorluklar sistemi, kristalleşir ve kurumsallaşır. Bürokratik imparatorluk içerisindeki siyasal kararlar, eylemler ve iktidar ilişkileri, sistemin kurucu parametreleri tarafından şekillendirilir. Fakat bu parametreler, bir ortak değerler konsensüsünü ifade etmez; bir uyumlu toplum formu üretmez. Aksine bu parametreler, siyasal mücadelenin, iktidar ilişkilerinin ve toplumsal çatışmaların temel çerçevesini ve normlarını belirler. Zira bürokratik imparatorluk içerisinde kaynakların kullanımı konusunda rekabet eden siyasal ve toplumsal gruplar arasında sürekli bir gerilim ve çekişme söz konusudur. Yönetici açısından bu gerilimin siyasal bir çerçevede içerisinde düzenlenmesi hayati bir önem taşır. Yöneticinin siyasal iktidarının etkinliği, bu gerilimi düzenleme kabiliyetine bağlıdır. Bu gerilimli siyaset atmosferi, farklı değişim kalıpları ortaya çıkarır. İmparatorluk sistemi, dağılıp daha basit bir yapıya dönüşebilir; çatışan unsurları ve grupları dengeleyerek varlığını sürdürebilir. Yahut da daha karmaşık bir siyasal sisteme, modern siyasal sisteme doğru ilerleyebilir. Ama bu gerilim, çatışma ve mücadele sürekli devam eder (Eisenstadt, 1963: 301, 303-305, 369-370; Hamilton, 2014: 121).

Eisenstadt'ın bu merkezi bürokratik imparatorluk yaklaşımı, merkezi iktidarın güçlü ve egemen olduğu bir yönetim ve toplum biçimini öne çıkarır. Bu toplum, merkezi bir siyasal yapının, görece özerk bir bürokratik iktidar mekanizmasının varlığıyla dikkati çeker. Eisenstadt bu bürokratik imparatorluk analizi'nde, *merkezi iktidar, toplumsal ve siyasal farklılaşmalar, roller, kurumsal yapılar, politik amaçlar* gibi yapısal işlevselci kuramın kavramsal mühimmatına başvurur. Eisenstadt'ın modern öncesi toplumlara yönelik bu yapısal-işlevselci analiziyle, toplumsal ve siyasal sistem içerisinde bürokratik yapılanmaya öncelik verdiğini, bürokrasiye özerk inisiyatif alanı, özerk kültür odağı ve özerk siyaset aktörü olarak yaklaştığını söylemek mümkündür (Bourdieu, 2015: 99; Aydın, 2006: 77; Açıklık, 2006: 42).

Özetle Eisenstadt'ın, bu imparatorluk analizinde siyaseti, bürokratik bir idari mekanizma, merkezi bir siyasal yapı etrafında gerilim, çatışma ve hegemonya boyutuyla ele aldığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle Eisenstadt'ın siyaseti, devlet ve toplum arasında açık bir mesafe üzerinden ve bir devlet pratiği, bürokrasi etkinliği olarak, toplumdaki özerk bir uzmanlık alanı ve merkezi yönetime özgü bir profesyonel meslek olarak kavramsallaştırdığı belirtilebilir. Bu şekliyle Eisenstadt'a göre siyaset, toplumdaki iktidar ilişkilerinin *farklılaşma, özerkleşme, bürokratikleşme ve merkezileşme süreçleri* üzerinden edindiği kurumsal çerçeveyi / kristalizasyonu ifade eder. Dolayısıyla Weber'den Eisenstadt'a uzanan düşünce hattının,¹⁵ modernleşme sürecinde bürokrasiyi tarihsel bir özne ve kurum olarak öne çıkaran; siyaseti merkezileşme ve merkez çevre gerilimi üzerinden okuyan Şerif Mardin'in analizleri için değerli bir zemin sunduğunu öne sürmek mümkündür.

1.1.1.2. Edward Shils ve Merkez Çevre Kavramsallaştırması

“Her toplumun bir merkezi vardır.” Edward Shils, merkez-çevre paradigmasını ortaya koyduğu makalesine bu aforizmatik ve normatif önermeyle başlar. Bu önerme Shils'in toplumun doğası ve toplumsal bütünleşme konusundaki çıkış noktasını ve temel iddiasını ifade eder. Shils bu önermesiyle toplumun bir merkez etrafında bütünleştiğine, topluma üyeliğin bu merkezle olan ilişki bağlamında kurulduğuna dikkati çeker. Shils'e göre toplumsal entegrasyonu sağlayan, toplumu bütünleştiren, bir arada tutan kurucu unsur “merkez”dir. Toplum denilen entegratif yapının formasyonunda işlevsel rol, fonksiyonel performans merkez tarafından üstlenilir (Shils, 2002: 86-87; Greenfeld ve Martin, 1988: ix).

Bu açıdan merkez, Shils açısından bir tür sosyal “genetik kod”u ifade eder. Bir sosyal genetik kod olarak merkez ise, hem kurumsal boyutu hem de kültürel

¹⁵ Weber'in *patrimonyalizm* kavramsallaştırması ile Eisenstadt'ın *merkezi bürokratik imparatorluklar* kavramsallaştırması arasında şu şekilde bir farklılıktan söz etmek mümkündür: Weber'in *patrimonyalizm* kavramsallaştırması, yönetim yapısının *hanedan / hükümdar uzantısı* olarak biçimlenmesini yani hükümdarın salt kişisel / ailesel otoritesinin doğal uzantısı olan idari ve askeri görevliler / hizmetçiler etrafında şekillenmesini ifade etmektedir. Merkezi bürokratik imparatorluklar kavramsallaştırması ise siyaset / yönetim alanının bürokrasi temelli olarak hükümdar ve diğer yerel güç merkezlerinden görece ayrışması, özerkleşmesi ve merkezileşmesini anlatmaktadır. Başka bir ifadeyle hanedanın kişisel / ailesel otoritesinden görece ayrışmış, özerkleşmiş, merkezleşmiş yönetim yapısına işaret etmektedir.

boyutu olan bir kavramdır. Dolayısıyla Shils merkez kavramını “kurumlar olarak merkez” ve “değerler olarak merkez” olmak üzere iki düzeyde ele alır. Kurumlar olarak merkez, toplumda merkezi bir iktidarın, merkezi bir kurumlar ağının varlığına işaret eder. Modern ulus devletinin oluşumu ve bütün toplumu düzenleyen merkezi bir otoritenin kurulması, kurumlar olarak merkezileşme sürecini ifade eder. Değerler olarak merkez ise toplumun etrafında bütünleştiği, bireylerin kimliklerini inşa eden ve onların ortak bir evrende buluşmasını sağlayan, dolayısıyla toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar sistemini ifade eder. Bu çerçevede toplumdaki merkezi alan, geometri ya da coğrafya bağlamında düşünülecek bir mahal değildir. O daha çok kültür ve kurum bağlamında düşünülecek bir mahaldir. (Shils, 2002: 86-87; Greenfeld ve Martin, 1988: ix).

Shils’in merkez çevre analizi, entegratif bir iktidar ve entegratif bir toplum fikrinden hareket eder. Shils’e göre, kolektif bir bilinç, normatif bir düzen ve ortak değerler dünyası, toplumsal entegrasyon için daha kestirmeden toplum olmak için zorunludur. Zira toplumsal düzenin merkezi, topluma hakim olan ve toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlardır. Toplumsal entegrasyon da, bu merkezi değerler alanı ekseninde gerçekleşir. Toplumsal entegrasyonu sağlayan temel dinamik veya bir toplumu oluşturan kurucu unsur, Shils’e göre toplumsal otoritenin, kurumların ve elitlerin üzerinde konsensüse vardığı *merkezi değerlerdir* (Shils, 2002: 87-88; Çınar, 2006: 154; Açıklık, 2006: 38).

Shils’e göre gelişmiş toplumlar karşılıklı bağımlılık içinde olan ekonomi, siyaset, üniversite, din vs. gibi çeşitli alt sistemlerden, kurumlardan oluşur. Bu kurumların her biri, kamusal bir otorite, bürokratik personel, personel ilişkileri, kurallar, pratikler, ortak çıkarlar ve sembolik değerler etrafında birbirleriyle bağlantılı bir kurumlar ağını oluşturur. Kurumlar, farklı düzeylerde olmak üzere, birbirlerini destekler. Bu destekleme düzeyi zamana bağlı olarak değişebilir. Ancak her elit grup içinde ve elitler arasında belli bir uzlaşma boyutu bulunur (Shils, 2002: 87-88).

Söz konusu alt kurumların her biri bir kişi ya da gruptan oluşan bir otoriteye, elite sahiptir. Otorite mevkiindeki bu elitlerin karar alma, yönetme süreçlerinde onayladıkları, benimsedikleri ve uyguladıkları değerler, toplumun merkezi değerler sistemini ifade eder. Merkezi değerler sistemi, toplumun merkezi

alanını ifade eder. Merkezi değerler sistemi bir taraftan, toplumun kutsal saydığı şeylerle bağlantılıdır ve bu nedenle “kutsal” bir nitelik taşır. Diğer taraftan da kurumların ve elitlerin onayladığı bir referansı anlatır (Shils, 2002: 87-88). Dolayısıyla Shils, merkezi değerler sisteminin merkeziliğinin iki boyutuna işaret eder. Birincisi merkezi değerler sistemi merkezidir, çünkü bu değerler sistemiyle toplumun kutsal saydıkları şeyler arasında yakın bir ilişki vardır. İkincisi, merkezi değerler sistemi merkezidir, çünkü kurumları ve toplumu yöneten elitler, bu değerler sistemine sahip çıkar (Gönenç, 2006: 130). Bu bağlamda Shils, modern, seküler dünyada *merkezi değerler*, *otorite* ve *kutsallık* arasında güçlü bir ilişkinin devam ettiğini öne sürer. Modern, seküler, çoğulcu toplumlarda, merkezi değerler alanı kutsal bir nitelik taşır ve bu anlamda her toplum, “resmi din” niteliğinde bir merkeze sahiptir (Shils, 2002: 88).

Shils’e göre değerler olarak merkez, gelişmiş toplumların alt kurumları ve o alt kurumlardaki elitlerin kabul edip uyguladığı değerler tarafından inşa edilir. Değerler olarak merkezin başlıca unsurlarından biri, toplum nezdinde kurulu otoriteye yönelik bir rıza ve onayın varlığıdır. Otoriteyi takdir konusunda toplumlar ne kadar farklı nitelikler arz ederse etsin bu rıza ve onay bütün toplumların değerler sisteminde mevcuttur. Her toplumda otoriteye yönelik bir rıza vardır. Otoritenin takdir edilmesi, otoriteyi ayakta tutan kurumların ve otoritenin sahiplendiği kuralların, değerlerin takdir edilmesini gerekli kılar (Shils, 2002: 88). Ayrıca ekonomik, siyasi, dini ve kültürel kurumlar, otorite ve yaptırım yoluyla, kabul edilebilir pratikler ve modeller sunmak suretiyle, sahip olduğu denetim gücü vasıtasıyla, toplumun, halkın, çevrenin büyük bir kesimi üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir (Shils, 2002: 88).

Otorite genişlemeci bir eğilim gösterir. Temsil ettiği siyasal düzeni, ülkenin tamamına yayma eğilimindedir. Yönetici elitler, kurumlarda sahip oldukları konum ve yetki aracılığıyla, benimsedikleri temel değer, inanç ve sembolleri toplumun tamamına yaymaya ve genişletmeye çalışırlar. Bunu da söz konusu değer, inanç ve semboller etrafında genel bir konsensüs tesis ederek yapmayı hedeflerler. Yönetim denilen şey, siyasal düzenin temel değerleri, kuralları ve kurumlarıyla toplumsal hayatın tamamına egemen kılınmasıdır (Shils, 2002: 91).

Diğer taraftan bütün toplumlarda merkezi değerler sistemi, otoriteyi temsil eden kurumların ve kuralların takdir edilmesini öğütler. Dolayısıyla merkezi iktidarı, elitlerin içerisinde çalıştığı kurumları, kısacası kurumlar olarak merkezi meşru kılan da merkezi değerler sistemidir, değerler olarak merkezdir. Bu bağlamda değerler olarak merkez ile kurumlar olarak merkez arasında karşılıklı ve eş zamanlı bir ontolojik ilişki söz konusudur.

Shils'e göre kurumlar olarak merkezin ve değerler olarak merkezin varlığı, esas itibariyle toplumda siyasete ve siyasal iktidara duyulan ihtiyaçtan kaynaklanır. İktidar, toplumun ve toplumsal hayatın gerekliliklerinden doğan bir olgudur. Bu siyasal iktidar da yine toplumsal konsensüse dayanır. İnsanlar bir siyasal düzenin sembolleriyile temas halinde olma, siyasal bir toplumun parçası olma, onunla bütünleşme, kendi fani varlığını ulvileştiren, yücelten bir şeyle birleştirme ihtiyacı duyarlar. Bu ihtiyaç, toplumda merkezi bir değerler sisteminin ve merkezi bir kurumsal sistemin hakim olmasına yol açar. Dolayısıyla toplumda güçlü bir merkezi iktidarın varlığı, değerler olarak merkezin yaygınlaşması ve kurumlar olarak merkezin güçlenmesi anlamına gelir (Shils, 2002: 89-90; Çınar, 2006: 154).

Shils'e göre modern toplumlarda kurumlar olarak merkezin meşruiyet kaynağı durumundaki merkezi değerler sistemini kuran ve inşa eden şey, toplumsal konsensüstür. Toplumsal entegrasyon da bu konsensüs etrafında gerçekleşir. Merkezin çevreyi kendisine entegre etme mekanizması konsensüstür. Hatta konsensüs modern toplumlarda sınıf çatışmalarını, devrimci yapılanmaları ehlileştiren, toplumları bu tür süreçlere ve yapılara karşı daha dayanıklı ve güçlü kılan temel dinamiktir. Ancak bu toplumsal konsensüs toplumun tüm katmanlarında ve noktalarında asla tam değildir. Toplum merkezinden çevreye doğru gidildikçe bu konsensüs azalır; değerler olarak merkeze bağlılık zayıflar; kurumlar olarak merkeze verilen destek düşer. Çevreye doğru gidildikçe merkezi otoriteye, değerlere, kurumlara yönelik onay ve takdirler düşüş gösterir. Başka bir ifadeyle çevre alternatif ve hatta karşı değer evrenlerinin, alternatif kurumsal kavrayışların mekanı olarak belirginleşir. Ancak her şeye rağmen modern toplumlarda esas olan konsensüstür (Shils, 2002: 92-93; Greenfeld ve Martin, 1988: ix; Çınar, 2006: 155; Gönenç, 2006: 130).

Modern öncesi klasik toplumlarda halk kitleleri merkezi değer sisteminin etki alanından uzakta kalır. Bu kitleler merkezi değer sistemiyle oldukça seyrek ve parçalı bir ilişki içerisinde, kendi değer sistemleriyle yaşar. Otoritenin sağlam kontrol ve koordinasyon araçlarından yoksun olması, toplumun ekonomik hayatının neredeyse tamamen yerel pazarda geçmesi, merkezi değerler sistemini merkezden uzaklaştıkça sürekli zayıflatır (Shils, 2002: 92-93).

Modern toplumda özellikle de Batı toplumlarında ise değerler olarak merkez, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar geniş bir konsensüse konu olur. Bütünleşmiş bir ekonomik sistem, pazarın büyümesi, otoritenin idari ve teknolojik enstrümanlar bakımından güçlenmesi, siyasal demokrasi, kentleşme, eğitim, toplumsal temasın ve kitlesel iletişimin artması gibi kritik gelişmeler, değerler olarak merkezin çevrede daha fazla kabul görmesine, merkez ve çevrenin birbirine daha çok temas etmesine, birbirine nüfuz etmesine ve toplumun daha fazla entegrasyonuna imkan verir. Bu bağlamda özellikle eğitim, merkezi değerler sisteminin; kitle iletişim araçları ve oy hakkının genişlemesi ise merkezi kurumlar sisteminin çevreye doğru yayılmasında ve genişlemesinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla modern toplumda çevre (geniş halk kitleleri), toplumun merkezi kurallarına riayet, siyaset kurumlarına ve otorite mercilerine yakınlık yoluyla kendilerini, geçmişe göre daha fazla, sivil toplumun bir parçası olarak görür. Bu şekilde modern devletin vatandaşları haline gelir. Başka bir açıdan, kurumlar ve değerler olarak merkez, halk kitlelerini ve toplumsal hayatı pek çok boyutuyla kuşatacak, kapsayacak hale geldiğinde merkez ile çevre arasındaki konsensüs artma, güçlenme eğilimi gösterir. Merkezin çevreye doğru genişlemesi, toplumsal entegrasyonun artarak yayılması ve toplumsal bütünleşmenin kuvvetlenmesi anlamına gelir. Bu noktada ayrıca belirtilmesi gereken bir başka husus, modern toplumda milliyetçilik ve milliyetçi dalganın yükselişi büyük halk kitlelerinin merkezi kurumlara ve değerler sistemine katılma sürecinde, toplumsal konsensüs konusunda motive edici bir rol üstlenir (Shils, 2002: 92-95; Greenfeld ve Martin, 1988: ix; Gönenç, 2006: 130).

Konsensüs içerisinde bulunma düzeyi, toplumlara, konumlara ve dönemlere göre farklılık arz eder. Konsensüsün tüm toplumları kapsayan tek bir formatı ve biçimi yoktur. Farklı toplumlar, kendilerine özgü farklı entegrasyon mekanizmaları geliştirebilir. Örneğin modern totaliter toplumlarda, egemen elitler, toplumdan, halk

kitlelerinden, onlara sundukları özel değerler ve inançlar üzerinde tam bir konsensüs talep eder (Shils, 2002: 88). Konsensüsün merkezde, merkezi kurumsal sistemin içerisinde yer alan egemen elitler arasındaki durumuna bakılacak olursa, orada genel olarak oldukça geniş bir konsensüs vardır. Bu konsensüs, elitlerin kendilerinde tecessüm ettiğini ve kendilerine ait olduğunu düşündükleri aşkın siyasal düzene karşı taşıdıkları yakınlık duygusundan kaynaklanır (Shils, 2002: 93; Greenfeld ve Martin, 1988: xii).

Fakat Shils'e göre konsensüsün bir sınırı vardır. Çeşitlilik arz eden gelişmiş bir toplumda profesyonel uzmanlaşma, gelenek, beşeri kabiliyet farklılığı ve moral retçilik merkezi değer sistemine katılım konusunda bir eşitsizliğe yol açar. Bununla birlikte bireysel özgürlükler, bireyselliğin yaygınlaşması, kitlesel iletişimin yoğunlaşması konsensüsle ilgili eşitsizlik makasını daraltıcı bir rol oynar. Merkez çok uzakta, çevre de çok kenarda değildir artık. Diğer taraftan birey olma durumu, merkezi değerler etrafında bir kayıtsızlığa hatta farklılaşmaya yol açabilir ve konsensüsü zayıflata da bilir. Yahut tersi bir durumla konsensüs denizinin ortasındaki özgürlük – bireysellik adaları gelgitlerle boğulabilir. Dolayısıyla konsensüs, özgürlükler ve farklılaşma arasından bir diyalektik ilişki söz konusudur (Shils, 2002: 93).

Sonuç itibariyle Shils'e göre modern toplum, her şeyden önce “merkezi olan” ve bu merkez etrafında bütünleşme süreçleriyle şekillenen bir toplumdur. Dolayısıyla modern toplum ve modern devlet, merkez çevre ilişkileri etrafında formasyon kazanır ve merkezin çevreyi entegre etme mekanizması ise merkezi değerler etrafında gerçekleşecek konsensüstür. Shils bu merkez çevre perspektifiyle, modern topluma otorite, merkezi değerler, bütünleşme ve merkezileşme süreçleri bağlamında yaklaşmaktadır. Bu haliyle Shils'in modern toplum ve modern devlet okumasında kültüre, merkezi kültürel değerlere, toplumsal bütünleşmeye öncelik verdiği; siyaseti ve iktidarı, merkezi otorite tarafından geliştirilen merkezi değerler eksenli bütünleşme ve uzlaşma süreçleri etrafında kurguladığı söylenebilir.

1.1.1.3. Şerif Mardin ve Merkez – Çevre Modeli

Şerif Mardin'in Türkiye siyaseti için 1973 yılında önerdiği merkez çevre modeli, modern devlet, toplum ve siyasal düzenin yapılanma biçimlerine odaklanan

söz konusu kurucu teorilerin sunduğu kavramsal araç ve aygıtlar etrafında şekillenir. Burada Mardin, Shils'in merkez-çevre teorisini, Weber – Eisenstadt düşünce hattında şekillenen patrimonyal gelenek ve bürokratik imparatorluklar analizleri ile birleştirerek Osmanlı-Cumhuriyet tarihini merkez-çevre haritasının içerisine yerleştirir. Bu merkez-çevre haritası içerisinden Cumhuriyet Türkiye'sinin ağırlık merkezinde duran değerler evreni ve kurumsal yapılanmaları analiz birimi olarak almak suretiyle Türkiye'deki siyasal hayatı çözümler.

Mardin'in çıkış noktası Shils'in devlet ve toplumsal formasyon konusunda kültürel evrene ve kültürel bütünleşmeye öncelik tanıyan merkez – çevre tezidir. Fakat Mardin merkez-çevre ilişkisinin Shils'in çizdiği resimden farklı olarak Cumhuriyet Türkiye'sinde aldığı formu ve karakteristiği ortaya koymak üzere, Shils'in tezini Weber ve Eisenstadt'ın geleneksel otorite ve bürokratik imparatorluk analizinin içerisine yerleştirir. Mardin'in merkez – çevre modeliyle ilgili temel tezi şudur: Cumhuriyet Türkiye'sinde merkez çevre ilişkisinin doğasını belirleyen şey, Osmanlı geleneksel otorite biçimi yani patrimonyal devlet geleneği ve merkezi bürokratik imparatorluk yapısıdır (Mardin, 2006: 38-45).

Mardin de çalışmasına tıpkı Shils gibi “her toplumun bir merkezi vardır,” önermesiyle başlar. Ancak Mardin'e göre bu merkez her toplumda aynı yapılanma düzeyine sahip değildir. Merkezler oluşturulurken var olan güç dağılımı ve kullanılan malzeme her toplumda farklılık gösterir. Bu bağlamda bazı toplumlar diğerlerine göre daha güçlü merkezlere sahiptirler (Mardin, 2006: 35).

Her toplumun bir merkezi vardır. Dolayısıyla her toplumda bir merkez – çevre ilişkisi vardır. Ancak bu ilişkinin doğası ve karakteristiği toplumdan topluma farklılık arz eder. Toplumların merkez çevre ilişkileri, sahip oldukları yönetim geleneği, devlet – toplum formasyonu, sosyo-kültürel genetik, tarihsel miras ve ait oldukları *otorite kuşağı* etrafında şekillenir. Toplumların ait oldukları kültürel evrene ya da uygarlık yakasına göre farklı merkez çevre ilişkileri vardır. Mardin bu yaklaşımdan hareketle modern Avrupa ve Cumhuriyet Türkiye'sinin farklı merkez-çevre ilişkilerine sahip olduklarını öne sürer. Avrupa'da merkez – çevre ilişkileri, Shils'in de belirttiği gibi merkez etrafında uyum, bütünleşme ve konsensüs hattında ilerlerken; Cumhuriyet Türkiye'sinde ise, ait olduğu otorite kuşağı itibarıyla merkez ve çevre arasındaki çatışma, kopma ve yabancılaşma hattında gerçekleşir. Burada

Avrupa'nın Batı Ortaçağ kültür ve uygarlık evrenine, Cumhuriyet Türkiye'sininse Osmanlı kültür dünyasına, oradaki geleneksel otorite biçimine ait oluşunun belirleyiciliği vardır (Mardin, 2006: 35-38; Keyman, 2001: 21).

Mardin'e göre Batı'da devleti biçimlendiren güçler, Osmanlı devletini biçimlendiren güçlerden önemli ölçüde farklıdır. Batıda modern devleti yaratan merkezileşme süreci, feodal temellere, oradaki güç dağılımına, parçalı egemenlik yapıları arasındaki güç dengesine dayanır. Dolayısıyla merkezileşme süreci, çevre güçleri denebilecek feodal özerk güçler ile merkezi otorite arasında bir dizi karşı karşıya gelmeler ve uzlaşmalar etrafında gerçekleşen bir konsensüs üzerine kurulmuştur. Merkezi otoritenin, kurumsal özerklikler taşıyan bu çevresel güçlerle yani feodal soylular, kentler, kasabalar ve daha sonra endüstri emeğiyle kurduğu uzlaşmalar ve konsensüs, Leviathan'ın ve modern ulus devletin sağlam eklemelenmiş yapılar olmasına imkan sundu. Bu süreçte feodal çevresel güçler, merkezi yönetimle bütünleştirdiler ancak, feodal dünyadan beri gelen özerk durumlarının da bu yeni modern devlet yapısı içerisinde tanınmasını sağladılar. Yine bu süreçte devlet ile kilise, ulus kurucularla yerelciler, sermaye sahipleriyle emek sahipleri karşı karşıya gelmiştir. Ve sonuçta merkez, çevresel güçlerle bir bağlantılar sistemi içerisinde bütünleşmiş; egemenliğin parçalandığı çoğulcu, uzlaşma kültürüne dayalı modern devlet inşası mümkün olmuştur (Mardin, 2006: 37-38; Aydın, 2006: 76).

Mardin'e göre Osmanlı-Cumhuriyet evreninde merkez çevre ilişkisi ise Batı'dan daha farklı bir siyasal güzergah izlemiş ve farklı kültürel koordinatlar etrafında biçimlenmiştir. Evet, Cumhuriyet Türkiye'sinde de siyasal hayat merkez-çevre ilişkisi üzerinden şekillenmektedir. Fakat Türkiye'nin Osmanlı bağlamında ait olduğu otorite kuşağı, miras aldığı yönetim geleneği ve devlet-toplum formasyonu, Türkiye'deki merkez – çevre ilişkisini, çatışma, kopukluk, yabancılaşma eksenine oturtmuştur.

Mardin'e göre Cumhuriyet Türkiye'sindeki çatışma ve yabancılaşmaya dayalı kopuk merkez çevre ilişkisi / karşıtlığı Osmanlı devlet yapılanmasına, oradaki devlet-toplum kopukluğuna yani Weber – Eisenstadt hattının öne sürdüğü patrimonyal otorite ve bürokratik imparatorluk yapısına dayanır. Osmanlı siyaset kültüründe feodal özerk güçler yoktur. Dolayısıyla Osmanlı'da karşı karşıya gelmeler, “yönetimin mutlak öznesi merkez” ile “yönetimin tehlikeli nesnesi çevre”

arasındadır. Bu karşı karşıya gelme tek boyutludur ve çatışma eksenlidir. Merkez, Batı'daki çevresel özerk güçlere benzeyen yapıları tehdit olarak algılamış, varlıklarını kurumsal – yasal güvence altına almamıştır. Çevresel toplum güçlerinin özerkliği, merkezin zorunlu olarak tahammül ettiği *fiili bir durum* olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla merkezileşme ve bütünleşme anlayışı, Batı'da *çevresel özerk güçlerle beraber, konsensüs* ile gerçekleşirken Osmanlı'da *çevresel toplum güçlerine rağmen/karşı* biçimlenmiştir. Osmanlı'da merkezileşme “çevresel özerk güçlerin yokluğu” üzerine kurulmuştur (Mardin, 2006: 38; Çınar, 2006: 155).

Peki, Osmanlı devletinde bu merkez çevre kopukluğunu inşa eden kurucu dinamikler, fay hatları nelerdir? Mardin'e göre merkez ve çevreyi Osmanlı siyaset ve ekonomi hayatının temel sorunu haline getiren fay hatları, çevresel toplum alanı ve merkezi devlet yapılanmasının altından geçmektedir.

Çevresel toplum alanına bakıldığında, orada bölük pörçüklük, parçalı, dağınık bir sosyal dünya egemendir. İmparatorluğun bazı bölümlerinde imparatorluk-öncesi soylular zümresi, taşralı güçlü aileler varlığını sürdürmektedir, soy sop zincirleri hala güçlüdür. Özerk güçlerini dillendirebilecek dinsel tarikatlar ve çeşitli etnik ve dinsel gruplar vardır. Diğer taraftan devletle Anadolu'daki göçebeler arasında gerilimli bir ilişki yaşanmaktadır. Ayrıca çevrede bu göçebe nüfus ve yerleşik halk arasında büyük bir sosyo-kültürel kopukluk mevcuttur. Yine Osmanlı taşrası kargaşa çıkaran tarikatların, çeşitli dinlerin, Mesih olduğunu ileri sürenlerin ve merkeze karşı ayaklanan isyancıların nüvelendiği yerlerdir (Mardin, 2006: 38-40).

Mardin'e göre Osmanlı devleti, imparatorluk genişledikçe karşılaştığı yeni toplumsal kurumlarla baş etmek üzere yerel törelere yasallık tanıdı ve etnik, dinsel ve bölgesel özelliklere yönelik olarak merkezsel olmayan, gevşek bir uzlaşma sistemi geliştirdi. Gevşek bağların bir düzen sağladığını gördüğünde, daha kapsamlı bir bütünleştirme politikasına yönelmedi. Gayrimüslimler gibi bu çevresel etnik-dinsel farklılıkları, kendi dini liderleri tarafından denetlenen yarı-özerk gruplar olarak bıraktı. Bu şekilde merkez ve çevre birbiriyle çok gevşek bağlar içinde bulunan iki dünya olarak belirginleşti (Mardin, 2006: 40; Arlı, 2006: 104; Çağlar, 2013: 36).

Mardin açısından Osmanlı devletinin geleneksel otorite biçimi, merkezi bürokratik devlet yapılanması ve bu yapılanmayı şekillendiren temel yönetim mekanizmaları, Osmanlı'daki merkez çevre kopukluğunu inşa eden kurucu

dinamiklerdendir. Bu merkez çevre karşıtlığını inşa eden yönetim mekanizmalarından ilki resmi görevlilerini (yönetici-seçkinlerini) kendi sosyal köklerinden kopararak ve tamamen merkezin / devletin hizmetçisi, “kulu” haline getirerek oluşturan devşirme kurumudur. Bu devşirme sistemi etrafında imparatorluğun merkezi bürokrasi örüntüsü, yerel Müslüman halk dışından, gayrimüslim gruplardan toplanarak kişisel köklerinden, yerel bağlarından kopartılan ve hanedanın amaçlarının yerine getirilmesine kendisini adayarak askeri yönetici sınıfından oluşmaktadır. Bu çekirdek bürokrasi, sultan adına ekonomiyi ve toplumu denetim altında tutmaktadır. Bu durum, Sultan ve onun memurları ile halk arasında ezeli bir kopukluğa yol açmaktadır (Mardin, 2006: 40-41; Aydın, 2006: 77; Çağlar, 2013: 36-37).

Mardin’e göre Osmanlı’da merkez-çevre karşıtlığını inşa eden yönetim mekanizmalarından ikincisi ekonomi yani vergi ve toprak sistemidir. Bu vergi ve toprak sistemi içerisinde mülkiyet ilişkileri, devletin / merkezin otoritesi etrafında / lehine şekillenmektedir. Bu mülkiyet sistemine göre merkezi bürokrasiden yani resmi görevlilerden vergi alınmamaktadır. Resmi görevlilerin servetleri, tüccarların servetleriyle yarışacak düzeydedir. Diğer taraftan klasik toprak sistemi etrafında Sultan kentlerin dışındaki bütün ekilebilir topraklar üzerinde tam mülkiyet hakkına sahiptir. Sultan istediği kişiye toprağı mülk olarak verme yetkisine sahiptir. Ancak gerçekte pek az toprak serbest mülkiyet olarak verilmektedir. Büyük çiftlikler vardır ancak bunların çoğu devlet istediği takdirde geri alınmakta ve gerektiğinde devlet tarafından müsadere edilmektedir (Mardin, 2006: 41, 43). Dolayısıyla söz konusu toprak sistemi, özel mülkiyetin doğmasını sınırlandırmakta, devleti, “mülkiyet ilişkilerinin kurucu otoritesi” haline getirmektedir. Daha genel bir ifadeyle, bu vergi ve toprak rejimi ile devlet / merkez, ekonomi, mülkiyet ve üretim ilişkileri dolayısıyla da toplum / çevre üzerinde egemenlik ve kontrol kurma imkanı bulmaktadır.

Mardin açısından Osmanlı’da merkez-çevre karşıtlığını temellendiren yönetim mekanizmalarından üçüncüsü, yüksek kültür, resmi kültür yapısıdır. Bu kültür yapısı, yönetici bürokrat sınıfını, üzerinde Sultan adına hakimiyet kurduğu çevreden kültürel sermaye bağlamında farklılaştırmaktadır. Merkezin kültür üzerinde egemenlik kurmasını sağlamaktadır. Merkezin kültürü, kent kökenli yüksek, resmi

kültürdür. Çevrenin kültürü ise halk kültürüdür. Osmanlı'da sıradan halkın, resmi kültürün simgelerini ulaşmasını engelleyen kısıtlamalar vardır. Göçebe ya da yerleşik, kırdan ya da kentte bulunan halkın çoğu için bu kültür ayrımı, çevrede yaşadığını gösteren en çarpıcı özelliktir. Çevre, resmi düzenin okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının ancak birinden, yani dinsel öğretim kurumlarından yararlanabilmektedir (Mardin, 2006: 44-45; Çınar, 2006: 155-156). Dolayısıyla din, merkez ile çevre arasındaki en önemli bağ, tek özerk, ortak alanı ifade etmektedir (Çınar, 2006: 156).

Bu yapısal dinamikler etrafında Osmanlı klasik döneminde merkez ve çevre birbirinden kopuk, birbirine karşıt iki ayrı dünyadır. Merkez homojen ve organize, çevre ise heterojen ve dağınıktır. Merkezle çevre arasında adalet sistemi, bayındırlık işleri, hayır kurumları ve dinsel kurumun geniş kapsamlı şebekesi gibi gevşek bağlar vardır. Ve bu gevşek bağlar iki dünya arasında cepheleşmenin şiddetlenmesini önlemektedir (Mardin, 2006: 46).

19. yüzyıl modernleşme sürecinde merkez ve çevre arasındaki kopukluk ve karşıtlık, cepheleşme ve mücadeleye dönüşmüştür. Burada iki tarafta yaşanan gelişmeler (merkezin ayrışması; çevrede eşrafın/ayanın bir güç merkezi olarak öne çıkması) belirleyici olmuştur. Bu süreçte merkez, bir taraftan kurumsal merkezleşmeyi ve toplumsal entegrasyonu sağlamaya uğraşırken, diğer taraftan merkez bünyesinde sultan ve bürokrasi arasında bir ayrışma yaşanmaktadır. (Bürokrasinin batılılaşması ve merkezde bağımsız bir güce dönüşmesini anlatan bir ayrışmadır bu). Çevrede ise (iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla) toprak üzerinde mülkiyet hakkı elde eden, ekonomide yeni etkinlikler sergileyen ayan, merkeze karşı özerklik elde etmeyi hedeflemektedir. Bu süreçte hem bürokrasi hem de ayan, sultana karşı özerklik elde etmek üzere birbirine yaklaşacaktır (Mardin, 2006: 53-57; Arlı, 2006: 105).

19. yüzyılın sonlarından II. Meşrutiyete giden süreçte ise bürokrasi çevresi, Jön Türkler ve İttihat Terakki adlarıyla, (yerel eşrafla ittifak kurarak) Sultanı sahneden uzaklaştırmış ve merkezin yeni aktörü haline gelmiştir. Bu yeni durum, kuşkusuz bürokrasi-eşraf yakınlaşmasını da bitirmiştir. Zira Sultanı kenara kaydırarak siyasetin ve devletin ağırlık merkezine yerleşen bürokrasi, artık merkeziyetçilikten ve denetimden kurtulmak isteyen taşra eşrafını kendi iktidarı

açısından tehdit olarak görmektedir. Dolayısıyla Sultana karşı geçici bir uzlaş/ittifak kursa da, yeni durumda eşrafın güçlenmesine ve özerklik kazanmasına izin vermemiştir (Mardin, 2006: 56-59). Diğer taraftan, bu dönemde Jön Türkler, Osmanlı klasik döneminde “din ve devleti koruma” sloganını, “ittihat ve terakki” sloganına dönüştürmüş ve bu yeni sloganı parlatmıştır. Bilimi hakikatin mihenk taşı olarak kabul eden yeni bilim görüşü bu dönüşümü beslemiştir. Ayrıca ulusalcı ideoloji, Jön Türk bürokratinin temel düşünce kalıbı haline gelmiştir. Bu düşünce kalıbının yerleşmesinde hem Jön Türklerin kısa sürede modern bir ulus devlet kurma sabırsızlığı hem de ulusalcı ideolojilerin Osmanlı çevre unsurları arasında yayılması etkili olmuştur. Sonuçta Jön Türkler, etnik farklılıkların daha belirgin olduğu ve yerel grupların daha iyi örgütlendiği imparatorluk bölgelerinde, kültürel ve eğitimsel bir merkezileştirme politikasını baştanbaşa uygulamaya koyulmuşlardır. Ne var ki, hem yönetim ehliyetiyle ilgili eksiklikleri hem de başlangıç evresindeki ulusalcılıkları, yönetim için sağlayabilecekleri çevre desteğinin ziyan olmasına yol açmıştır (Mardin, 2006: 51, 58-59).

Dolayısıyla Mardin’e göre Osmanlı dünyasında merkez – çevre ilişkisi karşıtlık, kopukluk, gerilim, ayrışma, kutuplaşma ve mücadele üzerine kurulmuştur. Merkezin çevreye karşı güvensizliği, kuşkusu; çevreyi denetim altında tutma siyaseti üzerine kurulmuştur. Osmanlı’da merkez, her zaman çevreyi ve bir çevre gücü olarak eşrafı tehdit olarak algılamıştır. Merkez, ulusal kapsamlı konularda karar vermeye kalkışmadıkları sürece eşrafla işbirliği yapma yoluna gitmiş; ancak eşrafın fırsat bulduğunda devletin vasiliğinden kurtulma politikalarına karşı da hep teyakuzda kalmıştır. Dolayısıyla eşrafa, varlıklarını hiçbir zaman yasal-kurumsal güvence altına almadan, mecburen tahammül etmiştir (Mardin, 2006: 67).

Merkez-çevre karşıtlığını ve kopukluğunu Osmanlı klasik sistemi ve modernleşme süreci üzerinden tarihsel çerçeveye oturtan Mardin, bu tarihsel arka plan üzerinden Cumhuriyet dönemini ve bu dönem Türk siyasal hayatına yön veren merkez-çevre karşıtlığını ele almıştır. Mardin’e göre Osmanlı döneminde merkez ve çevre arasında var olan çatışma Cumhuriyete de belli bir *süreklilik ve kopuş hattı* üzerinden intikal etmiş; belli noktalarda *gerilim ve kopuş dozunu artırarak* Türk siyasetine yön veren temel dip dalgası ve kurucu dinamiği olarak öne çıkmıştır.

Bu bağlamda Cumhuriyet, çevreye ve özerk güçlere karşı merkeziyetçi yaklaşım açısından yani “kurumlar olarak merkez”in tahkimi ve mutlaklığı açısından Osmanlı merkez-çevre karşıtlığı ile *süreklilik* taşımaktadır (Çınar, 2006: 156). Zira Cumhuriyet döneminde aynı alışkanlıklar sürdürülmüş ve *yasalar koyarak tepeden inme bütünleşmeyi sağlamak* benimsenen ana yöntem olmuştur (Mardin, 2006: 64). Diğer taraftan “değerler olarak merkez”in tahkimi ve önceliği açısından Cumhuriyet, Osmanlı’dan farklı, kendi merkezi / Kemalist değerlerini inşa etme ve toplumsallaştırma çabasına yönelmiş ve bu noktada Osmanlı merkez – çevre karşıtlığı çizgisinden derin bir *kopuş, yarılma* hali sergilemiştir.

Mardin’e göre Cumhuriyet döneminde, Cumhuriyeti kuran kadro / CHP, devletin güçlendirilmesini ilk amaç olarak benimsediği için, her şeyden önce *kurumlar olarak merkezin* güçlendirilmesini yani çevreye karşı partinin, bürokrasinin güçlendirilmesini gerekli görmüştür. Bu doğrultuda Kemalist kadro bir taraftan 1923-1946 arasında çevreye hep kuşkulu gözlerle bakmış, potansiyel bir muhalefet alanı olarak gördüğü için çevreyi sıkı bir gözetim altında tutmuştur. Diğer taraftan Kemalist kadro, merkezi güçlendirme hedefi doğrultusunda, bir çevre gücü olarak kuşkuyla baktığı eşrafla iş birliği yapmaya, eşrafi bir çeşit patronaj ilişkisi ile mevcut iktidar yapısına entegre etmeye yönelmiştir (Mardin, 2006: 62-63, 67; Çınar, 2006: 156). Ayrıca Cumhuriyet rejimi, merkezi güçlendirmek üzere sosyal ve siyasal hayatın temel hukuk kurallarını yeniden tanımlama yoluna giderek, yeni kurumlar ve pratikler geliştirerek, yasalar koyarak kendisini çevreye karşı tahkim etme politikası izlemiştir. Ayrıca yeni rejim, çevrenin katılımını kısıtlayarak, toplumun yeniden kurulması için gerekli olan kitlelerin mobilizasyonunu / hareketliliğini, örgütlenmesini engelleyerek, çevrenin olduğu yerde kalıp kendiliğinden merkeze eklemlenmesini hedeflemiştir. Zira yeni rejim, kendi istikrarını örgütlü bir toplumsal katılıma değil, pasifize bir kitlenin varlığına endekslemiştir. Bu noktada da çevrenin / halkın sistem içerisindeki yerini değişikliğe uğratmadan kendisine eklemlenmek üzere “ulusal kimlik simgeleri”nin yaratılmasına, yani bir resmi ideoloji inşasına yönelmiştir. (Mardin, 2006: 63-65; Sunar ve Sayarı, 1986: 72). Bu da Cumhuriyet dönemi merkez-çevre ilişkilerinde ikinci ama en kritik kırılma / kopma noktasını gündeme getirmiştir: *Kültür / değerler olarak merkezin* inşası ve tahkimi.

Mardin'e göre Cumhuriyeti kuran Kemalist merkez, değerler olarak merkezi yani Osmanlı döneminde merkez ve çevreyi birbirine bağlayan klasik kültürel zemini yeni değerler ve inançlar etrafında yeniden inşa etmeye yönelmiş, ancak izlediği politika itibarıyla merkez ve çevre arasında ideolojik bir kopuşa yol açmıştır. Zira bu süreçte yeni rejim, bir taraftan resmi / kurumsal İslam'ı hedef alarak, diğer taraftan halk İslam'ının toplumsal rolünü red ve göz ardı ederek, merkez ve çevre arasındaki tek ortak bağ ve ortak dil olan İslam'ı ortadan kaldırmıştır. Cumhuriyet reformlarının sonucunda, toplumsal konsensüse dayanmayan, bu bağlamda topluma ait olmayan bir kültürel merkez inşası ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kemalist kadro, Osmanlı dünyasında merkezi ve çevreyi tanımlayan zemin olarak İslam'ı ortadan kaldırmak suretiyle, çevrenin gözünde merkezin meşruiyet olanaklarını da tahrip etmiştir. Merkez, toplumdan Osmanlı'dakinden daha fazla yabancılaşmıştır. Bu süreçte İslam gittikçe çevre ile özdeşleşen, tepkisel bir ideoloji haline almıştır. Çevre, kentlilerin refahının kendi sırtından sağlandığını, nutuklarla avutulduğunu ama dinsel kültürünün mutluluğundan yoksun bırakıldığını görmüştür (Mardin, 2006: 65-66; Çınar: 2006: 157; Arlı, 2006: 111).

Mardin'e göre sonuçta Kemalist rejim, halka hizmet götürmek ve çevreyi kazanmak suretiyle merkez-çevre ilişkisini sağlıklı bir zemine oturtabilirdi. Ancak bu seçenek reddedilmiştir. Cumhuriyetin resmi tutumu, çevrenin dama tahtasına benzeyen yapısını reddetmek; Cumhuriyetin merkezi ideolojisinin ana tavrı ise yerel, etnik, dinsel grupları karanlık dönemlerden gelen anlamsız kalıntılar olarak görmek olmuştur. Çevre, Kemalist kadroların gözünde Cumhuriyetçi merkezi tehdit eden sorunlu ve korkulacak bir yerdir (Mardin, 2006: 61-62, 65; Keyman, 2001: 21-22).

Kemalist rejimin merkeziyetçi politikaları etrafında merkezle arasında ideolojik bir kopuş, şiddetli bir gerilim yaşayan çevre, önce kendisini Meclis'te 2. Grupla temsil etmiştir. Ancak 1940'lara kadar çevresel güçlerin örgütlenmesi son derece gevşek ve zayıftır. Çevre 1950'de ortaya çıkan siyasal hareket olan Demokrat Parti (DP) ile birlikte Kemalizmi eleştirmeye başlamıştır. Çevrenin DP'yi desteklemesinde, Kemalist yönetimin merkeziyetçi politikalarından duyduğu derin memnuniyetsizlik etkili olmuştur. Ayrıca CHP iktidarının 1945'te uygulamak istediği toprak dağıtım reformu bir çevre gücü olan eşrafın da merkeze karşı

başkaldırmasına yol açmıştır. Yine 1940'lı yıllar çevrenin merkeze karşı meydan okuyabilecek yoğun bir örgütlenme yaşadığı yıllardır. Özellikle ulaşım, yönetim ve piyasa üzerinden zengin köy ve kasabalar arasında yeni tip bir bütünleşme ortaya çıkmıştır (Mardin, 2006: 68-69; Keyman, 2001: 22-23). CHP iktidarı, çevre eşrafının yerel düzeyde kendi iç halkalarıyla ve merkezle bütünleşme süreçlerini görmektedir. Ancak bu süreci resmi olarak kabul etmemiş, sadece ulusal bütünlük adına bir tür “göz yumma”, “rüşvet verme” olarak görmüştür (Mardin, 2006: 70).

İşte DP tam da bu noktada çevre lehine farklı bir politik tutumla öne çıkmıştır. DP, ana politikasını açıkça çevrenin harekete geçmesi, bütünleşmesi ve örgütlenmesini destekleme üzerine kurmuştur. Parti, kasabaların ve eşrafın ekonomik etkinliklere girişimlerini teşvik eden, ekonomik bir platform olarak öne çıkmıştır. Parti, köylüye hizmet getireceği, köylünün gündelik sorunlarını siyasetin gerçek gündemi haline getireceği, Türkiye'yi bürokrasiden kurtaracağı, dinsel pratikleri özgürleştireceği konusunda verdiği sözlerle çevrenin desteğini arkasına almıştır. Bu bağlamda DP, çevre kültürüyle özdeş bir yapı olarak görülmüş; ayrıca çevre kültürü niteliğiyle İslam'ı ve kırsal değerleri yasallaştırmış ve çevrenin örgütlenme, bütünleşme ve katılım süreçlerini resmileştirmiştir. Kitlelerin büyük bir bölümünü merkezle, Tek Parti iktidarında olduğundan daha yakın bir ilişki içerisine sokmuştur (Mardin, 2006: 71-73; Gönenç, 2006: 139). DP, çevrenin siyasete katılımı için önemli bir koridor haline gelmiştir.

DP'nin *çevreyi siyasal katılıma taşıma ve çevre kültürü ile bütünleşme* yönündeki politik çizgisine karşılık CHP eski politikalarının ve ideolojisinin korunmasına sıkıca bağlanmıştır. Bürokratlar da CHP'yi en iyi işbirliği kurabilecekleri parti olarak seçmiştir. Mardin'e göre bütün bu gelişmeler etrafında, CHP'nin *bürokratik* merkezi, DP'nin ise *demokratik* çevreyi temsil ettiğini ileri sürmek mümkün olmuştur (Mardin, 2006: 73-74; Çağlar, 2013: 39).

Mardin'e göre 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi, eski rejimin korunmasıyla özdeşleştirilen merkez ile çevre arasındaki kopukluğu; zorlamaya dayalı eski Cumhuriyetçi düzeni koruyanlar ile değişim isteyenler arasındaki kutuplaşmayı, cepheleşmeyi vurgulamıştır. Tek partili dönemden çok partili döneme uzanan süreçte merkez ve çevre arasında var olan eski kutuplaşma bu askeri müdahaleyle yeni bir biçim kazanmıştır. Mardin bu yeni biçimi Celal Bayar'a atıfla ifade etmektedir.

Bayar'a göre, müdahale sonrası kabul edilen anayasa ile 1924 Anayasası arasında, daha önceleri Kemalist ideolojide tek egemenlik kaynağı olan "Türk halkına", yeni egemenlik kaynakları olarak bürokrasi ve aydınların eklenmesi dışında başka bir fark yoktur (Mardin, 2006: 74).

Öte taraftan Mardin'e göre Türk siyasetine 1971'de gelen askeri müdahale, çevre tarafından merkezin eski düzenin katılığına dönme isteği olarak okunmuştur. Çevre bu dönemde kendisinin benimsediği dolaysız, somut harekete geçirme ve bütünleştirme yöntemlerinin, merkezin yani bürokrasinin benimsediği planlı ekonomiye (buna "planlı siyaset" de diyebiliriz) dayanan harekete geçirme sisteminden daha anlamlı olduğuna inanmaktadır. Zira planlama siyaseti, insanların kendi kaderi üzerindeki denetimini, bürokrat kararlarına bırakmaları anlamına gelmektedir. Ki bu da, çevrenin hiç istemediği ve merkeze karşı mesafesini artıran bir şeydir (Mardin, 2006: 75).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktidar ilişkilerini ve siyasal düzeni merkez-çevre karşıtlığı etrafında bu şekilde çözümleyen Mardin, 1970'ler itibariyle gelinen noktada merkezle çevre arasındaki karşıtlık, kutuplaşma ve yabancılaşmanın devam ettiğini belirtir. Mardin'e göre, sonraki süreçte, Türkiye siyasal hayatı için tehlikeli olan şey, kapsayıcı ulusal yapılar olan siyasi partiler ve yatay bütünleşme ağları oluşturan sendikaların kendi eğilimleri etrafında parçalanma seyri izlemeleridir. Mardin için Türkiye'nin 1970 sonrası yakın geleceğine ilişkin temel sorun, '70'lerin başındaki parti bölünmelerinin ve sendika çoğalmalarının, kendi yeni sınırlarının içerisine yeni bireyler ekleyerek, toplumsal bütünleşmeye katkı sağlayıp sağlayamayacaklarıdır (Mardin, 2006: 76-77; Arlı, 2006: 124).

Sonuç olarak, Mardin'e göre Türkiye'de siyasal hayat, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet aygıtını elinde tutan merkezi bürokrasi ile onlara tepkisel bir tutum sergileyen çevresel güçler arasındaki iktidar ilişkileri etrafında şekillenmiştir. Aynı şekilde Türkiye'de modern devletin oluşum süreci de aynı iktidar ilişkisi çerçevesinde biçimlenmiştir. Bu ilişki karşıtlık, kopukluk ve çatışmaya dayalı bir ilişkidir. Zira Türkiye'de siyasetin ana aktörü olan merkezi bürokrasi kadroları, toplumun tarihi kültürel değerlerinden uzak bir modernleşme politikası izlemiş; bu da halkın büyük kesminin devlet merkezine olan desteğini ve katılımını ortadan

kaldırmıştır. Sonuçta Türkiye’de *modern devlet eksenli merkezileşme süreci olarak siyaset*, gerilimli, dağınık, muğlak ve çatışmacı bir seyir izlemiştir.

1.1.2. Devlet Egemen Model: Metin Heper

Türkiye’de siyasal hayatı çözümlenmek üzere geliştirilen ve devlet – toplum dikotomisine dayanan klasik modellerden bir diğeri Metin Heper’in 1985 yılında geliştirdiği devlet-egemen model, nam-ı diğer aşkın devlet geleneğidir. Çıkış noktası itibariyle merkez-çevre modelinden hareket eden devlet egemen model, merkez-çevre analizinin kurumsal boyutuna yani merkezi teşkil eden devletin kurumsal yapısına mercek tutar. Türkiye’de devletin toplumdan ayrı özerk, egemen bir siyasi aktör olduğu tezine yaslanan Heper, hem Türkiye’de temel siyasi aktör olarak devlet mevkiinin tanımlanma biçimine hem de Türkiye siyasal hayatına hakim olan dinamiklerin devlet merkezli olarak yeniden okunmasına odaklanır.¹⁶

Heper’in devlete özerk bir konum atfeden bu yaklaşımı, 1970 sonrası modern siyaset bilimi literatüründe yükselişe geçen devlet merkezli siyaset analizlerinden, o analizlerin yaslandığı temel önermelerden ve metodolojik eğilimlerden beslenir. Nettl’den Badie ve Birnbaum’a oradan R. N. Berki’ye uzanan düşünce hattı söz konusu devlet merkezli siyaset analizlerinin ana omurgasını teşkil eder. Dolayısıyla Heper’in devlet egemen modelinin kavramsal ve teorik çerçevesinin bu teorik omurga üzerinden çizildiğini söylemek mümkündür.

Toplumların siyasi hayatlarını devlet nosyonu, devlet geleneği, devlet olgusu gibi devlet temalı bir yaklaşımla ele alan; devlet geleneği etrafında ortaya çıkan toplumlar arası çeşitlilikleri, siyasi sistem farklılıklarını analiz eden söz konusu modern teoriler Heper’in analizinin teorik arka planını teşkil eder. Nettl, devlet olgusuna ilişkin geliştirdiği kavramsal analiz bağlamında; Badie ve Birnbaum, devlet olgusuna yönelik sosyolojik analiz etrafında; Berki ise devlet olgusuna dair öne sürdüğü felsefi tasnif bağlamında Heper’in perspektifinin düşünsel çerçevesini oluşturur.

¹⁶ Heper’in bu yönde çalışmaları için bakınız: Heper, 1987, 1991, 1992a, 2002, 2010; Tachau ve Heper, 1983; Heper ve Evin, 1988. Bu çalışmada, Heper’in dikotomik kavramsal modeliyle ilgili olarak *Türkiye’de Devlet Geleneği* (2010) eseri esas alınacaktır.

1.1.2.1. J. P. Nettl: “Kavramsal Bir Değişken Olarak Devlet”

J. P. Nettl’in 1968 yılında *World Politics* dergisinde yayımlanan “The State as a Conceptual Variable” başlıklı makalesinde temel argümanları sunulan devlet merkezci yaklaşım, Heper’in devlet egemen modelinin kavramsal ve teorik çerçevesinin ana hatlarını oluşturur. Nettl’e göre devlet, varlığı ve tanımı itibariyle toplumdan ayrı, özerk, egemen bir kolektivitedir. Toplumsal ve iktisadi dinamiklerle belirlenen bir oluşum değildir. Devlet, toplumdan ve siyasal kurumlardan bağımsız olarak, kendine özgü bir mantık etrafında, ortak çıkarları, normları belirleyen bir kurum olarak öne çıkar (Nettl, 1968: 562, 564-565, 569, 582-583).

Diğer taraftan devlet, esas itibariyle sosyo-kültürel bir fenomendir. Bu bağlamda devlet konsepti, toplumsal ve kültürel olarak değişkenlik taşır. Farklı toplumlarda, sahip oldukları sosyolojik yapı ve kültürel dokuya bağlı olarak birbirinden farklı devlet nosyonu, farklı devletlilik (stateness) düzeyi mevcuttur. Başka bir ifadeyle devlet olgusu, farklı toplumlarda farklı otonomi ve egemenlik düzeylerine, dolayısıyla siyasal sistemde ve siyasal hayatta farklı etki düzeylerine sahiptir. Devletler, (otonomi ve egemenlik düzeyleri etrafında) toplum ve siyasi kurumlardan, hükümetlerden bağımsız olarak “toplumun genel menfaatlerini belirleme” ve “o menfaatleri topluma ve siyasal kurumlara empoze etme” gücüne göre daha fazla veya daha az devletlilik düzeyi sergilerler. Böyle bakıldığında toplumlar arasında devlet nosyonu ve devletlilik düzeyi açısından önemli nitel farklılıklar ve kırımlar söz konusudur. Her toplum, sahip olduğu tarihsel, kültürel ve entelektüel gelenek etrafında farklı devletlilik düzeylerine, farklı devlet geleneklerine sahiptir. Dolayısıyla devletlilik düzeyi yüksek ya da düşük toplumlar, güçlü devlet geleneğine ya da zayıf devlet geleneğine sahip toplumlar, devlet nosyonu güçlü ve zayıf ülkeler vardır (Nettl, 1968: 562, 564-565).

Nettl toplumdaki devlet olgusunun değişken niteliğinin şekillenmesinde ve devletlilik düzeyinin analizinde üç temel geleneğin belirleyici olduğunu öne sürer. Bunlardan ilki *tarihsel gelenektir*. Tarihsel gelenek, “belli bir toplumda devletin varlığı, önceliği, üstünlüğü, ağırlığı, özerkliği ve egemenliğine ilişkin tarihsel bir gelenek var mıdır?” sorusuna cevap sunar. İkincisi *entelektüel gelenektir*. Entelektüel gelenek, “toplumdaki siyasal düşünce / kuramsal birikim geçmişten bugüne ne düzeyde bir devlet nosyonunu içermektedir? Oralarda devlete ne tür bir rol

atfedilmiştir?” sorularını analiz imkanı sunar. Devletlilik düzeyinin tespitinde üçüncü unsur, *kültürel gelenektir*. Kültürel gelenek “bireyler siyasal hayatı algılamalarında ve siyasal davranışlarında devlet nosyonunu ne ölçüde dikkate almaktadırlar? Bu yaklaşım toplumda ne ölçüde yaygındır?” sorularına yoğunlaşır (Nettl, 1968: 566).

Nettl’e göre ülkelerin devletlilik ile ilgili *tarihsel gelenekleri*, kendilerine özgü çeşitlilik, esneklik ve olumsuzluk taşır. Zira devletlerin tarihsel gelişimine dair *etnik türdeşlik, uzun birliktelik, merkezileşmiş yapı* gibi hazır, ortak standartlar söz konusu değildir. Hemen her toplumun devlet inşasıyla ilgili tarihsel tecrübesi, ayrıca devletin üstünlüğü, ağırlığı, özerkliği ve egemenliğine ilişkin tarihsel birikimi birbirinden farklıdır. Fransa 17. Yüzyıldan gelen tarihsel tecrübesi ile Kıta Avrupa’sında 19. Yüzyıl ulusal entegrasyon devrimini gerçekleştiren ülkeler için devlet merkezli yani devletlilik düzeyi yüksek bir toplum ve yönetim modeli sunmuştur. Dolayısıyla devlet kavramı Avrupa’da merkezi ulus-devlet etrafında eşit ulusal bütünleşmenin başarılması için çok öncelikli, üstün bir unsur olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda Fransa, Kıta Avrupa’sında devlet merkezli tarihsel geleneğin, yani güçlü devlet geleneğinin geliştiği yer olarak öne çıkar (Nettl, 1968: 567).

Diğer taraftan ABD, İngiltere gibi ülkeler, tarihsel gelenek olarak devletlilik düzeyi düşük olan ülkelerdir. Bu tarihsel tecrübenin genel özelliği, sert bir devlet nosyonunun, güçlü bir devlet geleneğinin olmaması ya da farklı bir anlama dönüşmüş olmasıdır. Zira bu ülkelerde sert devlet nosyonunun gerektirdiği iktidar ve fonksiyonlar, bölgesel ya da sivil unsurlarca kullanıldığı için, ayrıca devletin topluma karşı üstünlük ve egemenliği söz konusu olmadığından siyasal rejim güçlü devlet geleneğine uygun değildir. Buralardaki tarihsel tecrübe, yüksek devletlilik düzeyine sahip üniter toplumlardakinin aksine *devlet sektörünün diğer toplumsal sektörlerden değil de devlet sektörlerinin birbirlerinden ayrışması* ya da iktidarın sivil – siyasal aktörler arasında dağıtılması şeklindedir. Dolayısıyla buralarda devlet için özerklik yasal olarak ifade edilebilir olsa da sosyo-kültürel olarak söz konusu değildir (Nettl, 1968: 568).

Nettl’in düşüncelerine bakıldığında ülkelerin devlet nosyonlarına ilişkin tarihsel gelenek açısından kritik problemlerden biri, devlet ile hükümet arasında kavramsal farklılık, ayrışma meselesidir. Devletlilik düzeyi yüksek olan Kıta Avrupa’sı ülkelerinde devlet nosyonu, hükümet, bürokrasi ve parlamentoyu içine

alan etkin bir kolektiviteden oluşmakta ve dolayısıyla devlet ile siyasi hükümet arasında açık bir ayrışma dikkati çekmektedir. Burada devlet, hükümeti de kapsayan daha üst bir yapıyı ifade etmektedir. Devletlilik düzeyi düşük olan ABD ve İngiltere gibi ülkelerde ise genel olarak devlet ile hükümet özdeşleşmekte ve parlamento devletin dışında kabul edilmektedir. Örneğin Amerika’da parlamento etkin bir şekilde hükümet konseptinden ayrılmakta ve devlet ile federal hükümet özdeşleşmektedir. (Nettl, 1968: 570- 571).

Nettl’e göre sosyo-kültürel bir fenomen olarak devlet nosyonundaki değişkenliğin şekillenişinde ve devletlilik düzeyinin analizinde ikinci önemli nokta, *entelektüel gelenektir*. Entelektüel gelenek, yukarıda da işaret edildiği gibi toplumdaki siyaset düşüncesinin / siyasal kuramların geçmişten bugüne ne düzeyde bir devlet nosyonunu içerdiğini; oralarda devlete ne tür bir rol atfedildiğini ortaya koyar. Bu konuda ülkelerin farklı geleneklerinin olduğu, her ülkenin entelektüel geleneği içerisinde farklı düzeylerde devlet nosyonu içerdiği söylenebilir. Bu bağlamda Almanya, entelektüel geleneği içerisinde devletlilik düzeyi yüksel olan ülke olarak dikkati çeker. Alman düşüncesinin devlet kavramıyla son derece uyumlu olduğu, devleti modern dönemde sosyal olanın mükemmelliğe ulaştığı nokta olarak gördüğü çok açıktır. Hegel’e referansla, onun fenomenoloji ve diyalektik analizini benimseyen, devleti merkeze alan yaygın, baskın bir entelektüel gelenek olduğunu ifade etmek mümkündür (Nettl, 1968: 572-573).

Entelektüel gelenek bağlamında devlet ile egemenlik arasındaki mantıksal ilişki ya da ilişkisizlik önemli bir konum işgal eder. Genel olarak tüm Avrupa geleneğinde egemenlik kavrayışıyla ilgili entelektüel birikim yaygındır. Ve bu birikim Avrupa’nın entelektüel-tarihsel kimliğinin önemli bir parçasını oluşturur. Bu bağlamda Kıta Avrupa’sında tarih ve siyaset düşünürlerinde devlet egemenlikle özdeşleştirilir. Ancak İngiltere ve ABD’de durum farklıdır. İngiliz entelektüel geleneğinde egemenlik, özel bir kurumla (Kraliyet ile) özdeşleştirilir. Bu özel kurum, 5 yılda bir yapılan seçimlerle demokratik olarak dengelenir. Dolayısıyla etkin egemenlik mahallinin, (egemenlikle özdeşleştirilen kurumun) siyasal olarak sıkıştırılmasına (bir denge-kontrol mekanizmasına) duyulan ihtiyaç, İngiltere gibi devletsiz (*stateless*), devlet nosyonu zayıf bir toplumun kendi iç semptomu olarak görülebilir. ABD’de, egemenlikle ilgilenen entelektüel gelenek, “devlet

egemenliğini” tamamen reddeder. Pratikte sadece hukuk egemendir. Ve egemenliğin fonksiyonu hukuk tarafından kurumsallaştırıldığında ve yerine getirildiğinde en iyi şekilde karşılanır (Nettl, 1968: 573-74).

Devlet nosyonu ile ilgili entelektüel gelenek içerisinde önemli bir başka konu, devletin kişiselliği ve somut kişileri aşarak soyutlaşması meselesidir. Güçlü devlet nosyonuna sahip ülkelerde devlet, hiçbir şekilde, iktidarı elinde bulunduran şahıslarla özdeşleştirilmez. Devlet nosyonuna sahip siyasal gelenekler ile böyle olmayan siyasal gelenekler arasındaki temel farklardan biri budur. Bu bağlamda, devlet nosyonu, devletlilik düzeyi çok zayıf olan İngiltere’de, iktidarı elinde bulunduran isim ile hükümet arasında her zaman güçlü bir kişisel özdeşlik vardır. Yani hükümet nosyonu ancak “hangi hükümet ya da kimin hükümeti” sorusuna verilecek cevapla (monark ya da partiye dayalı bakanlar kurulu ile) anlam kazanır. Kıta Avrupa’sında (Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkelerde) ise, genel olarak güçlü devlet geleneğinin ve yüksek devletlilik düzeyinin gelişmesi dolayısıyla eski egemenlik anlayışından gelen devlet-kişî özdeşliği kırılmıştır. Buralarda kişiselliği, siyasal hükümetleri aşarak soyutlaşmış bir devlet geleneği ve nosyonu belirgindir. Bu toplumlarda devlet, siyasal hayatın bir üst boyutu olmanın ötesinde, siyasal hayattan farklı bir alanı teşkil etmektedir. Bu durum, özerk devlet normları ve tavırlarının oluşturulmasıyla, ayrıca devlet bürokrasisinin gelişmesiyle sağlanmaktadır. Bu kapsamda Alman düşüncesinde devlet birleştirici bir nosyon olarak görülürken, “hakim siyasal parti ve tek parti hükümeti” fikrine yönelikse açık bir hoşnutsuzluk vardır. Bu yaklaşım, siyasal partilere yönelik politik angajmanların ve partizanlığın reddine, devletin siyasal parti ve hükümetlerden soyutlanmasına yönelik bir entelektüel tutum olarak görülebilir. Ayrıca Fransa’da De Gaulle Anayasa’sının, devlet alanını, kutuplaştırıcı siyasi partiler sisteminden ayırmayı amaçlaması; devlet ve siyasi partiler için ayrı, sınırları keskin eylem alanları tayin etmek istemesi de aynı şekilde değerlendirilebilir (Nettl, 1968: 575-576).

Nettl’e göre devlet kavramının değişken niteliğinin tanımlanmasında ve devletlilik düzeyinin analizinde üçüncü önemli nokta, *kültürel gelenektir*. Kültürel gelenek, farklı toplumlarda bireylerin gündelik davranış ve düşüncelerinde devlet nosyonunun ne kadar kapsayıcı, etkili, ağırlıklı olduğunu ortaya koyar. Devlet merkezli düşünce ve davranışın toplumda ne ölçüde yaygın olduğunu gösterir.

Değişik gündelik hayat durumları içerisinde bireysel bilincin devlet nosyonu ile ilgili basit linguistik ifadelerinde, ayrıca normal politik dil etrafında devlet kavramının çeşitli obje ve durumlarla ilişkilendirilme biçimlerinde bir toplumdaki devlet merkezli düşüncenin boyutlarını görmek mümkündür (Nettl, 1968: 577).¹⁷

Genel olarak güçlü devlet geleneğine, yüksek devletlilik düzeyine sahip Kıta Avrupa'sı toplumlarında devlet, özerk, üstün bir alan ve olgu olarak kavranır, algılanır ve kabul edilir. Gündelik politik dilde de bu şekilde kullanılır. Fransa, İtalya, Almanya gibi ülkelerde devlet, ekonomi, toplum, din, aile gibi alanlara paralel, özerk bir nosyon olarak görülür. Bu bağlamda bireylerin gündelik hayatta özerk bir kurum olarak doğrudan devlete yönelik pozitif ya da negatif tutumları, toplumda devletlilik düzeyinin yüksekliğinin ifadesidir. İtalya, Belçika gibi ülkelerde, Fransa iş çevrelerinde devlete yönelik var olan antipati, tepki bu ülkelerde bireylerin bilincindeki yüksek devletlilik düzeyinin göstergesidir (Nettl, 1968: 577).

Diğer taraftan düşük devletlilik düzeyine sahip ülkelerin toplum ve siyaset kültürlerinde, ayrıca bireylerin gündelik düşünce davranış ve tutumlarında devlet olgusuna yönelik açık, belirgin, özel bir kavrayış söz konusu değildir. Buralardaki siyaset ve toplum alanında devlete ilişkin özerklik, öncelik, üstünlük merkezli bir anlayış ve kullanım bulmak oldukça zordur. Dolayısıyla “kültürel bir devletsizlik” durumu mevcuttur. İngiltere’de devlet olgusunun genel kullanımı, ekonomi alanında “refah devleti” kavramıyla ilgilidir. Bu kullanım pejoratif veya ironik anlam taşır. Zira refah devleti kullanımı, devletin bireylere karşı önceliğinin ve bireyler adına karar vericiliğinin kabul edilmesini; bu noktada bireylerin de aktör değil devletin izleyicisi oluşunu ifade eder. Halbuki klasik İngiliz siyaset ve toplum kültürü böyle bir devlet önceliği, özerkliği ve üstünlüğü kavrayışına uzaktır (Nettl, 1968: 577).

Nettl’e göre toplumlardaki devletlilik durumunun kültürel düzlemdeki düzeyinin tanımlanmasında ve çözümlenmesinde topluma hakim olan uyum ya da çatışma durumlarının belirleyici bir yeri vardır. Bu çerçevede toplumsal entegrasyon

¹⁷ Nettle’e göre devlet olgusunun farklı toplumlarda ne kadar değişik düzeylerde kavrandığı, sınır kavramı ile ilişkilendirilerek kullanıldığında açıkça görülür. Sınır (*a frontier*) kavramı, Almanca’da devlet sınırı (*staatsgrenze*) olarak, İtalyanca’da yine devlet sınırı (*confine dello state*) olarak ifade edilir. İngilizce’de ve diğer ülkelerde ise devlete izafe edilmeden sadece sınır (*a frontier*) olarak ifade edilir. Aynı şekilde yargı işlerini yürüten memur, Almanya ve İtalya’da “devlet memuru” şeklinde devletle özdeşleştirilerek adlandırılırken, İngiltere’de “Majestelerinin Hizmetçisi” olarak, diğer pek çok ülkede ise devletle özel bir özdeşleştirme olmadan ifade edilir (Nettl, 1968: 577).

ve sosyal düzen süreçlerinde devletin somut görünürlüğü yüksek devletlilik düzeyini, güçlü devlet geleneğini ifade eder. Dolayısıyla toplumsal yapının parçalı olduğu ülkelerde kültürel olarak devletlilik düzeyi de yüksektir. Sosyal entegrasyon ve uyum sorunlarını son derece enformel bir şekilde ve sosyal konsensüs yoluyla kendi kendilerine yönetebilen toplumlarda ise kültürel olarak devletlilik düzeyi düşük, devlet konsepti zayıftır (Nettl, 1968: 578).

Nettl, farklı toplumlarda farklı devletlilik düzeylerinin varlığını dolayısıyla devlet nosyonundaki toplumlar arası değişkenliği tarihsel, entelektüel ve kültürel temelleriyle inceledikten sonra, bu değişkenliğin kurumsal, işlevsel alana nasıl yansıdığını ele alır. Devlet olgusuyla ilgili işlevsel bir analizde bulunur. Nettl bu noktada iki temel sorudan yola çıkar: Devlet hangi işlevleri yerine getirmektedir? Devletin (güçlü devlet geleneğinin) olmadığı toplumlarda bu işlevler nasıl icra edilmektedir?

Nettl'in devlet bağlamında ele aldığı işlevsel alanlardan ilki, kamu yönetimi yani merkezi yönetim sürecidir. Ona göre güçlü devlet geleneğinin bulunduğu toplumlarda merkezi yönetim, özerk ve egemen devlet bürokrasisi tarafından gerçekleştirilir. Fransa, Almanya gibi devletlilik düzeyi yüksek ülkelerde merkezi kamu yönetimi, devlet yönetimi olarak adlandırılan sektörel, özel, biricik bir alan olarak görülür. Devlet geleneği olmayan İngiltere, ABD gibi toplumlarda ise kamu yönetimi, özerk, özel bir alan ya da sorun olarak belirmez; merkezi kamu yönetimine ilişkin bir bürokratik özerklik, ayrıcalıklılık problemi ortaya çıkmaz. ABD'de bürokratik etkinlik ve rasyonalite sorunu iş dünyası ve hükümet arasında paylaşılır. Daha çok hükümet, iş dünyasından, özel firmalardan yönetimle ilgili hizmet satın alır. İngiltere'de ise bürokrasi problemi önemsiz olarak görülür. Sınırlı Sivil Hizmet sınıfının icra ettiği merkezi yönetim, özel, özerk bir nitelik taşımayan, normal, son derece pragmatik bir sorun çözme formu olarak değerlendirilir. Dolayısıyla Kıta Avrupa'sında iyi gelişmiş bir devlet bürokrasisi, ABD'de hükümet ve İngiltere'de ise Sivil Hizmet, toplumlar arasındaki devletlilik düzeyiyle ilgili işlevsel farklılıkları ortaya koyar (Nettl, 1968: 579-580).

Nettl'in devlet olgusuna yönelik işlevsel analizinde ele aldığı ikinci alan egemenliğin kurumsallaşmasıdır. Nettl'e göre devlet geleneğinin yerleştiği ülkelerde, devlet ve egemenlik birbiriyle özdeşleştiği için, egemenliğin kurumsallaşmasıyla

ilgili her hangi bir problem söz konusu değildir. Çünkü egemenliğin kurumsallaştığı mevkii, devlet kurumunun kendisidir. Ancak, devlet geleneği ile federal sistem arasında egemenlik eksenli bir gerilim ve çatışma söz konusudur. Ayrıca devlet geleneği ile siyasal partiler ve onların gelişimi konusunda da önemli bir gerilim mevcuttur. Bu manada güçlü devlet geleneği, siyasi partilerin gelişiminde belirleyici bir etkiye sahiptir. Zira devlet geleneğinin güçlü olduğu toplumlarda, siyasi partiler çoğunlukla sosyal bölünmeyi kurumsallaştırmaya yönelik yapılar olarak görülür. Bu genel olarak çok partili sistemi ifade eder. Güçlü devlet geleneğinin olmadığı toplumlarda ise siyasal partiler ağır bir işlevsel sorumluluk üstlenirler. Bu toplumlarda siyasi partiler otorite ve meşruiyetin ana motoru ve taşıyıcısı (bunu yapacak özerk, güçlü bir devlet olmadığından) olurlar. Bu nedenle siyasal parti içerisinde bölünmeler ya da çıkar farklılaşmaları yasaklanır. Bu bağlamda İngiltere’de siyasal partiler, devletin meşruiyet işlevini ikame eden kurumlar olarak dikkati çeker. Bu durum şu şekilde özetlenebilir: Devletin meşruiyet ağırlığı, seçim kazanan partilerin üzerine düşer. Bu da, aksi durumda oluşacak boşluğun önüne geçmek üzere, disiplinli güçlü bir parti sisteminin varlığını gerektirir (Nettl, 1968: 581).

Öte taraftan Nettl’in devlet olgusuna ilişkin kurumsal – işlevsel analizinde ele aldığı üçüncü nokta sektörel özerklik konusudur. Nettl’e göre farklı toplumlarda devletlerin özerkliği farklı şekillerde kurumsallaşır. Ve bu kurumsallaşma biçimi, topluma hakim olan devletlilik düzeyini yansıtır. Bu çerçevede merkezi yönetimin faaliyet alanını düzenleyen özel kanunların (idare hukuku) varlığı, devletin özerklik alanıyla ilgili konularda farklılaştırılmış yargı araçlarının oluşturulması, ekonominin kamu ve özel sektör arasında bölünmesi yüksek devletlilik düzeyinin, güçlü devlet geleneğinin göstergeleridir. Ayrıca endüstri, ticaret, tarım, yerel yönetimler alanındaki danışma konseylerinin, sendikal yapılanmaların devlet merkezli, öncelikli, güdümlü ve devlet perspektifli olarak düzenlenmesi, tasarlanması, faaliyette bulunması da yüksek devletlilik düzeyinin ifadesidir. Devletlilik düzeyi düşük toplumlarda ise yasal, yargısal, ekonomik ve idari olarak kendisini sivil toplumdan açıkça ayırtmış, özerkleşmiş bir devlet olgusu mevcut değildir. Buralarda toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuksal açıdan bir “devletsizlik” durumu söz konusudur. Zira yönetimde hükümet egemenliğinin kabulü ve uyumlu toplum yapısı,

devletsizlik durumunu yani özerk devlet olgusunun yokluğunu dengeler ve hatta engeller (Nettl, 1968: 582-583).

Bu noktada Nettl, devlet geleneği açısından çok kritik bir noktaya işaret eder. Nettl'e göre devlet geleneği, politik olarak ayrışmış, bölünmüş, sınıf çatışmasının olduğu toplumlarda gelişir ve kendini gösterir. Uyum ve bütünleşmenin olduğu konsensüs toplumlarında ise esas itibariyle devlet geleneğinin gelişmesine ihtiyaç yoktur. Nettl'in Huntington'a yaptığı atıfla söylenecek olursa: "Bölünmüş toplumlar, merkezi iktidar olmadan var olamaz; konsensüse dayalı toplumlar ise merkezi iktidar ile var olamaz." Bu önermeye göre devlet, tarihsel seyir içerisinde yaşanan sosyo-politik bölünme için bir entegrasyon unsuru olarak öne çıkar (Nettl, 1968: 583-584).

Nettl'in devlet olgusuna ilişkin işlevsel analizinde ele aldığı dördüncü nokta hukuk alanıdır. Nettl'e göre yüksek devletlilik düzeyine sahip Avrupa ülkeleri ile düşük devletlilik düzeyine sahip İngiltere ve ABD'deki devlet nosyonu arasındaki farklılık yargı yapısı ve hukuk uygulamasında açıkça görülür. Avrupa'da hukuk geleneği, esas olarak devletin, onun özerk faaliyet alanının bir uzantısı, hayati bir parçasıdır. Dolayısıyla Kıta Avrupası'nda hukuk geleneksel olarak devletin olağanüstü bir faaliyet alanını teşkil eder. Yargıçlar, savcılar ve adalet yönetimiyle ilgili diğer görevliler, büyük ya da küçük boyutlarda, kendilerini devlet hizmetçisi olarak görmektedirler. Diğer taraftan İngiltere ve ABD'de ise hukuk oldukça geniş bir özerkliğe sahiptir. Hukukçular devletle bağlantılı olmayan ayrı bir sınıftır. Kariyer tanımlamaları devletle sınırlı değildir. Buralarda hukukçular kendi kimliklerini, devletten bağımsız olarak profesyonelce tanımlayabilirler. Bu bağlamda bir sosyal ağırlıklarının olduğundan söz edilebilir. Ancak son zamanlarda İngiltere'de hukuk, politik alanda çok sınırlı ölçüde bir rol oynamaktadır. ABD'de ise hukuk, sosyal ve siyasal değişimin gerçekleştirilmesinde kendi başına önemli ve etkili bir platform oluşturmaktadır (Nettl, 1968: 584-585).

Bu bağlamda hukuk üzerinde sosyal kontekstin yani toplumun etkisi konusunda Kıta Avrupa'sı, İngiltere ve ABD arasında şu şekilde bir tasniften söz edilebilir. Avrupa'da kanun yapım sürecinde sosyal kontekstin etkisi yüksekken, yorum sürecinde bu etki düşüktür. İngiltere'de hem kanun yapım hem de yorum

sürecinde toplumsal faktörlerin etkisi düşüktür. Amerika’da ise kanun yapım ve yorum sürecinde toplumsal etki yüksektir (Nettl, 1968: 585).

Nettl’in devlet nosyonuna ilişkin işlevsel analizinde ele aldığı beşinci ve son alan sosyal “amaca ulaşma” alanıdır. Nettle’e göre güçlü devlet geleneğinin, yüksek devlet nosyonunun olduğu Kıta Avrupa’sı ülkelerinde devlet, amaca ulaşma konusunda politik sistemin mükemmel ve etkin formu olarak davranmaz. Dolayısıyla bu ülkelerde devlet, amaç geliştirme ve amaca-ulaşma işlevlerini tam olarak yerine getiremez. Bu ülkelerde ancak devletin sektörel özerkliğinin sınırlandırılması ve devlet inisiyatifinin küçülmesi ile amaç geliştirme için etkili politik enstrümanların dizaynı; istikrar, refah ve politik denge gibi sosyal amaçların temini mümkün hale gelir (Nettl, 1968: 586-587). Diğer yandan devlet geleneğinin olmadığı ülkelerde ise sırf devletin önceliğinin dengelenmesi ya da devlet geleneğinin varlığının etkisizleştirilmiş olması, oldukça etkin bir amaca ulaşma sürecinin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu ülkelerde devlet geleneğinin yokluğu, amaca ulaşma için işlevsel politik koşulların gelişmesini kolaylaştırmakta ve esnekletmektedir (Nettl, 1968: 588).

Sonuç olarak Nettle’e göre toplumların devletlilik düzeylerindeki farklılığa bağlı olarak siyasal işlevlerdeki yapısal değişkenliğe bakıldığında, Amerika’da hukuk, Avrupa toplumlarında devlet tarafından üstlenilen işlevlerin pek çoğu için güçlü bir aday olarak öne çıkar. Amerika, tüzel kişilik olarak varlığını öncelikle federal hukuk üzerinden ifade eder. Avrupa ve İngiltere’de siyaset ve hukuk kavramsal anlamda eşit ve birleşik iken, Amerikan siyaset analizlerinde siyaset ve hukuk ayrı birer alan olarak kabul edilir. Avrupa’da geleneksel olarak devlet ile özdeşleştirilen toplumsal bütünleşme ve amaç-geliştirme konusundaki Hegelyen perspektif, Amerika’da geniş ölçüde hukuk alanının içerisinde yer alır. İngiltere’de toplumsal bütünleşme ve amaç geliştirme konusunda inisiyatif esas olarak politik ve siyasi parti temelli iken, Amerika’da buna denk gelen yapısal mahal, öncelikle hukuk alanıdır. Dolayısıyla toplumların siyasal sistemlerinin ve bu sistemin siyasal işlevlerinin ağırlık merkezi bağlamında denklik problemi aşağıdaki formülasyon etrafında ele alınabilir: Kıta Avrupa’sında devlet; İngiltere’de siyasal partiler; ABD’de ise hukuk; siyaset mekanizmasının ve siyasal işlevin ağırlık merkezinde yer alır (Nettl, 1968: 586).

Ayrıca Nettl'e göre farklı toplumlarda farklı devletlilik düzeylerinin varlığı, bu toplumlarda politik kültürü ve siyasetin doğasını belirleyen kritik bir faktördür. Ona göre siyaseti tanımlamanın önemli bir yolu, onu "normsuzluğun sosyal alanı" olarak karakterize etmektir. Böyle bir sosyal alanda siyaset süreci, birincil olarak norm geliştirme işi ile ilgilidir. Siyasete ilişkin bu tür bir kavramsallaştırma, toplumsal alanda rakip grupların (siyasal parti ya da başka formda örgütlenmiş grupların), bir rekabet halinde, toplumun tamamı için meşru olduğu iddiasıyla önerdikleri normlarla doldurmaya çalıştıkları zorunlu bir boşluğu var sayar. Fakat sosyal alan sürekli olarak devlet normlarıyla hatta devlet ahlakıyla dolduruluyorsa, siyasetin bu norm üreten işlevi zorunlu olarak engellenir ve sosyal çıkarların ifadesine de yer verilmez. Bu ise, zorunlu olarak çok düşük düzeyde bir siyaset, çok yüksek düzeyde bir devletlilik demektir (Nettl, 1968: 588).

Özetle, Nettl'e göre toplumlar, devlet aygıtının özerklik ve egemenlik düzeyine bağlı olarak farklı devletlilik düzeylerine (yüksek – düşük) ve farklı devlet geleneklerine (güçlü – zayıf) sahiptirler. Toplum içerisindeki iktidar ilişkileri ve siyasal mekanizması toplumun sahip olduğu bu devletlilik düzeyi, devlet geleneği etrafında biçimlenir. Politik olarak ayrılmış, bölünmüş, çatışmacı toplumlarda yüksek devletlilik düzeyi söz konusudur ve buralarda kurumsal, merkezi, bürokrasi temelli ve güçlü bir devlet otoritesi siyasetin ana öznesi olarak öne çıkar. Uyum ve bütünleşmenin öne çıktığı toplumlarda ise devletlilik düzeyi hayli düşüktür ve siyasal düzenin temel öznesi toplumsal alanı domine eden sivil toplum aktörleridir. Dolayısıyla toplumlar açısından bakıldığında *devlet* nosyonu, hem mekânsal hem de dönemsel düzeyde kavramsal ve kurumsal olarak değişken bir nitelik taşır.

1.1.2.2. Badie ve Birnbaum: : Güçlü Devlet ve Zayıf Devlet Modelleri

Heper'in devlet egemen modelinin kavramsal ve teorik çerçevesinin şekillenişinde etkili olan diğer bir düşünce hattı Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum'a aittir. Badie ve Birnbaum, *Devlet Sosyolojisi* adlı 1979'da yayımlanan çalışmasında Nettl'in saptadığı kavramsal eksenini, sosyolojik bir yaklaşımla ele alarak devlet merkezli yaklaşımın kurumsal çerçevesine katkı sunar (Özmen ve Coşar 2001: 85). İkili, özellikle bir siyasal sistem içerisinde devlet, siyaset ve toplum ilişkilerine odaklanarak, farklı devlet geleneklerine ilişkin kategorik ve analitik bir çerçeve

geliştirir. Nettl'in önerdiği “devletlilik” kavramını, “merkez” ve “devlet” arasında bir ayrıştırmaya giderek, daha ince bir analize tabi tutar.

Badie ve Birnbaum'a göre bir siyasal sistemin doğası, toplumsal ilişkilerin yani soylular, burjuvazi, işçi sınıfı ve orta sınıf arasındaki ilişkilerin, hatta devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin şekillenişinde önemli bir etkiye sahiptir. Toplumsal ilişkiler, siyasal sisteme yüksek kurumsallaşma düzeyine sahip bir devletin mi yoksa sadece sivil toplum tasarruflarını koordine eden siyasal bir merkezin mi hakim olduğuna bağlı olarak farklı şekillerde biçimlenir. Bu bağlamda siyasal sistemler, hem merkezin hem de devletin olduğu sistemler (Fransa), devletin olduğu ama merkezin olmadığı sistemler (İtalya), merkezin olduğu fakat gerçek devletin olmadığı sistemler (İngiltere ve ABD) ve ne merkezin ne de devletin olmadığı sistemler (İsviçre) şeklinde birbirinden ayrıştırılabilir. İlk iki gruptaki siyasal sistemlerde, devlet sivil toplumu domine etmekte, farklı düzeylerde olmak üzere sivil toplumu organize eden bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Son iki gruptaki siyasal sistemlerde ise sivil toplum kendi kendisini organize etmektedir (Badie ve Birnbaum, 1983: 103).

Bu noktada toplumlar devlet merkezli yaklaşım açısından kabaca iki kategoride incelenebilir: Devletin güçlü bürokrasi yapısıyla toplumsal alana nüfuz ettiği toplumlar (ideal tip Fransa olmak üzere, Almanya, İspanya ve İtalya gibi) bu kategorilerden ilkinin oluşturur. Güçlü devlet geleneğinin olduğu bu toplumlarda devlet hem toplumsal normların hem de hukuksal düzenlemelerin değişen derecelerde belirleyici aktörü olarak dikkati çeker. Diğer taraftan sivil toplumun kendi kendisini organize edebildiği ve dolayısıyla güçlü bir devlet yapısına ve bürokrasi yönetimine ihtiyaç duymayan toplumlar (ideal tip İngiltere olmak üzere, ABD ve İsviçre gibi) ise ikinci kategoride yer alır. Toplumsal düzenin uzlaşmacı bir süreçle sağlandığı bu toplumlarda bir *politik merkezden* bahsedilebilir ancak açık bir devlet olgusundan söz edilemez. Zayıf devlet geleneğinin olduğu bu toplumlarda, yönetim mekanizmasındaki otoriteler, dışardan sosyal norm koyucu ve uygulayıcı olmaktan ziyade toplumdaki farklı çıkar grupları arasında tarafsız bir arabulucu, çatışma çözücü rolü üstlenir (Badie ve Birnbaum, 1983: 103-104).

Badie ve Birnbaum için “devlet aracılığıyla yönetim, bürokrasi iktidarı” şeklinde niteledikleri Fransa, devlet olgusunun ve güçlü devlet geleneğinin ideal

tipini teşkil eder. Onlara göre Hugh Capet'ten 14. Louis'e, Fransız İhtilali'nden 3. Napolyon'a, Gaullist rejime uzanan Fransa tarihi, devletin toplumdan ayrışarak özerkleşme, kurumsallaşma, merkezileşme tarihidir. Çevresel güç merkezlerinin, merkezin denetimine alınmasının tarihidir. Merkezi ve yerel bürokrasinin güçlendirilmesi politikasından hareket eden, zamanla “kraliyetin kraldan bile korunması” fikrine uzanan bu tarihsel süreç, merkezi devlet kurumlarının gelişimi, kurumsallaşan devlet aygıtının sivil topluma karşı özerkleşerek ulusun üzerinde egemenliğini kurması yönünde bir seyir izlemiştir. Bu noktada düzenli ve profesyonel orduya geçiş, vergi sisteminin geliştirilmesi, ekonominin devlet etrafında tasarlanması, güçlü bir polis teşkilatının kurulması, toplumsal hayatta özel alan – kamusal alan ayrımının geliştirilmesi, kamusal alanın ayrı bir hukuksal çerçeve ile düzenlenmesi, devlet aygıtının otonomisini sağlamak ve onu diğer sosyal sistemlerden ayırmak üzere sekülerizmin kurumsallaştırılması, eğitim alanının bürokrasi kontrolüne alınması, böylelikle toplumdan özerk bürokrasinin kurulması, sivil toplumun ve ekonominin tüm alanlarına nüfuz eden / oraları kontrol eden devlet merkezli bir siyasal sistemin geliştirilmesi bu tarihsel sürecin kritik aşamalarını oluşturmuştur (Badie ve Birnbaum, 1983: 105-111).

Badie ve Birnbaum'a göre Fransa'da özellikle birinci ve ikinci dünya savaşlarından bugüne istikrarlı bir şekilde bürokratik kurumların sayılarında artış yaşanmış; devlete ait endüstri kurumlarının sayıları çoğalmış; endüstri kurumlarını desteklemek üzere kamusal ajanslar ve yarı-kamusal birlikler kurulmuştur. Ayrıca refah devleti politikalarıyla devlet / bürokrasi, sosyal güvenlik yönetiminin ve diğer hükümet birimlerinin içerisine nüfuz etmiştir. Yüksek düzeyde kurumsallaşmış bürokrasi sistemi, toplum üzerindeki etkisini yaygınlaştırmış, devlet toplum üzerindeki kontrolünü yoğunlaştırmıştır. Bu noktada 19. Yüzyılda açılmaya başlayan bürokrat yetiştirmeye yönelik özel okullarda özellikle de 1945'te kurulan *Ecole Nationale d'Administration* (ENA)'da eğitim gören ve meritokratik kriterlerle göreve atanan devlet memuru kadroları kritik bir rol üstlenmektedir. Kamu çıkarı ideolojisiyle hareket eden üst düzey devlet bürokrasisi kendisini tarafsız, güçlü, fonksiyonel ve toplumun uzağında duran devletin bir temsilcisi, yüksek düzeyde kurumsallaşmış ve özerkleşmiş bir organizasyonun parçası olarak görmekte ve o şekilde yoğun bir iktidar kullanmaktadır. Bürokrasi hem valilik görevleriyle, hem

ulusal planlama komisyonlarıyla, çeşitli sektörlerde oluşturulan devlet konseyleriyle çevre üzerinde kontrolünü genişletmektedir (Badie ve Birnbaum, 1983: 112-114).

Badie ve Birnbaum'a göre Fransa devlet yapısındaki söz konusu yüksek kurumsallaşma, devlet, siyaset ve toplum arasında tuhaf ilişki repertuarının gelişmesine yol açar. Bu bağlamda devlet yönetiminin siyasi yönetim sınıfından ve sivil toplumdan tam olarak ayrışması ve bağımsızlaşması, sistem içerisinde gerçek temsil organı olan parlamentonun, temsil işlevini tam olarak yerine getirmesine engel olur. Devlet bürokrasisi sesini parlamentoda duyuran özel çıkarlara karşı genel çıkarların temsilci konumunda olduğundan, genel olarak sosyal hayata müdahale etme hakkını kendisinde görür. Beşinci Cumhuriyet döneminde bakanların üçte birinden fazlası üst düzey bürokratlardan oluşmaktadır. Bunlar, güçlü toplumsal bağları olan parlamento mensuplarının aksine, kariyerlerini devlet aygıtı içerisinde yapmış kişilerdir. Bu açıdan bakıldığında, yüksek düzeyli kurumsallaşma, yürütme gücünün tamamen devlet yönetimiyle özdeşleşmesi olarak görülebilir. Bu durumda, devlet yerel seçmenlerin ve baskı gruplarının etkilerine, taleplerine karşı daha az duyarlı hale gelir. Yine bu durumda devlet, üst düzey bürokratlar parlamentoya temsilci olarak girmek ve çeşitli büyük şehirlerde belediye başkanlığına seçilmek suretiyle çevreyi, toplumsal alanı kontrolü altında tutar. Ayrıca devlet, üst düzey bürokratları kamu hizmet kurumlarının, ulusal bankaların, yarı kamusal firmaların başına atamak, yine özel sektördeki büyük firmalara üst düzey yönetici olarak göndermek suretiyle ekonomi üzerindeki kontrolünü genişletir ve güçlendirir (Badie ve Birnbaum, 1983: 114-115).

Badie ve Birnbaum'a göre güçlü devlet geleneği içerisinde yer alan bir diğer ülke Almanya'da, 18. Yüzyıldan itibaren bürokrasinin gücü artmaya başlamıştır. Özellikle Almanya'nın kurulmasıyla birlikte bürokrasi meritokrasi kriteriyle şekillenmiş ve katı bir idare hukuku ile koruma altına alınmıştır. Büyük çoğunluğu soylu sınıftan gelen devlet memurları bu şekilde o günlerden bugüne politik sisteme dahil olmuş ve politik sistem üzerinde etki göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla 18. Yüzyıl Prusya'sından Federal Almanya Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte üst düzey bürokrasi sürekli olarak siyasi iktidarı paylaşma, siyasi hayata dahil olma eğiliminde olmuştur. Burada bürokrasinin siyasetle ilişkisi, devlet düzeninin sağlanması ya da liberal demokratik düzenin sürdürülmesinden sorumlu olmak

bağlamında kurulmuştur. Başka bir ifadeyle Alman siyaset sistemi içerisinde bürokrasiden, politik düzeni desteklemesi beklenmektedir. Bu da devletin farklılaşma sürecini belli noktalarda sınırlandırmaktadır. Bürokrasinin siyasal hayata katılım düzeyi, parlamento ve hükümet yapısının dağılımında açıkça görünmektedir. Bürokrasi, Federal Meclis içerisinde aynı sektörden gelen büyük gruplardan birini oluşturmakta, hükümet üyelerinin önemli bir oranı bürokrasi saflarından gelmektedir. Bu şekilde devlet, bürokrasi aracılığıyla siyasal hayata yüksek seviyede bir katılım göstermektedir (Badie ve Birnbaum, 1983: 115-118).

Diğer taraftan Almanya'da devlet, Fransa'daki düzeyde özerk değildir. Fransa'da bürokrasi genel olarak dışa kapalıdır. Ancak Almanya'da bürokrasinin neredeyse yarısı, devlet memurluğunu geçmeden önce başka mesleklerde çalışan, kariyer yapan insanlardan oluşmaktadır. Bu bağlamda Alman bürokrasisi oldukça sınırlı düzeylerde kurumsallaşmıştır. Dahası Almanya'da siyasal partiler, bürokrasi kariyerinde oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Bir kişi, bir siyasal partiye mensupsa bürokrasinin üst düzey makamlarına hızla yükselme konusunda hayli yüksek bir avantaja sahiptir. Bu açıdan Almanya için politik grupların devlet organına dönüşebildiği bir *parti devleti* gelişiminden söz etmek mümkün olabilir. Dolayısıyla Almanya'da üst düzey bürokrasi ile siyasal dünyası arasında açık bir geçişlilik vardır. Ayrıca bürokrasi ile sivil toplum arasında da bir geçişlilik söz konusudur. Yüksek bürokrasi makamları, kariyerlerinin önemli bir kısmını bürokrasinin dışında gerçekleştiren yani farklı toplumsal sektörlerden gelen kimseler tarafından doldurulmaktadır. Sonuç itibarıyla de Alman devleti, sivil toplumla yakın bağlarını korumakta ve tam bir özerklik taşımamaktadır (Badie ve Birnbaum, 1983: 119).

Diğer taraftan Badie ve Birnbaum'un *sivil toplum aracılığıyla yönetim, zayıf bürokrasi* şeklinde niteledikleri İngiltere, zayıf devlet geleneğini yani minimal devleti ifade eder. İngiltere siyasal geleneği, merkezi hükümetin çevreyi yukarıdan denetimi altına almak yerine, temsili kurumlar vasıtasıyla sivil toplumun kendisini organize ettiği ve yönetim pratiklerini koordine ettiği bir modeli temsil eder. Burada toplumun çeşitli kesimlerinin farklı düzlemlerde bir araya gelebildikleri, dışardan bir devlet müdahalesi olmak sızın sorunlarını kendi aralarında çözebildikleri ve ortak bir konsensüs etrafında uyumlu bir bütünleşme sergiledikleri için güçlü bir devlet

geleneği oluşmamıştır. Çevresel gler, merkezi otoriteyi yıkmak ya da ona karşı bir özerklik kazanmak yerine parlamento aracılığıyla hükümeti kontrol etmeye yönelir. Dolayısıyla sivil toplumun temsil organı olarak Parlamento, yürütme gücünün, yani merkezi hükümetin aşırı g edinimini kontrol altına alır (Badie ve Birnbaum, 1983: 121-122).

Sivil toplumdaki uyum ve bütünleşmenin temsili yönetim tarafından teminat altına alınmış olması ve ayrıca toplumdaki çeşitli sınıflar arasında belli bir kaynaşma düzeyinin bulunması, İngiltere’de kapsamlı, özerk, egemen, toplumu kontrol eden bir bürokratik yapılanın oluşmasını engellemiştir. Bu bağlamda İngiliz siyaset sisteminde askeri bürokrasi, emniyet bürokrasisi Fransa ve Almanya’dan sonra, çok sınırlı ve siyaset alanının kontrolü altında gelişmiştir. Dolayısıyla İngiltere’de siyasi sistem, politik merkezi devlet merkezine dönüştüren bir devlet bürokrasisi aygıtı geliştirmemiştir. Bu bağlamda devlet ile sivil toplum arasında sınır çizen, devleti sivil toplumdaki ayırıtıran kamu hukuku- özel hukuk ayrımı ve bir idare hukuku inşası da söz konusu değildir. Bunun yerine İngiliz siyaset ve yönetim sistemi, sivil topluma ve geleneklere dayanan bir genel hukuk (common law) formülasyonu etrafında şekillenmiştir. Genel hukuk, devlete ve bürokrasiye kamu otoritesi olarak özel bir ayrıcalık tanımayan bir formasyon taşımaktadır. Başka bir ifadeyle İngiliz hukuk sistemi devlet aygıtına ve bürokrasiye ayrıcalık tanımayacak şekilde düzenlenmiştir. Siyaset sistemi de politik merkeze özerklik tanımayacak, onu sivil toplumdaki ayırıtırmayacak şekilde düzenlenmiştir. Yani gcl devlet formasyonunun politik merkezde gerçekleşen sosyal mobilizasyonun ya da temsili hükümet mekanizmasının bir parçası, egemen unsur olması engellenmiştir. Dolayısıyla İngiltere devlet tarafından değil, sosyal sınıflar, orta sınıf ve yerel seçkinlerin oluşturduğu bir kolektivite tarafında yönetilmektedir (Badie ve Birnbaum, 1983: 122-123).

Diğer taraftan devlet geleneği bağlamında ekonomi – devlet ilişkisine değinen Badie ve Birnbaum’a göre ekonomik olarak geri kalmışlık Fransa ve Almanya gibi Kıta Avrupa’sı ülkelerinde gcl devlet geleneğinin yükselmesine yol açmıştır. Kapitalizmin ve Piyasa ekonomisinin hızlı geliştiği İngiltere’de ise devlet, ekonominin ve toplumun gerisinde kalmış, sivil toplum siyasi sistem içerisinde dominant bir pozisyon edinmiştir. Fransa ve Almanya’da devlet piyasayı

düzenlerken, İngiltere’de devletin değil, Piyasa’nın üstünlüğü söz konusudur; bürokrasi ekonomi yönetiminin dışında yer almaktadır (Badie ve Birnbaum, 1983: 123-124).

Badie ve Birnbaum’a göre sivil toplumun kendi kendisini yönetebilme kabiliyeti Piyasa’nın gelişmesini sağlamanın yanı sıra, siyasi sistem içerisinde temsili hükümet formasyonunun yerleşmesine de imkan sağlamıştır. Bu durum, güçlü devlet geleneğini, güçlü bürokrasi yönetimini anlamsızlaştırmıştır. İngiliz siyaset geleneği içerisinde merkezi yönetim sabit, katı bir bürokrasi yapılanması yerine geçici özel komisyonları yönetim aygıtı olarak kullanmıştır. Kıta Avrupa’sında devlet bürokrasisinin üstlendiği işlevler, İngiltere’de sivil kuruluşlar tarafından icra edilmektedir. Bu sivil kuruluşlar özel sektöre aittir ve sivil otoritelerle işbirliği halinde çalışmaktadır. Bu durum bürokrasinin gelişmesini sınırlandırmakta, bürokratik yapıyı küçük boyutlarda tutmaktadır. Ayrıca İngiltere’yi, güçlü devlet geleneğine sahip çeşitli Kıta Avrupa’sı ülkelerinden ayırtmaktadır. Dolayısıyla İngiltere’de bürokrasi, güçlü bir devlet yapısının öncelikli aygıtı konumunda olmadığından, siyaset alanında yok denecek kadar küçük bir rol üstlenmekte; genel olarak siyasal iktidar alanının, yönetici sınıfın dışında tutulmaktadır. Bu bağlamda İngiltere’de idare / bürokrasi ile siyaset alanı arasında kesin bir ayırım vardır. İngiliz Parlamento’sunda (Alman Federal Meclisinin aksine) hemen hemen hiç üst düzey bürokrat yer almaz. Aynı şekilde hükümet kabinesinde de (Fransa’nın aksine) bürokrat bulunmaz. Diğer taraftan İngiliz siyaset sisteminin merkezinde yer alan sermaye sınıfı, Parlamento’da (Fransa ve Almanya’nın aksine) güçlü bir şekilde temsil edilir. İngiltere’de siyaset dünyası ile iş dünyası ve sivil toplum arasında oldukça yakın ilişkiler vardır. Bürokrasi genel olarak bu iktidar ilişkisinin dışında yer almaktadır. Dolayısıyla Badie ve Birnbaum’a göre güçlü devlet geleneğine sahip Kıta ülkelerinde, üst düzey bürokrasi sivil toplumun yönetiminde kilit rol üstlenip, ekonomi ve politik alanda operasyonel bir pozisyon taşımaktadır. İngiltere’de ise sivil toplumun kendi kendisini yönetebilme kabiliyeti dolayısıyla politik merkez güçlü bir devlet modeline dönüşmemiştir. Bürokrasi de siyasal alanın ve ekonomi yönetiminin dışında, küçük, sınırlı boyutlarda kalmıştır (Badie ve Birnbaum, 1983: 124-125).

Badie ve Birnbaum'a göre zayıf devlet geleneğinin bir diğer örneği olan ABD, İngiltere gibi, sivil toplumun kendi kendini yönettiği bir siyasi sistemi ifade eder. Kıta Avrupa'sından farklı olarak bir feodal geçmişi olmayan, dolayısıyla tarihsel olarak parçalı, çoklu, özerk iktidar eksenleri bulunmayan ABD, bu iktidar eksenlerini ortadan kaldırarak, toplumsal egemenlik kuracak güçlü bir devlet geleneğine ihtiyaç duymamıştır. Bu bağlamda Amerikan toplumu, güçlü bir merkezi yönetimin inisiyatifiyle oluşturulmuş, bir araya getirilmiş bir kolektivite değildir. Başka bir ifadeyle Amerikan ulusu toplumsal entegrasyonunu, (Fransa örneğinin aksine) güçlü bir devlet yapısının öncülüğünde, onun yardımıyla değil, kendi sosyal dinamikleriyle sağlamıştır. Amerikan toplumu devlet egemenliği nosyonuna şiddetle karşı durmakta, yürütme erki üzerinde bir iktidar yoğunlaşmasına, ayrıca parlamentonun tüm toplumu temsil eden egemen bir temsilci olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Amerika'da egemenlik parçalanmış, iktidar paylaşılmıştır (Badie ve Birnbaum, 1983: 125-126).

Bu bağlamda Amerikan siyaset sistemi güçlü, özerk, egemen bir devlet aygıtı etrafında değil çeşitli *politik merkezler* etrafında işlemektedir. Bu noktada ise federal yönetim yapısı belirleyici bir konum taşımaktadır. Federal sistem, eyalet devletlerinin gücünü, merkezi federal hükümet aleyhine genişletmekte ve desteklemektedir. Amerikan siyaset sistemi içerisinde eyalet devletleri, merkezi hükümetin birer temsilcisi, uzantısı değil, federal hükümetten ayrı, bağımsız olarak varlık gösteren politik varlıkların, yönetim organları, siyaset merkezleridir. Dolayısıyla federal sistem, merkezi hükümetin alanını açıkça sınırlandıran bir karakter taşımaktadır. Badie ve Birnbaum'a göre söz konusu federal yönetim yapısı, Amerikan siyaset sistemini Fransa'nın devletleşme, devlet-egemen modelinden ve İngiltere'nin merkezîyetçi modelinden ayıştırmaktadır (Badie ve Birnbaum, 1983: 128).

Sivil toplum aracılığıyla yönetim modelini, zayıf devlet geleneğini temsil eden ABD'de yasama organı, devlet tarafından değil, Amerikan toplumunu organize eden elit gruplar tarafından kullanılır. Bu elit gruplar içerisinde özellikle ekonomik elitler kilit rol oynar. Bunlar en başta Anayasa'nın yazım sürecinde güçlü bir etki gösterdikleri gibi, sonrasında genel olarak siyasi partiler içerisinde ve yönetim süreçlerinde baskın rol üstlenmiştir. Dolayısıyla sistem içerisinde sermaye çevresinin

gücü, devletin topluma karşı bir özerklik elde etmesinin önüne geçmiştir. Amerika'da pek çok sermaye sahibi, Kongre'de ve Federal hükümet kabinesinde yer alır. Pek çok politikacı, öncesinde ya iş adamı ya da avukattır. 1897-1973 yılları arasındaki hükümet kabinelerinin % 90'ı sosyo-ekonomik elitlerden oluşur. Kabine üyelerinin % 80'e yakını iş dünyasıyla yakın ilişkilere sahiptir. Diğer taraftan politikaya atılan avukatlar iş dünyasıyla çok yakın ilişkilere sahiptirler, öyle ki bazen doğrudan bazı büyük firmalar tarafından seçilirler. Seçildikten sonra da kamu görevlerinin yanı sıra yasal çerçeve içerisinde iş dünyasının sadık sözcüsü olarak hizmet ederler (Badie ve Birnbaum, 1983: 127).

Bu çerçevede Badie ve Birnbaum'a göre ABD'de politik alan ile iş dünyası arasında büyük bir geçişkenlik vardır. İş dünyası pek çok kamu kurumu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İş dünyası federal hükümetle çok yakın ilişkiler geliştirmiştir. İş dünyasının, Kabine'de özellikle enerji, ticaret ve dış politika birimlerinde, ilgili siyasetçiler üzerinde büyük hakimiyeti vardır. Kısacası iş dünyası siyasi sistemin içerisine etkili bir şekilde nüfuz etmiş durumdadır. Buna bağlı olarak politik merkez, tam olarak kurumsallaşmadığı için ve ayrıca sistem içerisinde özerk, egemen bir bürokrasi aygıtı gelişmediği için, dışardan, iş dünyasından gelen baskılara karşı direnememektedir (Badie ve Birnbaum, 1983: 127-128).

Amerikan bürokrasi aygıtı, siyasi sistem içerisinde sivil toplumdan ayrı, özerk bir alana ve kritik bir role sahip değildir. Bürokrasi kurumsallaşmadığı için, devlet memurları, Fransa ya da Almanya'da olduğunun aksine, bir iş güvencesine sahip değildir. Özel bir idare hukuku ve idari yargı alanı da söz konusu değildir. Bürokrasi alanı pek çok sosyal, ekonomik ve siyasi grupla yakın ilişki içerisinde. Bu bağlamda iş dünyası bürokrasi aygıtına yoğun olarak nüfuz etmiş vaziyettedir. İş adamları federal bürokrasinin hemen tüm düzeylerinde nüfuz ve etki sahibidir. Pek çok üst düzey bürokrat, Almanya ve İsviçre'de olduğu gibi kariyerine özel sektörde özellikle de iş dünyasında başlamıştır. Federal bürokrasinin % 36'sı kamu hizmeti sektöründen, % 24'ü iş dünyasından, % 36'sı avukatlar arasından (ki bunların çoğu iş dünyasıyla yakın bağlara sahiptir ve idari görevlerinden ayrıldıktan sonra tekrar özel sektöre döner) atanır (Badie ve Birnbaum, 1983: 128-129).

Bürokrasi alanının siyasetle ilişkisine bakıldığında, bürokrasi iş dünyasının olduğu gibi partizan, siyasi baskıların da etkisi ve nüfuzu altındadır. Bürokratların

siyasete bürokrat olarak katılımı yasaklanmıştır. Siyasi bir pozisyon için seçimlere katılmak isteyen devlet memurunun, (İngiltere’de olduğu gibi) seçilemezse tekrar atanma garantisi olmaksızın görevinden istifa etmesi ve yarışa öyle katılması gerekir. Dolayısıyla İngiltere ve ABD’de idari personel ile siyasi personel arasında açık bir ayırım vardır. Örneğin Kongre’de her hangi bir devlet memuru yoktur. Başka bir ifadeyle bürokrasi alanı ile siyasi alan arasındaki ilişki, siyasi alan lehine kapalıdır. Yani bürokrasi siyasi alana giremez ancak siyaset alanı bürokrasi üzerinde etkili bir baskı ve nüfuz sahibidir. İngiltere’de ise siyasi alanın bürokrasi üzerinde bir politik baskısı söz konusu değildir (Badie ve Birnbaum, 1983: 129).

Genel olarak bakıldığında federalizm, bireycilik ve klientalizm gibi faktörler Amerika’da kurumsallaşmış iktidar ve devlet formlarının gelişimini engellemiştir. Bu bağlamda İngiltere ile ABD siyasi sistemleri arasında bazı temel ortak noktalar vardır. Her iki siyasal sistemde de görece zayıf devlet geleneği ve devletin özerklik / kurumsallaşma düzeyinde düşüklük, sistem içerisinde iş dünyası ve Piyasa’nın kilit bir rol üstlenmesine imkan vermiştir (Badie ve Birnbaum, 1983: 129).

Sonuç itibariyle Badie ve Birnbaum’a göre yüksek düzeyde kurumsallaşmış ve özerk, güçlü devlet yapısının bulunduğu toplumlarda üst düzey bürokrasi ulusal siyaset hayatında kilit rol üstlenir. İş dünyası ise daha çok seçilmiş siyasetçiler tarafında yetersiz düzeylerde temsil edilir. Fransa, Almanya ve İtalya bu tür toplumlardandır. Diğer taraftan, bir veya daha fazla politik merkezin bulunduğu, dolayısıyla sivil toplumun kendi kendisini yönettiği, zayıf devlet yapısına sahip ülkelerde ise bürokrasi, siyasette her hangi bir paya sahip değildir. Onun yerine iş dünyası siyasette kritik ve etkin bir rol üstlenir. İngiltere, ABD ve İsviçre bu tip ülkelere örnek teşkil eder. Dolayısıyla bir toplumda çeşitli iktidar grupları arasındaki ilişki, büyük ölçüde o toplumun bir devlet tarafından ya da bir veya birden çok siyaset merkezi tarafından yönetilişine bağlı olarak şekil kazanır (Badie ve Birnbaum, 1983: 133-134).

Badie ve Birnbaum’un yaklaşımıyla ilgili altı çizilmesi gereken en önemli noktalardan biri, devlet geleneğine sahip olan toplumların, bu geleneğe sahip olamayan toplumlara göre farklı siyaset tarzları, farklı devlet – toplum ilişkileri ve farklı devlet – siyaset formasyonları sergilemeleridir. Burada belirleyici olan husus ise, devlet geleneğine sahip toplumlarda, bürokratik devlet otoritesinin, *özel, yerel*

çıkarlara karşı kamu çıkarı ve toplumsal menfaati gözeten, temsil eden özerk ve aşkın bir konum taşımasıdır. Badie ve Birnbaum'a göre güçlü devlet geleneğinin bulunduğu toplumlarda, kurumsal bürokratik devlet otoritesi, toplumdan ve siyasi kurumlardan ayrı ve özerk olarak, kamu çıkarlarını tanımlama ve bunu sivil toplum ve siyasete empoze etme kabiliyeti sergilemektedir. Dolayısıyla devlet geleneğine sahip toplumlarda, devlet ve siyaseti, devlet ile siyasi hükümeti birbirinden ayırıştıran bir siyaset kültürü ve siyaset kavrayışı öne çıkmaktadır.

1.1.2.3. Robert N. Berki: Aşkincılık ve Araçsalcılık Arasında Siyaset ya da “Bir Antitez Olarak Devlet ve Toplum”

Heper'in devlet egemen modelinin kavramsal ve teorik çerçevesinin şekillenişinde etkili olan bir diğer düşünce evreni Robert N. Berki tarafından geliştirilmiştir. Berki, 1979'da yayımlanan “Devlet ve Toplum: Modern Politik Düşüncede Bir Antitez” başlıklı makalesinde devlet olgusunu ve devlet merkezli yaklaşımı farklı bir teorik perspektif, farklı bir kavramsal aygıt ve farklı bir kategorik çerçeve ile ele alır. O, çalışmasında devlet olgusunu ve yönetim biçimini şekillendiren felsefi tutum, ilkesel yaklaşım ve siyaset kültürünü odaklanır. Berki, özellikle bir siyasal sistemi biçimlendiren ağırlık merkezine yönelerek, farklı yönetim gelenekleri için kategorik ve analitik bir çerçeve önerir. Berki teorik ve analitik çerçevesini ortaya koyarken açıkça devlet – toplum karşıtlığından hareket eder.

Berki'ye göre modern politik düşüncenin temel antitezi ve temel dikotomisi kuşkusuz devlet ve toplum dikotomisidir. Esas itibariyle devlet ve toplum olgusu, modern politik düşünce içerisindeki iki karşıt düşüncenin, iki farklı felsefi tutumun, iki değişik siyasal ilkenin, iki farklı kavram setinin kurumsal karşılığını ifade eder. Bu iki karşıt kavram seti, aşkincılık (*transcendentalism*) ve araçsalcılık (*instrumentalism*) kavramlarıyla ifadelendirilebilir. Berki'ye göre aşkincılık, “devletçi yönelimi” (*statist orientation*) ifade ederken, araçsalcılık ise “toplumcu yönelimi” (*societal orientation*) işaret eder (Berki, 1979: 2).

Aşkincılık, aslen insanın ahlaki bir topluluğa ait olduğu ya da topluluğun yüksek bir ahlakilik taşıdığı inancına göndermede bulunur. Dolayısıyla topluluk, üyelerine yani bireylere önceldir. Toplumun çıkarı, üyelerinin çıkarının toplamından

daha fazlasını ifade eder. Toplum çıkarının ne olduğu konusunda ise kamu otoritesi belirleyicidir. Kamu otoritesi bireylere karşı moral olarak daima üstündür. Kurumlar tek tipli bir yapı olarak algılanır. Hukuk vatandaşların kolektif akıl ve iradelerinin ifadesi olarak görülür. Siyaset ise esas olarak liderlik ve halkın eğitilmesi olarak kabul edilir. Bu haliyle aşkıncılık son kertede görevin kutsallaştırılmasını ve bireylerin tüm enerjisini bu kutsal görevin ifası için harcamasını anlatır. Ayrıca tek tipliliğe ve tek boyutluluğa vurgu yapar. (Berki, 1979: 2-3).

Araçsalcılık ise bireylerin topluluktan bağımsız kimlikleri, ahlaki duyguları ve amaçları olduğu düşüncesinden hareket eder. Buna göre topluluklar ve gruplar, bireylerin kendi özel çıkarlarını gerçekleştirmeleri için birer *araç*, enstrümandırlar. Kurumların bireylere karşı ahlaki bir üstünlüğü söz konusu değildir. Hukuk vatandaşlar arasında ortaya çıkan rasyonel konsensüsün bir sonucu olarak görülür. Siyaset ise olağan bir faaliyet; farklı görüş ve çıkarların uzlaştırılması pratiği olarak kabul edilir. Kurumların otoritesi tamamen *bireylerin temel haklarından* türetilir. Bu haliyle araçsalcılıkta vurgu tek tipliliğe (uniformity) değil farklılıklara, çoğulluğa, çok renkliliğe ve özgürlüğe. Araçsalcılığa dayalı yönetim biçimlerinde toplumun amacı toplumun kendisi tarafından belirlenir (Berki, 1979: 3-4).

Berki için aşkıncılık devletin “egemenliği”ne vurguda bulunurken araçsalcılık yönetimin “sözleşmeli” temellerine işaret eder. Berki’ye göre bu iki siyasal eğilimin *aşırı* ve *ılımlı* olmak üzere iki ayrı biçimi bulunur. Dolayısıyla önümüzde bir aşırılıktan diğer aşırılığa uzanan, ortada ılımlı formların yer aldığı bir siyaset ve yönetim yelpazesinden söz edilebilir. *Aşırı aşkıncılık* toplumun hemen tamamen etkisizleştirildiği bir yönetim biçimini ifade ederken, *aşırı araçsalcılık* ise karar süreçlerinde devletin etkisizleştirildiği bir yönetim biçimini anlatır (Berki, 1979: 4-5).

Aşırı aşkıncı yönetim biçiminde devlet genel olarak yönetenin kişiliğinde yapılır. Yönetim kişiseldir. Kurumsallaşma çok zayıftır. Devlet memurları, yöneticinin kişisel araçlarıdır. İlimli aşkıncı yönetim biçiminde devlet belli normlar etrafında kurumsallaşmıştır. Devlet aynı zamanda bu normları topluma ve siyaset alanına da empoze eder. İlimli aşkıncı yönetim biçiminde devlet farklı kişi ya da kurumlarda yapılmış olabilir. Bu bağlamda devlet, krallık kurumunda veya bürokraside ya da bir siyasi partide yapılmış olabilir. Dolayısıyla bu kişi ya da

kurumlar devlet normlarının taşıyıcılığını üstlenmiş olur. İlimli araçsal yönetim biçiminde ise toplumun karşısında egemen bir devlet yoktur. Siyasi ihtilaflar uzlaşa ile çözülür. Siyaset alanı siyasetçiler tarafından kullanılır. Bürokrasi siyasetçilere ve siyasetçilerin tercihlerine tabidir. Ancak siyasetçi bürokrasinin iç özerkliğini ve işlevsel uzmanlığını kabul eder. Aşırı araçsal yönetim biçimindeyse tüm toplum kesimleri için mutlak bir eşitlik ilkesi vurgulanır. Bu yönetim biçimi yönetilenlerin sürekli, aktif ve etkin onaylarına dayanır. Siyasi sistemde temsiliyete aşırı bir vurgu vardır. Bürokrasinin işlevsel uzmanlığı reddedilir (Heper, 2010: 30-32).

1.1.2.4. Metin Heper ve Devlet Egemen Model

Metin Heper'in Türkiye siyasetini açıklamak üzere 1985 yılında önerdiği devlet egemen modelin hareket noktası Şerif Mardin'in merkez çevre modelidir. Zira Heper, başlangıç adımları itibariyle Mardin'in temel tezlerinden hareket etmektedir. Mardin gibi Heper'e göre de Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatında temel ayrışma sisteme egemen bir merkez ile bölünmüş, iyi örgütlenememiş, kendi içinde parçalı bir görünüme sahip olan çevre etrafında gerçekleşmiştir (Heper, 2010: 248). Dolayısıyla Heper için, Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasal hayatın temel aktörleri, çevrenin "bencil-çıkarıcı maksatlarından" daima şüphe duyan merkez ve hep sindirilmiş, dışlanmış, bu durumun sonucu olarak da her seferinde "aşırı muhalefet ve sorumsuz bir davranış" sergileyen çevre oluşmuştur. Türk siyasal hayatı da, bu merkez-çevre karşıtlığı etrafında şekillenmiştir (Heper, 2010: 248-249).¹⁸

Çıkış noktası itibariyle buraya kadar Mardin ile birlikte yürüyen Heper, bu noktadan sonra kendi düşüncel kulvarına yönelmiş ve merkez çevre ilişkisinde merkeze, merkezin kurumsal yapısına odaklanmış, merkez eksenli bir okumaya yönelmiş, devlet egemen modeli geliştirmiştir.

¹⁸ Heper'e göre siyasal düzlemdeki bu gerilimli-çatışmacı ilişkinin nedeni, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'deki siyasal sistemin modernleşme sürecinde, Avrupa'daki gelişmelerin aksine, merkezin farklı sosyo-ekonomik güçlerle, yerel zümrelerin talepleriyle, sermaye birikimi etrafında ekonomik güç oluşturmuş farklı sınıfsal kesimlerle, değişik çıkar gruplarıyla karşı karşıya gelmemiş olmasıdır. Siyasal hayatta etkin toplumsal kesimlerin bulunmadığı bir ortamda, farklı toplumsal kesimlerin birbiriyle ilişkilerinin hukuki olarak sağlıklı bir şekilde düzenlenmediği bir siyasal düzlemde, siyaset mekanizması merkez-çevre ayrışması etrafında şekillenmiş, ideoloji de burada dolgu malzemesi rolü üstlenmiştir. Osmanlıdan Cumhuriyete bu süreç aynı şekilde işlemiştir (Heper, 2010: 173-175).

Heper'in devlet egemen modeli, teorik arka plan itibariyle, devlet olgusu, devlet geleneği, güçlü devlet ve devlet-toplum karşıtlığına yoğunlaşan söz konusu modern teorilerin sağladığı kavramsal, metodolojik araç ve aygıtlar üzerinde yükselir. Heper, Nettl'in yüksek devletlilik düzeyi, Badie ve Birnbaum'un güçlü devlet geleneği, Berki'nin aşkın devlet olgusu ve aşkıncılık – araçsalcılık fikrine dayalı olarak Türkiye'de siyaseti devlet, devlet geleneği üzerinden analiz eder.

Güçlü devlet geleneği ve aşkın devlet olgusundan hareket eden Heper, Türkiye'de farklı dönemlerde devletin nerede yapıldığı, devlet mevkiinin nerede tanımlandığını mercek altına alır. Bu yapılanmaya bağlı olarak, Türkiye'de devletin siyasal hayatı ve siyasal kültürü nasıl etkilediğini, siyasal hayatın seyrini irdeler (Heper, 2010: 47).

Heper'e göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e merkezi, dolayısıyla merkezin siyasal gücünü tanımlayan unsur açık bir şekilde devlettir. Devlet, Türk siyasal hayatının en önemli kurucu parametresidir. Türkiye'de devlet ağırlıklı bir yönetim geleneği, bir aşkın devlet geleneği mevcuttur. Siyasal ilişkileri, toplum-siyaset ilişkisini, hukuk düzlemini belirleyen, yönlendiren ana unsur devlettir, devlet seçkinleridir. Dolayısıyla Türkiye siyaseti, Türkiye demokrasi tarihi ve orada yaşanan siyasal krizler hep bu aşkın devlet geleneği etrafında biçimlenmiştir. Türkiye siyasi tarihi bir "aşkın devlet" tarihidir. Çünkü Türkiye Osmanlı'dan aşkın bir devlet, zayıf bir toplum miras almıştır (Heper, 2010: 36-47).

Heper'e göre Türk siyasal hayatı devlet-egemen bir formata sahiptir. Devlet siyasal hayatın temel hareket noktası, dayanağıdır. Bu bağlamda Türkiye'de siyasal hayat devlet-toplum çatışması üzerine kuruludur. Osmanlı son döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de bürokratik seçkinler, aşkın devleti, topluma modern bir ulusal kimlik kazandırabilmek, toplumu bir arada tutabilmek ve siyasal rejimi koruyabilmek için vazgeçilmez / öncelikli görmüşlerdir. Bu manada Jön Türkler ve Kemalistler Osmanlı patrimoniyal siyaset geleneğinin varisleri olmuşlardır. Devletin topluma üstünlüğünü bir veri olarak almışlar; meşruiyet ve otorite tekeline devlet seçkinlerine tanımışlardır. Sonuçta Heper'e göre Cumhuriyet dönemi Türk siyasal

hayatı kültürel bölünmeye dayalı ve devlet egemen bir tarihsel seyir izlemiştir (Heper, 2010: 36-47).¹⁹

Buradan hareketle Heper, devlet-egemen modeli etrafında, söz konusu aşkın devlet odaklı Türk siyasal hayatının dönemsel safahatına odaklanmıştır. Bu bağlamda şu temel sorularından hareket etmiştir:

1) Türkiye'nin siyasal hayatına damgasını vuran aşkın devlet olgusu farklı dönemlerde hangi görüntü ve nitelikte ortaya çıkmıştır?

2) Aşkın devlet, Türk siyasal hayatının farklı dönemlerinde hangi kişi, siyasal parti, bürokratik grup ve kurumlara yaslanmıştır?

3) Aşkın devlet olgusu, farklı dönemlerde Türkiye'deki siyasal hayatı nasıl etkilemiştir?

Heper'e göre Cumhuriyet döneminde aşkın devlet olgusu esas itibariyle "ılımlı aşkın devlet" çizgisinde bir karakteristik takip etmiştir (Heper, 2010: 36-37). Ancak dönemsel olarak üç farklı dönemde üç farklı görüntü ve nitelikte ortaya çıkmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde (özellikle 1923-1938 arası) *geçici aşkın devlet* niteliğiyle, Atatürk sonrası özellikle 1960-1980 arası dönemde *bürokratik aşkın devlet* kimliğiyle ve son olarak 1980 darbesi sonrasında *ise yeni aşkın devlet* özelliğiyle kendisini göstermiştir (Heper, 2010: 93 vd.).

Heper'e göre erken Cumhuriyet dönemi, Türk siyasal hayatı içerisinde *geçici aşkın devlet* dönemidir. Bu dönemde devlet, iç ve dış çatışmaların ortasında, heterojen bir sosyal ortam içerisinde doğmuştur. Yeni devletin kurucuları da, temel dinamiklerini "ülkenin etnik-dinsel-mezhepsel grup hatları etrafında bölüneceği kaygısı"ndan alan bir siyasi yaklaşımı benimsemişlerdir. Dönemin temel siyasi aktörü olan Atatürk bu siyasi yaklaşımdan hareketle ulusal bütünlük ve ulusal çıkara dayalı bir siyasal rejim kurmayı temel politika olarak benimsemiştir. Bu rejim, Cumhuriyetçi bir rejimdir. Bu rejim, genel iradeye, ulusal çıkara, halkın çağdaş medeniyet seviyesine çıkarılmasına, hemen değilse bile ilerde bir tarihte halk egemenliğine dayalı bir rejimdir. Cumhuriyetçi rejim, ilkesel olarak halk egemenliği fikrinden hareket etmektedir. Ancak Atatürk'e göre "halk eğitilmemiş olduğu için

¹⁹ Heper'e göre toplum kesimleri ve onların siyasal platformdaki temsilcileri, sorunlarını ve çatışmalarını uzlaşma kültürüne sahip değilse, bu durumda o siyasal sistemde toplum kesimlerine ve onların siyasal temsilcilerine pek hareket alanı tanımayan bir "aşkın devlet olgusu" ile karşılaşılması muhtemeldir (Heper, 2010: 46-47).

her türden istenmeyen amaç uğruna kolayca kandırılabilir”di ve ayrıca genel ulusal çıkarı aykırı tercihlerde bulunabilirdi; yine halk eğitilmemiş olduğundan kendi başına çağdaş medeniyet hedefine ulaşmaya yeterli ve istekli değildi. O zaman bu rejim halkın peşinden sürüklenmeyecek, sokak siyaseti yapmayacak, halk lider ve etrafındaki seçkinler tarafından kolektif şuuru belli bir düzeye ulaşıncaya kadar aydınlatılacak / eğitilecekti. Siyasal egemenlik halka ait olacaktı ama hemen ve tam olarak değil. Dolayısıyla Atatürk’e göre Cumhuriyetçi rejim, egemenliğin tümünün halka ait olmadığı bir rejimdir. Cumhuriyetçi rejimde, egemenlik ilkesel düzeyde halka aittir. Ancak egemenliğin kullanımı, halk istenilen bilinç ve düzeyde olmadığından, rasyonel davranabilen devlet otoritesine ve Cumhurbaşkanına aittir. Halk ve halkın oyları, neyin toplumun genel çıkarına uygun olduğunu belirleyecek bir siyasal standart değildir. Devlet ve devlet seçkinleri toplumdaki farklı çıkar gruplarının ötesinde ulusal çıkarı takdir edecek yegane, tek, rasyonel, aşkın otoritedir (Heper, 2010: 94-123). Atatürk’e göre bu devlet, geçici aşkın bir devlettir. Çünkü aşkın devlet otoritesi ve bürokratik seçkincilik, sadece çağdaş uygarlık hedefi için, halkın eğitilmesi ve bilinçli yurttaş için bir araç olarak görülmüştür. Bu hedeflere ulaşıldığında aşkın devlete yer olmayacaktır (Heper, 2010: 123). Dolayısıyla erken Cumhuriyet döneminde Atatürk ve çevresindeki devlet seçkinleri tarafından kurgulanan geçici aşkın devlet olgusu, Türk siyasal hayatında Cumhuriyetçi bir siyasal rejimin inşasıyla kendisini göstermiştir.

Heper’e göre bu dönemde söz konusu aşkın devlet olgusu kurumsal olarak, Atatürk’ün siyasal vizyonu etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda geçici aşkın devlet öncelikle *kurucu önder Atatürk’e ve onun kurumsal kavrayışı etrafında önce Meclis’e, daha sonraki süreçte ise Cumhurbaşkanlığına* yaslanmıştır. Atatürk’e göre geçici aşkın devlet içerisinde ordu, Türk ulusun gerçekleştirmek istediği çağdaş hedeflerin destekleyicisi ve koruyucusudur. Ancak ordu, siyasetin dışında kalması gereken, mevcut yönetici kadronun ve devlet yönetiminin emrinde hareket eden bir kurumdur (Heper, 2010: 101-103). Öte yandan Atatürk’e göre, yeni çağdaş-ulus devlet kimliği inşasına uygun olarak mevcut sivil bürokrasinin yeniden dizayn edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede yeni devlet kimliğine uymayan Osmanlı bakiyesi memurlar, yapılan yasal düzenlemelerle bürokrasi kademesinden tasfiye edilmiş, yeni bir parti (devletin partisi olan CHP) bürokrasisi, “ulusal çıkarı gözetin,

çağdaş, milliyetçi” bir bürokrasi oluşturulması yoluna gidilmiştir. Bu süreçte CHP, bürokrasiyi belirleyen, atayan yöneten ve denetleyen geniş yetkilere sahip bir kurum olarak öne çıkmıştır (Heper, 2010: 103-109).

Diğer taraftan Meclis, Atatürk’e göre Cumhuriyet’in ilanına kadar, geçici aşkın devleti doğrudan temsil eden merkezi kurumdur. Atatürk Meclisi (ve meclisteki tek organ olan CHP’yi) “sokak politikasıyla uğraşan”, “herkesi memnun etmeye çalışan” siyasal bir organ olarak değil, devletin idare aygıtı, toplumun rehberi olarak görmektedir. Meclis son kertede bir *hükümet* ve hatta bir *yönetim organı*, “devlet mevkii”dir. Dolayısıyla Atatürk tarafından Meclis, Cumhuriyetin ilanına kadar devleti temsil göreviyle özdeşleştirilecek; devlet mevkii Meclis ile tanımlanacaktır (Heper, 2010: 99, 109-111). Cumhuriyet’in ilanından sonra ise devleti temsil görevi Cumhurbaşkanlığı’na geçecek; hatta milli egemenliği fiili olarak etkin bir şekilde kullanma yetkisi de devletin yani Cumhurbaşkanlığının olacaktır. Dolayısıyla siyasal sisteme egemen olan kayıtsız şartsız halk değil, aşkın devlet otoritesi olacaktır (Heper, 2010: 111-114).

Atatürk’e göre Türkiye’de devlet olgusunun varlık sebebi, ulusal genel çıkarın göz ardı edilmemesidir. Devlet seçkinleri, ulusal egemenliği genel çıkarı sağlamak üzere kullanacaktır. Toplumun genel çıkarı halk oyuna başvurularak belirlenemeyecektir. Bu bağlamda toplumun uzun süreli çıkarlarının savunucusu olan ılımlı aşkın devletin Cumhurbaşkanlığı etrafında ve Cumhuriyet idealleri çerçevesinde kurumsallaştırılması gerekmektedir (Heper, 2010: 114, 116-118).

Atatürk’ün kurumsallaştırmayı amaçladığı bu aşkın devlet yapısı içerisinde sivil bürokrasi bir yönetim aracıdır. Devleti temsil edecek bir kurum değildir. Yeni Cumhuriyetçi devlet yapısı içerisinde bürokrasi, devlet otoritesinin emrinde hareket eden tıpkı makine gibi bir örgüttür. Ancak diğer taraftan bürokrasi, müstakil bir değerler sisteminin, laik Cumhuriyetçi düşüncenin savunucusu olarak şekillenmiştir (Heper, 2010: 109, 117, 124). Kendisine böylesine bir misyon yüklenen bu bürokrasi mekanizması, sonraki dönemde siyasal kadrolara karşı salt bir yönetim aracı rolünü aşarak siyasal hayata ağırlığını koyacak, giderek daha etkili bir rol üstlenecektir (Heper, 2010: 117, 124).

Atatürk sonrası dönem, Heper’e göre, aşkın devlet geleneği açısından yeni bir dönemi, farklı bir düzey ve karakteristiği ifade etmektedir. Türk siyasal hayatında bu

dönem genel olarak *bürokratik aşkın devlet* dönemidir. Atatürk sonrası tek parti döneminde Türkiye’de siyasal sistem, CHP, bürokrasi ve aydınlar etrafında şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle hükümet ve parti ile bürokrasi yakınlaştırmasına dayalı stratejinin sonucu olarak sistem bürokratikleştirilmiştir. Heper’e göre devlet yönetimine hakim olan bu bürokratik seçkin çevre, zaman içerisinde Atatürk’ün düşüncelerini²⁰ *Kemalizm* etrafında kapalı, sert, seçkin bir ideolojiye dönüştürmüştür. Genç Kemalist rejim içerisinde bu bürokratik seçkinler, hemen hiç karşı konulamayan otoriter bir siyasal güce kavuşmuştur. Devlet, bürokratik seçkinler üzerine yapılandırılmış; dolayısıyla devlet mevkii bürokratik seçkinler etrafında tanımlanmıştır (Heper, 2010: 126-137).

Esas itibariyle tek parti sonrasında çok partili hayata geçiş, yasal düzeyde *devlet mevkii olarak ve siyasi sistemin ağırlık merkezi olarak* yeniden Parlamento kurumunu yani TBMM’yi öne çıkarmıştır. Ancak çok partili dönem ve 1950’de Demokrat Parti (DP)’nin iktidara gelmesi ile Türkiye siyasal hayatında merkezde egemen bir devlet ve onu temsil eden / elinde tutan bürokratik seçkinler ile iyi örgütlenememiş, siyasi olarak etkin bir güce dönüşememiş çevre adına hareket eden siyasal parti / seçkinler karşı karşıya gelmiştir (Heper, 2010: 173). Dolayısıyla fiili olarak siyasetin ağırlık merkezi, “kamu yetkileri ve bu yetkilerin getirdiği araçları kendi elinde tutan bürokrasi” ile “parlamento çoğunluğunu elinde bulunduran siyasi parti” arasında bir çatışma üzerine kuruludur (Heper, 2010: 137).

Bu siyasal süreçte DP, bürokrasiye ve dolayısıyla devlete karşı halkı, toplumsal kesimleri temsil ettikleri iddiasıyla siyaset yapmaktaydı (Heper, 2010: 137-138). Kitlelere / halka / çevreye karşı temel bir güvensizlik içerisinde olan, sadece kendilerinin genel ulusal çıkar etrafında ve rasyonel bir tarzda hareket edeceğine inanan ve son kertede kendilerini egemen ve özerk devletin sözcüsü, siyasal rejimin asıl sahibi ve çağdaş Atatürk devrimlerinin muhafızı olarak gören

²⁰ Heper’e göre Atatürk’ün siyasal düşünceleri, çağdaşlaşmacı, ilerici ve liberaldi. Onun seçkin ve otoriter tavrı, çağdaş, ileri ve bilinçli bir ulus inşasına giden yolda bir araçtı. Bu manada yine onun aşkın devlet yaklaşımı da geçici idi. Ancak bürokratik seçkinler Atatürk’ün özünde çağdaş, ilerici, liberal dünya görüşünü, katı, sert, seçkin bir ideolojiye dönüştürmüşler. Atatürk’ün geçici, araçsal nitelikteki seçkin ve otoriter tavrını, kalıcı bir amaca dönüştürmüşlerdir (Heper, 2010: 131,134-136).

bürokratik seçkinler, DP'nin bu halk temelli siyasal politikalarına sert bir şekilde tepki göstermiştir (Heper, 2010: 145-146, 149).²¹

Bürokratik entelijansiyanın DP'ye yönelik üç temel eleştirisi vardı. Bir kere, bürokratik seçkinlere göre, DP'nin kamu politikaları genel ve uzun süreli ulusal çıkarlara, ulusal bütünlüğe ve rasyonel-bilimsel analize değil, “gündelik siyasetin itiş kakışlarına” “kalabalıkların sözüne”, pragmatik ve popülist yaklaşımlara, toplumsal ve ekonomik grupların *özel-kişisel-bencil* çıkarlarına dayanıyordu. Patron-yanaşma ilişkilerini güçlendiriyordu. Halbuki bürokratik seçkinler halk egemenliği ve bu çerçevede halkın talep ve tercihlerine duyarlı bir siyasal iktidar fikrine yabancıydı. Onlar, Türkiye’de halkı ve siyasetçileri demokrasi için yetersiz buluyorlardı (Heper, 2010: 138-148, 153).

İkincisi bürokratik seçkinlere göre DP, dini talepleri, muhafazakar yönelimleri siyasete, siyasetin gündemine taşıyor; “gerici güçlere hitap ederek oy peşinde koşuyor”; dini duyguları istismar ediyor ve bu şekilde Türkiye’yi inkılaplarla terk edilemeye çalışılan toplumsal düzene geri döndürmeye çalışıyordu. Bürokratik seçkinlere göre metafiziksel ve muhafazakar yönelimlerin demokratik diyaloga dahil edilmesi, inkılaplardan taviz vermek, terk edilen toplumsal hayata geri dönmek anlamına geliyordu. Bu tehlikeye engel olmak için, bürokratik çevrenin sekülerizm ilkesine sınımsız sarılması gerekiyordu (Heper, 2010: 143-144, 153).

Üçüncü olarak bürokratik seçkinler, Demokratları, Cumhuriyetin norm ve değerlerine, kendilerinin kurup-korumak için savaştıkları Cumhuriyetçi rejimin kurumlarına, Atatürk devrimlerine uymayan, zarar veren, onları tehdit eden bir siyasal çizgi izlemekle suçuyorlardı (Heper, 2010: 140, 146, 153).

²¹ Heper’e göre Türkiye’de çok partili siyasetle birlikte DP ve diğer siyasal seçkinler Türk siyasal hayatını, devlet-ağırlıklı siyasal rejimden (toplum-ağırlıklı değil) parti-ağırlıklı siyasal rejime dönüştürmeye çalışmışlardır. Yani siyasal hayata, toplum katmanlarından büyük ölçüde özerk hareket eden siyasal partiler sisteme egemen olmaya çalışmıştır. Parti-ağırlıklı siyasal rejimde toplum siyasal etkinliğe sahip değildir. Toplum adına hareket eden yeni siyasal elitler siyasal sistemi yönlendirmekte, bu siyasiler toplumla aralarında bir patronaj ilişkisi kurarlarken, sistem içerisinde de bürokratik elitlerle kendi siyasi hesapları etrafında iktidar mücadelesi vermektedirler. Toplum bu siyasal partiler üzerinde bir baskı unsuru olarak değil, tâbî unsur olarak hareket etmektedir. Bu da siyaseti, bürokratik seçkinler ile siyasal seçkinler arasında yaşanan işlevsel –sosyoekonomik bölünmeler etrafı değil kültürel (laiklik-etnisite vs. konulu) bölünmeler temelli bir iktidar mücadelesine dönüştürmüştür (Heper, 2010: 178-186). Bu manada Heper’e göre Türkiye’de siyasal hayatın bürokratik seçkinlerin savunduğu *devlet-ağırlıklı siyasal rejim* ile siyasal seçkinlerin savunduğu *siyasal parti ağırlıklı siyasal rejim* arasında bir salınımda-mücadelede şekillendiği söylenebilir.

Sonuçta bürokratik seçkinlere göre, DP merkezli yeni siyasi elitler, kendilerinin ve seçmenlerinin çıkarları doğrultusunda kararlar almaya, yani “irrasyonel ve sorumsuzca” davranmaya başlamışlardır. Bu siyasi gelişmeler etrafında TBMM *devletin mevkii* ve sistemin koruyucusu olma niteliğini kaybetmiştir. DP siyasi iktidarı, artık kendi ordusuyla, yargısıyla, görevlerine bağlı memurlarıyla, üniversiteleriyle, basınıyla temel bağlarını koparmıştır. Devletin temel kurumlarına ve Atatürk ilkelerine düşman bir tavır almıştır (Heper, 2010: 154-155).

1960 askeri darbesiyle bürokratik seçkinler, Türkiye’de siyasal hayatın eksenini yeniden devlet ve bürokrasi etrafı olarak belirlediler.²² Hazırlanan 1961 Anayasasıyla bürokratik aşkın devletin kurumsallaşması sağlandı. Devleti artık yeni anayasa etrafında Cumhurbaşkanlığı ve devlet bürokrasisi temsil edecektir. Bürokratik seçkinler bu anayasa ile genel oy, siyasal partiler ve siyasal kurumların siyasal hayatta öncü bir rol üstlenmelerinin önüne geçmiş; milli irade ve halk egemenliği kavramlarını siyasetin ağırlık merkezinden çıkarmışlardır. Bürokratik seçkinlerin temel hedefi, “çoğunluk mutlakıyeti”nin kurulmasını engellemek, katılımcı demokrasiyi kontrol etmek ve Kemalist ideolojiden hareket eden “rasyonel demokrasi”yi hayatta tutmaktır.²³ Anayasa ile kamusal yetkilerin, siyasal meşruiyetin temel kaynağı Parlamento değil, Anayasa olarak belirlenmiş; bürokratik seçkinler, ihdas edilen yeni anayasal kurumlar ile milleti temsil eden Parlamantonun karşısına dengeleyici –denetleyici birer unsur olarak çıkarılmıştır. Millet artık egemenliğini TBMM aracılığıyla değil, yeni anayasada belirlenen diğer anayasal kurumlar (Senato, Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar) eliyle kullanacaktır. Anayasa ile, sınırlı bir siyasal katılıma izin verilmiş ancak bürokratik seçkinlerin yer aldığı yeni anayasal kurumlar, yeni siyasal rejimin bekçileri olarak belirlenmiştir. Böylece bürokrasinin fiili siyasal nüfuzu meşrulaştırılmıştır. Siyaset

²² Zira darbe, çevrenin gücünü merkeze taşıyan Demokratların yeni rejimlerine karşı bir bürokratik entelijansiya protestosuydu. Halkın seçtiği hükümet, bürokratik seçkinler ve ordu tarafından meşru bir hükümet olarak kabul edilmemişti (Heper, 2010:153). Bu bağlamda bürokratik seçkinler açısından siyasal meşruiyetin kaynağı olarak halk değil, Atatürkçü düşünce ve ilkeler etrafında şekillenen resmi ideoloji kabul edildiği söylenebilir.

²³ Heper’e göre, bürokratik entelijansiya/seçkinler, rasyonel demokrasiyi savunmaktadırlar. Demokrasiyi bir rasyonalite söylemi etrafında anlamaktadırlar. Söz konusu rasyonalite ise Atatürkçü ilkeler etrafında tanımlanmaktadır. Demokrasi ancak Atatürkçü düşüncenin ve Cumhuriyetçi rejimin temel ilke, öncelik ve argümanları etrafında var olabilecek sınırlı bir şeydir. Yani halk ve toplum merkezli olarak değil, bürokratik seçkin (onların öncelikleri, rasyonaliteleri, ilkeleri) merkezli olarak var olabilecek bir şeydir (Heper, 2010: 153).

kurumuna yönelik temel bir güvensizlik belirginleşmiştir (Heper, 2010: 155-161). Devlet artık anayasal ve kurumsal olarak “bürokratik aşkın devlet”tir.

Heper’e göre 1960’ların sonu itibariyle bürokratik aşkın devlet olgusunda yeni bir süreç başlamıştır. Bu bağlamda 1971-1980 arası dönem, bürokratik aşkın devlet geleneğini ayakta tutan bürokratik seçkinler arasında ayrışmaların yaşandığı, sivil bürokrasinin siyasallaştırıldığı, eski homojenliğini kaybetmeye başladığı, CHP’nin merkezdeki yerini bırakıp çevreye kaydığı dolayısıyla bürokratik aşkın devlet geleneğinde ağır bir siyasal aşınma, çözülme yaşandığı, bir dönemdir. Bu süreçte ortaya çıkan yeni siyasal dinamikler etrafında bürokratik seçkinler devletin sahipliği rolünden uzaklaşmaya başlamış, doğan boşluğu giderek ordu doldurmaya başlamıştır. Aşkın devletin sahipliği yavaş yavaş bürokratik seçkinlerden ordunun eline geçmiştir. 1971 Muhtırasından sonra ordunun en üst düzeyde siyaset sürecine katılması kurumsallaştırılmış; Milli Güvenlik Kurulu (MGK)’ya daha önceleri olduğu gibi Bakanlar Kuruluna sadece “bilgi verme” değil, “tavsiyede bulunma” yetkisi verilmiştir. Sonuçta ordu aşkın devleti taşımak üzere merkezde kalırken, devletin ortak sahibi olarak görülen sivil bürokrasi ve CHP lider kadrosu ev sahipliği rolünden uzaklaşmıştır. Zira bürokratik seçkinler ülkedeki sağ-sol ideolojik yelpazesi içerisinde bölünmüş, sivil bürokrasi siyasal partiler (kaolisyon partileri) tarafından siyasallaştırılmış, aydınlar ve CHP sol düşünce etrafında merkezden uzaklaşmış, farklı siyasal çizgilere yönelmiştir (Heper, 2010: 170-171, 190-204). Diğer taraftan çevreyi temsil eden siyasal yelpazede de derin bir dağılma yaşanmış, farklı yerlerde duran çeşitli çevre partileri kurulmuştur (Heper, 2010: 205-213).

Heper Türkiye’de çok partili siyasal rejimin, 1980’lere kadar iki temel zaf, aşırılık taşıdığını öne sürmektedir. Bu iki temel zafiyet / aşırılık, çevreyi temsil eden siyasal seçkinler tarafından bürokratik seçkinlerin Türk siyasal hayatı üzerindeki etkinliklerinin azaltılmasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de siyasal rejim, bürokratik merkezin büyük ölçüce etkisizleşmesi ve ılımlı bir etki yaratacak aracı yapıların (aristokrasi, burjuvazi gibi) bulunmaması nedeniyle aşırı aşkınlığa ve aşırı araçsallığa dönüşebilmiştir. 1950’lerdeki DP iktidarı döneminde olduğu gibi, bir siyasal parti çoğunluğu kazanıp, iktidarı tek başına ele geçirdiğinde rejim, aşırı aşkınlığa dönüşmüş, yani iktidar partisi, mevcut bürokratik kurumların, yasal normların, resmi ilkelerin üzerine çıkarak, merkeze karşı çatışmacı, son derece

otoriter bir seyir izlemiş; parti liderinin kişisel tercihleri etrafında iktidar kişiselleşmiştir. Diğer taraftan, özellikle 1973-1980 arası dönemde olduğu gibi, siyasal partilerin çoğunluğu sağlayamaması, tek başına iktidar olamaması ve koalisyon ortaklarının birbirleriyle uyum bir hükümet kuramaması durumunda ise siyasal rejim aşırı derecede araçsallaşmıştır. Yani koalisyon ortaklarının popülist politikaları ve toplumsal grupların özel çıkarları etrafında rejim işlevselliğini yitirmiş; bürokrasi siyasetçilerin, koalisyon ortaklarının yönetiminde temel etkinliğini kaybetmiş ve rejim araçsallaşmıştır (Heper, 2010: 191, 205, 213, 250-251).²⁴

Heper'e göre, Türkiye siyasal hayatına egemen olan aşkın devlet geleneğinde 1980 askeri müdahalesi sonrasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönem, Heper'in adlandırmasıyla, *yeni aşkın devlet* dönemidir. Yeni dönemin aktörleri ise ordu ve Cumhurbaşkanlığıdır. Devlet mekii bu kurumlar etrafında tanımlanmıştır.

Heper'e göre 1980'e gelindiğinde artan toplumsal şiddet, ekonomik bunalım ve buna karşılık hem çevrenin (çevreyi temsil eden partilerin), hem de merkezin ve dolayısıyla aşkın devletin aşınması, tıkanması sonucunda eski bürokratik merkezin temel aktörlerinden olan ordu yeniden Türk siyasal hayatına müdahale etmiş ve "tarafsız bir konumla" siyasal sistemi/rejimi yeniden dizayn etmiştir. Bu süreçte ordu, "itidalsiz, partizan, kendi çıkarları peşinde koşan, ileriye göremeyen ve ülkenin genel çıkarlarını göz ardı eden siyasetçilerin yarattığı karmaşayı ve buhranı" temizlemeyi amaçlamıştır (Heper, 2010: 214-222).

Bu noktada Heper, ordunun 12 Eylül 1980 öncesi duruma yönelik olarak iki temel sorun gördüğünü belirtmektedir. Bu sorunlardan ilki siyasi partiler ve siyasi iktidarların, ülkenin "gerçek çıkarlarını" Anayasanın ve Türk milletinin kaderini taşıyacak sorumlulukta yapılırlardan çok uzak oluşlarıydı. Siyasi partiler, devleti zayıflatmışlar, devlet mevkiini un ufak etmişlerdi. Dolayısıyla ülkenin kaderi, insanların temel hakları, kamu yararı ve genel refah siyasi partilere bırakılamazdı. Siyasi partilerin yanı sıra, hatta üstünde aracı ("bürokratik" de denebilir) yönetim

²⁴ Bu bağlamda 1960 askeri darbesi, bürokratik seçkin merkezin, çevrenin güçlü siyasi parti ve lider etrafında rejimi sarsma girişiminin önüne geçme, Heper'in ifadesiyle "aşırı aşkınlığı" ortadan kaldırma hamlesi olarak okunabilir. Diğer taraftan 1980 askeri rejimi ise, merkezi tutan ordunun, bürokratik merkezi yeniden inşa ederek, toplumsal, grupsal talepler etrafında rejimi kilitleyen çevreyi hizaya getirme yani Heper'in ifadesiyle aşırı araçsallık sorununu çözüme kavuşturma eylemi olarak görülebilir.

yapılarının inşası gerekliydi (Heper, 2010: 226-230). Orduya göre ikinci temel sorun, sivil bürokrasinin aşkın devleti taşıyamayacak şekilde siyasallaşması ve ideolojik olarak kutuplaşmasıydı. Bürokrasi, hem iktidar partileri tarafından siyasallaştırılmış hem de sağ-sol eksenli ideolojik yelpaze etrafında parçalanmış ve kutuplaşmıştı. Dolayısıyla bürokratik mekanizmanın da bu zaafardan kurtarılması gerekliydi (Heper, 2010: 232-236).

Bu çerçevede Heper'e göre darbe sonrasında ordu, 1982 Anayasası etrafında, siyasetçilerin yol açtığı ve çözemediği siyasal ve toplumsal krizi çözecek, ülkede siyasal partilerin yol açtığı aşırılıklardan ve sorumsuzluklardan uzak, ılımlı bir siyasal sistem kurmaya yönelmiştir. Kişisel, grupsal, sınıfsal çıkarlar yerine ulusun ve devletin genel çıkarlarını gözeten, Atatürkçü düşüncenin orijinal haline uygun dolayısıyla bu manada rasyonel bir siyasal düzen inşasını amaçlamıştır. Bunu da yine devlet merkezli olarak yeni bir aşkın devlet geleneği formüle ederek yapmıştır. Ordu bunun için kendisini siyasal sistemin ağırlık merkezine oturtmuş, ardından siyaset sahasına girecek siyasal partileri belirlemiş, onların hareket alanlarını tayin etmiştir. Ayrıca bürokrasi mekanizmasını yeniden kurmaya öncelik vermiştir. Bürokrasiyi (sağ-sol çekişmesinden ve siyasallaşmaktan kurtararak) yeniden klasik Kemalizm çizgisine çekmeye ve kontrol altına almaya yönelmiş; toplumun siyasetle ilişki kurma biçimini belirlemiş; üst düzey bürokrasinin tayin ve denetimini, temel bürokratik kurumların işleyişini Cumhurbaşkanlığı üzerinden yeni aşkın devletin merkezine bağlamıştır (Heper, 2010: 214-222, 232-236).

Heper'e göre ordu 1980 sonrası Türk siyasal hayatında, milletin geleceğini tayin eden, ülkenin gerçek çıkarlarını gözeten, tarafsız, bağımsız, sorumluluk sahibi, tek kurum olarak kendisini siyaset üstü ve siyaset dışı bir konuma yerleştirmiştir. Zira Heper'e göre bu dönemde ordu ülkede rejimi muhafaza eden, zor zamanlarda ortaya çıkan, Türk siyasetine rasyonalite enjekte eden ve onu aşırı siyasallaşmaktan koruyan, *siyasete-topluma uzlaşî kültürünü* yerleştirmeye çalışan, her ne kadar yeni bir aşkın devlet formu geliştirse de ılımlı, araçsal bir devlet kurmayı amaçlayan bir kurum olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Heper'e göre 1980 sonrasında ordu, tıpkı Atatürk gibi, aşkın devlet geleneğini geçici bir formülasyon olarak düşünmüştür. Bu haliyle 1980 askeri müdahalesi ve sonrasında ordu, Heper'in ifadesiyle rejimi çözülmekten kurtarmak, bürokratik seçkinciliği yumuşatmak, aynı zamanda küçük

partizan hesaplarla hareket eden siyasetçilere karşı devlet merkezini yeniden tahkim/tesis/ kontrol etmek suretiyle “demokrasiyi pekiştiren” özerk ve egemen bir aktör olarak davranmıştır.²⁵ Ordu siyasal hayat içerisinde kriz çözücü, rejim ve devletin muhafızı, siyasal çatışma zamanlarında arabulucu, bir anlamda siyasetin moderatörü, dengeleyici unsuru olarak konumlanmıştır. “Kendini düşünen / devleti zayıflatan” siyasetçiye, siyasallaşan bürokrasiye ve sola savrulan aydına karşı ülkeyi / devleti düşünen sorumlu bir kurum bilinciyle hareket etmiştir. Kendisine, siyaseti dengeleyen sivil toplumsal yapıların ya da siyasal yapıların olmadığı bir zeminde bu boşluğu dolduran kuşatıcı bir kurum rolü biçmiştir. Dolayısıyla sivil, toplumsal olmayan bir kurum, siyasal sisteme tekrar egemen olmuş ve sonuçta yeni bir aşkın devlet formu Türkiye siyasal hayatında sahne almıştır (Heper, 2010: 223-227, 236-247).

Ordu 1982 anayasası etrafında MGK kanalı ile Türkiye'nin siyasal hayatında daha aktif bir denetleyici ve yönlendirici rol oynamaya başlamıştır. 1982 anayasa ile MGK, Bakanlar Kuruluna karşı “tavsiyede bulunma” konumundan belli noktalarda “karar bildirme” konumuna yükselmiştir. Yeni anayasaya göre Bakanlar Kurulu'na, Milli Güvenlik Kurulu'nun devletin varlığı, ülkenin bütünlüğü ve toplumun huzuru bağlamında aldığı “kararları öncelikle dikkate alma zorunluluğu” getirilmiştir (Heper, 2010: 217-218). Diğer taraftan ordu, yine kendi elinde tuttuğu Cumhurbaşkanlığı kanalıyla (ona geniş yetkiler tanıyarak, siyaset ve toplum üstü kılarak) devlet bürokrasisinin tayin ve denetimini yapma, bu şekilde yasama, yürütme, yargıyı sistematik bir şekilde denetleme, laik Cumhuriyetçi rejimi ve Atatürk ilkelerini koruma, devlet kademelerinde ayakta tutma imkanı bulmuştur. Devlet merkezli siyaset bir kez daha tesis edilmiştir (Heper, 2010: 232-239). Yeni aşkın devlet geleneği içerisinde ordu, Cumhurbaşkanlığı ve onlar etrafında dizayn edilen devletin yeni seçkinlerinin iki temel görevi vardır: İlki, ne pahasına olursa olsun devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü, milletin ulusal birlik ve bütünlüğünü korumak. İkincisi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk milliyetçiliğine dayanan niteliğini muhafaza etmek. Heper'e göre yeni aşkın devlet ve onun

²⁵ Heper'e göre askeri rejim, “demokrasiye karşı değildir ve demokrasiye samimiyetle inanmaktadır.” Sadece yaşanan krizi çözmek, tıkanan rejimin önünü açmak için bazı sert tedbirleri zorunlu görmüştür (Heper, 2010: 243).

merkezinde duran ordu, bu iki temel ilke etrafında siyaset ve toplumda bir uzlaşma kültürünün, ılımlı siyasetin yerleşmesini sağlamayı hedeflemiştir (Heper, 2010: 241-242, 247).

Sonuç itibarıyla Heper Türkiye siyasal hayatına yönelik bütün bu analizlerinin ardından 1980’li yılların ortası itibarıyla Türkiye’de siyasal hayatın, aşkın devleti elinde tutan devlet seçkinleriyle çevreyi temsil eden siyasi seçkinler arasındaki ilişkide düğümlendiğini ifade etmektedir. Ona göre Türkiye’de siyasal hayat, “devlet seçkinleriyle, siyasi seçkinler arasında uyumlu bir ilişkinin kurulup kurulamayacağı; siyasi seçkinlerin siyasi temsil-siyasi sorumluluk denkleminde dengeyi sağlayıp sağlayamayacakları; yeni devlet seçkinlerinin Türkiye’deki devlet geleneğinin oluşturduğu siyasal sorunları aşım aşımamayacakları” sorunsalı etrafında şekillenecektir (Heper, 2010: 256-257).

Özetle, Heper’e göre Türkiye’de siyaset *toplumsal menfaat ve ulusal çıkar* doğrultusunda hareket eden devlet merkezi ile *özellik çıkarları ve yerel talepleri* etrafında siyasal denkleme dahil olmaya çalışan (sistem üzerinde ağır baskı oluşturan) çevre arasındaki karşıtlıkta şekillenmektedir. Bu bağlamda Heper’e göre devlet, Türkiye siyasal hayatının özerk ve egemen aktörüdür. Türkiye’de devlet ağırlıklı bir yönetim geleneği mevcuttur ve Türkiye’de siyasal hayat, aşkın, *güçlü devlet geleneği* etrafında biçimlenmektedir. Heper’e göre devlet merkezi, toplumsal ve siyasal çatışmaları, krizleri, sorunları çözen, siyasetçilerin aşırılıklarının önüne geçen, istikrar getiren, ulusal çıkarı gözetken, “toplum – sınıf üstü” ve “nötr” bir niteliğe sahiptir.

Görüldüğü gibi Mardin ve Heper üzerinden tecessüm eden kültür politik temelli modeller, Türkiye’de siyaseti, kültür (kültürel ilişkiler) eksenli olarak analiz etmektedir. Bu modellere göre Türkiye’de siyaset, merkezi kültürel değerler, merkezi kurumlar ve merkezi devlet otoritesi üzerinden yaşanan kültürel ve toplumsal bütünleşme, merkezileşme arayışları ve bu süreçte yaşanan iktidar ilişkileri bağlamında şekillenmektedir. Ancak yaşanan bu iktidar ilişkileri özü itibarıyla devlet ve toplum arasında açık bir yarılma hattını izlemektedir. Devlet, siyasetin ve yönetimin ana öznesi olarak öne çıkarken, toplumsal alan ise parçalı, bölünmüş, dağınık ve kuşkuyla bakılan yönetim nesnesi olarak belirginleşmektedir. Yine devlet, merkezileşme süreçlerinin, merkezi kültürün ve bu kültür etrafında ulusal kimliğin

tanımlayıcı öznesidir. Siyaset, toplumdaki iktidar ilişkilerinin devlet otoritesi üzerinden *farklılaşma, özerkleşme ve bürokratikleşme ve merkezileşme* süreçlerini ifade etmektedir.

1.2. EKONOMİ-POLİTİK TEMELLİ MODELLER

Türkiye’de siyaset sahnesini açıklamak ve analiz etmek üzere geliştirilen dikotomik modeller arasında ekonomi politik temelli modeller vardır. Bu modeller genel olarak toplumsal ve siyasal hayatı üretim ilişkileri ve ekonomi eksenli olarak analiz eden, zihinsel köken itibariyle Marksist geleneğe yaslanan, siyaset sahnesini bu geleneğin geliştirdiği teorik ve kavramsal çerçeveye içerisinden kavrayan bir karakteristiğe sahiptir. Siyaseti esas olarak üretim ilişkilerinin ve toplumsal sınıf mücadelesinin bir uzantısı olarak gören bu ekonomi-politik temalı Marksist düşünce geleneği, ana hatları itibariyle Marx’ın tarih ve toplum anlayışı yani tarihsel materyalizm ve sınıflı toplum önermeleri üzerinde yükselir.

Marx’a göre tarihsel olarak bir toplumu ve bütün toplumsal ilişkileri belirleyen temel dinamik, mülkiyet ve üretim ilişkileridir. Üretim ilişkileri ve bu ilişkiler etrafında şekillenen ekonomi sistemi, toplumun ekonomik alt yapısını oluşturur. Bu ekonomik alt yapı, toplumun hukuksal, siyasal, kültürel üst yapı kurumlarının üzerinde yükseldiği somut temeli teşkil eder. Üst yapı kurumları ve pratikleri, ekonomik alt yapının gölge-fenomenleridir. Bu bağlamda ekonomik güç, siyasal gücün temelidir. Ekonomik güç, sembolik kaynaklar (onların üretim ve kontrolü) üzerinde de bir güç sağlar. Maddi yaşamdaki üretim biçimi, toplumsal, siyasal ve manevi süreçleri belirler. Üretim tarzının yani ekonomik temelin değişimiyle bütün görkemli üst yapı kurumları değişime uğrar. Başka bir ifadeyle toplumsal, siyasal, kültürel ilişkiler, pratikler ve kurumlar, maddi üretim güçlerindeki ve üretim ilişkilerindeki değişme ve gelişmeyle birlikte değişir ve farklı bir form kazanır. Dolayısıyla toplumu, devleti, hukuku ve siyaseti kuran, onlara formasyon kazandıran şey, mülkiyet ve üretim ilişkileri yani ekonomik temeldir (Marx, 1970: 23-24; Marx, 1999: 29, Slattery, 2007: 104; Swingewood, 1998: 106; Turner, Beeghley ve Powers, 2010: 180-183).

Diğer taraftan Marx'a göre toplum, özellikle üretim araçlarının mülkiyetine ve dolayısıyla üretim ilişkilerine göre bölünmüştür. Toplum, üretim araçlarının mülkiyeti etrafında bölünen ve bu bağlamda birbirleriyle sömürü ilişkisi içerisinde bulunan sınıflardan oluşmaktadır. Üretim araçlarının mülkiyetine göre konumlanmış insanların, üretim ilişkileri ve ekonomi sistemi içerisindeki pozisyonları, toplumdaki sınıfları ve sınıf ilişkilerini belirler. Mülkiyet ve üretim ilişkileri etrafında sınıflaşma ve sınıflı toplum yapısı ortaya çıkar. Kapitalist toplumda, toplumsal doku kapitalist sermaye sahipleri ve ücretli emek olmak üzere iki ana sınıfa bölünmüştür. Üretim araçlarının mülkiyeti kapitalist sınıfa aittir. Bu sınıf emeği sömürerek sermaye biriktirmektedir. İşçi sınıfı ise üretim araçları üzerinde bir mülkiyete sahip değildir ve emek gücünü kapitalistlere satarak hayatta kalır. Bu sınıflaşmaya bağlı olarak toplumsal üretimi ilişkilerinde eşitsizlikler, gelir dengesizlikleri ortaya çıkar ve bu da sınıf mücadelesine yol açar. Dolayısıyla Marx'a göre bütün toplumların tarihi, sınıflaşmanın ve sınıf çatışmalarının tarihidir. Bu tarih içerisinde üretim araçları üzerinden topluma hakim olan kapitalist sınıf, üst yapı kurumlarını da kontrol eder. İşçi sınıfı ise kendi ekonomik çıkarı ve siyasal haklarını almak üzere sürekli örgütlenir ve mücadele eder. Bu mücadelenin sonunda, proleterya devrimi ve proleteryanın zaferi kaçınılmazdır. Bu zaferle proleterya, toplumun egemen sınıfına dönüşür, kapitalizm ve burjuva toplumu devrilir, proleterya diktatörlüğü kurulur. Sonrasında sınıflı toplum yapısı ortadan kalkacak, insanlık eşitlikler ve özgürlüklerin egemen olduğu komünist dünya düzenine erişecektir (Marx ve Engels, 1970: 42-45, 48, 52-59, 69-71; Berberoglu, 2009: 16-19; Örs, 2008: 186; Berman, 2010:137-138)

Bu bağlamda ekonomi politik temelli yaklaşımın, genel olarak siyaseti ekonominin, sınıflaşmanın ve sınıflar arası mücadelenin uzantısı olarak gördüğü söylenebilir. Siyaset, üretim araçlarının ve artık ürünün kontrolü için mücadele veren sınıflar arasında farklı metot ve enstrümanlarla yürütülen bir pratiktir. Bu yaklaşıma göre siyasal iktidar, sermaye tarafından belirlenen ekonomik iktidardan kaynağını alır. Egemen sınıflar, kendi iktidar ve otoritelerinin devamını sağlayacak siyasi pratikler, normlar geliştirir; siyasi – hukuki kurumlar inşa eder ve bu kurumları kontrol altında tutarlar. Bu çerçevede inşa edilen en yüksek siyasal üst yapı kurumu devlettir (Berberoglu, 2009: 20-23).

1.2.1. Batıcı-Laik Cephe ve Doğucu İslamcı Cephe Modeli: İdris

Küçükömer

Türkiye’de siyasal hayatı ekonomi-politik temelli olarak açıklayan ve çözümleyen dikotomik kavramsal modellerden biri İdris Küçükömer’in 1960’ların sonunda (1969) ortaya koyduğu Batıcı Laik- Doğucu İslamcı cephe karşıtlığına dayanan modeldir. Küçükömer’e göre Türkiye’de siyaset Batıcı-laik bürokrasi cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi arasındaki ilişki / mücadele ekseninde biçimlenmektedir. Küçükömer’in önerdiği bu model, adlandırma itibariyle siyasal analizde kültürel bir evrene referansta bulunsa da esas itibariyle siyaseti ekonomi eksenli olarak çözümlenmeye yönelmekte; ekonomiyi siyasetin ve toplumun temel kurucu dinamiği olarak konumlandırmakta; dolayısıyla Türkiye’de siyasal hayatı ekonomi kavrayışı ve üretim ilişkileri üzerinden analiz etmektedir (Küçükömer, 2013).

Küçükömer’in ekonomiye ve üretim ilişkilerine kurucu bir rol yükleyen bu yaklaşımı, açıkça Marksist düşünce geleneğinden, geleneğin kurucu babası Karl Marx’ın klasik tarih ve toplum anlayışı içerisine oturan Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) eksenli Doğu toplumları analizinden, o analizlerin yaslandığı temel önermelerden beslenir. Dolayısıyla Küçükömer’in dikotomik modelinin düşünsel omurgası, kavramsal ve teorik arka planı Marx’ın hem tarih – toplum anlayışı hem de ATÜT eksenli kavram haritası etrafında şekillenir. Arka planda *tarihsel materyalizm, toplumsal sınıflar*, ön tarafta ise “toprak mülkiyeti, mülkiyet ilişkileri, devletin egemenliği, üretim güçleri, sınıfsız toplum, ara kurumların yokluğu, köy toplumları” gibi kavramlar, söz konusu kavram haritasının ana koordinatlarını oluşturan ve Küçükömer’in ekonomi – siyaset eksenli düşünce seyrini yönlendiren temel kavramlardır (Küçükömer, 2013; Marx, 1853, 1975, 197 2012).

1.2.1.1. Marx, Asya Tipi Üretim Tarzı ve Siyaset

Toplumsal ilişkileri ve siyaset zeminini üretim biçimleri, sınıflaşma, sınıf çatışması gibi ekonomi temalı bir yaklaşımla inceleyen; bu bağlamda geliştirdiği tarihsel aşamalar üzerinden toplum biçimlerine ve siyasal – toplumsal farklılaşmalara yoğunlaşan Marx, ATÜT etrafı yazdıklarıyla Asya (Doğu) toplumlarını devlet – toplum arasında bürokrasi eksenli sert ve katı ilişkiler bağlamında analiz eder.

Marx Asya tipi üretim tarzıyla ilgili görüşlerini, Asya toplumlarındaki iktidar ilişkilerini toprak mülkiyeti eksenli iktisadi bir çözümlemeyle zenginleştirmek ve derinleştirmek suretiyle biçimlendirmiştir. Marx'a göre Asya toplumlarındaki olumsuz iklim koşulları ve coğrafi yapı, temel üretim kaynağı olan tarım alanında sulama kanalları ve su yollarıyla yapılacak yapay sulamayı gerekli kılmaktadır. Verimsiz ve suyu olmayan bu topraklarda yerleşik yaşama geçilmesi ve tarımın yapılabilmesi esas olarak barajlar ve kanallar yapılarak bu sulama sorununun çözülmesine bağlıdır. Bu çerçevede suyun iktisadi ve ortaklaşa kullanımına ilişkin söz konusu düzen ihtiyacı, uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Asya toplumlarında merkezi yönetimi, merkezi devleti ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan Marx'a göre ortak sulama zorunluluğunun yanı sıra, savaş, ulaştırma, beslenme gibi kamu işleri de merkezi bir devleti zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla bütün Asya yönetimleri için kamu işleri yapmak temel iktisadi görev haline almıştır. Kamu işlerinin tek merkezden yönetilmesi, doğal olarak ekonominin de toprağa dayalı mülkiyet ve üretim ilişkilerinin de tek merkezden yönetilmesine yol açmıştır. İşte bu noktada devlet en yüksek bey, en üst birlik olarak belirmiş; sulama sistemleri ve diğer kamu işleri bağlamında toprağın tek sahibi olarak ortaya çıkmıştır. Ulusal düzeyde yoğunlaşmış bu toprak mülkiyeti devlete küçük ve birbiriyle bağlantısız üretim birimleri üzerinde mutlak bir siyasi egemenlik ve despotik bir siyasi otorite sağlamıştır (Marx, 1853; Marx, 1975: 543; 1978: 829; 2012: 447; Divitçioğlu, 2015: 43-44).

Diğer taraftan Marx'a göre Asya tipi üretim tarzının biçimlenmesinde köy toplumlarının durumu da belirleyici bir konum taşır. Marx açısından devletin mutlak otoritesi kadar, köy toplumunun yapı ve karakteri de Asya tipi üretimin merkezinde durur. Asya toplumlarında mülk sahibi olan sadece devlettir. Devlet toprağın mülkiyetine sahipken, köy toplulukları ise toprağın kullanım hakkına sahiptir (Marx, 1978: 829). Dolayısıyla ortak mülkiyet köy topluluklarını tanımlayan temel özelliklerden biridir. Ayrıca Marx'a göre köy toplulukları, tarım ile zanaatın birbirinden ayrılmadığı, dolayısıyla toplumsal iş bölümünün ve örgütlenmenin çok zayıf / sade olduğu, yeniden üretimin ve artık üretimin tüm koşullarını kendi içinde barındıran, içe kapalı kendine yeter bir ekonomi düzeninin sürüp gittiği parçalı bir nitelik taşır (Marx, 1978: 384-386; 2012: 446).

Bu çerçevede Asya toplumlarında halk, küçük köy toplulukları halinde dağınık ve bölünmüştür. Aralarında genel olarak hiçbir iktisadi bağlantı yoktur. Buralarda piyasa kendine yeter vaziyettedir ve kendi ihtiyacı olanı üretir. Komşu piyasalarındaki ürünler birbirlerinin aynısıdır. Bu nedenle köy toplulukları arasında mübadele ve sosyal ilişki olanağı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla müşterek menfaatleri yok denecek kadar azdır. Bir tür “kapalı köy ekonomisi” söz konusudur. Dışardan karşılaştıkları ve sürekli muhatap oldukları tek unsur, artık ürünü ellerinden alan devlet iktidarındır. Ve devletle aralarında olan bu ilişki, Asya toplumlarının ayakta kalmasının temel şartlarından birini oluşturmaktadır (Divitçioğlu, 2012: 47-48).

Marx açısından köy toplulukları, kamu işlerinin görülmesinde güçlü bir merkezi devlete ihtiyaç duydukları, devletin toprak üzerindeki tekeline bağımlı olarak varlıklarını sürdürdükleri ve ayrıca doğa tarafından izole edilmiş, içe kapalı buldukları için siyasi işlere çok fazla ilgi göstermezler. Despot kralın hayatta ya da ölü olması yahut kralın değişmesi köy topluluklarını pek fazla ilgilendirmez. Her küçük, parçalı köy topluluğu kendi sınırları içerisine ve kendi dünyasına hapsolmüştür (Marx, 1853; 1978: 829; 2012: 446; Sunar, 2012: 99). Dolayısıyla Marx için Asya toplumlarında nüfusun büyük bir bölümünün siyasal bakımdan büyük bir siyasal edilgenlik içerisinde olduğu söylenebilir.

Öte yandan Marx’a göre Asyatik köy toplulukları geleneksel olarak bireyi kısıtlayan cemaatsel yapılardır. Mensuplarını Asyatik mülkiyet ilişkileri etrafında köyde tutmakta, hareket alanını sınırlandırmakta ve bireyleri kendi içe kapalı ilişkiler ağına bağımlı hale getirmektedir. Bireyleri gelenekler, yerleşik pratikler, kabuller ve düşünceler aracılığıyla görünmez, örtülü bağlarla bağlamakta ve biçimlendirmektedir. Zira köy topluluklarının varlığını sürdürmeleri, tüm üyelerini köye bağılı bireyler olarak yeniden üretmeleriyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bireyler, Asyatik üretim biçiminin ve onun ürettiği sosyal – kültürel formasyonun geleneksel ilişkiler yumağı içerisine gömülmekte ve sınırlanmaktadır. Buralarda bireyin temel görevi, kendisini köy topluluğunun, geleneksel cemaat yapısının bir üyesi olarak yeniden ve yeniden üretmek; cemaatin bir uzvu olarak varlığını sürdürmektir. Bu da ancak ortak mülkiyete dayalı cemaatsel (hayali ya da gerçek) çıkarları sahiplenmek, cemaatsel pratikleri, kabulleri, düşünce ve inançları benimsemekle mümkündür (Marx, 2012: 450-451; Sunar, 2012: 99).

Marx'a göre Asya toplumlarında ortaklaşa emeği temsil eden üst birlik yani despotik devlet, mülkün gerçek sahibi ve ortak mülkiyetin önkoşulu olduğundan, birbirinden kopuk, çok sayıda küçük cemaatin üstünde ayrı, ulu ve birleştirici bir varlık olarak ortaya çıkar. Bu durumda birey fiilen mülksüzdür. Mülkiyet, ancak (bütün cemaatlerin babası sıfatıyla bir despotun temsil ettiği) devlet tarafından cemaat dolayımıyla bireye bağışlanmış bir "kullanma lütfü" olarak gözüktür. Başka bir ifadeyle birey ancak cemaatin bir üyesi olarak, ortak mülkiyet üzerinde özel zilyetlik, kullanım hakkına sahiptir. Marx'a göre bunun iki sonucu vardır. İlki, devlet mülkün gerçek sahibi olduğundan artık-ürün en yüksek birlik olan devlete aittir. İkincisi birey ancak cemaatin bir üyesi sıfatıyla mülkiyet yani zilyetlik ilişkisine girebilmektedir. Emek total olarak kısıtlıdır. Bu nedenle de bu toplumlarda otonom birey ortaya çıkmaz. Zira kişi topluma bağımlıdır. Üretim ilişkilerinde birey özgürlüğünü kazanamamıştır. Dolayısıyla hem artık-ürüne doğrudan devlet tarafından el konduğu hem de otonom birey ortaya çıkmadığı için Marx'a göre tarihin temel dinamiği olan sınıflaşma ve sınıf çatışması Asya tipi toplumlarda ortaya çıkmamaktadır (Marx, 2012: 445-448, 451, 456, 458-459; 1975: 361-362; Sunar, 2012: 94-96; Divitçioğlu, 2015: 125-126).

Geriye çekilip bakıldığında Marx'a göre Asyatik toplumlarda üretim tarzına dayalı olarak kapalı cemaatsel bir kültürün, devlet-toplum ve birey arasındaki ilişkiyi belirlediği söylenebilir. Devlet ile toplum arasında (daha doğrusu "devlet ile küçük cemaatlerden oluşan toplumsallıklar arasında" diyelim) mülkiyet ilişkilerinden kaynaklı olarak ara mekanizmaların bulunmayışı bir yandan köy topluluklarını devlete bağımlı hale getirmekte, diğer yandan da köy topluluğu ile bireyler arasında karşılıklı bir bağımlılık üretmektedir. Sulama sistemleri ve kamu işleri üzerinden köy cemaatlerinin ihtiyaç duyduğu üretim araçlarını temin eden devlet, toplum üzerinde mutlak bir siyasi egemenlik tesis etmektedir. Diğer taraftan da hem köy topluluklarının ve hem de bireylerin varlıklarını sürdürmeleri, tüm bireylerin kendilerini köysel *cemaate referansla, cemaat üzerinden* yeniden üretmeleriyle mümkün olmaktadır. Başka bir ifadeyle köysel cemaatler bireyleri kendine bağlı kılarak var olmakta, bireyler de cemaate referansla devlet tarafından muhatap alınmakta ve toprak mülkiyetine, onun kullanım hakkına sahip olabilmektedir.

Sonuç itibariyle Marx'a göre Asya tipi üretim tarzı, Asya tipi siyaset tarzını da belirlemektedir. Üretim araçlarını elinde tutan devlet, toplum üzerinde tartışmasız bir siyasal otorite kurmakta, devlet-toplum ilişkisi, devletin toplumu mutlak kontrolü ve denetimi etrafında şekillenmektedir. Bu çerçevede devlet, mülkiyet ilişkilerini elinde bulundurma gücünden hareketle, sosyal ve ekonomik ilişkilerin belirleyicisi olarak öne çıkmaktadır. Devletin üretim araçları, üretim ilişkileri ve ekonomi üzerindeki hakimiyeti, serbest ekonomik ilişkilere, toplumda ekonomik sınıfların oluşumuna, dolayısıyla da kapitalizmin gelişimine engel olmaktadır.

1.2.1.2. İdris Küçükömer'de Batıcı-Laik ve Doğucu-İslamcı Cephe

İdris Küçükömer'in 1969 yılında Türkiye siyaseti için önerdiği ekonomi temelli Batıcı-laik ve Doğucu-İslamcı cephe modeli geri planda Marx'ın tarihsel materyalizm ve sınıflı toplum anlayışından; ön planda ise yine onun ATÜT temalı teorik çerçevesinden, oradaki kavramsal koordinatlardan hareket eder. Küçükömer, Marx'a ait bu teorik – kavramsal evreni biri entelektüel diğeri tarihsel olmak üzere iki bağlamla birleştirir ve Cumhuriyet dönemi Türkiye siyasetini bu teorik, entelektüel ve tarihsel çerçeveden oluşan üçlü sacayağı üzerinden analiz eder.

Küçükömer'in modelini biçimlendiren üçlü sacayağının entelektüel çerçevesini “altmışlı yıllar sol siyasetinin temel tartışma ortamı” oluşturur. Bu entelektüel tartışma ortamı, teorik olarak Marx'ın ATÜT kavrayışını ve tarihsel olarak da Osmanlı ekonomi-politiğini Küçükömer'in başına toplayacak ve bu üçlü sacayağı söz konusu modelin ana omurgasını oluşturacaktır.

Altmışlı yıllarda, sol siyaset tartışmalarının ve dolayısıyla Küçükömer'in tezinin dönüp dolaşıp geldiği temel nokta, Türkiye'nin Batı ülkeleri gibi neden kapitalistleşemediği, Türkiye'de sınıf temelli parti ve örgütlenmelerin neden oluşmadığı ve nasıl oluşabileceği ya da daha genel bir perspektifle Türkiye'de kapitalizm ve demokratikleşmenin önündeki temel engellerin neler olduğu ve ülkenin nasıl demokratikleşebileceği meselesiydi? Sol siyasal tartışmalardaki bu temel problematiğin çözümü ise Osmanlı geçmişinde ve ondan miras alınan üretim tarzında düğümleniyordu. Cumhuriyet'in selefi olarak Osmanlı devletindeki egemen üretim tarzının karakterine dair yapılacak tespit, Türkiye'nin kapitalistleşme, sınıflaşma ve

demokratikleşme bağlamında yaşadığı temel sorunu teşhis etme imkanı sunuyordu. Ayrıca üretim tarzının neliğine ilişkin verilecek cevap, temel sorunun çözümünü de içinde barındırıyordu. Başka bir ifadeyle sorun ve çözümün merkezinde Osmanlı devletindeki egemen üretim tarzının *feodalite* mi yoksa *Asya tipi üretim tarzı (ATÜT)* mı olduğuna verilen cevap duruyordu. Şayet söz konusu üretim tarzı feodalite ise, sol düşünce, kapitalizmin ve demokratikleşmenin önündeki feodal / geleneksel kalıntıları temizlemek üzere ilerici asker-sivil bürokrasi ile işbirliği yapabilecekti. Milli Demokratik Devrim (MDD) hareketi bu düşüncededeydi. Diğer taraftan Osmanlıdan miras kalan üretim tarzı ATÜT ise, bu durumda Türkiye’de asker-sivil bürokrasinin bizzat kendisi kapitalizm ve demokratikleşmenin önündeki ana engeli teşkil etmekteydi. Türkiye İşçi Partisi (TİP) bu teze yaslanmaktaydı (Akat, 2004: 42-44; Aydın ve Ünivar, 2008: 1083).

Küçükömer işte sol siyaset düşüncesinin bu entelektüel tartışma ortamı içerisinde, ikinci çizgiyi yani ATÜT çizgisini takip edecek, bu çizgi üzerinden toplumun liberal demokrasiye evrilme imkanlarını yoklayacak, bunun için de Türkiye’de siyaset yelpazesine dair, toplumsal ve siyasal aktörlerin bu yelpaze içerisinde durdukları yere ilişkin bir analiz modeli önerecektir.

Küçükömer’in modelini biçimlendiren üçlü sacayağının tarihsel çerçevesini (yukarda da belirtildiği gibi) Osmanlı ekonomi politik tarihi oluşturur. Küçükömer’e göre Osmanlı devleti, modernleşme ve kapitalizme geçişin tarihsel örneği olan Avrupa’dan farklı üretim tarzına sahiptir. Avrupa sahip olduğu feodal üretim biçimi itibariyle kapitalizme geçişin ve kapitalizmin kurumsal olarak ortaya çıkışının tüm ekonomik dinamiklerine, toplumsal yapı ve süreçlere sahiptir. Sınıflaşma, mülkiyet ilişkileri, sınıflar arası mücadele ve bu ekseninde şekillenen iktidar ilişkileri, Avrupa’da bir yandan (alt yapı olarak) kapitalizmin kurumsallaşmasına diğer yandan da (üst yapı olarak) modern merkezi devlet formasyonunun, demokratik siyaset kültürünün şekillenmesine imkan sağlamıştır (Küçükömer, 2013: 25-37).

Osmanlı devletinde ise Marx’ın ATÜT yaklaşımına uygun şekilde toprak üretimin asıl aracıdır, fakat işlenmesi ve sulama sistemi elverişsiz bir teknolojiyle yapılmaktadır. Aynı şekilde lonca ve imalathanelerdeki üretim de zayıf teknolojilerle gerçekleşmektedir. Ayrıca temel üretim aracı olarak toprağın mülkiyeti padişaha yani devlete aittir. Reaya olan halk ise toprağın tasarruf hakkına sahip, toprağa bağlı

emekçi konumundadır. Dolayısıyla üretim gücüne sahip olan sadece padişaktır. Artık-ürün de padişaha ve padişah adına hareket eden, ona sadakatle bağlı devlet memurlarına (ulema, yeniçeri, tımarlı sipahi vs.) aittir. Bu devlet memurları padişaha (devlete, merkeze) kayıtsız şartsız bağlıdırlar. Üretim araçları üzerinde mülkiyet hakları olmaksızın, doğrudan artık-ürüne el koymaktadırlar. Bu yönetici bürokratlar arasında rekabete dayalı bir güç dengesi vardır ve bu denge biçimi hem grup olarak merkeze karşı güçlenmemelerini ve padişaha (merkeze) tabi olmalarını hem de yönetimde “Asyatik despotluğu” sağlamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı, ATÜT’e uygun üretim ilişkileri ve toplumsal yapısı etrafında merkezi-askeri devlet yapısıyla öne çıkmaktadır. Küçükömer’e göre burjuva egemenliğiyle şekillenen şehirlerin ortaya çıkmasına, kırsal bölgelerle şehirler arasında bir ayrışmanın, iş bölümünün gelişmesine ve otonom mahalli yönetimlerin oluşmasına izin vermeyen bu yapı, padişahın merkezi egemenliğine ve hegemonyasını geliştirme-yayma siyasetine dayanmaktadır (Küçükömer, 2013: 38-40, 45-48). Bu Asyatik üretim tarzı ve iktidar ilişkileri, artık-ürünün sermaye birikimine ve üretime dönüşmesine, dolayısıyla yeni üretim güçlerinin ortaya çıkmasına, bu ekonomik sürece bağlı siyasi kurumların oluşmasına imkan vermez.

Sonuçta Küçükömer’e göre merkezin üretim araçlarını kontrol altında tutma, üretim ilişkileri içerisinde ihracatı kısararak ithalatı teşvik etme ve bu şekilde merkezi otoriteyi güçlendirme, hegemonyayı yayma, genişletme politikası, devleti hegemonya paradoksuna sürükler. Hegemonya paradoksuyla nicel genişleme ve yayılma, nitel güçsüzlüğe dönüşür ve devleti ekonomi politik çözüme sürecine sokar (Küçükömer, 2013: 49-50; Davudoğlu, 2000: 65) .

Küçükömer’e göre bu hegemonya paradoksu 17. Yüzyılın sonlarından itibaren devletin mülkiyet rejimi ve üretim ilişkilerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu noktada devletin gelirlerini artırmak üzere geliştirilen iltizam sistemi yani devletin mülkiyetindeki temel üretim aracı toprağın satış yoluyla özel mülke dönüşmesi kritik rol oynamıştır. Bu sistem iki temel gelişmeye zemin sunacaktır. İlki devlet içerisindeki mevcut ticari sermaye ve tefeci sermaye, sanayi yatırıma yönelmek yerine çiftlik ve malikaneler kurmayı tercih edecek, üretim gücünü ve sermayeyi toprağa bağımlı kılmaya devam edecektir. Böylece üretim güçlerinin sanayi alanında gelişme imkanı yitirilmiş olacaktır. İkincisi mültezimlerin bu şekilde

temel üretim aracı olan toprağa sahip olmaya başlaması özellikle eyaletlerde yeni bir sınıfı, ayan sınıfını ortaya çıkaracak ve bu sınıf zamanla büyüyecektir (Küçükömer, 2013: 54-63).

Mülkiyet rejimindeki bu fiili değişiklik yeni üretim ilişkilerini ama aynı zamanda yeni iktidar ilişkilerini de ortaya çıkaracaktır. Padişahın temel üretim aracı üzerindeki egemenliğinin parçalanması, siyaset üzerindeki egemenliğinin de parçalanmasına yol açacaktır. Eyaletlerde ayanın büyümesiyle birlikte merkezi otorite zayıflayacak, ayan bölgesel olarak kısmi bir egemenliğe sahip olacaktır. 18. Yüzyılın sonunda, büyük toprak sahibi olan ayanlar, iyice güçlenerek devlet meseleleri üzerinde söz sahibi olan, merkezi otoriteye karşı görece özerk bir iktidar alanı oluşturacaktır. 19. Yüzyıl ise padişahın siyasi gücünün ikiye bölündüğü ve zayıfladığı dönem olacaktır. Eyaletlerde ayanlar, toprak üzerindeki mülkiyetlerini kurumsallaştırarak, hukuki olarak güvence altına almaya yönelik bir politik hak arayışına girecek ve bu bağlamda Sened-i İttifak imzalanacaktır. Diğer yandan merkezde idam edilerek servetlerine el konulma tehdidiyle yaşayan yüksek bürokrasinin, can ve servetlerini emniyete almak üzere padişahı, kapitalist üretim ilişkileri etrafında Batı'da ortaya çıkan üst yapı kurumlarını (özel mülkiyet, anayasa, parlamento gibi) almak için ikna etmeye yönelecek, bunun sonucunda da önce Tanzimat, ardından Meşrutiyet ilan edilecektir. Böylece bürokrasi, merkezde padişahın politik iktidarına ve otoritesine kısmen ortak olan ve zaman zaman da bu iktidara el koyan bir güç merkezine dönüşecektir (Küçükömer, 2013: 65-68; Bilge, 2012: 84).

İçerde yaşanan bu ekonomi-politik dönüşüme paralel olarak Batı'da kapitalizm bağlamında yaşanan sanayi devrimi, Osmanlı'daki ekonomi politik hatta sosyal çözülmeyi derinleştirecektir. Batı'nın sanayi devrimiyle birlikte elde ettiği siyasal üstünlük, ayrıca Pazar ve hammadde sağlama ihtiyacı ve aynı süreçte ortaya çıkan milliyetçilik dalgası, Osmanlı devletini, ekonomi-politik ve sosyolojik açıdan ağır bir baskı altına alacak, mevcut hegemonya paradoksunun üzerine birlik, ilerleme ve kurtuluş paradoksu da eklenenecektir. Bu çok katmanlı paradoksu aşmak başka bir ifadeyle "imparatorluğu kurtarmak" üzere Batının siyasal-kültürel üst yapı kurumlarının alınması yani Batılılaşma hareketi, temel çözüm olarak Osmanlı Devlet bürokrasisinin temel politikası halini alacaktır. Küçükömer bu noktada, içerde bir

tarafıta imparatorluğun kurtuluş arayışı, diğer tarafıta 6zellikle ayan ve b6rokrasinin kurumsal reform istekleri ile dışarda Batı aleminin Pazar ve hammadde sağlama çıkarlarının birbiriyle keşiştiğine, Batılılaşma hareketinin de bu ortamda geliştiğine dikkat çeker (K66k6mer, 2013: 65, 68-74).

K66k6mer'e g6re işte bu Batılılaşma hareketi etrafında devlet merkezinin izlediği reform politikaları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ve T6rkiye siyasetini biçimlendiren temel fay hattının, ayrışmanın, son solukta devlet – toplum geriliminin ana zeminini oluşturacaktır. Bu bağlamda reform politikalarının taşıyıcısı olan yenilikçi Batıcı b6rokratlar bir taraftan (6zellikle Tanzimat d6neminde ve 2. Meşrutiyet sonrasında) izledikleri ekonomi politikaları etrafında geleneksel 6retim g6lerinin ve araçlarının azalmasına, zayıflamasına, tasfiyesine ve emperyalizme bağımlı hale gelmesine sebep olmuşlardır.²⁶ Dolayısıyla b6rokratik kesimin ekonomik yapıyı belirlediği bu ortamda *sınıf hareketlerinin doğması engellenmiş*, halkın 6zne olmasının 6n6ne geçilmiştir. Diğer taraftan, yenilikçi-Batıcı b6rokratlar, modernleşme ve batılılaşma bağlamında sert k6lt6rel politikalar, kurumsal reformlar takip etmişlerdir. Sonuçta 6retim g6lerinde gelişme yerine tasfiye yaşayan, 6retim araçlarının yeniden tesisinde b6rokrasinin engellemeleriyle karşılaşan, ayrıca modernleşme adına b6rokrasi tarafından kendi k6lt6rel birikimi reddedilen halk kitleleri, kendilerini savunmak için eski değer sistemine sarılmaya y6nelmiştir. Yenilikçi Batıcı b6rokrasi de tarihi b6y6k halk cephesiyle ters d6řm6ř, ondan uzaklaşmış, yalnızlaşmış ve yabancılaşmıştır (K66k6mer, 2013: 65-96; 98-100).

K66k6mer bu tarihsel arka plandan hareketle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e T6rkiye'de siyaset sahnesinde iki farklı siyasal cephenin oluştuğunu, bu cephelerden birinin *Batıcı eğilimi ve devletçi karakteriyle* kendisini g6steren Batıcı-laik b6rokrat cephesi olduğunu; diğerinin ise *esnaf, yeniçeri, ulema birliğinde ortaya çıkan*, içine kapanık Doğucu-İslamcı halk cephesi olduğunu 6ne s6rer. K66k6mer Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan siyasal yelpazeyi bu çerçevede yeniden tanımlar. Buna g6re altmışlı yıllar siyaset yelpazesinin sol tarafına yerleştirdiği Doğucu-İslamcı halk cephesinin Prens Sabahattin, H6rriyet ve İtilaf, Birinci B6y6k Millet Meclisinde İkinici Grup, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti (DP), Adalet Partisi

²⁶ K66k6mer bu noktada yenilikçi Batıcı b6rokratların ayan / eşraf, levantenler ve Batılı finans6rler ile ortak çıkarlar etrafında buluştuklarını 6ne s6rer.

hattı etrafında şekillendiğini belirtir. Yel pazenin sağ tarafına ise Batıcı-laik cepheyi yerleştirir ve bu cepheyi İttihat ve Terakki, Birinci Meclis'te Birinci Grup, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milli Birlik Komitesi ve Ortanın Solu Siyaseti ile tanımlar (Küçükömer, 2013: 83-87).

Küçükömer'e göre Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Türkiye'sinde de modernleşme sürecinin ekonomik alt yapı ve yeterli üretim güçlerinin yaratılması bağlamında değil de üst yapı reformuna dayalı kültür politikaları etrafında yaşanması, bu süreçte siyasetin ve siyasal süreçlerin kültürel kavrayışlar bağlamında şekillenmesine neden olmuştur (Mert, 2000: 69). Başka bir ifadeyle siyaset, "ilerici laik bürokrat" ile emperyalizm kıskacı içerisindeki bürokrat oyunlarına karşı içine kapanan "gerici İslamcı halk kitlesi" arasında bir üst yapı oyunu olarak devam etmiştir. Bu üst yapı oyunu içerisinde hem bürokratlar iktidar olarak artık-üründen önemli bir pay almakta hem de emperyalizm zamanın ruhuna uygun usullerle ülkeyi yarı sömürge olarak tutmaktadır (Küçükömer, 2013: 88).

Küçükömer'e göre Osmanlı ve Cumhuriyet bürokrasi eliti, seçim fırsatı ortaya çıktığında kendisini daima büyük halk kitlelerine dayandıran muhalefet cephesine karşı sürekli olarak devleti ele geçirme ve elde tutma (bu şekilde artık ürünün önemli kısmına el koyma) mücadelesi vermekte, bu yolda bir taraftan yerli üretim güçlerinin tasfiyesine yol açarken, diğer taraftan da sivil alanın resmi alan karşısında daralmasına kapı açmaktadır. Oysa ki, devleti ele geçirmek demek, toplumu elde etmek demek değildir. Bürokrasi eliti toplumu yani halkı elde edeceğine, devleti elde etmek istemekteydi. Üretim gücünü temsil eden sınıf olmaksızın politikanın geçici otonomisini devam ettirmek hedefindeydi. Halbuki üretim gücünü, dolayısıyla toplumsal sınıfları temsil etmeyen bir politik güç geçicidir. Devlet toplumda (en azından bazı sınıflarla) organik bir bütünlüğü olmaksızın kuvvetli olamaz ve kurtulamaz. Bürokrasi eliti bunu göremiyordu. Sonuçta da halk desteğinden yoksun olarak devleti ele geçirdiğinden, sivil alanı daraltan bir kontrol mekanizması kurmaktan başka bir yol bulamıyordu (Küçükömer, 2013: 88-90, 98; Davudoğlu, 2000: 70-71).

Bu bağlamda Küçükömer'e göre erken Cumhuriyet döneminde Batıcı laik bürokratik cepheyi temsil eden CHP devleti güçlendirme planı etrafında üretim ilişkilerinde, ekonomide devletçi politikalar izlemiştir. Bu devletçilik politikası

etrafında bürokrasi devlete ait üretim araçlarını ve kurumları geliştirip bunları kendi kontrolüne alarak, kendisini İslamcı halk cephesine ve onlara dayanan siyasi hareketlere karşı güçlendiriyordu. Ayrıca devlet himayesiyle, devletin halktan aldığı artık-ürünün özel kişilere transfer edilmesiyle, ilkel birikimle bir milli burjuvazinin, bürokrasiye bağımlı özel sermaye sahiplerinin yaratılması yoluna gitmiştir. Bu politikaların ana maliyeti, halkın yoksullaştırılması, ekonomik olarak sıkıntıya düşürülmesi; üretim güçlerinin zayıflatılması, geliştirilememesi olmuştur. CHP Cumhuriyetin başından beri üretim ilişkilerinde, mülkiyetin dağılımında, gelirin bölüşümünde esaslı değişim politikaları izlememiştir. Ayrıca Batı kurumlarını, kültürünü, Batı yaşantısını halka zorla kabul ettirme çizgisini takip etmiştir. İşte bu iki neden, bürokrat-halk çelişkisini / mücadelesini Türk siyasetinin ana sorunu haline getirmiştir. Ancak Türkiye siyasetinde bu mücadele laiklik-islamcılık, ilerencilik-gericilik gibi yüzeysel, tali, kültürel ve ideolojik kavramlar / yapılar üzerinden gerçekleştirilmiştir (Küçükömer, 2013: 109, 113-116, 130).

Küçükömer'e göre bu dönemde Demokrat Parti ise üretim güçlerinin geliştirilmesi, daha büyük halk kitlelerine bir şeylerin verilebilmesi, halkın geleneksel değerlerine yaklaşılabilmesi, bürokrasinin rolünün ikincilleştirilmesi açısından görece daha olumlu bir görünüm sergilemiştir (Küçükömer, 2013: 123). İç üretim güçlerine dayanma politikasını geliştirmeye çalışmıştır. Hatta bürokrasiye karşı halk kitlelerine yaslanmasından dolayı, iç üretim güçlerini daha hızlı geliştirebilme kabiliyeti göstermiştir. Ancak genel olarak bakıldığında DP ve diğer Batıcı-laik cephe karşıtı siyasal oluşumlar, üretim ilişkilerinin esaslı olarak yeniden düzenlenmesi, emperyalizmin aşılması anlamında halkın menfaatini hedeflememişler ancak siyasi güçlerini halk kitlesini kapsayan Doğucu-İslamcı cepheden almışlardır. Bu manada bu siyasi oluşumlar, halkı temsil etmiyor ancak halka dayanıyorlardı. Bürokratik yenilik hareketleri ve bu bağlamda emperyalist güçlere eklenmek suretiyle üretim araçlarının tasfiye edilişi, halk kitlelerini kendilerini savunmak üzere Doğucu İslamcı çerçeveye ve bu çerçeveye dayanan siyasi hareketlere sarılmaya sevk etmekteydi (Küçükömer, 2013: 86-87, 135, 154).

Küçükömer, Batıcı laik cepheyi, bu bağlamda Cumhuriyet döneminde CHP'yi, onun temsil ettiği bürokrasi ve Kemalizm eksenini halkla özdeşlik ilişkisi kuramadığından hareketle eleştirir (Akat, 2004: 43-44). Küçükömer'e göre özdeşlik,

halk istekleri ile devletin gerçekleştirmek istediği politikaların özdeş olmasıdır. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde siyasetin temel sorunu devletin toplumla özdeşlik sorunudur. Devlet halkın devleti olmalıdır. Halkın devleti olmanın temel kriteri ise halkla yakın bağlar kurmak, halkın menfaatlerini gözetmek, kültürel anlamda halkla bütünleşmektir. Küçükömer'e göre Demokrat Parti iktidarı gibi dönemlerde devlet ile halk arasında kısa süreli özdeşlikler sağlanmıştır. Ancak bu özdeşlikler aldatici olmuş, halk kısa süreli mutluluk ve genişlik yaşamasına rağmen, uzun vadede bu özdeşlik ve mutluluk çökmüştür (Mert, 2000: 71-72).

Toparlanacak olursa, Küçükömer Türkiye'de siyasal hayatın, Batıcı-laik bürokrat cephesi ile Doğucu-İslamcı halk cephesi arasındaki ilişki etrafında şekillendiğini öne sürer. Ona göre Batıcı-laik cephe modernleşme, batılılaşma bağlamında üretim araçlarını zayıflatan, engelleyen, tasfiye eden, üretim araçlarını kendi denetimindeki çevrelere tahsis eden, aynı zamanda Batılı kurumları ve değerleri halka zorlayarak kültürel bir yabancılaşmaya yol açan bir politik seyir izlemektedir. Batıcı-laik bürokrat cephenin siyasal, ekonomik ve kültürel tercihleri, halkı kendisinden uzaklaştırmakta, geçmiş değerlere sarılmaya sevk etmekte; halkı *kısa süreli özdeşlikler* kurabildiği Doğucu-İslamcı siyasal oluşumlara yönlendirmektedir. Ancak destek verdikleri bu siyasal oluşumlar da üretim güçlerinin geliştirilmesi, üretim ilişkilerinde esaslı bir değişikliğe gidilmesi anlamında halk lehine siyasalar izlememekte ve sonuçta halk siyasal mekanizmanın dışında kalmaktadır. Halkın yöneldiği bu Doğucu-İslamcı siyasal oluşumlar, ekonomik olarak ya küresel kapitalist çevreler lehine ya da yerli sermaye sahipleri lehine, onların çıkarlarını gözetken, onlara öncelik veren politikalar izlemektedir. Dolayısıyla ortada esas itibarıyla üretim ilişkilerini, üretim araçlarını, gelir bölüşümünü yeniden köklü bir şekilde düzenlemeyi hedeflemeyen, bu bağlamda emperyalist koşullar içerisinde var olabilen iki siyasal cephe (Batıcı-laikler ve Doğucu İslamcılar)²⁷ söz konusuydu. Bu iki cephe emperyalizm kısıcında şekillenen ekonomik alt yapının dönüştürülmesi yerine laiklik-İslamcılık, çağdaşlık-gericilik gibi yüzeysel, tali ve ideolojik ayrışmalar, kültürel meseleler etrafında

²⁷ Küçükömer'e göre Batıcı laik bürokratik elitlerle, Doğucu İslamcı halk kitlelerine dayanan siyasi hareketler arasında emperyalizmle ve tekelci kapitalizmle olan ilişkiler açısından ana hatlarıyla çok fazla farklılık yoktur.

siyaset yapmaktadırlar. Siyasal sistem de bu kültürel, ideolojik ayrışmalar, tartışmalar ekseninde şekillenmekte, bir noktadan sonra “rejim güvenliği”ne kilitlenmektedir. Bu siyasal düzlem, üretim araçlarını / güçlerini genel olarak devletin, sivil-askeri bürokrasinin ve onun himaye ettiği çevrelerin elinde bıraktığı için Türkiye’de siyasal bir aktör olarak sivil toplumun gelişmesini ve demokratikleşme süreçlerini tıkayan bir karakter taşımaktadır (Mert, 2000: 72; Akat, 2004: 43-46; Somer, 2000: 21; Bilge, 2012: 103).

Küçükömer’in Marksist tarih perspektifinden hareket eden bu kavrayışına göre, siyasi düzleme hakim olan kültürel tartışmalar, kültür siyasaları, daha alttaki üretim ilişkileri sorununun, *asıl sorununun*, üzerini örtmektedir. Tersten ifade edilecek olursa, devlet ve sivil askeri bürokrasi, Türkiye’de ekonominin ağırlık merkezinde durmakta, üretim araçlarını kendi denetimi altında tutmaktadır. Hatta 1960 darbesi sonrasında *Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK)* aracılığıyla ülkede üretim gücüne doğrudan sahip olan kapitalist bir sınıfa dönüşerek, yabancı sermaye ile iş birliğine girerek ekonomik olarak halktan iyice uzaklaşmaktadır. Bunun sonucu olarak da Türkiye’de siyasetin ağırlık merkezinde genel olarak Batıcı-laik bürokrasi cephesi durmaktadır. Halk desteği azalsa bile devlet katlarında hep iktidarda kalmaktadır. Ekonomik egemenlik, devleti, sivil askeri bürokrasiyi ve bu hatta duran sermaye çevrelerini siyasetin ağırlık merkezine yerleştirmektedir. Üretim araçlarını halktan uzak tutan bu siyasal düzlem, dolaylı olarak siyaset mekanizmasını da halktan uzak tutmaktadır. Söz konusu siyasal düzlemde devlet, halk ile merkezde ürettiği resmi ideoloji, resmi kültür üzerinden bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Bu ise halkı devletten ve Batıcı-laik bürokrasinden uzaklaştırmakta, kendi geleneksel değerlerine ve kendisini temsil ettiğini düşündüğü Doğucu İslamcı siyasi oluşumlara yönlendirmektedir. Doğucu İslamcı siyasi oluşumlar ise bir taraftan halkı memnun etmeye çalışmakta, diğer taraftan da egemen bürokratik çevreye ve onun ürettiği üretim ilişkilerine, siyasal düzleme ayak uydurmaktadır (Küçükömer, 2013: 131-133, 135; Bilge, 2012: 105).

Özet olarak Küçükömer’e göre Cumhuriyet Türkiye’inde siyaset ve iktidar ilişkileri, ekonomik yapıyı ve toplumsal hayatı belirleyen *Batıcı – laik bürokrasi* ile geleneksel dini değerlerine sarılan, içe kapalı *Doğucu İslamcı halk kitleleri* arasında *bir üst yapı oyunu* olarak biçimlenmektedir. Küçükömer’e göre burada Batıcı – laik

bürokratik cephe, modernleşme, batılılaşma bağlamında üretim güçlerini zayıflatan, engelleyen, geriletken, tasfiye eden; üretim araçlarını kendi denetimindeki çevrelere tahsis eden; ayrıca Batılı kurumları ve değerleri halka zorlayarak kültürel yabancılaşma üreten bir siyaset izlemektedir. Doğucu İslamcı halk kitleleri ise Batıcı laik cephenin söz konusu ekonomik, siyasal ve kültürel tercihleri karşısında, kendi dini değerlerine sarılmakta; *kısa özdeşlikler kurduğu* Doğucu İslamcı siyasal oluşumlara yönelmektedir. Sonuçta bu iki cephe arasında siyaset, ekonomik dönüşüm yerine, laiklik-İslamcılık, çağdaşlık-gericilik gibi yüzeysel, tali ve ideolojik ayrışmalar, kültürel meseleler etrafında biçimlenmektedir.

1.2.2. Devletçi Seçkinci Cephe - Gelenekçi Liberal Cephe Modeli: Emre Kongar

Türkiye’de siyasal hayatı ekonomi-politik temelli olarak açıklayan dikotomik kavramsal modellerden bir diğeri Emre Kongar’ın 1976’da ortaya koyduğu devletçi / seçkinci - gelenekçi / liberal cephe modelidir. Kongar’a göre Türkiye’de siyasal hayat devletçi-seçkinci cephe ile gelenekçi-liberal cephe arasındaki çağdaşlaşma merkezli mücadele ekseninde çözümlenebilir. Kongar’ın geliştirdiği bu model, Türkiye’de siyaseti, ana omurgasını kapitalizm (ekonomi), sekülerleşme (kültür-ideoloji) ve devlet (bürokrasi) parametrelerinin oluşturduğu batılılaşma, çağdaşlaşma serüveni içerisinde ele almakta; dolayısıyla Türkiye’de siyasal hayatı modernleşme serüveni etrafında analiz etmektedir (Kongar, 1976).

Kongar’ın esas itibarıyla yine ekonomiye ve ekonomi temelli modernleşme sürecine kurucu bir rol yükleyen bu yaklaşımı, bir taraftan Marksist düşünce geleneğinden, Marx’ın genel tarih ve toplum anlayışı içerisinde oturan modern kapitalist toplum analizinden, onun modernleşmeyi kapitalizmin hikayesi içerisinde okuyan önermelerinden beslenir. Diğer taraftan da yine Marksist gelenek içerisinde gelen Immanuel Wallerstein’in modernite ve kapitalizmin hikayesini küresel sahaya dağıtarak, oradan kategorik ve bölgesel hikayeler üreten; kapitalizmin ve toplumların küresel merkez-çevre hattında kazandıkları farklı karakteristikleri ve yapıları inceleyen dünya sistem analizinden izler taşır. Dolayısıyla Kongar’ın dikotomik modelinin düşünsel soy kütüğü, kavramsal ve teorik arka plan itibarıyla Marx ve

Wallerstein'in kapitalist modernleşme eksenli kavram haritası üzerinde şekillenir (Kongar, 1976; Marx ve Engels, 1970; Wallerstein, 2004).

1.2.2.1. Marx: Kapitalizm Olarak Modernite

Üretim tarzları ve ekonomi sistemi üzerinden geliştirdiği tarihsel kategorizasyon etrafında modern toplumu tanımlama ve konumlandırmaya çalışan Marx için modernite ve modernleşme süreci, kapitalist üretim biçiminin, modern burjuva toplumunun ortaya çıkışını ifade eder. Marx'a göre modernitenin tarihi, kapitalizmin ve burjuva toplumunun ortaya çıkışının tarihidir. Modernite toplumun, endüstriyel üretim araçlarını kontrol eden kapitalist burjuva ve emeğinden başka bir şeyi olmayan ücretli işçiler arasında bölünüşünü, sınıflaşmasını anlatır. Dolayısıyla modernleşme, burjuvazi ve işçi sınıfının tarihsel bir özne olarak ortaya çıkışının öyküsüdür. Modern toplumsa, üretim araçlarının sahipleri, ücretli emeğin işvereni olan kapitalistler ile yaşamak üzere emeğini satmak zorunda olan işçilerin oluşturduğu; sınıfsal mücadeleye dayalı bir toplumdur. Bu çerçevede modern toplum, burjuvazinin üretim araçlarını ve üretim ilişkilerini, son kertede tüm toplumsal ilişkileri kontrol ettiği; işçi sınıfınınsa toplumsal ilişkileri yeniden organize etmek üzere örgütlendiği bir toplumdur (Marx ve Engels, 1970: 43, 52-55; Çiğdem, 2010: 99-102; Turner, Beeghley ve Powers, 2010: 153-154)

Marx için kapitalizm olarak modernleşme süreci kritik kurumsal dönüşümler etrafında gerçekleşir. Ona göre modern burjuva toplumu, tarihsel olarak feodal toplumun çökmesiyle, feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin içerisinden ortaya çıkmış ve onun üzerine kurulmuştur. Kentlerde Ortaçağın serflerinden ilk imtiyazlı tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu tüccar sınıfından burjuvazinin ilk unsurları yani kapitalistler gelişmiştir. Bu şekilde ticaret ve alışverişin, özel atölye (manüfaktür) üretiminin gelişmesiyle birlikte feodal soylular sınıfıyla mücadele edecek yeni üretici güçler ortaya çıkmıştır. Yeni enerji kaynaklarının bulunması, makinelerin icadı, sanayi devrimi, piyasaların gelişmesi ve modern sanayi üretiminin başlamasıyla modern kapitalist burjuva sınıfı güçlenmiş ve zamanla hakim üretici güç haline gelmiştir. Üretim giderek merkezleşmiş, sermaye giderek daha az elde yoğunlaşmıştır. Üretim merkezlerinin etrafında büyüleyici şehir merkezleri gelişmiştir. Ayrıca köklerini bırakarak kentlere akın eden eski serfler, kentlerdeki

yeni sanayilerde ücretli emekçiler olarak, modern kapitalist toplumun önemli üretici gücüne dönüşmüştür. Sanayi devriminin ardından yaşanan büyük değişimi düzenleyebilmek üzere idari, mali, yasal merkezileşme süreci yaşanmıştır. Bu süreçte burjuvazi, sahip olduğu ekonomik güce (alt yapı) dayanarak siyasal gücü (üst yapıyı) de ele geçirmiştir. Kapitalizm ve burjuvazi merkezli ulus devletler ortaya çıkmaya başlamıştır (Marx ve Engels, 1970: 44-45, 48-49, 51-54; Marx ve Engels, 1968: 90-108; Berman, 2010: 130-131).

Marx'a göre modern toplumun siyasal, sosyal, kültürel normları ve kurumları modern ekonomi düzeninden yani kapitalizmden doğmuş ve gelişmiştir (Cahoone, 2001: 21). Kapitalizmin aktif aktörü olan burjuvazi sahip olduğu ekonomik güce dayalı olarak üst yapı kurumlarını, devleti, hukuk sistemini ve diğer kültürel-ideolojik araçları geliştirmiştir. Bu üst yapı kurumları, özellikle de devlet, genel olarak egemen sınıfın, yani ekonomik olarak egemen olan ve buna bağlı olarak siyasal – kültürel olarak da egemen haline gelen burjuvazinin temel yönetim aracıdır. Dolayısıyla üst yapı kurumları genel olarak hakim kapitalist sınıf olarak burjuvazinin çıkarlarını temsil etmekte; bu sınıfın mülkiyetlerini ve çıkarlarını güvence altına almakta; burjuvaziye hem üretim araçlarının hem de kitlelerin fiziksel ve ideolojik kontrolünü sağlama imkanı sunmaktadır. Bu bağlamda “modern devletin yönetim erki, tümüyle burjuvazinin ortak işlerini düzenleyen bir komiteden başka bir şey değildir” (Marx ve Engels, 1970: 45, 48; Marx ve Engels, 1968: 109).

Diğer taraftan Marx'a göre kapitalizm olarak modernleşme, kültürel olarak (burjuvazi özelinde) feodal, geleneksel norm, yapı ve kurumların prangalarından kurtulan, serbest etkinlikte bulunan, özgür, bilinçli, rasyonel bireyleri ortaya çıkarmıştır. Marx için burjuvazi, otoritelerini atalarına değil, kendi pratiklerine dayandıran, sürekli kendi *iyi hayatını* inşa eden ilk egemen sınıftır. Bu rasyonel egemen sınıfın kurduğu sürekli değişime dayalı dinamik ekonomi düzeni karşısında yerleşik, donuk, durağan ilişkiler arkalarında sürükledikleri saygın, onurlu düşünce ve değerler yığınıyla birlikte çözülür, hayatın dışına atılır. Yine Marx'a göre, kapitalist modernleşme süreci, kültürel olarak feodal, geleneksel yapıları ve o yapıları ayakta tutan kutsallık halesini ortadan kaldırmış, insanlar arasındaki çıplak çıkar ilişkilerini, sınıflar arasındaki sömürü ilişkilerini açığa çıkarmıştır. Burjuvazi devrimi, insanları tüm çağlarda *doğüstü güçlere* bağlayan, onları aldatan, avutan

birçok feodal / geleneksel bağı kopartıp atmış; onları sömüren efendilere bağılıktan kurtarmıştır. Ayrıca “dinsel ve siyasal yanılısama peçelerini” yırtıp atmış, bunların altında örtülü çıplak iktidar ve sömürü ilişkilerini, sefalet ve cehaleti, gerçek *insanlık durumunu* ortaya çıkarmıştır. Bu şekilde modern insan, *bencil hesapların buzlu sularında* yıkanmış; duygusal, kutsal zaaflarından arınmış, rasyonel çıkarların hissiz, çelik yasasıyla bilenmiştir. Kendilerini, kendi çıkarlarını ve durumlarını kendi başlarına düşünebildiklerinden, patron ve yöneticilere onlar için ne yaptıklarını sorabilmekte; kendi çıkarları için direnebilmekte ve örgütlenebilmektedirler (Marx ve Engels, 1970: 45-46, 52-55; Berman, 2010: 131-135, 154-155).

Marx’a göre kapitalist modern dünyada kültürel olarak katı (geleneksel) olan her şey buharlaşırken, kutsal olan her şey de dünyevileşmektedir. Burjuvazi toplumu, eski değer yapılarını, kutsallıkları tamamen yok etmemektedir. Aksine onları kuşatarak massetmekte, piyasayla bütünleştirmekte, emtiaya dönüştürmekte, üstlerine fiyat etiketleri koymakta ve sekülerleştirmektedir. Her türden insan davranışı ve kutsallık, piyasa açısından “değerli” olduğu anda, kazanç sağladığı noktada *ahlaki ve rasyonel* açıdan kabul edilebilir hale gelir. İnsanlar sadece ekonomik sorunların değil, metafizik sorunların yanıtlarını bulmak için de piyasaya ve fiyat listesine bakmaktadırlar. Kültürel değerlerin kaynağı kapitalizm ve piyasadır. Dolayısıyla Marx için modern toplum ve modern kültür, rasyonel ve seküler bir toplumdur (Marx ve Engels, 1970: 46-47; Berman, 2010: 156-162).

Özet olarak Marx’a göre modern toplum, kapitalist üretim ilişkilerinin, sınıflaşma ve sınıf çatışmalarının hakim olduğu burjuva toplumdur. Söz konusu kapitalist üretim ilişkileri modern toplumda siyasal, sosyal, kültürel normları ve kurumların tanımlanıcı alt zeminini oluşturmaktadır. Dolayısıyla modern siyaset, modern kültür, kısacası modern dünya, kapitalizm olarak modernleşme süreci etrafında içerik ve form kazanmıştır.

1.2.2.2. Wallerstein: Dünya-Sistem Analizi ya da Periferideki Modernleşme

Immanuel Wallerstein’in 1974 yılında yayımlanan *Modern Dünya-Sistem* adlı çalışmasında önerdiği küresel merkez – çevre yaklaşımı, Kongar’ın devletçi

seçkin – gelenekçi liberal cephe modelinin kavramsal ve teorik çerçevesinde izlerini gösterir. Wallerstein’in özellikle Avrupa dışında yer alan periferideki kapitalist modernleşme süreçlerini kavramsallaştırma biçimi, Kongar’ın köken itibariyle Marksist tarih perspektifine dayanan ve Türkiye siyasal hayatını kapitalizm eksenli analiz eden modelinde önemli bir etkiye sahiptir.

Wallerstein’e göre modern dünya-sistem esas olarak *kapitalist dünya ekonomisi* dayanır ve onu ifade eder. Modern dünya-sistemin temel özelliği sermaye birikimine endeksli kapitalist üretim biçiminin sisteme egemen olmasıdır. Kapitalist ekonomi sistemi öncelikle Avrupa’da şekillenmiş, sonrasında dünyanın tüm bölgelerine yayılmış ve zamanla tüm dünyayı kapsayan evrensel kapitalist dünya ekonomi sistemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla modern ulus devletler, *dünya-sistem* olarak adlandırılan geniş bir ekonomik, siyasi ve hukuki bir çerçevenin içerisinde varlık sergilemektedir. Modern ulus devletler bu kapitalist dünya sisteminin birer parçasıdır. Ne var ki sistem içerisinde her ülke ve bölgenin, politik ve ekonomik durumlarına, kapasitelerine bağlı olarak göreceli, hiyerarşik bir konumları vardır (Wallerstein, 2004: 36, 45-49, 71).

Wallerstein’e göre modern dünya-sistemin farklı noktalarında farklı üretim biçimlerine dayalı olarak farklı kurumsallaşma düzeyleri ve devlet aygıtları gelişir. Wallerstein bu önermeden hareketle modern dünya-sistem içerisinde üretim alanlarını *merkez, çevre, yarı çevre* şeklinde kategorize eder ve koordinatlandırır. Devletlerin, siyasi-ekonomik kapasiteleri etrafında bu kategorik harita içerisinde hiyerarşik olarak konumlandıklarını belirtir. Devletlerin siyasi-ekonomik kapasitelerini belirleyen şeyse, dünya-sistem içerisindeki üretim ve rekabet kabiliyetleri, kurumsallaşma düzeyleri, üzerinde yükseldikleri toplumsal sınıflar, üretici güçler ve bunlar üzerindeki mobilizasyon, düzenleme, müdahale yetenekleridir (Wallerstein, 2004: 51-54, 88; Açıklık, 2006: 44).

Wallerstein’a göre merkez, güçlü devletler, uzun vadeli bağlantıları güçlendirmek ve ekonomik üstünlüklerini sürdürmek üzere (genellikle “modernleşme” bağlamı olarak), çevre bölgelerdeki zayıf devletlere Avrupa normlarını, kültürel pratikleri dayatmakta; siyasi, ekonomik, kültürel kurumlar, politikalar ve yasalarla ilgili çeşitli değişiklikleri zorlamaktadır. Bu reform hareketleri, askeri sivil bir bürokratik otorite tarafından gerçekleştirilir. Zira çevre

bölgelerde, üretim güçleri zayıf olduğu için, bürokrasi mekanizması ve bürokrasi etrafı devlet aygıtı, sermaye birikiminin ana mahallini teşkil eder (Wallerstein, 2004: 85-86, 88-90). Bu kültürel, kurumsal reformlardan hareketle, kapitalizmin görece yerleşmesi, üretim güçlerinin görece gelişmesi ve ekonomik – sosyolojik olarak sınıflı bir toplumun bir sermaye ve işçi sınıfının ortaya çıkması mümkün olabilir.

Wallerstein'e göre modern dünya-sistem, kapitalist dünya-ekonomi eksenli, rekabete dayalı, eşitsiz ve hiyerarşik bir yapılanmadır. Bu yapılanma hem ulus-devletlerin oluşum, kurumsallaşma süreçlerini hem de modernleşme serüvenlerinin seyirini etkilemekte ve belirlemektedir (Wallerstein, 2004: 51-52, 85-91). Modernleşme süreci bağlamında Wallerstein'in bu dünya-sistem yaklaşımı, çevresel devletler için şu analize imkan vermektedir: Kapitalist sınıfların henüz olgunlaşmadığı, sivil toplum kuruluşlarının hayli zayıf olduğu, sivil – demokratik kontrol mekanizmalarının az geliştiği buna karşılık bürokratik devlet yapılanmasının güçlü olduğu çevresel ülkelerde modernleşme süreci devlet aygıtından başlayarak ve yukardan aşağıya doğru uygulanır. Radikal reform programlarına ve dönüşüm ideolojilerine sahip resmi-bürokratik kadrolar, siyasi inisiyatifi ellerine alarak, arkalarında güçlü bir kitle desteği aramaksızın, modernleşme politikalarını gerçekleştirmeye çalışır. Toplumsal dinamiklerin çok zayıf olması, modernleşme sürecinin örgütlü bürokrasi eliyle kültürel ve ekonomik reformlar etrafında, bir tür *yabancılaşma* gerilimi etrafında, bürokratik hiyerarşi içerisinde gerçekleşmesine yol açar (Açıkel, 2006: 45-46).

Sonuç olarak, siyasal alanda toplumsal güçlerin hayli zayıf, buna karşılık kurumsal bürokratik kadroların oldukça güçlü olduğu bu toplumlarda, bürokratik inisiyatifle şekillenen siyasetin ana gündemi, kapitalizmin yerleşmesi, kapitalist sınıfların ortaya çıkması ve sivil toplumun güçlendirilmesidir. Sivil toplumun kendi başına yürütemediği bu siyasal süreç, kültürel ve kurumsal reformlara öncelik veren bürokratik seçkinler tarafından biçimlendirilir. Söz konusu süreç, kültürel reformlar üzerinden ekonomik dönüşüm ve kapitalist toplum inşası yönünde “üst yapıdan alt yapıya uzanan” bir seyir izler.

1.2.2.3. Emre Kongar ve Devletçi Seçkinci – Gelenekçi Liberal Cephe

Emre Kongar'ın Türkiye siyasi hayatı için 1976 yılında geliştirdiği ekonomi eksenli devletçi seçkinci ve gelenekçi liberal cephe modeli Osmanlı-Cumhuriyet çağdaşlaşma süreci, modernleşme sorunsalı üzerine oturur. Kongar için çağdaşlaşma süreci, sekülerizmin ve kapitalizmin yerleşme sürecidir. Dolayısıyla ona göre erken Cumhuriyet tarihi esas itibariyle kapitalizmin şekillenme tarihidir. Bu bağlamda Kongar'ın modeli, arka planda Marx'ın tarihsel materyalizm anlayışından; onun kapitalizm olarak modernleşme düşüncesinden, oradaki modernleşme öyküsünden hareket etmektedir. Yakın planda ise Wallerstein'in dünya-sistem analizinden, onun toplumların kapitalizm ve modernleşme süreçlerini kapitalist dünya sistemi içerisindeki konumlarından hareketle okumaya imkan sunan yaklaşımından beslenir. Kongar bu iki hat üzerinde ilerleyen teorik – kavramsal evren içerisinde Cumhuriyet dönemi Türkiye siyasetini analiz eder.

Esas itibariyle Kongar burada, Marx'ın kapitalizm olarak modernleşme teorisini, Wallerstein'in dünya-sistem teorisini birleştirerek Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesini modern dünya sisteminin içine, oradaki merkez-çevre-yarı çevre haritasının koordinatlarına yerleştirir. Bu kavramsal harita içerisinde Cumhuriyet Türkiye'sinin modernleşme sürecini analiz birimi kabul ederek Türkiye'deki siyasi hayatı çözümler.

Kongar'ın hareket noktası Marx'ın devlet ve toplum formasyonu konusunda ekonomiye ve kapitalizme öncelik tanıyan modernleşme kavrayışıdır. Fakat Kongar modernleşme sürecinin Marx'ın çizdiği çerçeveden farklı olarak Cumhuriyet Türkiye'sinde aldığı formu ve karakteristiği ortaya koymak üzere, Wallerstein'in modern dünya-sistem teorisine göndermede bulunur. Başka bir ifadeyle Kongar, Marx'ın kapitalizme ve modernleşmeye ilişkin anlattığı Batıya özgü büyük anlatının, Osmanlı – Cumhuriyet hattındaki yaşanma biçimini açıklamak üzere Wallerstein'i takip eder. Kongar'ın modernleşmeyle ilgili temel tezi şudur: Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşme sürecini belirleyen şey, Osmanlı yarı-feodal toplum yapısının modern dünya sistemi, oradaki merkez-çevre-yarı çevre koordinatları içerisindeki çevresel konumudur.

Kongar bu yaklaşımdan hareketle Cumhuriyet Türkiye'sinin Marx'ın Avrupa için anlattığı kapitalizm olarak modernleşme sürecinden farklı bir süreç

sahip olduğunu öne sürer. Kongar'a göre Avrupa'da modernleşme süreci, Marx'ın da belirttiği gibi *burjuvazi – ekonomik kapitalizm (alt yapı) – kültürel sekülerizm (üst yapı)* hattında ilerlerken; Cumhuriyet Türkiye'sinde ise, (Osmanlı devletinin modern dünya sistemi içerisindeki konumu dolayısıyla) *bürokrasi – kültürel sekülerizm (üst yapı) – ekonomik kapitalizm (alt yapı)* hattında gerçekleşir. Burada Avrupa'nın modern dünya sisteminin merkezinde, Osmanlı – Cumhuriyet Türkiye'sininse dünya sisteminin çevresinde oluşunun belirleyiciliği vardır. Dolayısıyla Osmanlı-Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşme süreci, bir tür merkeze yani Batı'ya öykünme sürecidir. Merkez gibi, Batı gibi olma, batılılaşma sürecidir (Kongar 1976: 55).

Kongar'a göre, güçlü bir merkezi iktidar, merkezi otoritenin denetiminde – toprağa dayalı (Asyatik) bir ekonomik hayat, dini-geleneksel bir kültürel evren etrafında şekillenen Osmanlı devlet ve toplum yapısı, 19. Yüzyılda Sened-i İttifakla birlikte Avrupa feodalitesine benzer (ama yine kendine özgü nitelikler taşıyan) bir yapıya dönüşmüştür (Kongar, 1976: 33-35, 45; Kongar, 2014: 352). İzleyen dönemde ise dışarda Avrupa'nın büyük ekonomik dönüşümü, içerde toplumsal ve ekonomik düzenin bozulması, kapitülasyonlar ve feodal nitelikleri etrafında Osmanlı devleti, periferileşerek Batı'ya bağımlı bir kolonyal devlet haline gelmiş ve kapitalizme eklenmiştir (Kongar, 1976: 51, 55; Aydın ve Ünivar, 2008: 1086).

Kongar'a göre işte bu tarihsel dönem Osmanlı –Cumhuriyet hattı için bir kurtuluş yöntemi olarak batılılaşmanın ve modernleşme sürecinin kendisini gösterdiği dönemdir. Ve bu modernleşme süreci artık Osmanlı Cumhuriyet hattında hem siyasal alanın ve hem de o alanı yönlendiren, taşıyan iki ana cephenin (devletçi seçkinci – gelenekçi liberal cephe) ortaya çıktığı, şekillendiği tarihsel zemini oluşturacaktır. Dolayısıyla söz konusu siyasal cephelerin tarihsel kökenlerine ilişkin Kongar'ın hareket noktası Osmanlı 19. Yüzyıl modernleşme sürecidir.

Kongar'a göre bu cephelerden devletçi-seçkinci cephe, 19. Yüzyıl Osmanlı modernleşme süreci içerisinde Batılılaşma yanlısı, yenilikçi bürokratlar etrafında oluşmuştur. Dolayısıyla cephenin kurucusu ve önderi, aynı zamanda imparatorluğun aydın kesimini de temsil eden merkezi bürokrasidir. Kongar'a göre bu bürokrasi çevresi tarihsel ve yapısal olarak toplumla bağlantısı son derece zayıf olduğu için bütün yenilikleri, modernleşme politikalarını devlet için ve devletin gücüne

dayanarak gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Burokratlar, Batılılaşma yolundaki “devrimleri” gerçekleştirmek için, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi yaşamın her düzeyinde devletin içe karışması, müdahil olması gerektiğine inanmaktadır. Bu cepheyi oluşturan burokratların *devletçiliği* Osmanlı toplumunda, toplumsal-ekonomik ve siyasi değişime öncülük edebilecek güçlü toplumsal-ekonomik sınıfların bulunmayışına bağlıdır. Bu cephenin *seçkincilik* yaklaşımının iki temeli vardır. İlk olarak bürokrasi, kendi içinde ve kendisi için bir sınıf olma niteliği taşımaktadır. İkincisi, bürokrasinin karşısında onu tehdit edecek, meydan okuyacak ya da onunla iktidar mücadelesine girecek güçlü toplumsal sınıflar mevcut değildir. Başka bir ifadeyle bürokrasi çevresi siyasi olarak ortada duran tek toplumsal ve siyasi gttr. Bürokrasinin seçkinci eğilimi, zayıf halk kitleleri tarafında sürekli olarak pekiştirilmektedir (Kongar, 1976: 106, 132).

Kongar’a göre Türk siyasi hayatında ikinci çizgiyi oluşturan gelenekçi-liberal cephe, devletçi-seçkinci cepheye bir tepki olarak doğmuştur. Cephenin *gelenekçiliği* Batılılaşma yönünde topluma baskı ile benimsetilmek istenen yenilik ve inkılaplara karşı bir tepki-direnif olarak biçimlenmiştir. Bu gelenekçilik İslam-Osmanlı kültürünün bir karışımını ifade etmektedir. Cephenin *liberalizmi* ise hem ekonomik hem de politik bir tutumu yansıtılmaktadır. Siyasi bağlamda cephe, bireylerin hak ve özgürlükleri kısıtlandığı için devletin baskıcı bir tutumla siyasi yaşamı denetlemesine karşı çıkmaktadır. Ekonomik düzlemde de aynı gerekçelerle devletin ekonomik yaşama karışmasını kabul etmemektedir. Bu bağlamda cephe, devletçi-seçkinci cepheye karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı için, esas itibariyle Batı’da birbirine karşıt iki eğilimi, gelenekçilik ve liberalliği, kendi bünyesinde bir araya getirmiş, siyasi eğilimini bu iki kavram etrafında geliştirmiştir (Kongar, 1976: 133).

Kongar, siyasi cepheleri bu şekilde tanımladıktan sonra, cephelerin genel niteliklerine değinmektedir. Kongar’a göre devletçi-seçkinci cephenin karakteristik özelliklerinden ilki, siyasi olarak topluma karşı baskıcı-otoriter bir tutum sergilemesidir. Cephe halktan gelebilecek talepleri ve desteği yok saymaktadır. İkincisi, bu cephe Batı tipi bir toplum modeline inanmaktadır ve bu bağlamda Batı’dan pek çok düşünce ve kurumu ülkeye taşımıştır. Bu bağlamda modernleşme süreci, devletçi seçkinci grup tarafından geniş halk kesimlerine yukardan aşağıya

tepeden inme biçiminde uygulanmıştır. Üçüncü olarak cephe, ekonomik etkinliklerin, toplumsal ve kültürel hayatın devlet tarafından denetlenmesini önemsemektedir. Bu çerçevede kendisini ilerici, modernleşmenin taşıyıcısı olarak görmektedir. Cephenin karakteristik özelliklerini belirleyen bu politik tutumlar, halkın devlete ve devleti temsil eden bu devletçi-seçkinci cepheye karşı yabancılaşmasına yol açmıştır (Kongar, 1976: 106, 132).

Kongar, gelenekçi-liberal cephenin karakteristik özellikleriyle ilgili şu maddeleri sıralamaktadır. İlk olarak bu cephe, siyasal olarak bürokratik merkeziyetçiliğe karşı, yerinden yönetim ilkesini benimsemektedir. İkinci olarak, kendisini halka dayandırmakta ve halkın gerçek temsilcisi olarak konumlandırılmaktadır. Üçüncüsü de, “cephe topluma sunulan yenilikleri engellemek için, İslam dinini, son derece etkili bir silah olarak kullanmıştır.” “Böylece kendisini İslam dininin koruyucusu, Osmanlı-İslam geleneğinin taşıyıcısı olarak görmüştür.” Kongar’a göre bu cephenin siyasal kaderi, devletçi-seçkinci cepheye karşı sürekli ayaklanmak ve sonrasında sürekli ezilmek arasında gidip gelen bir süreçte şekillenmektedir (Kongar, 1976: 133).

Kongar cephelerin bu ayırt edici özelliklerinin yanı sıra, her iki cephede ortak olarak bulunan bir takım özelliklere de işaret etmektedir. Kongar’a göre öncelikle her iki cephe de tutarlı bir ideolojiden yoksundur. Yine sağlam bir ekonomik yaklaşımları da mevcut değildir. Ayrıca her iki cephe kapsadıkları gruplar bakımından tutarlılık taşımamaktadır. Her iki cephe içerisinde de birbiriyle çatışan gruplar vardır. Diğer taraftan bu cephelerin ideolojik duruşlarıyla, ortaya çıkan yeni toplumsal-iktisadi sınıflara karşı tutumları ve bunlarla ilişkileri tutarlı bir gelişim seyri izlememektedir. Son olarak her iki cephe de birbirine karşı şiddet kullanma eğilimindedir (Kongar, 1976: 133-134).

Kongar cephelerin karakteristik özellikleriyle ilgili ortaya koyduğu bu teorik çerçevenin ardından, cephenin tarihsel sosyolojisiyle ilgili tespitlerde bulunur. Kongar’a göre Genç Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki Osmanlı döneminde devletçi-seçkinci cepheyi oluşturan siyasal hareket ve oluşumlardır. Gelenekçi-liberal cephenin oluşum sürecinde 1908’i dönüm noktası olarak veren Kongar, bu dönemde ortaya çıkan Ahrar Fırkası ve sonrasında Hürriyet ve İtilaf fırkasını gelenekçi-liberal cephenin ilk temsilcileri olarak işaretler (Kongar, 1976: 134-137).

Kongar için erken Cumhuriyet döneminde ise Cumhuriyet Halk Partisi, modernleşme sürecini taşıyan devletçi seçkin cephelyi temsil etmektedir. Kongar'a göre bu dönemde Atatürk tarafından ve *Atatürk devrimleri*yle güdümlenen devletçi seçkin cephe, sahiplendiği ideolojiden hareketle feodal-Asyatik nitelikli, dışa bağımlı, dini geleneksel temelli merkezi imparatorluk yapısını, çağdaş toplum ve devlet yapısına taşımıştır. Kongar'a göre bu devrimler köken itibariyle siyasal, hukuksal ve ideolojik olarak başlamış, sonunda toplumsal ve ekonomik yapı değişimine yol açmıştır. Başka bir ifadeyle bir üst yapı eylemi olarak başlayan Atatürk devrimleri, sonuç itibariyle, üst yapı güdümleri sonucu alt yapı devrimiyle noktalanmıştır. Bu çerçevede üst yapı düzeyinde toplumsal – siyasal güç dağılımı dini geleneksel nitelikten, çağdaş ve laik bir niteliğe bürünürken; alt yapı düzeyinde ise feodal-Asyatik karışımı ekonomi yapısından kapitalizme geçilmiştir. Ancak bu değişim süreci doğal toplumsal ve ekonomik gelişmelerin / dinamiklerin (alt yapının) öncülüğünde değil, siyasal kültürel devrimlerin (üst yapının) yörüngesinde gerçekleşmiştir (Kongar, 1976: 106, 109-116, 125-126; Kongar, 2013: 17-19). Dolayısıyla Avrupa'da burjuvazinin taşıyıcılığında kapitalizmin kurumsallaşmasından (alt yapıdan) başlayarak, kültürel-ideolojik sekülerleşmeye (üst yapıya) uzanan modernite süreci, erken Cumhuriyet Türkiye'sinde devletçi seçkin cephenin önderliğinde üst yapıdan (kültürden, ideolojiden) alt yapıya (ekonomiye) uzanan ters yönde bir seyir izlemiştir.

Kongar'a göre Cumhuriyet döneminde gelenekçi liberal cepheyi oluşturan güçlü bir siyasal hareket olarak Demokrat Parti (DP), işte bu alt yapı etrafında kapitalist sınıfın belirmesiyle, ülke şartlarında bir *burjuva devrimi* olarak ortaya çıkmış ve iktidarı ele geçirmiştir. Dolayısıyla DP ve iktidarı, gelişen kapitalist ticaret burjuvazisi ile kapitalistleşen toprak ağaları arasındaki bir ittifakı yansıtmaktadır. Kongar için DP ve çok partili hayata geçiş, ülkede devletçi seçkin cephenin inisiyatifleriyle alt yapı olarak kapitalizmin şekillenmesinin ardından yine devletçi seçkin çizginin kontrolünde ülkede demokrasinin yerleştirilmesini, demokrasi aşamasına geçişi ifade etmektedir (Kongar, 1976: 152-159).

Kongar'a göre gelenekçi liberal cepheyi temsil eden ve 1950-1960 arasındaki on yılda iktidarı elinde bulunduran DP, sivil – askeri bürokrasi ve aydınlara karşı olumsuz, gerilimli ve sert bir politika izlemiştir; kimi Atatürk

devrimlerine karşı da olumsuz bir tutum sergilemiştir. Bu politik tutumun şekillenmesinde, bir taraftan bürokrasi ve aydınların devletçi seçkinci çizgi içerisinde *halka rağmen halk için* yaklaşımıyla devleti ve Cumhuriyet devrimlerini sahiplenmesi, diğer tarafta da DP'nin halktan başka egemenlik kaynağı tanımaması belirleyici bir rol oynamıştır. Ayrıca bir iktidar partisi olarak DP'nin Cumhuriyet tarihinde ilk kez halkla, özellikle de köylü kesimiyle bütünleşmesi de söz konusu politik tutumu pekiştirmiştir (Kongar, 1976: 159-163).

Kongar, 27 Mayıs 1960 askeri darbesini, gelenekçi liberal cephe ile devletçi seçkince cephe arasındaki on yıllık iktidar mücadelesinin, ikinciler lehine sonuçlandırılması olarak değerlendirir. 1961 Anayasasını ise devletçi seçkincilerin, rejimi korumak üzere yeni devlet yapısını, “çoğunluğun baskısına karşı güvence” oluşturacak *yeni kurumlarla yeniden dizeyn* etmesi olarak okur. Kongar'a göre bu anayasa aynı zamanda ordunun öncülüğünde devletçi seçkinci cephenin siyasal düzeni ve *gerici-dinci oluşumları* denetim altına almasını ifade eder. Kongar 1965 Adalet Partisi (AP) iktidarını ise, devletçi seçkincilerin devleti kurumsal olarak yeniden dizayn ettikten sonra, iktidarı bir kez daha gelenekçi-liberallere teslim etmesi olarak görür (Kongar 1976: 164-175, 179-180, 182-183).

Kongar, iki cephenin 1970'ler Türkiye' sindeki durumunu bir çalkantı ve çözülme süreci bağlamında ele almaktadır. Kongar'a göre altmışların sonu ve yetmişlerin başında solun ve işçi sınıfının yükselişi, sonrasında askeri cenahtan gelen 1971 muhtırasını izleyen süreçte devletçi seçkinci çevrede bir çalkantı ve ayrışma yaşanmış, bu cephenin bir kısmı sol görüşleri benimsemeye başlamış ve sol kanada geçmiştir. Devletçi-seçkinci kimi çevreler, devrimci düşüncelerin uygulanması için halk desteğinin gerektiği kabulüyle sol düşünceyi (Türkiye İşçi Partisi) desteklemeye başlamıştır. Yine devletçi seçkinci cephenin içindeki bir grup, baskıcı sola (Yön-Devrim grubu) kaymıştır. Ayrıca *devletçi-seçkinci* yaklaşım Ecevit'in CHP'sinde yerini sol düşünceye (ortanın solu) ve *halkçılığa* bırakmıştır. Muhtıra sonrası dönemde Ecevit'in CHP'si devletçi-seçkinci yaklaşımı yadsıdığı için ordunun tepeden inmece tutumuyla işbirliğine girmemiştir. Öte taraftan Kongar'a göre, gelenekçi-liberaller, yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasal değişmeler sonucu 1970'ler Türkiye'sindeki pozisyonlarını ve politikalarını belirlemekte zorlanmışlar; geniş halk desteğini yitirmişler, siyasal iktidara ulaşabilmek için yeni yöntem

arayışlarına girmişler ve bu arayış içerisinde sağ, *devletçi-seçkincilere* yaklaşmışlardır. Bu süreçte ayrıca gelenekçi liberal cephe içerisinde ayrışmalar da yaşanmıştır. Kongar'a göre AP, büyük burjuvazinin denetiminde olan sosyo-ekonomik yapının savunuculuğuna yönelmiş, Milli Selamet Partisi, “gerici-dinciler” ve Anadolu sermayesinin savunucusu olarak örgütlenmiştir (Kongar, 1976: 183-186, 188-189, 194-196, 202, 211).

Kongar'a göre 1973 seçimleri Türkiye’de siyasal yaşam açısından, onu yönlendiren iki siyasal cephe (devletçi-seçkinci cephe ve gelenekçi-liberal cephe) açısından ve dolayısıyla bu iki cepheye dayalı olarak siyasal hayatı açıklayan kavramsal model açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Zira 1973 seçimleriyle başlayan süreçte Türkiye’de toplumsal yapı yenilenmiş, içinde sınıf rekabetinin belirgin olduğu *sınıflı topluma* geçilmiştir. Sınıflı topluma geçilmesiyle birlikte, devletçi seçkinci cephe de Türkiye siyasetindeki tarihsel misyonunu tamamlamıştır. Sonuçta sınıflı toplumla birlikte artık sadece burjuvazi değil, onun karşıtı olan işçi sınıfı da Türkiye’de önemli bir ekonomik, toplumsal ve siyasal bir güç haline gelmiştir. Bu dönüşüm etrafında toplumsal yapı ve siyasal hayatı yönlendiren dinamikler, öncelikler, fay hatları değişmiş; siyaseti yönlendiren ana siyasal cephelerden devletçi seçkinci cephe dağılmıştır. Bu bağlamda Türkiye siyasal hayatında devletçi-seçkinciler ve gelenekçi-liberaller arasındaki tarihsel karşıtlık sona ermiş; bu karşıtlık, toplumun içindeki belli kesimler tarafından desteklenen anlamlı bir *sağ kanat – sol kanat* ayrımına dönüşmüştür (Kongar 1976: 180, 216-217).

Kongar'a göre 1973 seçimlerinden sonra, Türkiye’de kültürel bütünleşme sağlanmış, kültürel anlamda devlet-toplum yabancılaşması, “halk kültürü ile batılılaşma yolundaki güdülemeler arasındaki karşıtlık” ortadan kalkmış, artık sınıfsal çıkarların egemen olduğu bir siyasal süreç başlamıştır. Kongar için bu sınıflı toplum ve sınıfsal çıkar çatışmaları, esas itibariyle Atatürk devrimlerinin amaçladığı çağdaş toplum modelinin temel göstergesidir. Sonuçta bu çağdaş sınıfsal toplum yapısı, yeni dönem siyaset düzlemindeki pek çok siyasal ve ideolojik yapılanmaların, gelişmelerin belirleyicisi olacaktır (Kongar: 1976: 218-219).

Özetle, Kongar'a göre Türkiye’de siyaset uzun yıllar, ülkeyi kültürel ve ekonomik olarak modernleştirmek isteyen devletçi seçkinci cephe ile buna tepki

gösteren, geleneksel dünyaya bağlı gelenekçi liberal cephe arasındaki karşıtlık etrafında şekillenmiştir. Ancak 1970'lerin başı itibariyle devletçi seçkin cephenin politikaları etrafında Türkiye kapitalizme, sınıflı topluma geçmiş, modern bir toplum haline gelmiştir. Ülkenin 1970'lerde kapitalizme ve sınıflı topluma geçişiyle birlikte, devletçi seçkin cephe dağılma sürecine girmiş; devletçi seçkin cephe ile gelenekçi liberal cephe arasındaki klasik karşıtlığın siyaseti yönlendiren etkisi sona ermiştir.

Görüldüğü üzere Küçükömer ve Kongar'ın temsil ettiği ekonomi politik temelli modeller genel olarak Türkiye'deki toplumsal ve siyasal hayatı, ekonomi ve üretim ilişkileri eksenli olarak analiz etmekte, zihinsel kökenleri itibariyle Marksist düşünce geleneğine yaslanmaktadır. Söz konusu modellere göre siyaset esas olarak üretim ilişkilerinin ve toplumsal sınıf mücadelesinin bir uzantısı olarak biçimlenmektedir. Başka bir ifadeyle siyaset, üretim araçlarının mülkiyeti etrafında gerçekleşen sınıflar arası bir iktidar mücadelesidir. Tarihsel olarak "*sınıflı topluma geçememiş* Cumhuriyet Türkiye'si özelinden bakıldığında ise siyaset, üretim ilişkileri ve üretim araçları üzerinde belirleyici olan devlet otoritesinin pratikleri etrafında şekillenmektedir. Devlet, üretim güçlerinin ve sınıf ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda sergilediği yaklaşım doğrultusunda hem sivil toplum alanı hem de siyaset kurumları ve siyasal normlar üzerinde tanımlayıcı bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de ekonomiden başlayarak toplumsal ve siyasal alanın biçimlenişinde devletin bürokratik otoritesi özerk ve egemen bir özne olarak öne çıkmaktadır.

1.3. KLASİK DİKOTOMİK MODELLER ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME: MODELLERİN ORTAK VADİSİ

Çalışmada buraya kadar teorik arka planları, temel tez ve argümanları, siyaseti kavramsallaştırma biçimleri ele alınan klasik dikotomik kavramsal modeller için şu nokta rahatlıkla ifade edilebilir: Dikotomik kavramsal modeller, genel olarak farklı sorunsallar, farklı yaklaşımlar, farklı kavramsallaştırmalar, değişik düşünsel pozisyonlar üzerinden geliştirilmiş ve inşa edilmiştir. Peki farklı sorunsal ve değişik kavram araçlarından hareket eden ve farklı analiz hatlarından geçerek farklı final

noktalarına varan söz konusu modeller arasında *ortak bir düşünce hattı*, ortak bir *mantıksal kod* tespit edilebilir mi? İşte bu noktada, dikotomik modellerin kavramsal ve teorik kurguları incelendiğinde, sahip oldukları bütün farklılıkların arasında, modellerin hepsini yatay olarak kat eden ortak düşünce hatlarının, ortak mantıksal kodların varlığından söz etmek mümkündür. Buradan hareketle dikotomik kavramsal modellerin genel olarak dört ortak nokta, dört temel özellik, dört ortak düşünce hattı üzerinde şekillendikleri tespitinde bulunulabilir.

İlk olarak Türkiye siyasetini açıklamak üzere önerilen dikotomik kavramsal modellerin, sosyal bilimler alanında özellikle 20. Yüzyılın ilk üç çeyreğinde öne çıkan teori ve yaklaşımlardan etkilendiği, izler taşıdığı ve teorik-kavramsal olarak bu hakim perspektifler içerisinde şekillendiği söylenebilir. Bu bağlamda genel olarak Şerif Mardin'in merkez çevre modelinin yapısal işlevselci yaklaşım, Metin Heper'in devlet egemen modelinin kurumsalcı perspektif, İdris Küçükömer'in Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe ve Emre Kongar'ın devletçi seçkinci – gelenekçi liberal cephe modellerininse Marksist düşünce etrafında formasyon kazandığını söylemek mümkündür.

Sosyal bilimler alanında öne çıkan bu üç yaklaşımın genel olarak, sosyo-kültürel (yapısal işlevselcilik), ekonomik (Marksist gelenek) veya siyasal (kurumsalcılık) bir referans noktasına yaslandığı ve son kertede merkez / devlet eksenli bir bütünleşme çerçevesine dayandığı ifade edilebilir. Siyasi temsil, iktidar ilişkileri ve sosyal eylem konusunda *yapı, kurum, sınıf, devlet* gibi total, tek boyutlu kavramlara dayalı, *nesne insan, edilgen, belirlenmiş birey* olarak özetlenebilecek bir modeli savundukları söylenebilir. Toplumdaki çeşitli çatışma unsurlarına, farklı statü-kimlik gruplarına, iktidar ilişkilerinin çok yönlülüğüne, toplumdaki çok yönlü tahakküm biçimlerine yeterince yer vermedikleri belirtilebilir. Toplumu kurulu düzen / yapı, yerleşik normlar – kurumlar ve verili / hakim otorite üzerinden tek boyutlu olarak okudukları görülür (Arlı, 2006: 101-102; Bottomore, 2002: 129-136; Poloma, 2007: 47-66; Yalman, 2013).

Başka bir ifadeyle, özellikle 1950'ler -1970'ler tarihsel bandına hakim olan yapısal işlevselcilik ve Marksist düşünce, toplumsal ve siyasal gerçekliği *yapı – özne, makro – mikro bakış* düalizmi etrafında ve *yapı, makro* tarafına öncelik vererek ele almaktadır. Dolayısıyla bu iki yaklaşıma göre toplumsal ve siyasal gerçeklik *yapısal,*

makro konular, hatlar, ilişkiler, gruplar, kavramlar ve cepheler etrafında biçimlenmektedir. Küçük ölçekli, mikro eylemsellikler, faillikler, oluşumlar, ilişkiler, alt gruplar ve bireysel / tikel etkinlikler toplumsal – siyasal gerçeklik açısından bir belirleyicilik taşımaz. Bu mikro, alt, tikel ve küçük ölçekli dinamikler, kendi başlarına çok fazla dikkate alınmaz; ancak yapısal, makro kulvarlar, oluşumlar, bütünsellikler, kurumsallıklar, kalıpsal roller içerisinde bir anlam ifade eder. Dahası bu mikro, küçük, alt gruplar, kompleks ilişkiler, tikel eylemsellikler bir *yapı, sistem kavrayışı veya üretim ilişkileri* etrafında ve *uyum ya da emek süreçleri* içerisinde analiz edilir. Sonuç itibarıyla toplumsal ve siyasal analizler dar, düalist bir alana hapsedilmekte; toplumun ve siyasetin kompleks, çok renkli, çok boyutlu doğası, yapısal ve makro bakışlar içerisinde yadsınmaktadır (Layder, 2006: 17-73).

Aynı şekilde 1980’lerde yükselen devlet merkezli – kurumsalcı yaklaşımın da özellikle devlet – toplum düalizmi üzerinden ve devlet eksenli, yapısal, makro bir perspektifi benimsediği görülür. Kurumsalcı yaklaşım bu perspektif bağlamında toplumsal, ekonomik ilişkileri, oluşumları, bireysel, tikel etkinlikleri, çıkarları, çok yönlü ve çok boyutlu sosyo-ekonomik iktidar ilişkilerini devlet merkezli ve devlet öncelikli olarak ele almaktadır. Dolayısıyla burada devlet tüm bu tikelliklerin, çeşitliliklerin, çok boyutlu oluşumların, farklı çıkarların ortasında yapısal bir mekanizma olarak konumlanmaktadır. Devlet, çeşitli sosyal grup ve sınıfın çıkar ve taleplerinden bağımsız olarak kamu politikaları formüle eden, uygulayan, rasyonel bir aktör olarak kavranmaktadır. Bu kavrayış etrafında *devletin özerkliği, egemenliği, sosyo ekonomik yapıyla ilişkisi* ve bu ilişkiyi *kendi özerk politikaları* etrafında *yönetme kapasitesi* analiz edilmektedir (Skocpol, 1985: 9-28).

Bu bağlamda gerek yapısal işlevselciliğin önde gelen ismi Parsons, gerek Marksist literatürün kurucu ismi Marx, gerekse kurumsalcı teorinin önemli isimlerinden Skocpol’un birbirine benzer şekilde düalist bir toplumsal ve siyasal gerçeklik modelini benimsediğini; yapısal ve makro nitelikli oluşumlar üzerinden hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Bu isimler için yapısal ve makro nitelik taşıyan en üst oluşumlarınsa sistem, devlet, siyasal iktidar ve onu elinde tutan iktidar seçkinleri olarak adlandırılabilir. Bu haliyle yapısal işlevselcilik, Marksist düşünce ve kurumsalcı yaklaşımın temelinde *yapı, sınıf ve devlet* eksenli, makro nitelikli bir siyasal analize yaslandığını ifade etmek

mümkündür.²⁸ Dolayısıyla aralarındaki tüm siyasi, kavramsal ve metodolojik farklılıklara rağmen, bu üç yaklaşımın da ortak noktası, toplum yapısının, siyasal aygıtların, alt birimleri, mikro ilişkileri nasıl etkiledikleri; bütünün parçayı, makro yapıların mikro birimleri nasıl biçimlendirdiği, kısacası *devletin, merkezi iktidar kurumlarının, merkezi değerler sisteminin* toplumsal ilişkileri nasıl yeniden ürettiği meselesidir (Açıkel, 2006: 31). İşte modern sosyal bilimlerdeki söz konusu üç yaklaşıma hakim olan bu teorik karakteristiğin, ana hatları itibarıyla, gerek Mardin, gerek Heper, gerek Küçükömer, gerekse Kongar'ın kavramsal modellerinde de belirgin bir şekilde öne çıktığı söylenebilir.

İkinci ortak özellik, Türkiye siyasetini çözümlenmek üzere önerilen klasik dikotomik kavramsal modeller, iktidarı, iktidar yapılarını ve iktidar ilişkilerini sabit, tek boyutlu, yeknesak, monolitik, türdeş yapılar arasında ikili karşıtlıklar şeklinde ve dolayısıyla düalist bir yaklaşımla ele almaktadır. Başka bir ifadeyle dikotomik modeller, *düalist bir iktidar olgusuna* ve *düalist bir iktidar kavrayışına* dayanmaktadır. Bu bağlamda söz konusu modeller, *güçlü devlet formasyonu – zayıf, dağınık toplum* düalitesine yaslanmaktadır. Söz konusu kavramsal modeller, toplumsal iktidarın ve iktidar mücadelesinin çok merkezli, çok taraflı, çok katmanlı niteliğini analiz yapılarında geri plana, tali bir konuma yerleştirir. Siyaseti bir tarafta *özerk, egemen ve bürokratik bir devlet merkezi* diğer tarafta *zayıf ve dağınık toplumdaki* oluşmuş iki cephe arasındaki ilişki üzerinden açıklamaktadır. Bu kavramsal modeller, siyasal alanda birden fazla iktidar ya da muhalefet biçiminin / grubunun yan yana veya birbirine karşı var olabileceği durumları, analiz çerçevelerinde ikincil ve dolaylı bir noktaya konumlandırır. Siyasi aktörlerin kendi içlerinde farklılıklar taşıyabileceği, farklı gruplardan, çeşitli kurumsal yapılardan oluşabileceği; bu farklı grup ve yapıların kendi öncelikleri etrafında grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkilerine dahil olabileceği; iç çatışma ve bölünmeler, yeni eklemlenmeler yaşayabileceğine ilişkin hususlar analiz süreçlerinde kurucu bir yer tutmaz. Aksine gerek toplum düzeyinde gerekse siyaset düzleminde mevcut kimlikli yapıları ve

²⁸ Parsons'a göre toplumun çıkarlarını ve bireylerin karşısında kurumsallaşmış otorite ve iktidarı temsil eden devlet, toplumun tüm alanlarındaki ekonomik, eğitimsel, hukuki, dinsel kurumları koordine eden merkezi aktördür. Marx içinse ekonomiye hakim sınıfın sınıfsal çıkarlarını temsil eden kapitalist devlet, toplumsal, kültürel, siyasal kurumları inşa ve kontrol eden ana aktördür. Kurumsalcı teorisyenlere göre ise devlet, toplumsal ve ekonomik ilişkilerden özerk, egemen, dolayısıyla toplumu yönlendiren merkezi aktördür (Berberoğlu, 2009: 20-23, 121-122, 156-159).

bunlar arasındaki iktidar ilişkilerini ikili karşıtlıklara dayalı düalist / kategorik yaklaşımlarla kavramsallaştırır. Bu dikotomik yaklaşımlar etrafında siyaset son kertede toplumun kurucu değerlerine yabancılaşmış merkezi bürokrasi / entelijensiya ve muhafazakar halk cephesi arasında gerçekleşen bir iktidar mücadelesi olarak biçimlenir. Siyaset farklı iktidar türlerini ve farklı sosyal gerçeklikleri deneyimleyen, farklı kimliksel niteliklere sahip çeşitli toplumsal kesimler, sosyal katmanlar arasındaki çok yönlü karmaşık ilişkiden değil, *güçlü ve egemen devlet – zayıf ve dağınık toplum* katmanları arasındaki düalist ilişkiden türetilir (Açıkel, 2006: 47-49, 58; Gönenç, 2006: 131-132).

Üçüncü ortak nokta, Türkiye siyasetini analiz etmek üzere geliştirilen dikotomik kavramsal modeller, esas itibariyle devlet, bürokrasi merkezli modellerdir. Şerif Mardin'in merkez çevre modeli, Metin Heper'in devlet egemen modeli, İdris Küçükömer'in Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe ve Emre Kongar'ın devletçi seçkinci – gelenekçi liberal cephe modelleri genel itibariyle bürokrasi eksenli modellerdir. Mardin'in merkezi, Heper'in ılımlı aşkın devleti, Küçükömer'in Batıcı laik cephesi, Kongar'ın devletçi seçkinci cephesi bürokrasiyi ifade eder, bürokrasi ile özdeşdir. Dolayısıyla bu modeller için siyaset, bürokrasi merkezli olarak kurulur; siyasetin ve siyasal sistemin ağırlık noktası bürokrasi etrafında tanımlanır; esas itibariyle siyaset bir merkezi bürokrasi pratiği, *bir güçlü devlet geleneği* olarak şekillenir. Bu modeller içerisinde bürokrasi, toplumun ve siyasetin üretiminde tarihin bir tür *özerk öznesi, özerk inisiyatif alanı, özerk kurumsal aktörü, özerk kültürel odağı* olarak öne çıkar ve kavramsallaştırılır. Devletin, siyasal rejimin ve siyaset sahnesinin asıl sahibi olarak konumlanan bu özerk aktör, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamın kritik noktalarında, kırmızı hat tayinlerinde devlet adına belirleyici unsur olarak öne çıkar. İktidar ilişkilerinin ana aktörü ve resmi – ulusal politikaların nihai karar – onay mercii olarak konumlanır. Ulusal kimlik, ulusal kültür ve ulusal ekonominin resmi belirleyicisi, tanımlayıcısı olarak yer tutar. Kavramsal modeller içerisindeki bu bürokrasi vurgusunda, uzun Cumhuriyet tarihi boyunca tarihsel ve anayasal olarak Türkiye'de siyasal sistemin, devlet mekanizmasının bürokrasi eksenli olarak kurgulanmış ve inşa edilmiş olmasının belirleyici bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür (Açıkel, 2006: 42; Kahraman, 2008: 116).

Dördüncü ve son ortak özellik, Türkiye siyaseti için geliştirilen dikotomik kavramsal modeller, genel olarak Osmanlı – Cumhuriyet tarihinin modernleşme serüvenine ve bu bağlamda sekülerleşme, kapitalistleşme deneyimine odaklanır. Ele aldıkları ana sorun modernleşmedir. Ulus-devlet formasyonu, ulusal entegrasyon, kültürel bütünleşme, iktidar ilişkileri, merkezileşme sorunsalı söz konusu modellerin modernleşme süreci bağlamında yoğunlaştıkları ana temaları oluşturur. Siyaset alanında tartışılan söz konusu tüm meseleler için temel parametre modernleşmedir. Dolayısıyla bu kavramsal modeller içerisinde siyaset, açıkça modernleşme süreci, batılılaşma programı ve inkılap politikaları üzerinden tanımlanırken, siyasi aktörler ve cepheler de modernleşme serüveni ve inkılap politikaları karşısındaki pozisyonlar, tavırlar üzerinden tanımlanmaktadır. Siyasetin fay hatlarını belirleyen temel dinamik modernleşme serüvenidir. Siyaset bu serüven içerisinde ortaya çıkan, pozisyon alan devlet seçkinleri ile halk kitlesi arasındaki dikotomik iktidar ilişkisi olarak analiz edilir. Daha başka bir ifadeyle, klasik dikotomik modeller içerisinde siyaset, genel olarak modernleşme ve batılılaşma politikalarını, devlet otoritesine dayanak halka rağmen ve yukardan uygulamaya yönelen devlet bürokrasisi ile kendi geleneksel, yerel değerleri etrafında batılılaşma politikalarına uyum göstermeyen muhafazakar halk kitlesi arasındaki düalist ilişki üzerinden üretilir. Sonuçta Türkiye siyasal hayatı, modernleşme sürecinin tanımladığı sosyal, kültürel ve ekonomik fay hatları üzerinden analiz edilir (Kahraman, 2008: 117).

1.4. KAVRAMSAL VE METODOLOJİK ÇERÇEVE

1.4.1. Türkiye’de Siyasal Hayatın Değişimi: Çoklu Bir Perspektife

Doğru

Türkiye açısından 1990’lardan 2000’li yıllara uzanan tarihsel dönemin, modern toplumun aynı dönemde küreselleşme bağlamında muhatap olduğu dinamikler etrafında içerik kazandığı söylenebilir. Bu dönemde Türkiye, önce sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve ardından siyasal alanda bir değişim, dönüşüm ve geçiş sürecine tanıklık eder. Bu değişim ve geçiş döneminde ekonomik ilişkiler, sosyo-kültürel yapılar, siyasi-sistemsal mekanizmalar ve devlet-toplum-siyaset ilişkileri

düzeyinde yerleşik kalıpların, mevcut kurumların çözüldüğü ve bir dönüşüm sürecine girildiği görülür. Kurumsal yapıların yıpranıp yerine yenilerinin getirilmeye / kurulmaya çalışıldığı bu dönemde bir yandan ülkede uzun yıllar siyasetin ağırlık merkezinde duran bürokratik yapı çözümlenerek ekonomi, toplum ve siyaset üzerindeki belirleyici rolünü kaybeder. Diğer taraftan da toplumsal olan yani toplum içerisindeki farklı sosyal gruplar, siyasi birer aktöre dönüşerek bu gruplar ve onları temsil eden siyasetçiler siyaset alanında tayin edici bir konum edinir. Dolayısıyla siyaset sahnesinde aktörel oluşumlar ve sosyo-politik gruplar kurucu, inşa edici, belirleyici bir rol üstlenir.

İşte bu gelişmeler bir yandan esas itibariyle bürokrasi – siyasetçi karşıtlığına dayalı ve *yapı temelli* dikotomik kavramsal modellerin altını boşaltırken öbür yandan yaşanan sosyo-politik dönüşümleri anlamlandıracak, açıklayacak *aktör temelli* yeni kavramsal modeller için çoğul, çoklu, sosyal gruplara dayalı teorik yaklaşımları öne çıkarmıştır. Bu bağlamda bu tez çalışmasında, söz konusu geçiş dönemi ve sonrasına dair kavramsal analiz ve açıklamalar için *çoğulcu grup yaklaşımı* temel çıkış noktası olarak kullanılacaktır. Çoğulcu grup yaklaşımının Türkiye’de siyasal ilişkileri her yönüyle açıkladığı söylenemez. Ancak bu çalışmada, söz konusu yaklaşımın çok aktörlü niteliği ve çoklu analiz çeçevesi Türkiye siyasetine uyarlanacaktır.

Tezin bu kısmında Türkiye’de siyasi dönüşüm ve sonrasındaki yeni durumu çoklu bir yaklaşımla açıklama imkanı sunan alternatif bir kavramsal çerçeve için sosyal grup yaklaşımının teorik önerme ve argümanları ele alınacaktır. Ardından tezin ikinci bölümünde dikotomik kavramsal modellerin altını boşaltan ve çoklu perspektiflere imkan veren Türkiye siyasetindeki değişim ve dönüşüm alanları incelenecektir.

1.4.1.1. Çoğulcu Grup Teorileri

Çoğulcu grup teorileri, siyaset bilimi çalışmaları içerisinde genel olarak 1930’larda ortaya çıkan, 1950’lerde teorik çerçevesini kazanan *sosyal grup* temelli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre sosyal gruplar, yasama, yürütme, yargı ve siyasi partiler gibi siyasi kurumlar içerisinde politik faaliyetler yürüten, siyasetin *temel, kurucu unsurudur*. Toplumun ve devletin formel, kurumsal yapısının, yasal örgütlenmesinin ardında siyasal hayatı şekillendiren, inşa eden temel unsur sosyal

gruplar ve grup etkileşimleridir. Dolayısıyla grup yaklaşımı, kurumsalcı ve yapısalcı yaklaşıma karşı, sosyolojik ve aktörel bir yaklaşımı temsil eder. Çoğulcu grup yaklaşımı, özellikle 1980'lerde *piyasa* fikrinin ekonomi, toplum ve siyaset alanında popülarite kazanmasının ve aynı süreçte farklı toplumsal kesimlerin ulus-devlet yapısı içerisinde aktif bir aktör niteliği edinmesinin ardından siyaset bilimi literatüründe önemli bir saygınlık edinmiştir (Almond, 1983: 245-246; Jordan, 1994: 49).

Çoğulcu grup teorileri, siyaseti çoklu bir yaklaşımla, farklı aktörlerin, farklı toplumsal kesimlerin, çoklu katılımcıların davranış kalıpları, mücadelesi, ilişkisi, uyum ve çatışma süreçleri içerisinden analiz eder. Çoğulcu grup yaklaşımına göre demokratik siyasi sistemin ana aktörleri ya da yöneticileri, ortak çıkar, değer, ilgi ve amaçlar seti etrafında birleşen farklı sosyal gruplardır. Ayrıca siyasal iktidar da her şeyden önce grup bütünleşmesi ve ayrışmasının, gruplar arası mücadelenin, yakınlaşma ve uzaklaşmanın bir sonucudur. Bu yaklaşıma göre siyasi sistem içerisinde siyasal partiler bir tür “siyasi moleküller” olarak kabul edilirken, sosyal gruplar da “siyasetin atom parçacıkları” olarak görülür. Siyaset içerisindeki her şey, bu atom parçalarının analiz edilmesiyle açıklanabilir. Bireyler ya da siyasi partiler, siyasi sistemin gerçek birimleri değildir. Sistemin gerçek kurucu birimleri, sosyal çıkar / değer gruplarıdır. Bu durumda siyaset, farklı çıkar / değerler dünyasına dayanan ve değişik siyasal kaynaklara sahip sosyal gruplar arasındaki iktidar mücadelesinin bir yansıması olarak görülür. Sistem içerisindeki temel yönetim pratikleri, siyasi tutum ve davranışlar da sosyal grupların iktidar mücadelesi etrafında anlam kazanır. Ancak siyasetin sosyal grup eksenli olarak analiz edilmesi, bireysel farklılıkları, eğilimleri ve siyasal sistemin ya da devlet teşkilatının entegratif, kuşatıcı karakterini göz ardı etmeyi gerektirmez. Dolayısıyla, siyasal alanın grup davranışları etrafında çözümlenmesi, anayasacılık, sivil özgürlükler ve temsili sorumluluk gibi temel ilkeler içerisinde bir anlam taşır. (Bentley, 1935: 204, 209; Dahl, 1961: 5; Merriam, 1950: 16; Truman, 1993: 47-52; Alkan, 1998a: 32-34).

Çoğulcu grup teorisinin kurucu ismi Arthur Bentley ve onu izleyen David Truman'a göre siyasal alan, siyasal davranışlar ve yönetim süreçleri ancak *sosyo-politik gruplar* konteksti içerisinde ele alınabilir. Zira toplum da siyasal alan da bu sosyo-politik gruplardan oluşur. Toplum, farklı niteliklere sahip sosyo-politik

grupların belli bir ilişki düzeni, etkileşim düzeyi, denge ve istikrar noktası etrafında biçimlenen bir mozaiktir. Bu çerçevede gruplar, toplumdaki tüm boşlukları gevşek veya yoğun tonlarla dolduran dinamik oluşumlardır. Bu sosyo-politik gruplar “çıkar” konsepti etrafında şekillenir. Toplumsal alanda herhangi bir çıkar ve ilgi kavrayışı olmayan hiçbir grup yoktur. Çıkar ve grup, madalyonun iki ayrı yüzü gibi birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Grup süreçlerinin en temel doğası şudur: Çıkar grupları, kendi çıkar seyirleri etrafına serbest bir şekilde bir araya gelir, birleşir; çözülür, ayrışır; yeniden birleşir. Grup içi çıkar, öncelik, ilgi ortaklığı ve grup içi etkileşim dozu gruptaki entegrasyon / bütünleşme düzeyini ve grubun karakterini belirler. Grubun kaderi, grubun *denge / düzen ve kriz / karmaşa* arasındaki salınımı etrafında şekillenir. Dolayısıyla grup süreçleri oldukça dinamik, değişken bir nitelik taşır. İlişki ve etkileşim kalıplarının, ortak davranış formlarının, ilgi ve çıkar algılarının farklılaşmasına bağlı olarak zaman içerisinde grubun ortak karakteristiği değişim gösterebilir. Ayrıca her bir çıkar grubu, aynı zamanda sosyal bir olgudur. Yani bir çıkar grubu, toplumda diğer başka çıkar gruplarının varlığı dolayısıyla grup olarak tanımlanabilir; diğer çıkar gruplarıyla birlikte grup kimliği kazanır; diğer gruplarla olan ilişkisi içerisinde anlam taşır. Aynı şekilde siyasal alanda da birden fazla sosyal grup birbiriyle mücadele eder. Burada sosyal gruplar, yönetim mekanizması içerisindeki karar alma noktalarına farklı kanallardan girmeyi ve nüfuz etmeyi amaçlar. Dolayısıyla toplum dediğimiz şey, kendisini oluşturan gruplar kompleksinden ibarettir. Siyaset de bu çoklu grupların çıkar ve iktidar mücadelelerinin yansımalarını ifade eder. Bu haliyle sosyal gruplar, siyasal süreçlerin kalbini teşkil eder (Bentley, 1935: 200-222, 359; Truman, 1971: 26-39, 43-46, 65).

Diğer taraftan, siyaseti yine çoğulcu grup yaklaşımı etrafında ele alan Charles Merriam’a göre toplumsal alan farklı gruplar, fraksiyonlar arasında sürekli bir denge ve düzen arayışı ile şekillenir. Bu gruplar belli bir kültür, gelenek, semboller, çıkarlar bütünü, farklı renk ve tondaki ortaklıklar, fiziksel yakınlıklar ve benzerlikler gibi kaynaştırıcı, birleştirici unsurlar etrafında bütünleşir. Bu bağlamda sosyal gruplar etnik, dinsel, ekonomik, kültürel ve bölgesel olarak kategorize edilebilir. Bu grupların her biri kendi içerisinde pek çok küçük gruba, hatta “sonsuz” küçük parçalara ayrışma, bölünme olasılığı taşır. Modern devlet işte bu farklı gruplar arasında bütünleşmenin nasıl sağlanacağına ilişkin koca bir sorunla imtihan olur.

Başka bir ifadeyle modern devlet sosyal gruplar arasındaki sosyal çıkarlar sarkacının salınımı ve bu salınımın denge noktası, dengelenme formasyonu ile sürekli sınıdır. Bu bağlamda siyasal iktidar, toplumu oluşturan sosyal gruplar seti arasındaki ilişkinin dengelenmesi, düzenlenmesi ve bu gruplar arasında bir ortak yaşam tarzının, bir modus vivendi'nin oluşturulması üzerinden biçimlenir. (Merriam, 1950: 16-17, 21-24).

Bir diğer çoğulcu teorisyen Nelson Polsby'ye göre toplum, birbiriyle tam anlamıyla örtüşmeyen üyelerin, hayli farklı iktidar kaynaklarının, kararları etkilemek üzere kullanışlı pek çok tekniğin oluşturduğu yüzlerce küçük çıkar grupları spektrumundan meydana gelir. Böyle parçalı bir toplum yapısı, parçalı bir yönetim ve parçalı, kompleks bir karar alma mekanizmasına şekil verir. Bu bağlamda Polsby'nin ifade ettiği çoğulcu grup yaklaşımına göre her toplumu zorunlu ve mutlak olarak belli bir elit grup ya da gruplar setinin domine ettiği, hakimiyeti altına aldığı fikri kabul edilemez. Toplumlar karar verme şablonları ve süreçleri açısından parçalı, değişken bir karakter taşır; dolayısıyla toplumdaki güç / iktidar dağılımı da mutlak, sabit ve stabil değildir. İktidar, sosyo-politik sorun alanlarıyla bağlantılı olarak, sorun ölçekli olarak şekillenebilir. Sorunlar ise geçici ve uzun soluklu olabilir; ayrıca bu sorun alanları sosyal çıkar grupları arasında zaman bağımlı ittifak ve koalisyonlara zemin sağlar. Belirli bir zamanda bir toplumda oluşan gruplar arası koalisyon seti, toplumsal yapının sabit, mutlak ve zaman aşırı biçimi olarak kabul edilemez (Polsby, 1963: 113, 115-119).

Truman'a göre sosyal gruplar, toplum içerisinde enformel, kurumsallaşmamış, parçalı, formal organizasyona dönüşmemiş bir şekilde bulunabilirler. Etnik, dinsel, bölgesel, kültürel nitelikli bu tip gruplar, çıkar, ilgi, değer ve önceliklerini enformel, parçalı, kesik, dağınık bir şekilde ifade eder ve bir *potansiyel grup* niteliği taşır. Ortak inanç ve tutumlara sahip bireylerden oluşan ve toplumda geniş bir alanı kapsayan bu gevşek, enformel, parçalı zemin içerisinden formal bir organizasyona sahip, “kurumsallaşmış sosyal gruplar” ortaya çıkar. Kurumsallaşmış, formal bir organizasyona dönüşmüş sosyal gruplar, grup içi etkileşimin yoğunlaşmasını, ortak değer – söylem tortusunun oluşumunu, düzenli ve istikrarlı bir ilişkiler ağını, yetki ve sorumluluk dağılımını, politika – tavır geliştirme

konusunda belli bir yöntemin varlığını, ayrıca bir liderlik kadrosunun formasyonunu ifade eder (Truman, 1993: xxxi, 112-113; Alkan, 1998a: 33).

Truman'a göre sosyal grupların formel organizasyonu, her şeyden önce üyelerin grup içi karar alma süreçlerine farklı düzeylerde katılımına işaret eder. Bu durum doğal olarak grup içi liderlik olgusunu / kurumunu üretir. Ayrıca sosyal grupların formel organizasyonu grup içi taleplerin, mücadelelerin dengelenmesini gerektirir. Başka bir ifadeyle formel organizasyon süreci, grup içi fraksiyonların çeşitli beklenti ve taleplerini, grup içerisindeki güçlerine göre temsil etme, siyasal alana taşıma, yansıtma sorununu ortaya çıkarır. Dolayısıyla sosyal grup içerisinde liderlik kurumunu üreten en temel sorunlardan biri, heterojen karakterli sosyal grubun içerisindeki her ittifak parçasını ve onların taleplerini birleştirerek müzakere ve karar süreçlerine, siyaset sistemine taşımaktır. Bu bağlamda sosyal grupların kurumsal organizasyonu, hem liderlik yapısını güçlendirme hem de grubun birlik / bütünlüğünü sağlama, maksimize etme sorunu etrafında biçimlenir (Truman, 1993: 139-140,157, 160, 188-193). Sosyal grupların liderlik yapıları işte bu iki temel sorunla baş edebilmek üzere grup içi süreçlere ilişkin bazı siyasi teknik ve stratejiler kullanır. Öncelikle, liderlik kadrosu, grup ve grup politikalarıyla ilgili grup içi bilgi akışını, iletişim kanallarını kontrol etme, grup içi propaganda araçlarını etkin bir şekilde kullanma yolunu izler. Ayrıca grup içi disiplin süreçlerini ve mekanizmalarını işletir. Liderlik kadrosu, kendi yönetimindeki grup imkanlarını, grup içi bağlılığı, grup aidiyetini artırmak üzere kullanır. Bu bağlamda grup içi ya da grup dışı siyasi-idari konular için adaylık süreçlerini kontrol eder. Son olarak da grubun diğer gruplarla olan çatışma ve iktidar mücadelesi üzerinden, gruplar arası gerilim ve kutuplaşmayı artırarak; açık bir dış tehdit algısı üreterek iç bütünlüğü sağlama ve liderlik yapılanmasını güçlendirme stratejisi izleyebilir (Truman, 1993: 195-196, 199, 203, 207, 209).

Truman açısından liderlik, gruplar ve bireyler arası ilişkisel, etkileşimsel ve durumsal bir oluşumdur. İlişki ve etkileşim kalıpları farklılaştığında; grup içi ya da gruplar arası pozisyon, imkan ve konular değiştiğinde liderlik yapılanması da değişir (Truman, 1993: 189-190).

Bentley'e göre sosyal gruplar, liderlik yapıları ve kamuoyu süreçleri üzerinden yönetim / hükümet süreçlerine dahil olur. Sosyal çıkar grupları, öncelikle

grup içerisindeki liderlik süreçleri ve genel görüşler etrafında formasyon kazanır. Ayrıca yine liderlik yapıları ve kamuoyu etrafında siyasal alana dahil olur; siyasal davranışlarını sergiler. En geniş formuyla liderlik, diğer gruplara öncülük etmek amacıyla ayrılan “yine bir grup yapılanması”dır. Başka bir ifadeyle grubu yönlendirmek amacıyla geliştirilen grup içi bir dinamik, grup içi bir kurumsal olgudur. Bu bağlamda liderlik kişisel bir olgu olmanın ötesinde kurumsal bir karakter taşır. Başkanın parti yürütme kurulu içerisindeki, yürütme kurulu ve parti kongresinin parti içerisindeki ve partinin de, temsil ettiği temel sosyal gruplar arasındaki liderliği aynı liderlik olgusunu ifade eder. Burada siyasal parti bütün gücünü, temsil ettiği sosyal gruplardan alırken; yürütme kurulu ve kongre, gücünü siyasal partiden; başkan ise yürütme kurulu ve kongreden alır. Bir grubun bir başka grup ya da grup seti adına icra ettiği liderlik, temsil edilen grupların üyelerinin tamamına bağımlı ya da uyumlu değildir. Arada kim farklılıklar olabilir. Ancak belli bir noktada bu farklılıklar kimi ayrışmalara yol açabilir. Pek çok toplumsal çıkarı politik amaca dönüştüren ve sosyal grup ittifaklarıyla şekillenen siyasal partiler, güçlü bir liderlik grubu / kadrosu etrafında organize olur. Bu liderlik grubu, partinin temsil ettiği grupların temel çıkarlarını dikkate alır. Liderlik yapısı, belli özel çıkarları temsil etmenin yanı sıra, büyük çıkar grupları arasında, çatışan çıkarlar arasında bağlantı kurma, dengeyi sağlama işlevi, arabuluculuk rolü üstlenir. Burada grup içi çatışmaları dengeleyen ve kontrol eden bir arabulucu, bir hakem olarak davranır. Çatışan grupların dışında konumlanmış daha güçlü bir grup yapısından güç alan bir yönetici olarak rol üstlenir. Dolayısıyla çatışan gruplar arasındaki söz konusu düzenleme, sınırlandırma ve denge, çatışan alt grupların dışında duran daha güçlü, üst bir grup / kadro tarafından geliştirilir ve dikte edilir (Bentley, 1935: 223-235).

Diğer taraftan kamuoyu süreci de sosyal grupların siyasal süreçlere katılımına imkan sağlayan bir araçtır. Ancak ortada homojen, türdeş bir toplum ve sosyal alan bulunmadığından, bütün toplumu temsil eden, tüm toplum üyelerini yansıtan yekpare, oybirliği ile şekillenmiş, bütüncül bir kamuoyu da yoktur. Dolayısıyla kamuoyu denen şey, belli bir grubun ya da grup setinin kendi çıkar, hedef ve beklentilerinin ifadesidir. Ve bu haliyle bir grup olgusudur (Bentley, 1935: 223, 236-237, 240-244).

Çoğulcu grup yaklaşımına göre, sosyal grupların siyasal alana, yönetim mekanizmalarına ve karar noktalarına dahil olma, nüfuz etme süreçlerinde siyasi partilerin kritik bir rolü vardır. Dolayısıyla siyasi partiler, politik süreçlerin en önemli unsurlarından biridir. Ancak siyasi partiler de bir grup nosyonuna dayanır. Zira parti süreçleri, açıkça sosyal gruplar ve grup koşulları etrafında şekillenir; partiler politik süreçler içerisindeki anlam ve değerini, temsil ettiği temel sosyal gruplardan alır. Bu çerçevede siyasi partiler, farklı karakterdeki sosyal çıkar gruplarını temsil etmek üzere oluşturulan siyasi bir organizasyon, siyasi bir acenta, siyasi bir liderlik yapısı / liderlik kadrosudur. Bir siyasi parti bünyesindeki bazı çıkar gruplarını, diğerlerinden daha fazla temsil edebilir. Veya partinin, sosyal grupları aşan güçlü bir kimliği vardır ve bu sayede bünyesindeki grupların tamamını o güçlü kimlik etrafında domine edebilir. Aksine partinin üst kimliği zayıf olabilir ki, bu durumda bünyesindeki çıkar gruplarını kontrol etmekte ve yönlendirmekte zorlanabilir. Bu bağlamda, sosyal grupların yönetim süreçlerine ve siyasi sistem içerisindeki karar noktalarına erişim ve nüfuz kabiliyeti, siyasi partilerin yapısı ve bütünleşme formasyonlarıyla yakından ilgilidir. Dolayısıyla siyasi partiler ile sosyal gruplar arasında, siyasal alana nüfuz ve etki düzeyi açısından karşılıklı bir bağımlılık söz konusudur (Bentley, 1935: 402, 406, 410, 415, 417-418, 422, 376; Truman, 1993: 270-272, 325)

Çoğulcu grup yaklaşımı, toplumdaki siyasal yönetim yapısını, devlet teşkilatlanmasını, siyaset sistemini yine grup konsepti etrafında analiz eder. Bentley'e göre yönetim, en dar anlamıyla toplumdaki temel gruplar için yönetim işlevini icra eden ayrıştırılmış, temsili bir grubu ya da grup setini (bir organı – organlar bütünü) ifade eder. Başka bir ifadeyle yönetim, çıkar gruplarının kendi taleplerini ifade etme ve kendi çıkarlarını temin etme aracıdır. Dolayısıyla siyasal yönetim sosyal çıkar gruplarının birbirleriyle olan çıkar ve iktidar mücadelesi etrafında şekillenir. Siyasal yönetim bu mücadeleyi, ilişkiyi, rekabeti düzenlemek ve dengelemek üzere dizayn edilen bir mekanizma, kurumsal yapı ve süreçler yelpazesidir. Yönetim mekanizması ve yönetim süreçleri bu gruplar arası mücadele etrafında karakter kazanır. Bu haliyle bütün yönetim kurumlarının tarihsel kökenleri ve kurumsal formasyonları toplumsal gruplara ve bunların çıkar mücadelelerine dayanır (Bentley, 1935: 260-265, 307, 320, 343). Bu bağlamda siyasal yönetim, sivil toplumun içinden çıkan çok sayıda sosyal çıkar grubuna hizmet sunan ayrı

organlardan (yasama, yürütme, yargı) oluşur. Sosyal gruplar, yürütme / hükümet, yasama / parlamento aracılığıyla siyasal sistem içerisinde temsil edilmekte, taleplerini ifade etmekte, rekabet etmekte, engelleme ve tıkanıklıkları aşabilmekte, aynı zamanda dengelenmekte ve siyasete nüfuz edebilmektedir. Yönetimin bir organı / erki olarak yargı da aynı şekilde sosyal grupların taleplerine cevap üretmekte; yönetim içerisindeki temsil rolünü / karar yetkisini, sosyal grupları ve taleplerini dengelemek için kullanmaktadır. Yargı bu işlevini, bir tarafta yasama ve yürütme organı, diğer tarafta ise anayasal düzen / sözleşme arasındaki uyumu gözeten dengeleyici, denetleyici bir kurum olarak icra eder. Başka türlü söylenecek olursa, yargı erki, sosyal grupların etkili bir erişimde bulunabildikleri yürütme ve yasama erklerinin karar ve uygulamalarını anayasal düzlemde yeniden denetler. Böylece yasama ve yürütme üzerinden gerçekleşen sosyal gruplar arası iktidar ilişkilerini ve siyasal mücadeleyi, anayasal düzen çerçevesinde dengeleme ve düzenleme rolünü üstlenir. Bu açıdan bakıldığında, yargı, yönetim erkleri üzerindeki denetleme ve takdir yetkisini, siyasal iktidarla ilgili temel değişiklikleri ve bu değişikliklerin yasal formülasyonunu dengelemek ve düzenlemek üzere kullanır. Diğer taraftan, yargıçların seçimi ya da atanması süreçleri de sosyal grupların dolaylı olarak etki gösterdikleri bir süreçtir. Bu süreçte sosyal gruplar, bir adayın seçilmesi / atanması ya da seçilmemesi / atanmaması yönünde hükümeti ve parlamentoyu etkilemeye yönelik faaliyetlerde bulunurlar. Birbirleriyle rekabet ederler. Ancak yargının tarafsızlığı ilkesinden hareketle, çoğunlukla adayı açıktan destekleyici faaliyetlerden uzak durmaya çalışırlar. Yargıçların atanmasına yönelik bu süreç genel itibariyle partiler düzeyinde yürütülse de, süreci besleyen asıl unsur sosyal gruplar, kimlik ve çıkar temelli eğilimlerdir. Dolayısıyla genel olarak bakıldığında tüm kurumsal erkleriyle yönetim süreci, esas itibariyle bir grup sürecidir (Bentley, 1935: 345, 351, 353, 358, 364-369, 388, 393; Truman, 1993: 479-494).

Çoğulcu grup yaklaşımına göre, sosyal grupların siyasal yönetim içerisinde temsil, etki ve denge düzeyleri farklı şekillerde gerçekleşebilir. Başka bir deyişle sosyal gruplar, yönetim organları içerisinde farklı düzeylerde ve ağırlıklarda temsil edilebilir. Bu bağlamda siyasal yönetim (siyasal sistem) içerisinde bazı gruplar, güçlü örgütlenme düzeylerine, toplum içerisindeki yüksek statülerine bağlı olarak diğerlerinden daha yüksek bir etki ve temsil gücüne sahip olabilir; siyasal yönetimi

kurumsal olarak domine edebilir. Özellikle yürütme alanında hükümet, kendisini bazı güçlü gruplarla özdeşleştirerek ve güçlü bir sosyal gruba ya da grup setine yaslanarak, o grupların taleplerini yönetime daha fazla yansıtabilir. Veya büyük sosyal gruplar tarafından oluşturulan güçlü bir siyasi parti parlamentoda hakimiyet kurabilir. Başka bir ifadeyle modern bir propaganda, temsil ve yönetim aracı olarak bir siyasal parti, arkasındaki büyük sosyal grup koalisyonuna dayanarak, hükümet yetkisini elde edebilir yahut parlamentoda çoğunluğu temin edebilir. Bu şekilde arkasında büyük bir sosyal grup ittifakı bulunan siyasal parti yönetim süreçlerinde etkin bir nüfuz ve erişim gücü elde edebilir. Bu noktada temel sorun, siyasal yönetim aracılığıyla kullanılan fırsatların öteki gruplara da tanınma düzeyi ve öteki grupların kendilerini ifade etmelerinin güvence altına alınabilmesidir. Diğer taraftan siyasal yönetim (yönetim erkleri), toplumda bazı güçlü sosyal çıkar grupları olsa da bunların diğerlerini baskılayacak şekilde güçlenmesine müsaade etmeyecek şekilde düzenlenmiş olabilir. Veya yürütme alanında hükümet, pek çok farklı grubun taleplerini dikkate alan esnek bir politika izleyebilir. Bu durumda yönetim, genel olarak değişik sosyal grup taleplerini yansıtacak ve dengeleyecek şekilde hayli esnek bir yapıyla temeyyüz eder (Bentley, 1935: 307, 341, 345-346, 348, 353; Truman, 1993: 264-270, 325).

Bütün bu analizler üzerinden bakıldığında çoğulcu grup yaklaşımı açısından siyaset, toplumda belirli çıkarlar, değerler, kimlikler bütünü etrafında toparlanan, farklılaşan değişik sosyo-politik grupları; karmaşık, kompleks bir yönetim – devlet yapılanmasını ve yönetim pratikleri setini kapsar (Bentley, 1935: 228).

İşte siyaseti ve iktidar süreçlerini, grup davranışları ve grup ilişkileri temelli çözümlenmeye dayalı perspektifiyle çoğulcu grup yaklaşımının, Türkiye’de siyasetin çoklu ve sosyal grup eksenli analizi için hayli kuşatıcı bir metodolojik ve kavramsal çerçeve sunduğunu söylemek mümkündür. Sosyal grupları, siyaset süreçlerinin ana aktörü ve etkin öznesi olarak kabul eden ve bu bağlamda sistematik bir kavram setine sahip olan çoğulcu grup yaklaşımı, bu haliyle Türkiye siyasal hayatının grup davranışları, gruplar arası iktidar ilişkileri ve ittifak ağları etrafında analizine ve açıklanmasına imkan vermektedir. Bu çerçevede çoğulcu grup analizi, Türkiye’de özellikle sosyal grupların sivil toplum alanında bulunma ve örgütlenme tarzları; sosyal grupları tanımlayan kültürel, bölgesel, ekonomik kimlik hatları konusunda

analitik bir çözümlene kapasitesi taşımaktadır. Ayrıca çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye’de sosyal grupların siyasal alana katılım ve temsil süreçleri; bu noktada sosyal grupların liderlik yapılarıyla, siyasal partilerle etki – temsil ilişkileri; yine sosyal grupların siyasal sisteme, yönetim mekanizmalarına ve karar süreçlerine etki, temsil ve nüfuz kabiliyetleri açısından sistematik bir kavramsal perspektif sağlamaktadır. Diğer taraftan Türkiye siyasetinde siyasal bir özne olarak sosyal grupların, grup içi davranış formları, diğer gruplarla ittifak süreçleri; gruplar arası ittifak ağlarının kültürel karakteristiği; bu ittifak ağlarında değişim ve süreklilik gibi temel konular için son derece geniş ve zengin bir analiz çerçevesi sunduğu söylenebilir. Dolayısıyla çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye’de siyaseti ve devlet – toplum ilişkilerini *kültürel kimlik, sosyal grup ve çoklu iktidar* temelli alternatif okuma biçimleri açısından işlevsel bir nitelik taşımaktadır.

1.4.1.2. Robert A. Dahl: Siyasal Kaynaklar, Dağınmık Eşitsizlik ve Çoğulculuk

Çoğulcu grup yaklaşımının modern teorisyenleri arasında belki de en çok dikkati çeken isimlerden biri Robert A. Dahl’dır. Dahl teorisini, özellikle çoklu sosyal çıkar gruplarının olduğu bir siyaset sahnesinde, siyaset sisteminin tüm bu grupları kuşatacak şekilde rekabete açık, tarafsız, çoğulcu ve nötr bir şekilde inşa edilebilmesinin imkanlarına odaklanarak geliştirir. Bu bağlamda yönetim süreçlerini rekabetçi grupların mücadele alanı olarak değerlendiren Dahl’ın temel derdi, bu rekabet ortamının sürdürülmesini sağlayacak çoğulcu siyasal modelin geliştirilmesidir. Ve bunun için önerdiği kavram poliarsidir (Alkan, 2013: 19-20; Knuttila, 1992: 72-77).

Dahl’ın çoğulcu yaklaşımı siyasal kaynakların eşitsiz dağılımındaki formasyon üzerinde biçimlenir. Ona göre bir toplumda siyasal sistem, siyasal kaynakların (yüksek sosyal statü, ekonomik sermaye, eğitim, bilgi, sosyal meşruiyet, dini-toplumsal-ekonomik kurumlar üzerinde egemenlik, resmi memuriyet vs.) toplumsal dağılımı, bu dağılımın biçimi etrafında şekillenir. Dolayısıyla siyasal sistem içerisinde, karar alma mekanizmasını etkileme yapısı ve süreci de siyasal kaynakların dağılımı ile ilgilidir. Siyasal kaynakların dağılım biçimine göre belli bir hiyerarşik yapıya dayalı, kapalı karar alma süreçlerinin yaşandığı, elitist, oligarşik

sistemlerden söz edilebilir. Veya çoklu aktörlerin karar alma süreçlerini etkileyebildiği çoğulcu sistemlerden söz edilebilir (Dahl, 1961: 85-86, 227-228).

Eğer siyasal kaynaklar tamamen belli bir noktada yoğunlaşmışsa, belli bir toplumsal kesimin elinde toparlanmışsa ve “yoğunlaşmış eşitsiz bir dağılım” (cumulative inequalities) söz konusuysa, burada oligarşik bir siyasal sistem kendisini gösterir. Siyasal sistem birbirine kenetlenmiş belli bir yöneticiler kadrosu tarafından kontrol edilir. Diğer taraftan siyasal kaynaklar, toplumda, toplumun farklı kesimleri arasında eşitsiz bir şekilde dağılmışsa ve kaynaklar açısından “dağınık eşitsizlik” (dispersed inequalities) söz konusuysa bu durumda da çoğulcu bir siyasal sistem varlık gösterir. Dolayısıyla siyasal kaynakların toplum içerisindeki dağılımında yaşanan bir dönüşüm, siyasal sistemde ve yönetim biçiminde dönüşüme yol açar (Dahl, 1961: 85-86).

Dahl’a göre çoğulcu siyasal sistemde, oligarşik sistemden farklı olarak, siyasal etki kaynakları vatandaşlar ve farklı toplumsal kesimler için ulaşılabilir niteliktedir. Bu kaynaklar toplumsal kesimler arasında eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Belli bir kaynağa kolayca erişebilen toplumsal bir çevre, genellikle başka kaynaklara erişim konusunda yetersizlikler taşıyabilir. Önemli karar süreçlerinde belli bir siyasal kaynak, diğer kaynakları domine ederek süreci tek başına belirleme gücüne sahip değildir. Bir siyasal kaynak belli sorun alanlarında ve karar süreçlerinde etkili ve belirleyici iken, başka alanlarda aynı etkiye ve belirleyiciliğe sahip değildir. Genel olarak hiçbir grup, siyasal etki kaynaklarından tamamen yoksun değildir. Siyasal sistem her biri farklı siyasal kaynak kombinasyonlarına sahip pek çok değişik sosyal gruplar ve liderler seti tarafından domine edilmiştir. Bu bağlamda Dahl için çoğulculuk nosyonu, dağınık eşitsizlikle, kaynakların eşitsiz dağılımıyla irtibatlıdır (Dahl, 1961: 86, 228).

Dahl’a göre bu çoğulcu toplumsal ve siyasal düzlem içerisinde (-ki Dahl bunu poliarşi olarak adlandıracaktır) egemen, tekil bir iktidar ve güç merkezi yerine çoklu güç merkezleri vardır. Bu güç merkezlerinden hiçbiri tek başına tam olarak sisteme egemen olamaz. Bu şekilde çoklu iktidar merkezlerinin varlığı, siyasi iktidarın ehlileştirilmesi, toplumsal rızayı güvence altına alma ve toplumdaki çıkar çatışmalarını barışçıl bir düzlemde çözümüleme imkanı sunar. Toplumdaki güç merkezlerinin çeşitliliği genel olarak siyasal iktidarın sivilleştirilmesi,

sınırlandırılması ve kontrol edilmesine yardım eder. Bu noktada siyasal sistem ve devlet, toplumdaki güç merkezlerini dengeleyen, iktidar mücadelelerini düzenleyen tarafsız bir mekanizma olarak kurgulanır. Devlet, toplumdaki farklı güç merkezlerinin taleplerini dikkate alan, ancak hiçbir güç merkezi tarafından tamamen kontrol edilemeyen, genel fayda etrafında pratikte bulunan nötr bir aygıt olarak öne çıkar (Dahl, 1967: 24; Knuttila, 1992: 76).

Dahl'a göre çoğulcu siyasal sistem içerisinde seçim ve temsil sistemleri, siyasi hareketler ve siyasi partiler, genel olarak toplumsal grupların, güç merkezlerinin, *çıkarların koordinasyonu, organizasyonu ve siyaset-yönetim-karar alma süreçlerine katılımları* için kurumsal imkan ve araçlar olarak rol üstlenir. Sosyal gruplar, çıkarlar ve kimlikler, siyasi parti organize ederek veya diğer benzer sosyal gruplarla koalisyonlar geliştirerek, kendi öncelik, çıkar ve beklentilerine yakın isimlerin seçimlerde aday gösterilmesine çabalayarak ve mevcut partileri kendi çıkarlarını temsil etmeleri yönünde etkilemeye çalışarak siyasi sisteme, yönetim ve karar alma süreçlerine nüfuz etmeye yönelir (Knuttila, 1992: 76-77).

Dahl'a göre çoğulcu sistem içerisinde siyasal zemin, çıkarları çok iyi tanımlanmış kapalı, stabil, homojen bir sınıf ya da grup hakimiyetinden oluşmaz. Herkes, her grup, çıkarları ve ilgileri etrafında bu siyasal zemine kolayca dahil olabilir ve orada yer alabilir. Siyasal zemin, toplumda çoğunlukla paylaşılan ortak değerler ve amaçlar yelpazesinin somut halidir. Aynı zamanda toplumdaki farklı bölünme, ayrışma hatlarının yansıma alanıdır. Siyasal zeminin öne çıkan, sabit, ana aktörleri siyasi partilerdir. Siyasi partiler, farklı toplumsal çevrelerden gelen ve birbiriyle rekabet halindeki farklı liderlik / yönetim organizasyonlarıdır. Bu siyasi temsilciler, belli bir çıkar grubunun, sosyal tabakanın, etnik bir grubun veya iş-meslek grubunun üyesi olabilir. Siyasal zeminin bağımsız, açık, heterojen, nüfuz edilebilir, çoklu yapısı herhangi bir memnuniyetsiz grubun siyasete dahil olmasına, kendisini temsil edecek bir siyasal organizasyon kurmasına imkan sağlar. Ancak bu imkan, grubun sorunlarının kendi istekleri doğrultusunda çözülmesini garanti etmez (Dahl, 1961: 90-94).

Ancak genel olarak bu siyasal zemin içerisinde sadece küçük bir grup, *doğrudan politika geliştirme veya başkalarınca önerilen politikaları engelleme* anlamında siyasal kararlar üzerinde “doğrudan etkiye” sahiptir. Bu küçük grup,

siyasi temsilcilerden ve yöneticiler, liderler kadrosundan oluşur. Bu küçük grup dışında diğer toplumsal kesimler ve gruplar karar süreçlerinde genel olarak dolaylı bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla siyasi yöneticiler ile diğer toplumsal kesimler arasında muğlak, belirsiz, karşılıklı ve çok yönlü bir ilişki vardır. Siyasi yöneticiler ve liderler sadece toplumsal kesimlerin taleplerini, eğilimlerini dikkate almakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal talepleri ve tercihleri şekillendirirler de (Dahl, 1961: 89-90, 95, 101-102, 163-165, 220).

Dahl'a göre çoğulcu siyasi sistem içerisinde siyasi temsilciler, liderler, toplumsal gruplar arasında farklı etkileşim ve entegrasyon biçimleri, dolayısıyla farklı liderlik formasyonları vardır. Siyasi partiler ve liderlik kadroları arasında, "bağımsız güç merkezleri" olarak rekabete dayalı bir etkileşim, ilişki formu söz konusudur. Her parti kendi içerisinde diğer partilerden *bağımsız birer güç merkezidir*. Siyasi partiler, birbirleriyle kimlik ve çıkar gruplarını kendi taraflarına çekme, iş ve hizmet politikaları geliştirme konusunda birbirleriyle rekabet ve yarış halindedir (Dahl, 1961: 216-217).

Diğer taraftan doğrudan etki gücüne sahip siyasi temsilciler / liderler kadrosu ile toplumsal kesimler arasında da "yönetici-lider merkezli koalisyona" dayalı bir etki, ilişki ve entegrasyon formu vardır. Burada koalisyon, hem belli bir sosyal gruba yaslanıyor olması hem de resmi bir görevde bulunuşu dolayısıyla geniş siyasal etki kaynaklarına sahip olan, karizmatik, "seçilmiş yönetici liderler" tarafından oluşturulur. Koalisyon politikaları da bu yönetici liderler tarafından belirlenir. Koalisyonda farklı çıkar, ilgi ve önceliklere sahip sosyal gruplar (onların temsilcileri) yer alır. Bu haliyle yönetici-lider merkezli koalisyon Dahl tarafından "koalisyonların koalisyonu" ya da "büyük koalisyon" olarak adlandırılır. Koalisyonu oluşturan merkezkaç kuvvetler, genel olarak dayanıklı ve güçlüdür. Ancak yönetici liderin mevcut siyasal kaynakları kullanma kabiliyeti, koalisyon parçalarının dağılmasını önler. Yönetici-lider merkezli koalisyon, yöneticinin *kaynak dağılımı ve etki kabiliyeti* etrafında dominant, güçlü ve hiyerarşik bir nitelik taşıyabilir. Diğer taraftan koalisyon, liderin müzakere ve pazarlığa dayalı yönetim anlayışı etrafında müzakereci bir karakter de sergileyebilir. Fakat her hâlükârda yönetici lider, koalisyonu oluşturan parçaların desteğine ihtiyaç duyar (Dahl, 1961: 184, 186-187, 204).

Özetle Dahl'a göre çoğulcu siyasal sistem içerisinde egemen ve sabit bir etki merkezi yoktur. Tek başına sistem içerisindeki tüm kararları bütünüyle etkileme ve belirleme gücüne sahip birleşik bir liderlik grubu da yoktur. Ayrıca sürekli, sabit bir grup koalisyonu da bulunmaz. Koalisyonlar, geçici olarak oluşturulmaktadır. Bu koalisyonlar, farklı etki alanlarından gelen farklı liderlik gruplarının genel politikaları üzerinde geçici yakınlaşmalar ve ittifaklardır (Dahl, 1961: 198). Diğer taraftan çoğulcu sistem içerisinde, seçilmiş temsilcilerin yürüttüğü liderliğin oldukça önemli bir rolü vardır. Seçilmiş yöneticiler, bu rakip sosyal grupların oluşturduğu sistem içerisinde yönetim ve siyaset pratiklerini sergiler. Sistem içerisinde yönetim / hükümet, toplumda birbiriyle rekabet eden farklı sosyal gruplar arasındaki çıkar çatışmalarını dengeler, bir tür "broker" olarak hizmet sunar (Lewis, 2000: 3-4). Dolayısıyla siyasi sistem, genel olarak kaynakların parçalı ve eşitsiz dağılımının; oldukça parçalı etki kalıplarının; liderler, yönetim teşkilatları ve sosyal kesimler arasında parçalı ilişki biçimlerinin; sosyal gruplar arasında değişken, esnek, gevşek ittifakların; farklı sorun alanlarında uzmanlaşmış, nüfuz sahibi kimselerin oluşturduğu grup ağları arasındaki pazarlık ve rekabetin; "yönetici-lider merkezli koalisyonlar" ya da "rakip güç merkezleri" gibi çeşitli etki yapılarının işlevi ve yansımalarıdır. Bu haliyle siyasal sistem ve sistem içerisindeki etki süreçleri tek yönlü, tek boyutlu ve sıfır toplamlı değildir (Eulau, 1962: 144-145).

İşte Dahl'ın *siyasal kaynaklar* ve bu *kaynakların toplumsal dağılımı* eksenli çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye'de sosyal grupların siyasal aktöre dönüşüm süreçleri ve bu bağlamda Türkiye'de siyasetin, siyasal sistemin değişimi konusunda önemli bir kavramsal aygıt çantası sunduğu söylenebilir. Bu noktada Dahl'ın çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye'de sosyal grupların aktörleşme süreçlerini ve Türkiye'deki siyasal değişmeyi, devlet – toplum ilişkilerindeki dönüşümü, siyasal kaynak dağılımı / birikimi üzerinden çözümleme konusunda teorik bir perspektif sağlamaktadır. Bu bağlamda Dahl'ın çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye'de sosyal grupların, siyasi aktöre dönüşüm serüvenlerinin, ekonomi, sivil toplum, kültür ve bürokrasi alanlarındaki siyasal kaynak dağılımı üzerinden çözümlenmesi konusunda metodolojik bir bakış açısı önermektedir. Başka bir ifadeyle Dahl, Türkiye'de sosyal grupların ve devlet otoritesinin iktidar ilişkilerindeki konumlarını etkileyen kritik başlıklar olarak ekonomi, sivil toplum, kültür ve bürokrasi alanlarında yaşanan dönüşüm dalgasının

tarihi – toplumsal bir analizini yapabilmek açısından metodolojik bir olanak sergilemektedir. Bu metodolojik bakış açısı üzerinden Türkiye’de sosyal grupların, ekonomi, sivil toplum, kültür, bürokrasi vs. alanlarında edindikleri siyasal kaynak birikimi etrafında siyasal bir aktöre dönüştüklerini ilişkin bir önermenin düşünsel zemini belirginleşmiştir. Öbür taraftan Dahl’ın çoğulcu yaklaşımı, Türkiye’de sosyal grupların siyasal alanda örgütlenme biçimleri, bu konuda liderlik yapılarının önemi ve yine sosyal grupların karar süreçlerini etkileme kapasiteleri konusunda; ayrıca sosyal grupların birbirleriyle ittifak ağları oluşturabilme kabiliyetleri ve sosyal gruplar ile yönetim araçları arasındaki ilişkinin temel karakteri bağlamında kavramsal bir zemin sunmaktadır.

1.4.1.3. Çoğulcu Grup Yaklaşımında Siyasal Denklem: Sistemin Denge Noktası ya da Siyasetin Ağırlık Merkezi

Çoğulcu grup yaklaşımıyla ilgili olarak yukarıda ele alınan hususlar, yaklaşımın temel karakteristiğini belirleyen hatlar etrafında genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa, şu tespitlerde bulunulabilir: 1930’lardan 1950’lere uzanan süreçte klasik teorik çerçevesini kazanan ve 1980’ler itibariyle siyaset literatüründe öne çıkan çoğulcu grup yaklaşımı, esas itibariyle siyaseti grup davranışları, gruplar arası etkileşim kalıpları ve iktidar ilişkileri etrafında analiz eder. Çoğulcu grup yaklaşımına göre siyaset, temel mantığı itibariyle *sosyal gruplar*, *siyasal sistem* ve *gruplar arası denge* başlıklarından oluşan üç temel dinamik / problematik arasında siyasal bir denklem kurma sürecini / arayışını ifade eder. Ya da daha sınırlı bir ifadeyle siyaset, farklı gerçeklik, çıkar ve kimlik kavrayışlarına sahip sosyal-siyasal gruplar arasında siyasal sistem düzeyinde bir denge kurma sürecini anlatır.

Böyle bakıldığında siyaset ya da yönetim süreçleri, sosyal gruplar üzerinden kurulan kurumsal bir güç dengesine dayanır. İşte bu noktada çoğulcu grup yaklaşımı açısından temel sorun, *sistemin denge noktasının* nerede, nasıl, hangi boyutta kurulabileceği ya da *siyasetin ağırlık merkezinin* nasıl tanımlanabileceği meselesi etrafında yoğunlaşır. Biraz daha açarak söylenecek olursa, çoğulcu grup yaklaşımının temel karakteristiği, *siyasal sistemin veya yönetim erklerinin yapılanma biçimi ve*

eğilimleri, bu noktada sosyal grupların sistemik konum ve koordinatları; sosyal grupların sisteme ve karar noktalarına giriş, etki, nüfuz konusundaki kabiliyet düzeyleri; yönetim organları ile sosyal gruplar arasındaki ilişkinin doğası ve seyri; sosyal grupların iç dinamikleri; sosyal grup ve liderlik kadrosu, sosyal gruplar arası ilişki biçimleri gibi kritik konular etrafında biçimlenir. Dolayısıyla çoğulcu grup yaklaşımı açısından siyasetin aslında bir yönüyle bir tür kurumsal “mühendislik” meselesi olarak öne çıktığını söylemek mümkün. Başka bir ifadeyle çoğulcu grup yaklaşımı için *sosyal grupların grup içi, gruplar arası ve sistem içi ilişkilerinin, hasılı siyasal sistemin işleyişinin* bir “matematiği”nden söz edilebilir.

Her şeyden önce, siyasal sistemin yapılanma biçimi ve bu noktada sosyal grupların sistemsel konumları veya başka bir ifadeyle siyasal sistemin sosyal gruplarla ilişki mesafesi ve siyasal sistemin karakteri konusunda Bentley, Merriam, Dahl gibi isimler, *eşit mesafe* ve *tarafsızlık* yaklaşımını benimser. Bu isimlere göre siyasal sistem ya da yönetim araçları tüm sosyal gruplara eşit mesafede kurulan, tarafsız oluşumlardır. Siyasal sistem, tüm gruplara eşit bir denge noktasında kurulmuş, dolayısıyla tüm grupların nüfuz edebildiği bir mekanizmadır. Bu bağlamda siyasal sistem ya da devlet aygıtı, rekabet halindeki sosyal gruplar karşısında nötr; bu grupların talepleri arasında dengeyi sağlayan, hakemlik ve arabuluculuk yapan, “aracı, dengeleyici, uzlaştırıcı” bir oluşumdur (Bentley, 1935; Merriam, 1950; Dahl, 1967).

Diğer yandan siyasal sistemin sosyal gruplarla ilişki mesafesi ve siyasal sistemin karakteri konusunda Truman, çoğulcu grup yaklaşımı içerisinde farklı bir düşünsel çizgiyi belirginleştirmiştir. Truman’ın çoğulcu grup yaklaşımı açısından siyasal sistem ya da yönetim araçları, tüm gruplara eşit mesafede kurulan, tarafsız, nötr oluşumlar değildir. Siyasal sistem ya da yönetim erkleri, sosyal gruplar arasındaki çatışmalara salt hakemlik yapan, grup taleplerini kayıt altına alan, gruplar arası rekabetin sonuçlarına noterlik yapan, müzakere ve pazarlık süreçlerini izleyen, tarafsızca arabuluculuk eden, şeffaf temsilde bulunan gözlemci, pasif kurumlar değildir. Siyasal sistem, tüm sosyal çıkar gruplarının eşit nüfuz edebildiği, eşit erişim ve etkide bulunabildiği, tüm gruplara aynı mesafede duran, eşit bir denge noktasında kurulmuş bir mekanizma değildir. Dolayısıyla yönetim araçları, pasif yapılar değildir. Her sistem, sistemin kurucusu olan, sahip olduğu siyasal kaynaklar

itibariyle toplumu ve siyaseti domine etme kabiliyetine sahip sosyo-politik grupların ağırlık merkezinde durduğu bir dengede kurulur ve tanımlanır. Bu bağlamda her sistem, sistemin kurucusu olan gruplar ve onların çıkarları lehine imtiyaz oluşturmaya eğilimlidir. Ve her sistem yeni grupların, karar noktalarına erişimlerine engel olabilir. Bu da sistem içerisinde zamanla bir durgunluğa, durağanlığa, tıkanıklığa yol açabilir (Truman, 1993: xxv, xli-xlii).

Yine Truman'ın belirginleştirdiği çoğulcu çizgiye göre, siyasal sistem (yönetim araçları) ve sosyal gruplar arasındaki ilişki, sosyal gruplar politik inisiyatif tekeline sahipken, yönetim erklerinin pasif ve nötr olduğu, tek taraflı ve tek yönlü bir ilişki değildir. Başka bir ifadeyle yönetim araçları (yasama, yürütme, yargı) herhangi bir sosyal grubun taleplerini alan, salt o talepler doğrultusunda eylemde bulunan, sırf o talepleri temsil eden tek boyutlu bir ilişkinin edilgen tarafı değildir. Aksine yönetim araçları, kendisi politika, karar geliştirebilen, bu doğrultuda sosyal grupların taleplerini, beklentilerini, önceliklerini, eğilimlerini etkileyen, yönlendiren, biçimlendiren, mobilize eden; sosyal grupların talepleri arasından kendisi yeni, farklı bir politika, talep ve yaklaşım üretebilen dinamik yapılanmalardır. Dolayısıyla yönetim araçları ve sosyal gruplar arasında kompleks, karmaşık, dinamik, karşılıklı etkileşime dayalı ve çok yönlü bir ilişki söz konusudur (Truman, 1993: 342, 350-351).

Truman'ın belirginleştirdiği çoğulcu grup yaklaşımı açısından bir başka nokta, sosyal çıkar gruplarının siyasal sisteme, sistem içerisindeki karar noktalarına erişim, nüfuz, etki kabiliyetleri eşit değildir. Bazı gruplar sisteme erişim, nüfuz ve etki konusunda yüksek bir etkinlik ve başarı sergilerken diğer bazıları daha başarısız olabilir. Hatta etki ve nüfuz düzeyleri yüksek gruplar, etki ve erişim imkanları zayıf grupların sisteme girişlerini engelleyebilir. Sosyal grupların yönetim araçlarına erişim imkanları ve etki düzeyleri konusunda üç temel dinamik, “sosyal grupların sahip oldukları siyasal kaynaklar”, “siyasal sistemin formel yapısı, kurumsal dizaynı” ve “siyasetçiler ile sosyal gruplar arasındaki enformel ilişki-etkileşim ağları” belirleyici bir role sahiptir. Bu dinamikler, sahip oldukları etki kabiliyeti etrafında bazı sosyal gruplara diğer gruplara oranla daha fazla ve daha yüksek bir nüfuz, imkan ve avantaj sağlar. Bu bağlamda Lindblom'a göre, çoğulcu, poliarşik bir siyasal sistem içerisinde sermaye çevresinin, büyük şirketlerin, toplumdaki diğer

sosyal gruplara göre ayrıcalıklı bir pozisyonu vardır. Zira büyük şirketler, karar alma süreçlerinde hükümetler ve diğer yönetim araçları üzerinde diğer sosyal oluşumlardan ve vatandaşlardan daha fazla etki sergilemektedir. Hükümetler yönetim süreçlerinde, şirketlere çok fazla inisiyatif ve nüfuz alanı tanımaktadır. Şirketler, kendi talep, beklenti ve önceliklerini, diğer sosyal grupların, vatandaşların taleplerine aykırı da olsa hükümetlere dayatabilmektedir. Ve çoğulcu denetim mekanizmalarının, poliarşik kontrol süreçlerinin sınırlarından etkilenmeden sistem üzerinde yüksek bir nüfuz alanı oluşturmaktadır (Truman, 1993: 322-350; Lindblom: 1977: 168-169, 172, 356).

Ayrıca çoğulcu grup modeli içerisinde sosyal gruplar, dönemsel ya da politik meseleler ölçekli olarak birbirleriyle ortak, esnek ittifaklar ve koalisyonlar oluşturabilirler. Bu koalisyonlar uzun soluklu ya da kısa vadeli olabilir. İttifakların oluşumunda çıkar ortaklığı ve benzer kimliksel aidiyetler kadar, temel politik sorun ve gelişmelere ilişkin öncelik ve perspektif yakınlığı da etkili olabilir. Yine bu ittifaklar, siyasi parti bünyesinde kurulabileceği gibi, partiler arası bir düzlemde de kendisini gösterebilir (Dahl, 1961: 184, 186-187, 198, 204).

Diğer bir temel husus: Çoğulcu grup modeli içerisinde siyasi partiler, politik süreçlerin en önemli unsurlarından biridir. Siyasi partiler, sosyal grupları siyasi sisteme, yönetim araçlarına taşıyan temel temsil aygıtlarıdır. Bu temsil aygıtları, bünyesindeki bazı çıkar gruplarını, diğerlerinden daha fazla temsil edebilir. Veya partinin, parti liderlik yapısının, sosyal grupları aşan güçlü bir kimliği olabilir ve bu sayede bünyesindeki grupların tamamını o güçlü kimlik etrafında domine edebilir. Aksine partinin üst kimliği zayıf olabilir ve bu durumda parti, bünyesindeki çıkar gruplarını kontrol etmekte ve yönlendirmekte zorlanabilir. Dolayısıyla siyasi partiler ile sosyal gruplar arasında, siyasal alana etki düzeyi açısından karşılıklı bir bağımlılık mevcuttur (Bentley, 1935: 402, 406, 410, 415, 417-418, 422, 376; Truman, 1993: 270-272, 325).

Sonuç itibarıyla çoğulcu grup yaklaşımının, sosyal gruplar ile yönetim araçları (devlet teşkilatı) arasındaki ilişki biçimi bağlamında genel olarak iki farklı eğilim ve karakteri bünyesinde taşıdığı söylenebilir. Bu iki eğilim arasında dönemsel veya mekânsal düzeyde esnek bir geçişkenliğin, sofistike bir geçiş hattının varlığından söz edilebilir. Çoğulcu grup yaklaşımı içerisindeki söz konusu bu iki

eğilim, sosyal grupların siyasal sistemle (yani yönetim araçlarıyla ya da devlet teşkilatıyla) ilişki kurma biçimi etrafında şekillenir. Başka türlü söylenecek olursa siyasal sistem içerisinde sosyal gruplara ya da devlet teşkilatına tanınan öncelik, genel olarak çoğulcu grup yaklaşımı içerisindeki iki temel eğilimin ayrışma noktasını ve tanımlayıcı hatlarını oluşturur.

Sistem içerisinde *sosyal grup öncelikli eğilim* açısından gerek sosyal grupların oluşum süreçleri, gerekse politika yapım süreçleri, sosyal grupların özerkliği, etkinliği, dinamizmi, inisiyatif kabiliyeti ve nüfuz edici gücü etrafında şekillenir. Siyaset, farklı çıkar, talep, beklenti ve önceliklere sahip, rekabet halindeki sosyal grupların, tarafsız devlet mekanizması tarafından müzakere süreçleri etrafında dengelenmesini ve uzlaştırılmasını ifade eder. Sosyal grupların siyasi partilere, parlamentoya ve hükümete nüfuz ve etki imkanları oldukça yüksektir. İlimli talepler, müzakere ile üretilmiş çözümler, hesapverebilir siyasi yönetim, şeffaf devlet mekanizmaları, sosyal grup taleplerinin aşağıdan yukarı seyirli etkin temsili gibi temel noktalar, çoğulcu grup yaklaşımının *sosyal grup ağırlıklı eğilimini* biçimlendirir. Hatta bu eğilim çerçevesinde, bazı sosyal gruplar siyasete etki ve nüfuz kabiliyeti açısından toplumdaki diğer gruplara göre ayrıcalıklı ve öncelikli bir konuma sahip olabilir. Bu gruplar, siyasi sistemi ve devlet teşkilatını kendi talep, vizyon ve öncelikleri doğrultusunda yönlendirebilir; sistemi domine edebilir.

Diğer taraftan siyasi temsilcilere, hükümetlere, yönetim araçlarına, sistem içerisinde nispeten daha özerk, egemen bir alanın oluşturulduğu bir siyasi güzergahta, çoğulcu grup modeli içerisinde *devlet ve liderlik öncelikli* eğilim belirginleşir. Bu devlet ağırlıklı eğilim bağlamında sosyal grupların siyasete katılım süreçlerinde, grupların talep, beklenti ve önceliklerinin biçimlenmesinde, müzakere süreçlerinin yönetilmesinde, siyasi temsilcilerin, hükümetlerin ya da devlet yönetiminin etkisi, belirleyiciliği öne çıkar. Sosyal grupların siyasi partilere, parlamentoya ve hükümete nüfuz ve etki imkanları görece zayıflayabilir; devlet yönetiminin sosyal gruplarla dengelenmesi güçleşebilir. Sosyal grupların üyeler üzerindeki kontrolü genişlerken, grupların sisteme giriş çıkışlarında devlet inisiyatifi belirleyici hale gelebilir. Burada siyasi temsilciler veya devlet yönetimi, sadece sosyal grupların taleplerinin dengelenmesi ve uzlaştırılması için uğraşmaz; ayrıca kendi vizyon ve politikaları etrafında sosyal grup hareketlerini yönlendirmeye ve

şekillendirmeye çalışır. Siyaset süreçlerini, karar ve katılım mekanizmalarını kendi öncelikleri doğrultusunda yönetmeye öncelik verir. İşte bütün bu gelişmelerin öne çıktığı bir siyasal düzlemde, çoğulcu grup modelinin *devlet ve liderlik yapısı ağırlıklı* bir eğilim gösterdiğinden söz edilebilir.²⁹

Bu bağlamda çoğulcu grup yaklaşımı içerisinde sosyal grup dinamiklerine dayalı *tarafsız, nötr, dengeleyici devlet* eğiliminden, devlet ve liderlik dinamiklerine dayalı *aktif, yönlendirici, belirleyici devlet* eğilimine uzanan genel bir siyaset yelpazesinden söz etmek mümkündür. Her iki eğilim içerisinde de devlet, siyaset sahnesinde sosyal gruplarla birlikte “aktörlerden biri”dir.

İşte bütün bu nitelikleriyle çoğulcu grup yaklaşımı Türkiye siyasetinin, sosyal grup davranışları ve sosyal grup ilişkileri temelinde, çoklu, çok aktörlü, çok yönlü bir perspektifle anlaşılmasına imkan sunmaktadır. Bu yaklaşım dikotomik kavramsal modellerden farklı olarak Türkiye’de siyasetin devlet – toplum karşıtlığı üzerinden ve devlet geleneği eksenli olarak değil; devlet – toplum ilişkiselliği üzerinden ve toplum / sosyal grup eksenli olarak açıklanmasına olanak sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle dikotomik kavramsal modeller, siyasetin *devlet ve toplum arasında* (merkezi devlet otoritesi ve çevresel toplum grupları arasında) kopuk, çatışmacı ilişkiler üzerinden analizini önerirken; çoğulcu grup yaklaşımı, Türkiye’de bütün siyaset süreçlerinin ve siyaset sisteminin toplumsal zeminden ve toplumsal kaynaklardan hareketle çözümlenmesi için teorik bir kapasite taşımaktadır. Bu çerçevede çoğulcu grup yaklaşımı açısından Türkiye’de devlet mekanizmasını biçimlendiren temel itici gücün, rekabet halindeki sosyal grupların birbirleriyle kurdukları çok yönlü ilişkiler ve itifaklar ağı olduğu önerilebilir. Dolayısıyla siyasetin temel dinamiğinin sosyal grup davranışları olduğu önermesi geliştirilebilir. Ayrıca çoğulcu grup yaklaşımı açısından Türkiye’de devletin, siyaset sahnesinin tek aktörü değildir; sosyal gruplarla birlikte temel aktörlerinden biri olduğu öne sürülebilir. Bu çoğulcu perspektiften hareketle, Türkiye’de devlet – toplum ilişkileri açısından devletin, sistem içerisinde daha az ya da daha fazla aktif davranabileceğinden söz etmek mümkün olabilir. Bu bağlamda devletin sosyal gruplar arasında görece daha *toplumsal temsil, dengeleme, uzlaştırma* temelli bir

²⁹ Çoğulcu grup yaklaşımı içerisinde farklı teorik eğilimler için bakınız: Dunleavy ve O’leary, 1987: 41-49.

“nötr-aktif aktör” olarak ya da görece daha *yönlendirme, mobilizasyon ve inşaa* eksenli bir “pro-aktif aktör” olarak analizine olanak sağlayan kapsamlı bir bakış açısı takip edilebilir. Dolayısıyla çoğulcu grup yaklaşımı etrafında Türkiye’de yönetim araçları ve sosyal gruplar arasında kompleks, karmaşık, dinamik, karşılıklı etkileşime dayalı ve çok yönlü bir ilişkiden bahsetmek mümkün olacaktır.

Diğer taraftan dikotomik kavramsal modeller Türkiye’de siyaseti ikili karşıtlığa dayalı düalist iktidar kavrayışı üzerinden analiz ederken; çoğulcu grup yaklaşımı Türkiye siyaseti için çoklu iktidar kavrayışına olanak sunmaktadır. Bu doğrultuda çoğulcu grup yaklaşımı Türkiye’de siyasetin, farklı iktidar olanaklarını ve farklı sosyal gerçeklikleri deneyimleyen, farklı kimliksel niteliklere ve siyasal kaynaklara sahip çeşitli sosyal gruplar arasındaki çok yönlü, çok taraflı ve karmaşık ilişkiler bütünü üzerinden açıklanmasına fırsat vermektedir. Dolayısıyla çoğulcu grup yaklaşımının, Türkiye’de toplumsal iktidar ve siyasi iktidar mücadelesinin çok merkezli, çok taraflı, çok katmanlı bir perspektifle incelenmesi için hayli operasyonel bir teorik zenginlik taşıdığından söz edilebilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SİYASETİN DÖNÜŞÜMÜ

1990’lardan 2010’lara uzanan dönem, siyasetin okunmasında daha farklı çerçevelerin ele alınmasını zorunlu kılan, Türkiye’de siyasetin derin bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçtiği tarihsel bir dönemeci ifade eder. Bu dönemde Türkiye’nin önce ekonomi ve toplum olmak üzere iki temel alanda birbirine bağlı iki değişim ve dönüşüm dalgasıyla şekillendiği, bu değişim dalgalarının 2000’li yıllar itibariyle, siyaset alanında kurumsal düzeyde kritik bir dönüşüm sürecini alevlendirdiği söylenebilir.

Genel hatlarıyla ifade edilecek olursa bu tarihi momentte, ekonomi alanında sermaye çeşitlenmesi, sermaye yayılması ve görece sermaye *özerkleşmesinin* gelişimi kendisini göstermiştir. Buna bağlı olarak toplumsal alanda sivil örgütlenmeler, eğitilmiş insan sermayesi düzeyinde önemli gelişmeler yaşanmış, kültürel kimlikler bağlamında yükselen toplumsal dinamikler ve toplumsal talepler siyaseti dikotomik alanlar ve merkeze hakim olan blok seçkinler üzerinden okuyan modellerin tekrar ele alınmasını gündeme taşımıştır. Çok aktörlülüğün siyasetteki önemi arttıkça, devletin farklı toplumsal gruplar üzerindeki belirleyiciliğini esas alan siyasi sistem işleyişi de sarsılmıştır. Ekonomi ve siyasette onlarca yıla dayanan dönüşümün bir sonucu olarak 2000’li yıllar boyunca, toplumsal dinamiklere, toplumsal gruplara dayalı olarak siyaset alanında hayli kritik kurumsal reformlar gerçekleştirilmiş, siyaset mekanı yeniden dizayn edilmiş, dolayısıyla devlet – toplum ve siyaset – toplum ilişkisi yeni bir formasyona evrilmiştir.

Bu dönüşüm ve kurumsal reformlar çerçevesinde bürokrasi merkezli devlet anlayışı değişime uğramış, siyasal alanın bürokrasi, otoriteler ve farklı toplumsal aktörlerin paylaşımı ve değişken işbirliklerine dayalı bir sistem işleyişi öne çıkmıştır. 1960’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar anayasal olarak teminat altına alınmış bürokratik yapı, siyaset mekanındaki ağırlık merkezini, güçlü nüfuz alanını yitirip geri çekilmiş; siyaset sahası toplumsal gruplar tarafından seçilmiş siyasetçiler lehine genişlemiştir. Bu çerçevede siyasal alanın sivil, *çoklu sosyal grupların* ve bu grupların uzantısı – temsilcisi olan siyasi oluşumların mücadelesi etrafında

biçimlenmesi daha görünür hale gelmeye başlamıştır. Siyaset mekanında yaşanan bu gelişmeler, Türkiye siyasetine hakim olan *güçlü devlet – zayıf toplum* karşıtlığına dayalı düalist iktidar anlayışını sorgulanır kılmış ve bu anlayış üzerinde yükselen dikotomik kavramsal modellerin yeniden yorumlanması ya da aşılması çabalarını da öne çıkartmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bu ekonomi, toplum ve siyaset alanlarındaki dönüşüm incelenecektir.

2.1. EKONOMİ – POLİTİK DÖNÜŞÜM: PİYASA VE LİBERAL EKONOMİ

1990’lar Türkiye’indeki temel değişim ve dönüşüm alanlarının başında hiç kuşkusuz ekonomi yer almaktadır. Bu dönemde ekonomi, önceki dönemlere göre yeni bir anlayışın, farklı bir ekonomi politik modelin benimsendiği, uygulamaya konduğu bir alan olarak belirginleşir. Bu değişim özü itibariyle devletçi ekonomi politikalarından liberal ekonomi politikalarına geçişi ifade eder.¹ Daha sınırlı bir ifadeyle, söz konusu değişim, 1960 – 1980 arasında uygulanan ithal ikameci sanayileşme ve planlı ekonomi modelinden küresel piyasa ve liberal ekonomi modeline geçişle tanımlanır. Ve esas olarak 1980’lerde başlayan, uluslararası rekabete açık, ihracata yönelik, piyasa dinamiklerine duyarlı değişim dalgasının uzantısını teşkil eder. Dolayısıyla 1980’in hemen başında başlayıp zamanla derinleşen bu yeni ekonomi modeli, devlet merkezli ekonomi mekanizmasından piyasa ve toplum ağırlıklı bir mekanizmaya geçişin ana çerçevesini oluşturur (Buğra, 2016: 206-222; Özdemir, 2006: 101-103).

¹ Bu değişimin doğasıyla ilgili literatürde farklı yaklaşımların sergilendiğini söylemek mümkündür. Literatürdeki ağırlıklı yaklaşıma göre bu değişim, Türkiye’de daha öncelikle denenen bir ekonomi politikasının yeniden uygulanmasını, dolayısıyla devletçilik ile liberalizm arasında “döngüsel bir tekrar” ifade etmektedir. Diğer bir yaklaşıma göre ekonomi alanındaki bu model değişimi, 1930’lardaki devletçi endüstrileşme dalgasından 1960’li – 1970’li yıllar karma ekonomi temelli endüstrileşme dalgasına uzanan ve oradan liberal endüstrileşme evresine varan “çizgisel bir seyri” işaret etmektedir. Bir başka yaklaşıma göre ise Türkiye’de 1980’ler liberal ekonomi modeline geçiş, ilk kez uygulamaya konan bir politik çerçeveyi, dolayısıyla devletçi politikalarından liberal politikalara “tarihsel bir kırılma noktasını” ifade etmektedir. Söz konusu üç farklı yaklaşım için sırasıyla bakınız: Ziya Öniş, “The State and Economic Development in Contemporary Turkey: Etatism to Neoliberalism and Beyond”, Ed.: Vojtech Mastny and R. Craig Nation, **Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power**, Westview Press, Inc. 1996, pp. 155-178; Şevket Pamuk, “Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey”, **New Perspectives on Turkey**, No: 38 (2008): 267-273; Deniz Akagül, “Başarı ve Başarısızlıklarıyla Cumhuriyetin Kuruluşundan Bu Yana Türk Ekonomisi (1923-2003)”, Haz.: Semih Vaner, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye**, İstanbul: Kitap Yayınevi 2009, s. 420-449.

Yeni model esas olarak devletin ithal ikameci, ulusal ekonomi modelindeki klasik rolünün değişimine odaklandı. Söz konusu içe dönük ulusal ekonomi modelinde korumacı, planlı, güdümlü ve müdahaleci bir karakter kendisini göstermekteydi. Bu model içerisinde devlet ekonominin ana aktörü, mutlak belirleyicisiydi. Devlet ekonomi içerisinde üç temel rol ile öne çıkıyordu. Devlet öncelikle ekonomi içerisinde doğrudan sanayi girişimcisi olarak yer almaktaydı. Kamu sektörü (Kamu İktisadi Teşekkülleri – KİT’ler) üzerinden doğrudan tüketim malları imal ediyordu. Dolayısıyla sanayileşme sürecine aktif bir girişimci olarak doğrudan müdahil oluyor, kalkınmaya katkı sağlamayı amaçlıyordu. Diğer taraftan devlet, dolaylı – mikro düzeyde müdahale araçlarıyla ekonomiyi, piyasanın işleyişini kontrol altında tutmakta ve düzenleyici rol üstlenmekteydi. Gümrük vergileri, döviz ve ithalat kotaları, düşük faizli krediler, yatırım teşvikleri, sübvansiyonlar, sermaye hareketlerinin kontrolü gibi enstrümanlar etrafında devlet hem iç piyasayı yoğun koruma duvarlarıyla dışa karşı korumakta hem de iç piyasayı, oradaki sermaye birikimini, finansal hareketleri, giriş-çıkışları denetim altında tutmaktaydı. Devletin bu düzenleyici işlevi, özel sermaye çevrelerinde, devlet eksenli rant-arayışını temel piyasa reflekslerinden biri haline getirecekti. Dolayısıyla özel sektör ve girişimciler, açıkça piyasadaki çok devlete bağımlıydı. İthal ikameci, ulusal ekonomi modelinde devlet üçüncü olarak, gelir dağılımındaki eşitsizliğe bağılı olarak *gelirin yeniden dağıtımı* konusunda kritik bir rol üstlenmekteydi. Bu noktada devlet, kamu sektörü üzerinden işçi istihdamı, ücretlerin belirlenmesi ve fiyatların kontrolü yoluyla ve tarım sektörünün desteklenmesi etrafında yeniden dağıtımla ilgili toplumsal basıncı düşürmeye yöneliyordu (Öniş, 1996: 162-163, 170, 174; Alkan, 1998a: 72-77; Akagül, 2009: 431; Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 489-490).

Bu haliyle ithal ikameci, kapalı, ulusal ekonomi modeli, bürokratik mekanizmaların özerk bir şekilde ekonominin yönetiminde belirleyici olduğu, bürokrasi merkezli bir karakter taşımaktaydı. “Bürokratik politik ekonomi”² olarak adlandırılabilir bu politik çerçeve, ekonomi yönetiminde siyasi aktörlerin ötesinde, öncelikle bürokratik yapılara belirleyici bir rol yükliyordu (Alkan, 1998a: 72; Öniş, 1992: 8-9).

² Kavramsallaştırma, Türkiye bağlamında, Ziya Öniş’ten (Öniş, 1992) alınmıştır.

İşte 1980'in hemen başında bir devlet politikası olarak uygulanmaya başlayan ve 1990'lı yıllarda derinleşerek 2000'lere uzanan liberal ekonomi modeli, ulusal ekonomi modelindeki bu devlet odaklı işleyişte, devletin oradaki konumlanışında önemli bir dönüşüme yol açtı. Fiyat mekanizmasının ve kaynak dağılımının piyasa sinyallerine, piyasanın kendi işleyişine göre şekillenmesini hedefleyen bu liberal piyasa ekonomisi modeli, öncelikle devletin kamu sektöründeki doğrudan girişimci / imalatçı aktör rolünü görece dönüşüme uğrattı. Bu yeni dönemde imalat sanayiinde kamu sektörünün payında bir düşüş yaşandı. Ancak devlet, bu sefer ulaşım, iletişim ve enerji alanlarında alt yapı yatırımlarına ağırlık verdi. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, bu alt yapı yatırımlarında ve kamu harcamalarında önemli kesintilere gidildi. Ayrıca bu dönemde özelleştirmeler de politik gündeme alındı. Tüketici malları imalatıyla ilgili bir dizi KİT'ler özelleştirildi. Fakat bütün bu dönüşüm çabalarına rağmen kamu sektörü, 1990'lar boyunca devleti ağır kamu borçlarıyla karşı karşıya getirdi. (Buğra, 2016: 208, 211; Buğra ve Savaşkan, 2015: 87-88; Öniş, 1996: 164; Akagül, 2009: 429).

Diğer taraftan liberal piyasa ekonomisiyle bu dönemde devletin piyasada dolaylı müdahale araçları etrafında oynadığı korumacı ve düzenleyici rol de görece dönüşüme uğradı. Bu bağlamda devlet ticaret rejimini değiştirdi; iç pazarı dış rekabete karşı koruma politikasından vaz geçti ve dış ticarete serbestleşme politikasını benimsedi. Dış ekonomik ilişkilerde serbest ticaretin önündeki engellerin çoğu kaldırıldı. İhracat için ciddi teşvikler, sübvansiyonlar, düşük krediler, vergi iadeleri sağlandı. Gümrük vergilerinin çoğu kaldırıldı, gümrük tarifeleri düşürüldü, ithalatta kotalar büyük oranda kaldırıldı. Yabancı sermayenin doğrudan yatırım yapma olanakları genişletildi. Dolayısıyla liberal yabancı yatırım rejimine geçildi. Ayrıca yine liberal ekonomi politikaları etrafında finansal serbestleşmeye gidildi. Bu çerçevede dış dünya ile iç piyasa arasındaki sermaye hareketleri serbest bırakıldı. Yine içerde döviz kurlarıyla ilgili esnek kur sistemine geçildi. Faiz oranları da esnek bir düzenlemeye tabi tutuldu. Döviz kuru ve faiz oranları Merkez Bankası'nın işlemlerine bağlı olarak politik bir mekanizma içerisinde düzenlenmeye başladı. Bütün bu yapısal dönüşümler, bir taraftan devletin ekonomideki müdahale alanını önemli ölçüde daraltırken, diğer taraftan da devletin bu daralan alan içerisindeki çelişkili kararları ve esnek maliye politikaları, "istikrarsız bir ekonomi ortamı"

yaratacağı. Diğer yandan söz konusu yapısal dönüşümler, özel sektörde büyük firmalar, yeni girişimler, küçük orta ölçekli işletmeler için önemli boşluklar, fırsatlar ve imkanlar sağlayacaktı. Ayrıca taşrada basit düzeyde yeni sermaye birikimlerine olanak sunacaktı (Alkan, 1998a: 79-80; Buğra 2016: 207, 210-222; Buğra ve Savaşkan, 2015: 87; Öniş, 1996: 162-163; Akagül, 2009: 427; Özdemir, 2006: 101-103; İnsel, 2003: 296).

Liberal piyasa ekonomisi modeli içerisinde bu dönemde devlet gelir dağıtım rolünde liberal modelde beklenenin tersi yönünde bir çizgi takip etti. Model içerisinde finansal serbestleşmeye bağlı olarak maliye politikalarında “daha az devlet” seyri izlenmesi beklenirken, devlet doğrudan gelir dağıtımıyla ilgili rolünü, yürüttüğü mali operasyonlar üzerinden güçlü bir şekilde sürdürmeye devam etti. Özellikle 1990’lı yıllarda kamu sektöründe harcanabilir gelirlerin % 45 oranında azalmasına rağmen devlet memur maaşlarındaki artış, tarım ürünlerini destekleme alımları, bazı kesimlere düşük faizli krediler, kamu sektöründe işçi istihdamları ve ücret artışları etrafında gelir dağıtımındaki rolünü devam ettirdi. Bu durum ise devleti 1990’lar boyunca ağır bir kamu borcu yükü ve bu yükün yönetimi ile mücadele etmeye zorlayacaktı. Hatta devlet, uyguladığı *düşük vergi politikası ve yüksek faizli iç borçlanma* denkleminde dayalı mali borç yönetimini, içerde büyük sermaye sahiplerine gelir transfer mekanizması haline getirecekti (Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 489-491, 498-499; Akagül, 2009: 427-428; Öniş, 1996: 164-166, 174; Buğra 2016: 209).

İşte bu yeni ekonomi ortamında devlet – sermaye ilişkilerinde ileride toplum ve siyaset alanlarını derinden etkileyecek kritik dönüşümler yaşandı. Bu çerçevede öncelikle devletin ekonomik temelde farklı toplumsal gruplar üzerindeki hakemlik ve denetleyicilik rolünde değişim yaşandı. İkinci olarak devlet ile büyük sermaye grupları arasında gittikçe belirginleşen ayrışmalar kendini gösterdi. Üçüncüsü, Erken Cumhuriyet döneminden itibaren devletle yakın ilişkileri bulunan büyük sermaye çevresinin dışında, Anadolu’da dini – muhafazakar yeni sermaye aktörleri ortaya çıktı. Dördüncü ve son olarak da genel itibarıyla ülke içerisinde sermayenin toplumun farklı kesimlerine yayılışı gerçekleşti. Dolayısıyla 24 Ocak kararları sonrasında ekonomide yaşanan dönüşüm, gerek çıkar profilleri, gerekse örgütsel yapı açısından çok aktörlü bir devlet, siyaset ve grup ilişkisi doğurmuştur. İşadamları siyaset

ilişkilerinde bu sürece bağlı olarak kamu kurumu niteliğindeki ticaret ve sanayi odalarının yerine özerk statüdeki işadamları örgütlerinin belirleyici olduğu ve taleplerin ekonomik alanla sınırlı kalmadığı bir talep profili ve ilişki biçimi ortaya çıktı.

2.1.1. Anayasal İşleyiş – Yeni Ekonomi Arasındaki Paradoks ve Devletin Dönüşümü

1980 sonrasında uygulamaya konan yeni modelin en temel özelliklerinden biri, dışa açık, liberal piyasa temelli ana dönüşüm parametrelerine rağmen 1982 Anayasasında devlet aygıtının toplumdaki özerk müdahale silahları ile donatılarak otoriter – merkezci bir biçimde yapılandırılması paradoksal sonuçlara yol açmıştır. Devlet, ekonominin işleyişiyle ilgili karar alma, politika geliştirme süreçlerindeki belirleyici konumunu sürdürmekteydi. Dolayısıyla ekonomideki liberalleşme süreci Türkiye’de devlet müdahalesinin azalması, devletin ekonomide “geri çekilmesi” ve “daha az devlet” sonucunu getirmedi. Devlet müdahalesi farklı bir form ve karakter kazanarak, yeniden yapılanarak devam etti. Bu çerçevede devlet, ekonomideki sermaye ve çıkar çevreleriyle rutin, kurumsallaşmış karar mekanizmalarına başvurmadan, sermaye çevrelerinden özerk olarak politika geliştirme kapasitesini, dolayısıyla ekonomi içerisindeki direncini koruyarak klasik “güçlü devlet” profilini sürdürdü (Alkan, 1998a: 79, Buğra, 2016: 207; Öniş, 1992: 15-16).

Liberal piyasa ekonomisi içerisinde devletin bu güçlü, belirleyici karakterini korumasında esas itibarıyla, ekonomi alanı küresel piyasa modeliyle yeniden düzenlenirken, aynı dönemde, devletin de 1982 anayasası etrafında yeniden teşkilatlandırılış biçiminin belirleyici olduğu söylenebilir. Bu anayasa etrafında özellikle yürütmenin yasama karşısındaki gücü önemli ölçüde genişletildi. Hükümet, parlamento ve bürokrasiyle olan ilişkilerinde daha güçlü bir konum edindi. Bu durum ekonomi alanında “güçlü devlet” formasyonu ile ilgili, (bu formasyonu çözen), devlet – siyaset ilişkisi düzeyinde bir paradoksa yol açtı. Zira ekonomi alanında bir taraftan devlet aygıtı, oradaki karar mekanizması merkezileşip iktidarın merkezde yoğunlaşması sağlanırken diğer taraftan merkezileşen bu devlet yapısı içerisinde hem geleneksel bürokrasi aygıtı çözülme sürecine girdi hem de geleneksel bürokrasi çevresinin politika yapım süreçlerindeki rolü siyasi elitler karşısında zayıfladı. Bürokrasi yapısındaki bu çözülme ve siyasi elitler karşısında güç kaybetme süreci,

hem ekonomiyle ilgili yeni bürokratik birimlerin kurulması hem de bu birimler içerisinde geleneksel bürokrasi yapısının dışında yeni bürokrasi katmanları oluşturulmasıyla sağlandı. Sonuçta ekonomi alanında, oradaki karar alma süreçlerinde toplumsal bağlantıları olan siyasi otorite güçlenirken, geleneksel bürokrasi yapısı özerkliğini büyük oranda yitirdi. Ekonomi politikalarının şekillenmesinde siyasi otoritenin ağırlığı arttı. Geleneksel bürokratik elitler ile siyasi elitler arasındaki ayrışma derinleşti. Dolayısıyla bu değişim etrafında genel olarak “bürokratik politik ekonomi”den “siyasetçi ağırlıklı politik ekonomi”ye doğru bir geçiş kendisini göstermiştir. Bu geçiş ve geçişin (bürokratik yapılar ile siyasi otorite arasında) ürettiği gerilim, devletin bürokrasi ağırlıklı “özerk, güçlü devlet” formasyonunu ekonomi alanında önemli oranda zayıflatmıştır (Öniş, 1992: 15-17, 19; Buğra, 2016: 228).

Diğer taraftan 1982 anayasası çerçevesinde yapılan kurumsal değişiklikler etrafında öncelikle devlet kurumlarının güçlendirilmesi, toplumsal muhalefetin kontrolü, siyasal katılımın sınırlandırılması, siyasal kurumlar ile toplumsal hareketler arasındaki ilişkinin kontrol altına alınması, siyasal partilerin siyasi alandaki hareket alanlarının sınırlandırılması yönünde anayasal düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemeler bir yandan devleti toplum, kültür ve siyaset alanında merkezi bir konuma yerleştirirken, öbür yandan toplumsal ve siyasal hareketliliği yeni anayasal düzeni, ulusal bütünlüğü bozmayacak şekilde durağanlaştırma, stabilize etme, denetleme amacını taşıyordu. Fakat bu noktada ilginç olan husus şurasıydı: Toplumsal enerji ve dinamizmin, kültür, siyaset ve kimlik hareketlerine yönelmesinin önü kesilirken, bu sosyal enerjinin ekonomi alanına kanalize olmasına müsaade ediliyordu. Özgürlüklerin siyasal ve kültürel alanda kullanılması sınırlandırılırken ekonomik büyüme alanında kullanımına imkan tanınıyor; toplumsal ve siyasal durağanlığın ekonomik dinamizmle güvence altına alınması amaçlanıyordu³ (İnsel, 2003: 295-296; Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 496-497; Buğra ve Savaşkan, 2015: 85).

³ Heper ve Keyman’a göre 1982 Anayasası’ndan farklı olarak 1961 Anayasa’sında temel hak ve özgürlük alanları hayli geniş tutulmuştu. Toplumsal kesimlerin siyaset, toplum ve kültür alanlarına serbestçe katılımlarının önü açılmıştı. Bu konuda öncelikli motivasyon kaynağı, devlet teşkilatını ve bürokratik elitleri, “çoğunluk baskısından” korumaktı. Temel özgürlük alanları genişletilerek, çoğunluk hükümetinin, başka bir ifadeyle çoğunluğa dayanan siyasal iktidarın, toplumsal hareketler

Toplumsal enerjiye tek hareket alanı olarak sunulan ekonomi, gelinen noktada, siyaseti ve dolayısıyla devleti kendi içerisine çekti. Siyasal alan genel olarak ekonomide rant paylaşımı ve gelir dağıtımına indirgendi. Siyaset büyük oranda gelir dağıtımını aracılığıyla iktidar inşa etme ve iktidarı sürdürme stratejisine dönüştü. Dolayısıyla siyasi sistem içerisinde hareket alanı hayli sınırlandırılmış olan siyasi partiler, siyasi programlarını gelir dağıtımını mekanizmasına göre şekillendirmeye öncelik verdi. Sonuçta siyaset ve siyasetin ağırlık merkezinde duran devlet, ekonomik aktivitelerin dönemsel dalgalanmalarına çok fazla bağımlı hale geldi (İnsel, 2003: 296; Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 498-499).

Dolayısıyla bu durum, yine ekonomi alanında fakat bu sefer *devlet – toplum ilişkileri düzeyinde ikinci bir paradoksa* yol açtı. Devlet bir taraftan yüksek bir merkezileşme düzeyine, sert bir yaptırım gücüne, politika yapım süreçlerinde yoğun bir konsantrasyona sahip “güçlü devlet” formasyonu ile öne çıkarken, diğer taraftan ekonomi alanını sahada etkin bir şekilde düzenleme, kontrol etme, yönetme kabiliyeti aşınmış, araçsallaşmış ilişki yapısıyla belirginleşti. Devlet ekonomideki sosyal hareketlilik ve ekonomik dinamizmi geleneksel bloke edici reflekslerinden hareketle etkin bir şekilde düzenleme konusunda yeterli etkinliği gösteremedi; aksine siyasi elitler aracılığıyla, sosyal hareketlilik tarafından araçsallaştırıldı.

Ekonomi alanında söz konusu *üçüncü paradoks ise doğrudan devlet – piyasa ilişkilerinde* kendisini gösterecekti. Bu noktada devlet bir taraftan yüksek bir merkezileşme, müdahale etme, alanı tek başına belirleme, karar süreçleri üzerinde egemen ve gelir dağıtıcı aktör olarak görünürken, diğer taraftan piyasa ilişkilerini yönetme, dönemin liberal piyasa değerleri olan kârlılık, kalkınma, verimlilik, rasyonellik, kurumsallık, etkinlik, istikrar, düzenlenmiş piyasa konularında son derece kırılğan, güçsüz ve değişken bir nitelikte ortaya çıktı. Bu çerçevede devlet, özellikle ihracat yönelimli piyasa ilişkilerini / rant arayışlarını kontrol etme, yeterli düzeyde bir vergi geliri üretme ve sağlam bir mali disiplin uygulama kabiliyeti geliştiremedi; bu durum ise devlet özerkliğini bağımlı, kırılğan ve değişken bir hale soktu. Sonuçta önceki dönemlerin siyasal hayatına ve ekonomi politikalarına damgasını vuran *güçlü devlet geleneği* ekonomi alanında aşınma sürecine girdi.

ve toplumsal muhalefet ile dengelenmesi, kontrol edilmesi amaçlanmaktaydı (Heper ve Keyman, 1998: 265).

Devletin ekonomi içerisindeki *merkezi – güçlü* konumu zayıfladı (Öniş, 1992: 4, 19; Heper ve Keyman, 1998: 272-273).

Karar alma ve politika yapım süreçleri, özellikle kurumsallık, etkinlik, istikrar, tutarlılık bağlamında devletin ekonomide ve aktörler üzerinde belirleyici konumunu aşındıran noktaların başında gelmekteydi. Bu noktada devlet, sermaye gruplarıyla kişisel düzeyde, seçici bağlantılar kurmakta; esas olarak ekonomi ile ilgili politika yapım süreçlerini kendi başına belirlemekteydi. Bu süreçlerde aracı sermaye örgütleri ve büyük sermaye grupları formel olarak yer almamakta; kendi çıkarları doğrultusunda politika yapımlarını etkileme kabiliyeti gösterememekteydi. Ancak bu büyük sermaye grupları özellikle uygulanma süreçlerinde, söz konusu ekonomi politikalarını manipüle etme, farklı bir formata sokma konusunda hayli yüksek bir kabiliyet sergilemekteydi. Devlet ile sermaye grupları arasındaki bu ilişki seti, sermaye gruplarını devletin ekonomi programına karşı yabancılaştırmakta, sermaye gruplarının gözünde devletin ekonomi içerisindeki müdahale kabiliyetinin meşruiyet zeminini aşındırmaktaydı (Öniş, 1992: 18).

Devlet – piyasa ilişkileri düzeyinde güçlü devlet formunu zayıflatan noktalardan bir diğeri devletin ekonomide doğrudan gelir dağıtımıyla ilgili rolünü, yürüttüğü esnek maliye politikaları üzerinden yeni dönemde de güçlü bir şekilde sürdürmeye devam etmesiydi. Bu noktada devlet bir yandan piyasada yeterli düzeyde vergi geliri üretmiyor, diğer yandan da zayıf bir mali disiplin izliyordu. 1990'lı yıllarda kamu sektöründe harcanabilir gelirlerin % 45 oranında azalmasına rağmen devlet memur maaş artışları, tarım ürünlerini destekleme alımları, bazı kesimlere düşük faizli krediler, işçi ücret artışları, düşük girdi maliyetleri etrafında gelir dağıtımına dayalı son derece zayıf bir mali disiplin izliyor; buna karşılık yeterli düzeyde vergi geliri üretmiyordu. Bu durum devleti 1990'lar boyunca, sürekli bütçe açıkları ve ağır kamu borcu yüküyle baş başa bıraktı. Devlet bu borçları ödeme yöntemi olarak çok yüksek faizli devlet tahvilleri, hazine bonoları ve dış kredilere başvurdu. Sonuçta hükümet bütçesinin tamamına yakını, (çoğu maaş, ücret ve teşviklere giden) kamu harcamalarına, iç ve dış borçların faiz ödemelerine, transfer ücretlerine tahsis edildi. Bu durum 1990'lar boyunca devleti periyodik ekonomik krizlere sürükledi. Krizler, devletin yeniden dağıtım kabiliyetini yitirmesine yol açtı. Bu şekilde devlet piyasayı düzenleme ve yönetme kabiliyetini, etkinliğini,

verimliliğini kaybetmiş bir aktör olarak öne çıktı. Dolayısıyla liberal piyasa modeli içerisinde ekonomi yönetiminde bu şekilde “devlete aşırı yüklenme” yöntemi, güçlü ve özerk devlet formunu piyasa içerisinde zayıflattı (Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 489-491, 499; Buğra 2016: 209; Heper ve Keyman, 1998: 269; Akagül, 2009: 427-428; Öniş, 1996: 169).

Sonuçta güçlü devlet yapılanmasıyla ilgili söz konusu paradokslar (*merkezleşme, özerkleşme* buna karşılık *piyasayı düzenleyememe, politik belirsizlik*), sermaye grupları lehine ekonomi alanında kimi çelişkiler, boşluklar ve fırsatlar oluşturdu (Özdemir, 2006: 102-103). Bu paradokslar, ekonomi alanında sermaye gruplarının, klasik devlet yapısına karşı özerk söylem geliştirme ve uygulama imkanı sağladı. Ayrıca sermaye gruplarının geliştirdikleri dış bağlantılar, oluşturdukları gönüllü örgütlenmeler, onlara görece özerk hareket alanı, alternatif seçenekler, önemli fırsatlar sundu. Bu ortamda sermaye grupları piyasa içerisinde aktif birer aktöre dönüşme olanağı yakalayacaktı.

2.1.2. Devlet ve Sermaye Arasında Ayrışma: TÜSİAD Örneği

1990’lı yıllar ekonomi alanında yaşanan en temel gelişmelerden biri, 1970’lerde kurumsal düzeyde gözlemlenen devlet – sermaye ayrışmasının, bu dönemde söylem, tutum, program, politika ve siyasi vizyon düzeylerinde derinleşerek devam etmesidir. Devlet – sermaye ayrışması bağlamında öne çıkan kritik oluşum, kuşkusuz Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD)’dır. TÜSİAD, Cumhuriyet döneminde ulusal ekonomi inşa etme politikası etrafında doğrudan devlet desteği ve koruması altında oluşan, gelişme gösteren, olgunlaşan büyük sermaye grupları tarafından, o tarihe kadar resmi, zorunlu üyeliğe dayalı, ana iş adamı örgütü olan TOBB’un dışında sivil bir örgütlenme olarak 1971 yılında kurulmuştu. TÜSİAD’ın oluşum ve dönüşüm konusundaki tarihi seyri esas olarak devlet – sermaye ilişkisi bağlamında geç sanayileşen toplumların ortak tecrübesini yansıtıyordu (Öniş ve Türem, 2002: 442, 444, 449; Alkan, 1998b: 45-46).

Geç sanayileşen toplumlarda, girişimci sınıf ve sermaye birikimi, merkezi ve güçlü devlet yapısının yakın yönlendirmesi; yoğun teşvik, destek programları ve küresel piyasa rekabetine karşı koruma mekanizmaları etrafında oluşur, şekillenir ve gelişim gösterir. Dolayısıyla bu ilk dönemlerde özel sektör, sanayileşme, burjuvazi

oluşumu ve sermaye birikimi yoğun ve mutlak bir şekilde devlete bağımlıdır. Devlet bu ulusal kalkınma sürecinde sermaye çevresiyle ilişkilerinde dominant aktör, belirleyici partnerdir. Sermaye çevresi zaman içinde büyüyüp, olgunlaşır; küresel ortamlarla önemli ekonomik ilişkiler tesis eder; ulus-aşırı şirketlerle stratejik ortaklıklar geliştirir, alternatif finans kaynaklarıyla bağlantılar kurar. Bu küresel düzeyi ekonomik çıkarlarını gerçekleştireceği ana düzlem olarak işaretler. Sonuçta sermaye belli bir olgunlaşma düzeyine erişir ve ekonomik olarak devlete olan aşırı bağımlılığı görece zayıflama seyri izler. Bu çerçevede, devlet karşısındaki bağımlılık konumuna, tabiiyet ilişkisine meydan okumaya başlar. Devletle olan klasik organik ilişkilerinde köklü bir dönüşüm, devletin müdahale alanlarının ve sınırlarının yeniden tanımlanması arayışına yönelir. Kendisini devletin yönlendirmesinden, gölgesinden ayırtmaya, özerk bir alan oluşturmaya çalışır. Bu şekilde büyük sermaye, kendisini özerk ve küresel aktör olarak kurarken, aynı süreçte yeni, sınırlı bir devlet yapılanmasının gerekliliğini benimser. Tüm sermaye alanları için yasal ve kurumsal bir düzen kuran, bu bağlamda özel sermayenin rahatça gelişebileceği istikrarlı ve öngörülebilir bir piyasa ortamı oluşturan, dolayısıyla esas olarak araçsal bir rol üstlenen, sınırlı, şeffaf, hesap verebilir bir devlet yapısına ilişkin bir söylem ve tutum geliştirir (Öniş ve Türem, 2002: 449-450; Öniş ve Türem, 2001: 97).

TÜSİAD, geç sanayileşen toplumlarda devlet – sermaye arasındaki bu ilişki seyri etrafında, devlet desteği ve koruması altında gelişim gösteren, dolayısıyla devlete bağımlı olan, devletle olan bağımlılık ilişkisi sayesinde büyüyüp gelişen büyük sermaye grupları tarafından, toplumsal statülerini sağlamlaştırmak ve uzun vadeli ekonomik çıkarlarını korumak üzere kuruldu.⁴ Kuruluşundan sonra gerek korumacı ve içe dönük ithal ikameci ekonomi modeli yıllarında (1970’ler), gerekse dışa dönük liberal ekonomi modeline geçildiği 1980’li yıllarda hem toplum ve siyaset nezdinde bir meşruiyet / saygınlık alanı edinmek hem de uzun ölçekli ekonomik çıkarlarını sürdürebildikleri istikrarlı bir siyasal ve ekonomik ortamın oluşturulması eksenli bir seyir izledi. Bu dönemlerde TÜSİAD’ın temel önceliği ekonomik ve siyasi istikrardır. Bu doğrultuda kendi faaliyetlerini genel olarak, ekonomi sorunlarıyla, ekonomi politikalarının geliştirilmesi, ekonomik reformların

⁴ TÜSİAD’ın kuruluşunda rol oynayan faktörler konusunda ayrıntılı analizler için bakınız: Alkan, 1998a; Gülfidan, 1993.

seyrinin şekillendirilmesi ile sınırladı. Bu çerçevede de kuruluşundan 1990'lı yıllara kadar genel olarak kendisini “siyaset üstü” bir konuma yerleştirdi; siyasi otoritelerle kendi ekonomik perspektifi etrafında çatışma ve gerilime girmekten kaçınmadı; hükümet oluşumlarında ya da hükümet istifa süreçlerinde aktif konum almaktan çekinmedi. Hatta siyasi ve ekonomik düzene yönelik devlet merkezli müdahale ve otorite kullanımına karşı herhangi bir itirazda bulunmadı. Siyasi otorite ile gerilimden kaçınmazken, devletin merkezinde rahatsızlık yaratacak herhangi bir tutumdan uzak durmaya özen gösterdi⁵ (Alkan, 1998a: 220-228, 258-261, 263-265; Uğur ve Alkan, 2000: 137-138; Buğra, 2016: 202-206, 336-339; Öniş ve Türem, 2002: 443; Öniş ve Türem, 2001: 98-99; Heper, 1992b: 187).

1990'larla birlikte TÜSİAD'ın devlete yönelik tutum ve yaklaşımlarında belirgin bir dönüşüm ve değişim yaşandı. Bu değişimde bir taraftan Soğuk Savaş döneminin sona ermesi (artık ABD'nin otoriter yönetimleri desteklemesine ihtiyaç kalmamıştı), Piyasa merkezli liberal küreselleşme sürecinin yaygınlaşması ve gümrük birliğinin ardından Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinin belirginleşmesi (artık küresel düzlemde insan hakları, hukukun üstünlüğü, demokrasi gibi temel değerler önem kazanmıştı) gibi dış kaynaklı gelişmeler; diğer taraftan da, sermayenin devlet kaynaklarına bağımlılığının görece azalması, uluslararası bağlantıların ve finans imkanlarının güçlenmesi, uluslararası ortaklıkların geliştirilmesi, kısacası “sermayenin olgunlaşması” gibi iç gelişmeler belirleyici oldu. Bu gelişmeler TÜSİAD için ulus devlet sınırlarının ötesinde, ulus aşırı, küresel yeni alanlar, imkanlar sundu; küresel ilişki ağlarını geliştirme fırsatı verdi, siyaseti, ekonomiyi, toplumu ve devleti küresel ölçekte düşünme ve kurma olanağı sağladı. Devlet-ekonomi, devlet-toplum, devlet-siyaset ilişkisini, geleneksel ulus-devlet sınırlarının ötesinde yeni kurumsal kalıplar etrafında düzenleme fikrine yönlendirdi (Öniş ve Türem, 2002: 440, 444; Öniş ve Türem, 2001: 96-97; Özbudun ve Keyman, 2002: 304-307; Keyman ve Koyuncu, 2005:114).

⁵ Sermayenin devlet ve siyasete bakışıyla ilgili olarak, 1980'lerin hemen başında TÜSİAD başkanı olan Ali Koçman devletin siyaset ve toplum üzerindeki hakim konumunun altını çizerek şu düşünceleri dile getirmektedir: “Bu ülkede bizim felsefemiz daima koruyucu rolü üstlenen devletle ters düşmemek, devlete rağmen değil fakat devletle birlikte ekonomik politika izlemek ve devleti yüce bir makam olarak görmek şeklinde olmuştur. Özel sektör temsilcileri açısından siyasete atılmak konusunda tereddüt, devleti karşıya almamak düşüncesinden, devletin hala etkili olduğu inancından, devlete yabancılaşmanın kendileri için iyi olmayacağı şeklindeki görüşten kaynaklanmaktadır” (Heper, 1992b: 187).

Bu ortamda TÜSAİD artık sermaye ile devlet arasındaki devlet hegemonyası altında tek taraflı bağımlılığa dayalı, eşitsiz ortaklığın tarihsel mirasını sorgulamaya başladı. Devletin ekonomi ve toplum içerisindeki geleneksel konumuna, güçlü rolüne meydan okumaya yöneldi. Bu bağlamda büyük sermaye gruplarının sağlam, tartışmasız, özerk statüye sahip olduğu istikrarlı, öngörülebilir bir ekonomik ortam oluşturmak üzere, TÜSİAD, Avrupa ekonomi- toplum-siyaset modellerini, bu çerçevede öne çıkan insan hakları, hukukun üstünlüğü, demokratikleşme gibi küresel normları, Avrupa Birliği sürecini referans noktası olarak aldı. Zira TÜSİAD gelinen noktada artık, ekonomik büyümenin, sermaye çıkarlarının, sermayenin toplumsal statü ve meşruiyetinin, sermaye özerkliğinin ancak ekonomi alanıyla birlikte siyaset, toplum ve temel özgürlükler alanında küresel normlara uyum ve Avrupa Birliği'ne üyelik içerisinde, dolayısıyla küresel sisteme entegrasyon etrafında daha iyi güvence altına alınacağına inanmaktaydı.⁶ Bunun da ancak devlet mekanizmasına ilişkin siyasi reformlarla mümkün olacağını düşünmekteydi (Buğra, 1998: 526-527; Öniş ve Türem, 2002: 442, 447).

Bu dönemde TÜSİAD, küresel normlar ve Avrupa Birliği müktesebatı etrafında devlet yapısının reformasyonunu talep eden radikal bir tutum ve söylem benimsedi. Bu doğrultuda “bürokrasi eksenli / merkezi / güçlü devlet yapısının dönüştürülmesi, devletin yeniden yapılandırılması, devlet iktidarının sınırlandırılması, kontrol edilmesi, daha şeffaf ve hesap verebilir hale getirilmesi, devletin yeniden dağıtım gücünün sınırlandırılması, piyasa içerisinde daha optimal, efektif ve kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması, devletin ekonomi üzerindeki ağırlığının azaltılması ve kaliteli yönetim” yönünde yasal ve anayasal reform taleplerini savundu. Ayrıca sivil hakların geliştirilmesi ve demokratikleşme sürecine destek verdi. TÜSİAD'ın bu siyasi reform ve devletin yeniden yapılandırılması yönündeki talepleri dernek tarafından hazırlanan raporlarda, başkan söylemlerinde ve dernekle ilgili saha çalışmalarında kendisini gösterdi (Öniş ve Türem, 2002: 444-447; Alkan, 1998b: 51-52; Öniş ve Türem, 2001: 98-100, 107-113).

Bu doğrultuda TÜSİAD bir taraftan özelleştirme, kamu harcamalarının kısılması, sosyal güvenlik sisteminde reform ve vergi sisteminin yeniden

⁶ Bu bağlamda TÜSİAD, Avrupa Birliği ve ABD ile küresel bağlantılarını ve ilişkilerini güçlü tutabilmek üzere Brüksel (1996) ve Washington'da (1998) temsilcilik ofisleri açmıştır.

yapılandırılması gibi devleti ekonomi alanında sınırlandıran, küçülten dönüşümleri savunurken, diğer taraftan da tonu giderek artan siyasal reform ve demokratikleşme taleplerini dillendirdi.⁷ Devleti yeniden yapılandırmaya yönelik siyasal reformlar kapsamında yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, kamu hizmetlerinde yerel otoritelere daha fazla yetki verilmesi, yargı sisteminde, seçim sisteminde reform öneren raporlar yayımladı.⁸ İnsan hakları, hukuk devleti ve yargı, seçimler ve hükümet sistemleri, siyasal partiler yasası ile ilgili paneller düzenleyerek bunları raporlar halinde kamuoyu ile paylaştı.⁹ TÜSİAD devlet yapısında siyasal reform önerisiyle ilgili en sarsıcı raporu 1997 yılında yayımladı. *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri* adlı raporda TÜSİAD, siyasal parti sisteminde reform yapılması ve parti içi demokrasinin geliştirilmesi, Kürt vatandaşlarla ilgili kültürel hakların genişletilmesi, Genelkurmay Başkanı’nın Milli Savunma Bakanlığı’na bağlanması, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve Milli Güvenlik Kurulu’nun anayasal bir kuruluş olmaktan çıkartılması gibi o dönem için radikal siyasal önerilerde bulundu.¹⁰ TÜSİAD’ın TBMM Başkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı’na takdim ettiği rapor gerek devlet düzeyinde, gerek TÜSİAD içerisinde, gerekse kamuoyunda sarsıcı bir gündem oluşturdu.¹¹ Söz konusu rapor, kamuoyu ile paylaşıldıktan sonra hakkında yapılan tartışmaları değerlendirmek, çıkan eleştiri ve tepkilere cevap vermek üzere güncellenerek 1999 yılında *Türkiye’de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler* başlığıyla yeniden yayımlandı. İfadeler yumuşatılmakla birlikte 1997 raporunda yer alan devlet yapılanmasında reforma ilişkin temel öneriler, genel olarak Avrupa Birliği müktesebatına ve raporlarına referanslar etrafında aynı şekilde savunuldu.¹²

⁷ TÜSİAD, Optimal Devlet: 21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru, Şubat 1995.

⁸ TÜSİAD, Yerel Yönetimler: Sorunlar ve Çözümler, Eylül 1995; TÜSİAD, Türkiye için Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru, Mayıs 1995; TÜSİAD, Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Sistem, Nisan 1996; TÜSİAD, Yargılama Düzeninde Kalite, Kasım 1998.

⁹ TÜSİAD, Siyasal Partiler Yasası, Mayıs 1997; TÜSİAD, Seçimler, TBMM ve Hükümet Sistemleri, Haziran 1997; TÜSİAD, Hukuk Devleti ve Yargı, Aralık 1997; TÜSİAD, İnsan Hakları, Şubat 1998.

¹⁰ TÜSİAD, Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri, Ocak 1997.

¹¹ Raporla ilgili tepki ve tartışmalar için bakınız: “Amaç Orduyu Bölmek”, Cumhuriyet, 26.01.1997; “Askerden TÜSİAD’a Sert Cevap”, Sabah, 28.01.1997; “Demokrasi TÜSİAD’ı Salladı”, Milliyet 24.01.1997; “Rapor TÜSİAD’ı Böldü” Sabah, 24.01.1997.

¹² TÜSİAD, Türkiye’de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler, Aralık 1999.

TÜSİAD devlet ile ilgili bütün bu siyasi reform önerileri etrafında devlet-toplum, devlet-vatandaş, devlet-siyaset, sivil-asker ilişkilerinin küresel normlar etrafında yeniden düzenlenmesine yönelik bir tutum sergiledi. Sivil-askeri bürokrasinin siyaset ve toplum içerisine nüfuz eden, yayılmış rolünün köklü bir reforma tabi tutulmasını savunan bir yaklaşım izledi. Bu bağlamda, seçilmişlerden oluşan, demokratik kurumların sivil ve askeri idare üzerindeki üstünlük ve denetiminin güçlendirilmesi; Türkiye siyasi sistem ve devlet yapısının sivilleşmesi; sivil-askeri bürokrasinin, gündelik, siyasal, kültürel, ekonomik hayat içerisinde oynadıkları aktif ve merkezi rolün demokratikleştirilmesi; hasılı geleneksel, bürokratik, güçlü devlet yapısının toplumsal ve siyasal hayatta sahip olduğu merkezi konumun ortadan kaldırılması; devlet toplum ilişkisinin hukukun üstünlüğü bağlamında yeniden düzenlenmesi, insan hakları bağlamında toplumdaki kültürel hakların tanınması yönünde reformist bir siyasi çizgi benimsedi. TÜSİAD benimsediği bu reformist tutum ve siyasi vizyon etrafında geleneksel devlet yapısından ayrışacak, bürokratik devlet yapısıyla olan “bağımlılık ilişkisi” yerine yeni bir ilişki kalıbı geliştirmeye çalışacak, küresel normlar etrafında geleneksel devlet yapısıyla, devlet iktidarını sınırlandırmaya ve sivilleştirmeye dönük “araçsal bir ilişki” kurmaya yönelecektir.¹³ Bu da Türkiye siyaset ve toplum hayatında bürokrasi merkezli geleneksel güçlü, özerk devlet yapısını zayıflatan bir etki taşıyacaktır.

2.1.3. Yeni Sermaye Aktörlerinin Ortaya Çıkışı: Dini – Muhafazakâr

Sermaye Aktörleri ve MÜSİAD

Türkiye’de 1990’lı yıllar ekonomi alanında yaşanan kritik gelişmelerden bir diğeri Anadolu’da yeni sermaye aktörlerinin ortaya çıkmasıdır. Yeni sermaye

¹³ Bu noktada TÜSİAD’ın o dönemde siyasi reformlar, sivilleşme ve demokratikleşme bağlamında yaşadığı bir açmaza işaret edilebilir. TÜSİAD’ın o dönemde sivilleşme, demokratikleşme ve siyasi reformlar etrafında devlet ile İslami kimlik talepleri arasında bir sıkışma yaşadığını söylemek mümkündür. TÜSİAD bir taraftan insan hakları, hukukun üstünlüğü bağlamında devletin sivilleştirilmesi, devlet toplum ilişkilerinin demokratikleştirilmesi talepleriyle devlete karşı mesafeli, ondan uzaklaşan bir konum alırken, diğer taraftan toplumun muhafazakâr kesimlerinden gelen İslam temelli kimlik talepleri konusunda ise seküler devlet yapısından tarafa, ona yaklaşan bir pozisyon alacaktır. Sonuçta temel haklar bağlamında ikircikli bir tavır takınacaktır (Öniş ve Türem, 2002: 451; Buğra, 1998: 535).

aktörleri bağlamında öne çıkan temel oluşum, Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği (MÜSİAD)'dır. MÜSİAD, küresel piyasa ve liberal ekonomi modeli içerisinde, dini değerlere dayalı olarak, doğrudan devlet desteği almadan gelişim gösteren taşralı muhafazakar sermaye grupları tarafından 1990 yılında kurulmuştur. Kuruluşu itibariyle öncelikli olarak kültürel kimlik temelli bir sermaye örgütlenmesi olarak öne çıktı. Ama aynı zamanda ekonomi temelli bir talep çerçevesiyle şekillendi. Dolayısıyla MÜSİAD, ekonomi alanında her şeyden önce İslami kimlikli muhafazakar bir aktörün, söylemin, stratejinin ortaya çıkışını temsil etmekteydi. Başka bir ifadeyle MÜSİAD, az sayıda büyük ve köklü firmanın, Anadolu'da yeni gelişmekte olan sınırlı sayıda çok ortaklı holdinglerin ve çok sayıda küçük ve orta ölçekli işletmenin (KOBİ'lerin) dini, muhafazakar kimlik perspektifinde bir araya gelmesiyle ortaya çıktı (Alkan, 1998a: 153, 162-164; Öniş ve Türem 2001: 100; Gümüşçü, 2010: 841; Başkan, 2010: 405).

İstanbul yoğunluklu bir üye profiline sahip TÜSAİD'dan daha geniş bir coğrafi alana yayılan ve daha çok sayıda üyesi bulunan MÜSİAD, İstanbul'un yanı sıra Konya, Kayseri, Denizli, Ankara, Gaziantep, Bursa, Urfa, Maraş gibi Anadolu'nun farklı illerinden üyeleri kapsıyordu. 1995 yılında toplam 1780 MÜSİAD üyesi firma vardı. Bu firmalardan, 744'ü 1980-1990 arasında, 589'u 1990 sonrasında olmak üzere toplam 1333 tanesi 1980'dan sonra kurulmuştu. 1960 öncesinde kurulan firma sayısıysa 71'di. 1995-1997 arasında üye sayısı 2897'ye ulaştı (Özdemir, 2006: 63, 67; Buğra, 1998: 529, Yavuz, 2005a: 131).

MÜSİAD etrafında temsil edilen taşra yoğunluklu muhafazakar sermaye aktörlerinin, ortaya çıktığı ve gelişim gösterdiği bu dönem, ulusal ve uluslararası ortamda kritik dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdi. Ulusal düzeyde uygulamaya konan küresel rekabete açık liberal ekonomi modeli etrafında devletin ekonomi ve toplum içerisindeki geleneksel, güçlü rolünün sorgulandığı, aşındığı, zayıfladığı, revize edilmeye çalışıldığı, aynı zamanda ihracatın teşvik edildiği bir ekonomi ortamı ortaya çıkmıştı. Uluslararası düzeyde ise üretim biçiminde "kitle üretiminden esnek üretime geçiş" yönünde bir değişim yaşandı. Bu bağlamda ulusal ekonomilerde büyük olmanın değil hızlı ve esnek olmanın daha çok başarı getirdiği bir düzleme geçildi. Küreselleşme bağlamında yaşanan bu süreç küçük ve orta ölçekli firmaların önemini artırdı. Bu ortamda Türkiye'de küresel piyasalarla entegrasyona dönük

liberal ekonomik düzenlemeler, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişim göstermesini sağladı. Ve sonuçta Türkiye’de ana sermaye yapısında bir farklılaşma yaşandı. Ekonomi alanında merkeze hakim olan büyük sermaye gruplarının yanında merkez dışında gelişen yeni sermaye aktörleri ortaya çıktı. Bu yeni sermaye aktörlerinin büyük çoğunluğu, KOBİ’lerden oluşmakta; dışa dönük, küresel piyasalarla sağlam ilişkiler geliştiren, tekstil, mobilya, mutfak eşyası gibi emek-yoğun sektörde üretimde bulunan firmalardan müteşekkildi (Buğra, 1998: 523-524; Koyuncu, 2002: 360; Bayramoğlu, 2001: 35; Gümüşcü, 2010: 841; Başkan, 2010: 403-404).

Bu ortamda Anadolu kentlerindeki muhafazakar sermaye aktörlerinin ortaya çıkışında bazı temel dinamiklerin doğrudan belirleyici olduğunu, kolaylaştırıcı rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu dinamiklerden ilki, Türkiye’ye Kuveyt, Suudi Arabistan gibi Körfez Ülkeleri’nden sermaye yatırımının yapılmaya başlaması; buna bağlı olarak Özel Finans Kurumları’nın kurulmasıydı. 1983 yılında Özel Finans Kurumlarıyla ilgili yapılan düzenlemelerin ardından Türkiye’de 1985 yılında Al-Baraka Finans ve Faisal Finans kurumları kuruldu. Ardından 1989’da Kuveyt-Türk Finans kuruldu. 1990’lara gelindiğinde muhafazakar sermaye sahipleri kendi finans kurumlarını oluşturmaya başladılar. 1991’de Anadolu Finans, 1995’te İhlas Finans kuruldu. Özel Finans Kurumları, özellikle dindar – muhafazakar çevre firmalarının, yatırım ve büyüme için ihtiyaç duydukları finans-kredi kaynağının temin edilmesi konusunda önemli bir destek sağladı. Ayrıca bu firmaların, zaman içerisinde sektörel yatırım tercihlerini de çeşitlendirdi. Sanayi sektörünün yanı sıra eğitim, sağlık, turizm, medya gibi hizmet sektöründe, gıda ve inşaat sektöründe yatırım yapabilmelerine imkan verdi (Hoşgör, 2011: 345-346, 348; Demir, Acar ve Toprak, 2004: 171).

Muhafazakar sermaye aktörlerinin gelişimini kolaylaştıran ikinci unsur, Avrupa ve Körfez’de çalışan işçi dövizleridir. İşçi dövizleri özellikle Anadolu’da çok ortaklı holdinglerin kurulması sürecinde önemli bir sermaye birikimini oluşturdu. Özellikle Avrupa’da 3 milyonun üzerinde gurbetçi işçi 1990’ların sonları itibarıyla yaklaşık 5 milyon dolarlık sermaye birikimi gönderdi. Bu birikimler, tamamen kişisel ilişkilere, karşılıklı güven esasına dayalı olarak informel, resmi olmayan kanallardan ülkeye transfer ediliyordu. Önceleri emlak alanına yönlendirilen bu sermaye

birikimleri, sonraları farklı sanayi sektörlerinde yapılan yatırımlarda kullanıldı.¹⁴ Bu sermaye birikimi etrafında Anadolu kentlerinde Kombassan, Yimpaş, Büyük Anadolu, Endüstri, Sayha, İttifak ve Jet-Pa gibi büyük holdingler kuruldu ve yükseldi (Hoşgör, 2011: 345-346; Demir, Acar ve Toprak, 2004: 170).

Diğer taraftan, dini cemaatler ve dini ilişki ağları da muhafazakar grupların sermaye birikimini kolaylaştıran üçüncü bir dinamik olarak dikkati çeker. Dindar – muhafazakar girişimciler, dini kimlikleri etrafında şekillenen ve içinde yer aldıkları ilişki ağlarını ekonomik etkinlikleriyle birleştirerek girişimciliklerini karşılıklı güven ilişkilerine oturtmaya yöneldi. Gereksinimlerini büyük ölçüde birbirinden karşılayanların oluşturduğu, dayanışmaya dayalı bir alt ekonomi ağı geliştirdiler. Muhafazakar çevre firmalarının imal ettiği ürünler, sunduğu hizmetler, dini cemaatler ve dini ilişki ağları tarafından piyasaya dağıtmakta, tüketilmekte, bu ürünlere uygun “dini duyarlılık” sahibi bir müşteri profili geliştirilmekteydi. Dolayısıyla muhafazakar çevre firmalarının Pazar, dağıtım, tüketim ve müşteri profili oluşturma süreçlerinde dini ilişki ağları belirleyici bir etki taşımaktaydı (Hoşgör, 2011: 347; Demir, Acar ve Toprak, 2004: 171).

Muhafazakar sermaye aktörlerinin gelişimi için dördüncü bir kolaylaştırıcı unsur olarak, yerel yönetim alanında pek çok belediye yönetiminin, dini – muhafazakar kadrolar tarafından devralınmış olması gösterilebilir. Bu belediye yönetimleri, yerel muhafazakar çevre firmalarını hizmet alım süreçlerine alternatif birer aktör olarak dahil ederek muhafazakar sermaye çevreleri için önemli bir iş olanağı, yerel finansmanlardan yararlanma imkanı sağladı. Bu süreç muhafazakar çevre firmalarının, yerel yönetimlerle ilişki kurma, iş yapma süreçlerini öğrenmelerine olanak sundu (Demir, Acar ve Toprak, 2004: 172).

Muhafazakar yeni sermaye çevresinin mevcut toplum ve ekonomi düzenine yönelik iki temel itirazı vardı. İtirazlardan ilki yerleşik devlet – toplum ilişkisine yönelikti. Muhafazakar sermaye aktörlerine göre, öteden beri devlet laiklik eksenli resmi-ulusal bir kimlik benimsemekte ve toplumla, toplumdaki büyük sermaye çevreleriyle bu resmi kimlik etrafında ilişki geliştirmekte, bu kimliğe uymayan toplumsal çevreleri kamusal alandan dışlamaktaydı. İkinci itiraz birincinin devamı

¹⁴ Bu süreç sonraki yıllarda, yer yer gurbetçi işçilerin güveninin istismar edildiği, iflasların yaşandığı bir noktaya doğru uzanacaktı (Demir, Acar ve Toprak, 2004: 170).

niteliğindeydi ve yerleşik devlet-ekonomi ilişkisiyle bağlantılıydı. Buna göre devlet ekonomi içerisinde öteden beri kredi ve teşvikler dahil olmak üzere ekonomik kaynakların büyük çoğunluğunu kendisiyle yakın kimliksel nitelikler taşıyan büyük sermaye gruplarına yönlendirmekte ve bu bağlamda yeni sermaye aktörleri hem devlet otoritesi tarafından hem de büyük sermaye grupları tarafından ekonomik hayattan dışlanmaktaydı (Özdemir, 2006: 164; Buğra, 1998: 525, 529; Bayramoğlu, 2001: 35; Alkan, 1998a: 150; Demir, Acar ve Toprak, 2004: 174; Demiralp, 2009: 320).

Dolayısıyla muhafazakar sermaye aktörleri, 1990'ların ortalarına kadar esas olarak mevcut ekonomik yapının değişmesini talep ediyordu. Bu bağlamda gerek kimlik yapısı gerekse sermaye hacmiyle devlet otoritesi tarafından tanınma arayışındaydı. Rekabete dayalı serbest piyasadan yanaydı. Aynı zamanda devletin kültürel kimliklere karşı duyarlılık göstermesini de bekliyordu. Bu şekilde ekonomi ve sermaye alanında muhafazakar sermaye aktörlerinin payını ve etkinliğini artırma hedefindeydi. Bu bağlamda “ülkeyi ayağa kaldırmak, kalkındırmak, gerçek manada bağımsızlaştırmak, bir dünya gücü haline getirmek” gibi köken itibarıyla milliyetçi argümanların yanı sıra, “Müslümanların yoksulluğunu ve geri kalmışlığını ortadan kaldırmak için daha çok üretmek, daha çok çalışmak” gibi dini argümanlara yaslanıyordu. Ayrıca “zenginle fakir, işçi ile işveren arasında kutuplaşmayı en aza indirmek, yardımlaşma, dayanışma” gibi sınıfsal bir argümanı da, “sosyal adalet, toplumsal düzlemde yaygın eşitsizliği azaltmak” gibi vurgusu yüksek sosyal bir argümanı da benimsiyordu. Bütün bu amaç ve argümanlar etrafında ekonomiyle devlet arasında, daha efektif, katılımcı, kültürel kimlik unsurlarına duyarlı bir model üzerine kafa yoruyordu (Demir, Acar ve Toprak, 2004: 175-176; Uğur ve Alkan, 2000: 144-145; Öniş ve Türem, 2001: 106).

Yeni muhafazakar sermaye, aradığı modeli Doğu Asya'da buldu. Muhafazakar sermayeyi temsil eden MÜSİAD, 1997'ye kadar ekonomi alanında Doğu Asya modelinin uygulanmasını savundu. Bu yeni model, *küçük ve orta ölçekli işletmeler* ile aile ve din kökenli *kültürel kimlikler – geleneksel değerler* arasında bir bağlantı kurulmasına dayanıyordu. Başka bir ifadeyle model, sosyal ilişkileri düzenleyen geleneksel kurumlar ve değerler ile Batı temelli kapitalist serbest piyasa mekanizması arasında farklı bir sentez arayışını yansıtıyordu. Diğer taraftan model,

devlet ile ekonomi arasında farklı bir ilişki modeli önermekteydi. Buna göre bu model içerisinde devlet, makro ve mikro ekonomik planlar, programlar için yönlendirici bir aktör olarak, piyasa kurallarını oluşturan, kurumsal düzenlemeleri sağlayan, piyasayı koordine eden “minimal bir organ” olarak ekonomi içerisindeki konumunu sürdürüyordu. Model ayrıca toplumun devlete mali bağımlılığının minimize edilmesini; piyasada devletin ortak cemaat / grup / aile bağlarıyla, yardımlaşma ağlarıyla dengelenmesini içermekteydi (Keyman ve Koyuncu, 2005: 118; Hoşgör, 2011: 351; Buğra, 1998: 528).

İşte MÜSİAD, “sosyal adalet, zenginleşen Müslümanlık, büyük Türkiye” vurguları ile şekillenen ekonomi vizyonu etrafında *birey temelli* Batılı kapitalist kalkınma modeli yerine *sosyal grup temelli* bu Doğu Asya modelini benimsedi. Başka bir ifadeyle yüksek düzeyde refah devleti müdahalesine dayanan, büyük ölçekli – sermaye yoğun Batı ekonomi modeline karşı çıktı. Bunun yerine küçük ve orta ölçekli sermaye birikimine, dini ve ailevi değerlere dayalı Doğu Asya modelinden hareket etti. Bu model çerçevesinde ekonomi alanında önerdiği şey, kurumsal düzeyde dini ve ahlaki değerlere karşı sekülerizme, “toplumsal iyi”ye karşı ben-merkezci “bireyci moralite”ye öncelik veren kapitalist ilerleme modeli içerisinde “dengeleri tersine çevirmek”ti. *Dini – ahlaki değerler ve toplumsal iyi* öncelikli bir kapitalist ekonomi modeli; “ekonominin toplum ve kültür içerisinde gömülü olduğu” rekabete dayalı piyasa modeli MÜSİAD’ın temel önerisiydi. Dolayısıyla MÜSİAD’ın kültür ve toplum-temelli bu ekonomi organizasyon modeli, *İslami kültür / ahlaki değerler ve toplumcu perspektif* ile (Batı’daki uygulamasında sermaye ve emek arasındaki sınıf, güç, zenginlik makasını alabildiğine açmış olan) “küresel piyasa”nın birbirine eklemlenmesi üzerinde yükseliyordu (Buğra, 2002: 194; Özbudun ve Keyman, 2002: 308; Keyman ve Koyuncu, 2005: 118-120; Öniş ve Türem, 2001: 101).

Diğer taraftan MÜSİAD, Asya modeli etrafında, topluma ve toplumsal gruplara dayanan; kültürel, cemaatsel, toplumsal kimliğin bireysel moraliteye ve tercihlere önceliğinden hareket eden bir toplum vizyonunu benimsiyordu. Bireysel özgürlükleri toplumsal, kültürel, dini bir çerçeve içerisinde konumlandırmaktaydı. Ayrıca *müdahaleci devlet, dağıtımçı sosyal adalet, bireyci etik temelli piyasa* ilkelerine yine toplumcu (grupçu) bir perspektifle karşı çıkıyordu. Bu süreçte dışa

dönük olarak Batı karşıtı, Avrupa Birliği karşıtı bir “ethos” tan hareket etti. İçerde ise devletçilik ve sekülerizm temelli yerleşik politik ekonomik düzene meydan okudu. Toplumcu bir perspektife, dini-kültürel kimliğe, sosyal adalet fikrine (*işçi-işveren ilişkilerine* ve *kamu kaynaklarının büyük – küçük sermaye grupları arasında daha eşitlikçi dağıtımına* odaklanan bir sosyal adalet fikrine) referansta bulundu (Özbudun ve Keyman, 2002: 308-310; Öniş ve Türem, 2001: 101).

Ne var ki, 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu toplantısında ordunun, siyasi iktidara verdiği muhtıra ile başlayan, ardından yargısal operasyonlarla ve yasal müdahalelerle devam eden 28 Şubat süreci, MÜSİAD’ın ekonomi ve kültür odaklı bu Doğu Asya tipi kalkınma modelini, tuzla buz etti. “İrtica tehdidi” altında muhafazakar çevreyi hedef alan süreç, Doğu Asya modelinin fazla hesaba katılmamış, zayıf noktasını ortaya serdi: Güçlü devlet otoritesi. Model, devleti ekonomik reformlar etrafında “sınırlandırılmış bir aktör” olarak tasavvur ediyor, ancak bunun köklü siyasal reformlarla mümkün olabileceği gerçeğini göz ardı ediyordu. Devlet otoritesini toplumsal alanda siyasal reformlarla sınırlandırarak, kurumsal düzeyde sivilleştirmediği, ekonomi alanında beklenen formata dönüşmeyeceği gerçeğini görmezden geliyordu. Ekonomi alanına odaklı minimal devlet vurgusunun aslında, ön kapıdan kovulan devletin, arka kapıdan geri içeri alınması anlamına geleceği ihtimalini fazla hesaba katmıyordu. 28 Şubat süreci, toplumsal ve siyasal hayata yönelik, hatta doğrudan MÜSİAD’a yönelik yasal müdahaleler, soruşturmalar, yargısal operasyonlar etrafında muhafazakar sermayeye bu gerçeği açıkça gösterdi.¹⁵ Devlet otoritesinin toplum ve siyaset üzerindeki ağırlıklı konumunun dönüştürülmesi MÜSİAD’ın hedeflediği türden bir ekonomik dönüşüm için öncelikli zorunluluktur.

Muhafazakar sermaye grupları, 28 Şubat sonrası süreçte merkezi devlet otoritesinin kendisini bir kez daha siyaset, toplum ve ekonomi alanında sert bir şekilde göstermesinin ardından 1990’lar boyunca takip ettiği, Doğu yönelimli, ekonomi –kültür ağırlıklı söylem, vizyon ve stratejisini değiştirdi. Bu bağlamda

¹⁵ 28 Şubat sürecinde MÜSİAD üyesi çok sayıda firma, ordu tarafından “irticai faaliyetleri destekleyen sermayeler” olarak liste halinde kamuoyuna duyurulacak, kamusal sözleşme süreçlerinden dışlanacak, boykot edilecek, baskı ve soruşturmalara tabi tutulacaktır. Ayrıca dönemin MÜSİAD başkanı (Erol Yazar) ve yardımcısı (Ali Bayramoğlu) “inanç farklılığı gözeterek halkı kin ve düşmanlığa tahrik etmek” suçlamasıyla yargılanacaktır.

temel vizyonunu oluşturan Doğu Asya modelini terk etti. Yüzünü Batı'ya dönen, Avrupa ve Avrupa Birliği yanlısı bir duruş geliştirdi. Kimlik temelli kültürel ve dini talepleriyle, anayasal hak ve özgürlüklere vurguda bulunarak siyasal alanın yeniden düzenlenmesi, devlet otoritesinin sınırlandırılması, sivilleştirilmesi yönünde siyasi reformlara odaklı bir vizyon benimsedi. (Hoşgör, 2011: 352; Öniş ve Türem, 2001: 101-102; Buğra, 1998: 534. Alkan, 1998b: 54-57)

MÜSİAD, 2000 yılında yayımladığı *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi* başlıklı raporda geniş çaplı siyasal reformların zorunluluğuna, devletin topluma karşı hesap verebilir, sınırlandırılmış bir formasyona kavuşturulmasına dikkat çekti. Raporla, siyasi sistem konusunda reforma gidilmesi; parlamentonun sistem içerisinde etkinliğinin artırılması; yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığının sağlanması; parti içi demokrasinin geliştirilmesi; inanç, düşünce, eğitim, kılık kıyafet ve katılım gibi temel hak ve özgürlük alanlarının önündeki engellerin kaldırılması yönünde bir tutum geliştirdi.¹⁶

Bu şekilde MÜSİAD 1990'ların sonu itibariyle ekonomik reformlardan daha öncelikli olarak, devletin siyasi ve idari yapısının sivilleştirilmesi, toplum ve siyaset üzerindeki baskın konumunun dönüştürülmesi, kamusal alanın temel özgürlüklerin güvence altına alındığı yeni bir formasyona kavuşturulması söylemine ağırlık verdi. Ekonomi – kültür eksenli duruşunu, siyaset – kültür merkezli bir duruşla revize ederek ve kimlik politikaları etrafında merkezî devlet yapısına yönelik reform taleplerini dile getirerek, bürokrasi ağırlıklı geleneksel devlet yapısının aşınmasına, zayıflamasına yol açtı.

Muhafazakar sermaye aktörlerinin, geleneksel devlet yapısının çözülme sürecinde oynadığı rol sadece siyasi reform talepleriyle sınırlı değildi. Muhafazakar toplum kesimleriyle kurduğu ilişki biçimi de geleneksel merkezi devlet yapısının çözülmesinde etkili oldu. Zira muhafazakar sermaye aktörleri bir yandan muhafazakar toplum çevresinin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan sermayesinin gelişiminde, yurt olanakları, burs imkanları ve network ortamları etrafında finansal destek sağladı. Diğer taraftan, muhafazakar çevrenin kamusal alanda kimliksel taleplerini dile getiren sivil toplum kuruluşlarının geliştirilmesine yardım sundu.

¹⁶ MÜSİAD, *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi*, Nisan 2000.

Yine muhafazakar çevrenin sesini ve kimliksel taleplerini kamuoyuna duyurma imkanı veren gazete, televizyon, dergi gibi medya araçlarının gelişim göstermesine destek sundu. Ve son olarak muhafazakar sermaye aktörleri, muhafazakar kesimin taleplerini, siyaset diline çeviren ve siyasal alanda temsil eden siyasi aktörlerin siyasi etkinliklerini destekledi. Böylece, muhafazakar sermaye aktörleri, muhafazakar çevrenin insan sermayesi, sivil toplum, medya ve siyasi hareket hattındaki varlığını besleyerek, bir *sosyal grup* olarak kamusal alanın farklı noktalarında örgütlenmesine ve bu sosyal grubun bir talep profili etrafında merkezi devlet yapısını zorlamasına zemin sağladı.

2.1.4. Sermayenin Toplumun Farklı Kesimlerine Yayılışı: Yerel ve Kimliksel SİAD'lar

1990'lar Türkiye'sinde ekonomi alanındaki bir diğer önemli gelişme, Anadolu'da muhafazakar-dini sermayenin yanında yeni sermaye gruplarının ortaya çıkması; dolayısıyla sermayenin toplumun farklı kesimlerine yayılmasıdır. Küresel piyasaya dönük liberal ekonomi modeli içerisinde gerçekleşen bu süreç tarihsel olarak merkezde yoğunlaşan sermayenin, çevreye, toplumsal arterlere yayılmasını ifade eder. Robert Dahl'ın yaklaşımıyla söylenecek olursa, toplumsal alanda sermaye dağılımıyla ilgili yoğunlaşmış eşitsizliğin, dağınık eşitsizliğe dönüşmesini; dolayısıyla toplumsal alanda merkezi kesimler ile çevresel kesimler arasındaki sermaye bağlamı eşitsizliğin azaltılmasını anlatır.

İşte sermayenin bu yayılım sürecinde büyük sermaye merkezlerinin (İstanbul, Bursa, Kocaeli, Ankara, Adana) yanı sıra özellikle Tekirdağ Kırklareli, Sakarya, Balıkesir, Eskişehir, Manisa, Denizli, Konya, Kayseri, Antep, Maraş ve Malatya gibi Anadolu şehirlerinde yeni sermaye grupları kendisini göstermiştir. Bu sermaye gruplarının büyük çoğunluğu doğrudan devlet desteği almadan gelişim gösteren, küresel piyasaya endüstriyel ürün ihraç eden, sermayesi sınırlı, emek yoğun, informel ilişki ağlarına dayalı küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşuyordu. Ve genel olarak aile firmalarıydı. Bu firmalar, ülke endüstrisine katma değer üretimi

ve iş imkanı sağlama konusunda önemli bir paya sahipti¹⁷ (Pamuk, 2008: 269-270; Öniş, 1997: 759).

Bu sermaye grupları, 1990'lar boyunca yerel ve kimliksel Sanayici ve İşadamları Dernekleri (SİAD'lar etrafında örgütlendiler. 2000'lerin başı itibarıyla çoğu Anadolu merkezli olmak üzere 75 SİAD kurulmuştu. Ve bu derneklerin 3000 civarında üyeleri vardı. Bu SİAD'lar, Anadolu'nun farklı kentlerinde bulunan çoğunluğu küçük ve orta ölçekli işletmeleri temsil ediyorlardı. Yerel büyümeyi temsil eden SİAD'lar, ulusal sınırları aşan ticari ilişkilere bağımlıydılar. "Küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, kamu kaynaklarının bu amaca uygun olarak dağıtılması, yerel alt yapının iyileştirilmesi" gibi temel talepler; yabancı pazarlarla ilişkilerin geliştirilmesi, ortak yatırım projelerinin hayata geçirilmesi gibi sektörel konular, yerel SİAD'ların kuruluş vizyonlarını belirleyen ana başlıklardı (Keyman ve Koyuncu, 2005: 120-121; Vorhoff, 2000: 177).

Serbest piyasa yanlısı olan ve Anadolu'da dinamik bir ekonomik hayatın gelişmesine imkan sağlayan söz konusu yerel SİAD'ların kendilerine özgü bir söylemleri ve stratejileri vardı. Avrupa Birliği sürecini destekliyor ve küresel ekonomi eğilimlerini benimsiyorlardı. Ekonomi ve kültürel hayat üzerinde hakim bir konuma sahip olan güçlü devlet geleneğini ve bu güçlü devlet geleneğine ayrıcalık, öncelik tanıyan mevcut ekonomi-politik düzeni eleştiriyorlardı (Keyman ve Koyuncu, 2005: 121).

Ayrıca yerel ve kimliksel SİAD'lar da, tıpkı MÜSİAD gibi, ideal ekonomi modeli konusunda ekonomi ile kültür arasındaki ilişkiden hareket etmekteydiler. SİAD'lar ekonomik başarının ön koşulu olarak "topluluk bağları"nı ve "topluluk ruhu"nu görmekteydiler. Dolayısıyla kültürel olarak *birey karşısında topluma ve topluluk bağlarına* öncelik vermekteydiler. Topluluk yapısını, *sosyal ve kültürel düzeyde organik birlik* olarak tanımlamakta; homojenliği, kolektif yapılanmaları ve türdeşliği farklılığa, çoğulculuğa tercih eden muhafazakar ve cemaatsel bir sosyal vizyonu benimsemekteydiler. Ekonomideki başarının sosyal ve kültürel hayatın *organik birlik / bütünlük* etrafında organize edilmesine ve bu bütünlüğün

¹⁷ 1983 - 2000 arasında ülke genelinde 500,000'den fazla küçük ve orta ölçekli işletme kurulmuştu. 1990'lardaki küçük ve orta ölçekli işletme sayısı, ülkedeki endüstri firmalarının neredeyse %90'ına tekabül ediyordu. Ve bu firmalar, sanayi sektöründeki işçi istihdamının 1/3'ünü karşılıyordu (Hoşgör, 2011: 345).

muhafazasına bağlı olduğuna inanmaktaydılar. Bu çerçevede SİAD'lar, MÜSİAD'dan farklı olarak, dini / İslami söylemi, *topluluk ruhunun*, *organik birliğin* ve dolayısıyla kültürel kimliğin ana kaynağı olarak işaretlemeler. Genel olarak milliyetçilik, aile bağları, geleneksel kalıplar, etniklik, primordial bağlantılar gibi unsurları, kültürel kimlik kaynakları olarak gördüler. SİAD'lar için, sosyal ve kültürel hayatı *organik bir bütünlüğe* kavuşturan *topluluk ruhunun* oluşumunda bu kültürel kimlik kaynakları özel bir rol üstlenmekteydi. Dolayısıyla SİAD'lara göre kendi bölgelerindeki ekonomik büyümenin temel dinamiği, kendi kültürel kimlik değerleri etrafında oluşturdukları *organik bütünlüktü*, *topluluk ruhuydu*. O topluluk ruhunun işaret ettiği *topluluk etiği / moralitesiydi*. Kestirmeden söylenecek olursa, ekonomik ilerlemenin ana unsuru kültür ve kültürel kimlik kaynaklarıydı. Ekonomik kalkınmanın düzeyini, bu kültürel kimlik kaynakları etrafında *topluluk ruhunun*, yeniden ve yeniden üretilebilmesi belirlemekteydi. Dolayısıyla yerel SİAD'lar ekonomi ve kültür bağlamında *toplulukçu*, *sosyal grup* temelli bir yaklaşım benimsemekteydi (Özbudun ve Keyman, 2002: 311).

Anadolu'nun farklı şehirlerine yayılan bu yerel SİAD'lara örnek olarak, 1992 yılında TÜSİAD'dan ayrılarak kurulan Ege Sanayicileri ve İşadamları Derneği (ESİAD) verilebilir. ESİAD, kuruluşundan itibaren, siyasal istikrarsızlık, siyaset ve ekonomi hayatındaki ahlaki yozlaşma ve devletin toplum içerisindeki ağırlığından şikayet eden; temiz toplum, büyük Türkiye, vatan sevgisi, milli gurur, laiklik, modernleşme, küresel gelişmeleri yakalama, dünya ekonomisiyle bütünleşme ve demokrasi etrafında bir söylem benimsedi. Bu çerçevede ESİAD yerel bir işadamları örgütlenmesi olarak cumhuriyet ve vatanseverlik vurgusu belirgin bir toplumsal ve siyasal pozisyonda konumlandı (Vorhoff, 2000: 177-178).

Bursa Sanayicileri ve İşadamları Derneği (BUSİAD) da yerel SİAD'lar arasında, ekonomi alanında küresel piyasaya entegrasyonunu önceleyen, yanı sıra cumhuriyet ve vatanseverlik etrafında bir kültürel kimlik çizgisinde hareket eden gönüllü örgütlenme olarak öne çıktı. 1978 yılında Anadolu'nun ilk yerel SİAD'ı olarak kurulan BUSİAD, 1990'lar boyunca Cumhuriyetin temel ilkeleri, demokrasi, partiler üstü duruş gibi siyasi referanslardan hareketle bir söylem ve strateji takip etti (Vorhoff, 2000: 179-180).

Diğer taraftan 1993 yılında kurulan Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği (GÜNSİAD), 1996'da kurulan Diyarbakır Sanayici ve İşadamları Derneği (DİSİAD) gibi Güneydoğu Anadolu merkezli yerel SİAD'lar, söylem ve faaliyetlerinde ekonomik kalkınma ve refahın yanı sıra, Kürt sorunu, Kürtlük temelli kültürel hakların genişletilmesi, farklılıkların tanınması gibi kültürel konulara öncelik vermekteydi. Ayrıca yerel ekonomi alanında alt yapının geliştirilmesi, ticaret ve sanayi ortamının güvenli ve serbest hale getirilmesi gibi terör sorununda kaynaklanan güvenlik problemine dikkat çekmekteydi (Demiralp, 2009: 321-322).

1990'lar, doğrudan yerel ölçekli SİAD'ların yanı sıra, kimliksel – ideolojik karakteri daha yoğun SİAD'ların kurulmasına da tanıklık etti. Bu SİAD'ların temel motivasyon noktası sektörel çıkarılardan daha çok, farklı kültürel kodların iktisadi ve toplumsal alanda temsil edilmesiydi. Referans noktası olarak laik Cumhuriyet ilkelerine bağlılık, ilerencilik, çağdaşlık, cumhuriyetçilik gibi değerlerden hareketle 1996 yılında Alevi iş adamları örgütlenmesi olarak kurulan Cumhuriyetçi Sanayici ve İşadamları Derneği (CUSİAD) bu işadamları örgütlenmesinden biriydi. Kültürel vurgusu hayli yoğun bir diğer işadamları derneği, 1998 yılında “Kemalist – ulusalcı” bir tonla kurulan Ulusal Sanayiciler ve İşadamları Derneği (USİAD)'dı. USİAD, laik Cumhuriyet ilkeleri ve Atatürk devrimlerinin korunması, yabancı sermayeye karşı ulusal sanayinin gözetilmesi, emperyalizmle mücadele yönünde bir kimliksel söyleme dayanıyordu. Diğer taraftan Milliyetçi Sanayici ve İşadamları Derneği (MİSİAD), bu dönemin kültürel kodlara referansta bulunan bir başka işadamları örgütlenmesiydi. MİSİAD, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile yakın bağları bulunan bir dernek olarak, özellikle MHP'nin Nisan 1999 genel seçimlerdeki zaferinin ardından önemli bir ilgi odağı olarak öne çıktı (Vorhoff, 2000: 181-185; Erdoğan, 2001: 255).

Yerel ve kimliksel düzeyde farklı yelpazelerden gelen bu SİAD'ların öne çıkardığı *kültürel kimlik*, *organik bütünlük* vurgusu, milliyetçilik, geleneksellik, cumhuriyetçilik ve muhafazakarlık temelli kimliksel niteliklerin, bu çerçevede *toplulukçu*, *sosyal grup* merkezli yaklaşımların, Anadolu şehirlerinde hem politik hem de sosyal düzeyde sahip olduğu kapsayıcı gücü ifade etmekteydi. Dolayısıyla SİAD'lar, ekonomi alanında yerellik ve küresellik arasında, küresel piyasa ve kültürel kimlikler arasında bir bağlantı kurma arayışı ile esas olarak milliyetçi,

geleneksel ve muhafazakar unsurların, *toplulukçu, grup eksenli* eğilimlerin taşıyıcılığını üstlendiler. Onların sosyal vizyonları, bir taraflıyla ekonomik kalkınma, refah, farklılıkların tanınması ve kültürel aidiyetlere, bireysel hak ve özgürlükler karşısında öncelik verilmesine dayanıyordu. Bireysellikler ve bireysel özgürlükler, organik topluluk bağları ve organik kültürel bütünlükler, kültürel kimlikler içerisinde bir konum ve anlam taşıyordu. Diğer taraftan SİAD'ların sosyal vizyonları, topluluk / grup kimliklerinin devlet tarafından tanınmasını, topluluk ve grup ölçekli taleplerinin karar alma süreçlerine eklemlenmesini içeriyordu. Bu çerçevede ekonomi vizyonları öncelikle hem kendi yerel veya kimlikli örgütlenmelerinin ekonomik kalkınmasını sürdürebilmeyi hem de devlet ve siyaset nezdinde tanınma ve meşruiyet düzeylerini artırmayı amaçlıyordu (Keyman ve Koyuncu, 2005: 122-123). SİAD'ların sahip oldukları bu toplulukçu, grup esaslı ekonomi ve toplum vizyonu etrafından ekonomi alanında aktör, söylem ve strateji çeşitliliğinin oluşmasına zemin sağladıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca izledikleri söylem ve strateji profili çerçevesinde hem ekonomi alanında güçlü devlet geleneğinin aşınmasına hem de güçlü devlet geleneği etrafında şekillenen toplum ve siyaset modelinin çözülmesine imkan sundukları söylenebilir.

Genel Değerlendirme

Sonuç itibariyle Türkiye 1990'lar boyunca, dışa dönük liberal piyasa modeline geçiş süreci içerisinde ekonomi alanında görece hayli derin dönüşümlere tanıklık etti. Bu dönüşümlerden ilki, Türkiye'de ekonomi, toplum ve siyasete egemen olan ve bürokrasi eksenli olarak tanımlanan güçlü devlet formasyonunun ekonomi alanında kritik bir çözülme ve aşınma sürecine girmesiydi. Bu dönemde "serbest piyasa" söyleminin önem kazanmasına paralel olarak devletin ekonomi içerisindeki egemen, özerk ve güçlü konumu zayıfladı. İkinci olarak, TÜSİAD bağlamında, devlet ile devlet desteğinde gelişim gösteren büyük sermaye arasında siyaset ve ekonomi vizyonu konusunda kritik bir ayrışma kendini gösterdi. TÜSİAD devletle arasındaki tek taraflı bağımlılığa dayalı ilişkiyi dönüştürecek reformist bir pozisyon aldı. Bu dönemde ekonomi hayatında yaşanan üçüncü kritik dönüşüm, öteden beri devlet destekli olarak gelişen büyük sermayenin dışında Anadolu kentlerinde yeni sermaye aktörlerinin ortaya çıkmasıydı. Bu dönem içerisinde İslami bir söyleme

sahip olan, dini topluluklar ve çevrelerle aynı dünyanın içinden gelen muhafazakar sermaye grupları gelişim gösterdi. Bu sermaye gruplarını temsil eden örgütlenme olarak MÜSİAD kuruldu. MÜSİAD, ekonomi hayatı içerisinde, farklı büyüklüklerde ve farklı Anadolu kentlerinde kurulan sermaye gruplarını bir araya getirerek güven ilişkisine dayalı yeni ilişki ağları geliştirdi. Dördüncü olarak yine Anadolu'nun farklı kentlerinde, MÜSİAD ve dini – muhafazakar sermaye dışında, çoğu doğrudan devlet desteği almadan gelişim gösteren sermaye birikimleri ortaya çıktı. Bu sermaye birikimleri, yerel ve kimliksel düzeyde kurulan SİAD'lar etrafında örgütlendi.

Sonuçta Türkiye'de ekonomi alanına yeni aktörler dahil oldu. Türkiye toplumunda sermaye aktörlerinde bir *çeşitlenme* ve sermaye birikiminde toplumun farklı kesimlerine *yayılma* süreci yaşandı. Sürecin sonunda Türkiye'de ekonomi hayatı *çoklu sermaye aktörlerinin* hakim olduğu bir kompozisyon etrafında şekillenmeye başladı. Bu sermaye aktörleri, farklı tarihi, kültürel, sosyolojik ve ekonomik arka planlara, öncelik ve kimliklere sahip farklı sermaye gruplarıydı. Ekonomi hayatı bu sermaye grupları arasında geçen *çoklu iktidar ilişkileri* etrafında gelişim gösterdi. İlerleyen aşamada bu çoklu sermaye grupları, Türkiye'de ekonomi, toplum ve siyaset hayatının dönüşümünde önemli birer ekonomi aktörü olarak varlık gösterdi (Keyman ve Koyuncu, 2005: 111-112; Hoşgör, 2011: 344, 356).

Bu çerçevede söz konusu sermaye grupları ve bu grupları temsil eden sermaye örgütleri siyasi süreçlerde rol almaya başladılar. Bu örgütler faaliyet çerçevelerini sadece üyelerinin sektörel, bölgesel ve ölçekselsel özelliklerinden kaynaklanan ekonomik çıkarlarını temsil etmekle sınırlandırmadılar. Makro düzeyde tanımlanmış toplum projeleri ve kültürel kimlik tasavvurları etrafında devlet mekanizmasını ve siyaset alanını dönüştürecek bir siyasi vizyonla hareket ettiler. Bu dönemde ekonomi alanında yaşanan bu değişim ve dönüşüm ülkede özellikle siyaset – sermaye ilişkisine yeni bir karakter kazandırdı. Siyaset ile sermaye alanı arasındaki sınırları görece dönüştürdü; esnek ve geçişken bir düzleme taşıdı. Siyasi iktidar ile sermaye grupları, siyasi partiler ile sermaye aktörleri arasında ortak kültürel kimlik özellikleri etrafında, karşılıklı bağımlılık içeren bir ilişki biçiminin ortaya çıkmasına zemin sağladı. Önceleri parti siyasetinde açıkça tavır almaktan kaçınan sermaye çevreleri, siyasi rol üstlenen birer aktöre dönüştü. Siyasi partiler, kendileriyle aynı kültürel dünyadan gelen sermaye aktörlerinin güçlenmesini desteklerken, sermaye

aktörleri de, siyasi partilerini kaynak ve söylem düzeyinde desteklemeye dönük bir strateji takip etti (Buğra ve Savaşkan, 2015: 37-40).

2.2. SOSYO – KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM: ÇOKLU KİMLİKLER VE ÇOKLU AKTÖRLER

1990’lar Türkiye’sinin ayırt edici özelliklerinden bir diğeri, toplumsal alanda yaşanan dönüşüm dalgasında gözlemlenir. Bu dönemde öne çıkan liberal piyasa ekonomisi modeli, yoğunlaşan kentleşme seyri, ağırlığını hissettiren küreselleşme ve Avrupa Birliği entegrasyon süreci etrafında toplumsal alanda, dip dalgası giderek artan bir dönüşüm dalgası yaşanmıştır. Bu ortamda bir taraftan toplumsal alanda farklı sosyal gruplar ve kurumlar görece güçlenerek ve çeşitlenerek birer siyasal aktöre dönüşmüş; diğer taraftan bu toplumsal aktörler, kamusal alanda merkezi devlet yapısının sahip olduğu hegemonyayı zorlayarak toplumsal alanı genişletmeye yönelmiş; böylece toplumsal alanı norm ve kurumsal yapı düzeyinde kontrol altında tutan “güçlü devlet geleneğini” kimlik temelli talepler etrafında zayıflamaya ve çözülmeye sürüklemiştir.

2000’li yıllarda devlet-toplum ilişkilerini farklı bir düzeye taşıyacak bu dönüşüm sürecinin genel olarak birbirine bağlı beş farklı kulvarda yaşanan değişim dalgasıyla kendisini gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu değişim dalgasının ilki sivil toplum alanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde sivil toplum alanı nicelik ve nitelik olarak genişlemiş, güçlenmiş ve devlet karşısında görece özerkleşme eğilimi göstermiştir. İkinci olarak, ülkede kimlik politikaları yükselmiş ve farklı sosyal gruplar, kültür ve kimlik temelli farklı talep profilleriyle kamusal alanda aktörleşme sürecine girmiştir. Üçüncü olarak, sosyal gruplar, politik iktidar kaynakları düzeyinde gelişmiş, zenginleşmiş; özellikle entelektüel ve bürokratik sermaye birikimi düzeyinde güç kazanmıştır. Dördüncü olarak da toplum – siyaset arasındaki ilişkide yeni bir düzleme geçilmiş; sivil toplum alanı ile siyaset arasındaki sınır hattı daha geçişken, daha ilişki-yoğun bir karakter kazanmıştır. Siyaset, sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler arasındaki ilişki biçimi açısından daha total, uzantısal ve bütüncül bir niteliğe bürünmüştür. Beşinci ve son olaraksa ülkede öteden beri *güçlü*

devlet formasyonu ile uyumlu sosyal grupların devlet ve milliyetçilik eksenli siyasi söylem, tarz ve stratejilerinde *sivilleşme ve toplumsallaşma* yönünde bir dönüşüm yaşanmıştır.

2.2.1. Sivil Toplum Alanında Genişleme ve Özerklik

1990'lardan 2000'lere uzanan tarihsel momenti, Türkiye'de "ulusal ekonomi, ulus-devlet, ulusal kimlik, ulus-toplum" gibi devlet ve bürokrasi eksenli total referansların çözülmeye başladığı; toplumsal alanda sivil oluşumların, sivil referansların, sivil aktörlerin öne çıktığı bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemde Türkiye'de, özellikle liberal piyasa ekonomisi, kentleşme, küreselleşme ve Avrupa Birliğine entegrasyon sürecinin etkisi bağlamında nicelik ve nitelik olarak genişleyen, devlet karşısında görece özerk tutumlar sergileyen, profesyonel organizasyonlar geliştiren bir sivil toplum alanı ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, toplumsal alanda bürokratik güçlü devlet yapısından ayrı, kendi ayakları üzerinde durabilen, kendi kimliğini kamusalılaştıran, kendi taleplerini ifade eden, toplumsal sorunlar için kendi çözümlerini formüle eden yeni sosyal organizasyonların, sosyal grupların, sosyal aktörlerin gelişiminin formel ve kurumsal göstergesiydi.

Bu dönemde liberal ekonomi modeli etrafında toplumsal alanda farklı sosyal gruplar bir yandan sermaye birikimi ve ekonomik büyüme imkanı buldu; öbür yandan da eğitim, sağlık, medya, konut, sosyal hizmetler gibi farklı alanlarda sivil örgütlenmeler, profesyonel organizasyonlar geliştirme fırsatı elde etti. Sivil örgütlenmeler tecrübe ve birikimleriyle bu alanlara yönelik kamu politikalarını etkileme imkanı yakaladı. Bu alanlarda, sahip olduğu saha etkinliği, yerel bağlantılar, teknik bilgi, aktif organizasyon, örgütsel tecrübe etrafında hükümet partneri olarak faaliyet yürüttü. Eğitim alanında yurtlar, konuk evleri, özel okullar, burs imkanları etrafında farklı alanlarda ihtiyaç duyulan eğitimli insan sermayesinin gelişimine hizmet sundu. Konut ve yerleşim alanında 1984'te Toplu Konut İdaresinin kuruluşunun ardından büyük bir patlama gösteren ve 1990'ların ortasında sayıları kabaca 50.000'leri bulan konut kooperatifleri, sivil birer oluşum olarak şehirlerde

konut ihtiyacının karşılanması konusunda önemli bir rol üstlendi.¹⁸ Sivil örgütlenmeler, ayrıca sağlık, sosyal yardım gibi alanlarda, devletin dışında sivil ve etkin birer sorun çözücü aktör olarak öne çıktı. Bu bağlamda özellikle şehirlerdeki yoksul ve fakir nüfusun temel ihtiyaçlarının karşılanması için yoğun bir çaba sarf etti. Yoksul insanlara yönelik gıda, mobilya, beyaz eşya, tedavi, ilaç vs. gibi temel ihtiyaç alanlarında yardım faaliyetleri yürüttü. Bu amaçla kurulan vakıf ve dernekler fakir ve yoksul çevrelerin gündelik mücadelelerine ortak oldu. Yine 17 Ağustos 1999 Marmara ve 12 Kasım 1999 Düzce depremlerinde devletin sorun yönetimi konusunda yetersizliği ortaya çıkarken, sivil toplum örgütlerinin krize etkin müdahalesi açıkça gözlemlendi. Diğer taraftan bu dönemde medya alanında sosyal aktörler gazete, dergi, özel radyo ve televizyonlar aracılığıyla kamusal alandaki müzakere, söylem, talep, ifade, tartışma zeminini bürokratik devletin belirlediği sınırların ötesine taşıyarak genişletti ve zenginleştirdi. Dolayısıyla ekonomik liberalizasyonun bir uzantısı olarak, kamusal alanda sivil aktörler, sivil organizasyonlar, hem toplumsal sorunlara çözüm geliştiren örgütlenmeler olarak hem de kamusal söylem, talep ve müzakere alanını resmi sınırların ötesine doğru genişleten yapılar olarak varlık göstermeye başladı (Yavuz, 2005a: 115; Yavuz, 2011: 71-72, 77; Toros, 2007: 412-413; Kuzmanovic, 2012: 12; Erdoğan-Tosun, 2012: 192; Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 129-136; Bayramoğlu, 2001: 37; Özbudun ve Keyman, 2002: 313).

1990'lar Türkiye'sinde sivil toplum alanını genişleten ve görece özerk bir karakter kazanmasına imkan veren temel unsurlardan ikincisi, 1980'lerde kazandığı kitlesel karakterle 90'lar boyunca devam eden kırdan kente göç ve buna bağlı kentleşme süreciydi. Cumhuriyet Türkiye'sinde şehirler ve kırsal bölgeler arasında var olan yüksek gelir eşitsizliği, 1950'lerden itibaren kırsal yerlerden kentlere göç hareketini başlattı. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'ye kadar % 25'i geçmeyen kentleşme oranı, 1960'da % 31,92'ye ulaştı. Kentleşme oranı 1970'te % 38,45 olarak gerçekleşirken 1980'e gelindiğinde % 43,91'i göstermekteydi. 1980'lerde bu oranlarda büyük bir artış yaşandı. 1980'ler boyunca kırsal bölgelerden şehir alanlarına yani ülkenin coğrafi çevresinden coğrafi merkezlerine doğru çok büyük bir

¹⁸ Bu dönemde kooperatiflerin, esas olarak sağlıklı bir şekilde denetlenmediği ve yeterince verimli çalışmadıkları konusunda bakınız: Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 134-136.

göç dalgası meydana geldi. Takvimler 1990'ı gösterdiğinde ülkede şehirleşme oranı % 59,60'ti. 1990'ların sonunda ise ülkede şehirleşme oranı kabaca % 65'e ulaştı (Demir ve Çabuk, 2010: 205).

Kırsal alandan kentlere kitlesel göç, şehir merkezlerinde hem bir dinamizm hem toplumsal geometride yaşanan kültürel farklılaşmaya dayalı bir gerilim hem de yeni talep profilleri ortaya çıkardı. Zira yeni gelen kitlesel nüfusun, şehir yerlerinde düşük maliyetli konut talebi başta olmak üzere pek çok temel ihtiyacı vardı. Gecekondu yöntemiyle çözülen bu sorun arkasından pek çok temel sorunu / talebi beraberinde getirdi. Yeni nüfus bu sorunları aşabilmek için yeni bir dayanışma formu etrafında bir araya geldi. Sivil birer oluşum olarak hemşeri derneklerini kurdu. Hemşeri dernekleri, genel olarak gecekonduyla biçimlenen çevrelere su, elektrik, kanalizasyon, ulaşım gibi alt yapı hizmetlerinin götürülmesi, gecekondu çevrelerinin yasal statüye kavuşturulması, bu muhitlerin yerel bürokrasiye karşı güvenliğinin sağlanması, ıslah ve imar planları, sosyal imkanlar, eğitim ve sağlık hizmetleri, kamu olanakları, ayrıca iş ve meslek imkanları gibi birçok talep profili ile farklı bir sosyo-kültürel aktör olarak varlık gösterdi. Bu talepler etrafında toplumsal alanda yatay ve dikey düzlemlerde dinamik, akışkan, aktif bir ilişkiler ve etkinlikler ağı geliştirdi. Bu dernekler ve dolayısıyla hemşeri grupları ayrıca siyasi – kültürel aidiyetlere dayalı talep ve söylemleri de benimsedi. Din, etnisite, mezhep temelli farklılıklara veya ortaklıklara dayalı siyasi – kültürel örgütlenmeler olarak hareket etti. Bu durum kimliksel bağları pekiştirerek, sosyal grup oluşumlarının güçlenmesini imkan verdi. Başka bir ifadeyle hemşeri dernekleri, şehirlerde din, mezhep, etnik temelli kültürel kimlik gruplarının gelişimine katkı sundu. Bu bağlamda şehir merkezlerinde özellikle dini- muhafazakar bir sosyal grubun yükseliş süreci kendisini gösterdi. Diğer taraftan hemşeri dernekleri, sahip oldukları toplumsal ve kültürel talepler bağlamında siyaset zeminiyle yoğun irtibatlar kurdu. Sorun ve taleplerinin kamusal alana taşınması çerçevesinde siyasi mobilizasyonları genişledi (Güneş-Ayata, 1991: 89-101; Kahraman, 2008: 176-177; Yavuz, 2005a: 116-121; Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 123-128, 160-171).

Sonuçta yaşanan kitlesel göç etrafında şehirlerde, yumuşak ve bütünleşmeci bir kentleşmeden çok gergin ve dışayıcı bir kentleşme süreci gerçekleşti. Şehir merkezlerinde coğrafi ve sosyolojik olarak aynı toplumsal geometriyi paylaşan,

şehirle iç içe, oraya yerleşik ancak siyasi ve kültürel olarak kendine ait ayrı talepleri, farklı öncelik ve beklentileri olan kitlesel bir taşralı nüfus vardı artık. Ve bu yeni nüfus, söz konusu talep ve önceliklerine yaslanarak hemşeri dernekleri etrafında bir araya gelmekte; kamusal alanda kurdukları bu sivil organizasyonlarda izledikleri talep, söylem, etkinlik repertuarıyla ve ayrıca siyaset zeminiyle geliştirdikleri mikro ilişkilerle birer toplumsal aktör olma eğilimi sergilemekteydi.

Türkiye’de 1990’lı yıllarda sivil toplum alanını genişleten ve bu alanın özerk bir karakter edinmesine olanak sağlayan üçüncü temel unsur, o dönemde hemen tüm dünyayı etkisi altına alan küreselleşme dalgasıdır. Bu dalga, alışıldık “devlet merkezli dünya”nın karşısına “başka bir dünya” formasyonu ile çıkan akışkan ve esnek bir süreci beraberinde getirdi. Küreselleşme süreci, *ulus devlet eksenli toplum ve siyaset modeli yerine kültür ve sosyal grup temelli bir toplum ve siyaset modeline* yaslanıyordu. Sürecin önerdiği bu yeni model açıkça Türkiye’de Erken Cumhuriyet döneminden itibaren takip edilen devlet merkezli modernleşme politikasının, toplumsal alan, ekonomik model, kültürel entegrasyon ve siyasi sistem düzlemlerinde taşıdığı ağır sorunları bütün cesametiyle ortaya çıkardı. Sosyal adalet, gelir dağılımı, yoksulluk, kamusal hizmetler, iyi yönetim, demokratikleşme, insan hakları ve farklı kimlikler bu sorunların başlıcalarıydı. Ayrıca küreselleşme süreci, bürokratik devlet aygıtının toplum üzerindeki baskıcı karakterini zayıflatan bir rol üstlendi. Sonuçta süreç, bir taraftan yerleşik bürokratik devlet geleneğinin sağlıklı bir irtibat kuramadığı, etkili bir çözüm formülü geliştiremediği bu sorunlar halesi etrafında merkezi devlet geleneğini silkelirken, diğer taraftan da bu temel sorunlar etrafında yeni politik dil ve söylemlerle yeni toplumsal aktörlerin ortaya çıkmasına ve sivil toplum alanının genişlemesine imkan verdi. Bu dönemde pek çok sivil toplum örgütü, bu sorunların çözümüne odaklanan toplumsal bir ajanda ile hareket etti. Bu noktada söz konusu sivil toplum organizasyonları, modernleşme politikasının devlet – toplum ilişkilerini kurma biçimini sorunsallaştırma, alternatif modernleşme modellerine dayalı söylem geliştirme, bu çerçevede yerleşik yapıları sorgulama, bu yapıların reformasyonuna yönelik talepler geliştirme seyri izledi. Devlet yönetiminden ayrı siyasi – kültürel talep, beklenti ve öncelikleri savunma eğilimi gösterdi. Ayrıca sivil toplum organizasyonları, efektif ve sivil yönetim, devlet alanının küçültülmesi, kültürel kimlikler, gelir dağılımı konularından yükselen

toplumsal taleplerin siyasal aktörlere aktarılması konusunda önemli bir rol üstlendi. Bu çerçevede küreselleşme süreci, sivil toplumu, siyasi, organizasyonel ve normatif olarak canlandıran, güçlendiren bir etki dalgası oluşturdu (Keyman ve İçduygu, 2003: 219-221, 225; Yerasimos, 2001: 17-20).

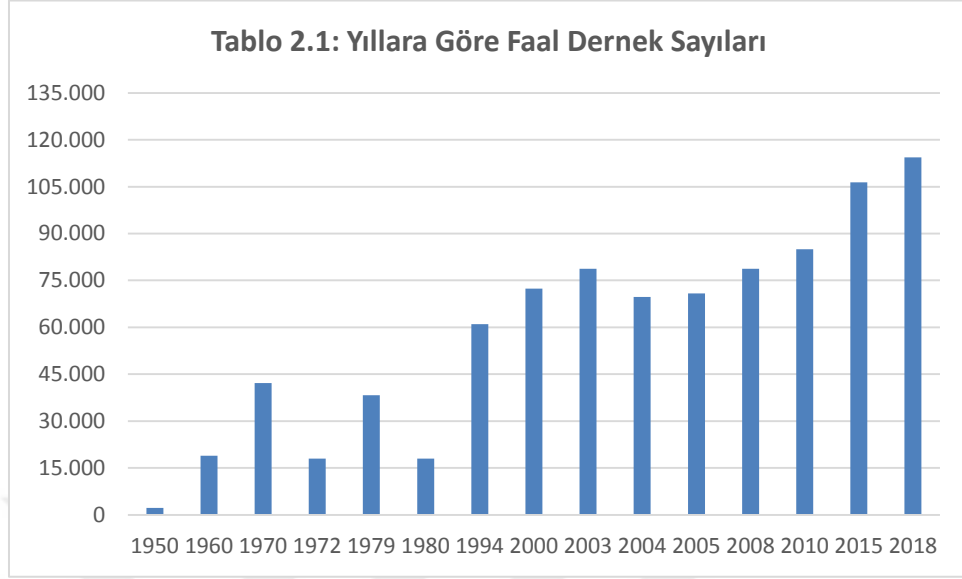
Küreselleşme süreciyle birlikte 1990'ların sonunda Türkiye'de sivil toplum alanını olumlu yönde etkileyen dördüncü temel dinamik kendisini gösterdi: Avrupa Birliği üyelik süreci. Türkiye, Aralık 1999'da Helsinki'de gerçekleştirilen Avrupa Konseyi Toplantısı'nda Avrupa Birliği (AB)'ye tam üyelik için aday ülke ilan edildi. Bu karar, tam üyelik yolunda Türkiye'nin AB ile toplumsal, siyasi, ekonomik politikalar ve normlar etrafında entegrasyonu için müzakere ve reform sürecini resmi olarak başlattı. Üyelik ve reform süreci açıkça Kopenhag kriterleri çerçevesinde Türkiye'nin toplum, siyaset ve ekonomi alanlarında yasal ve yapısal dönüşümünü gerektiriyordu. Söz konusu dönüşüm, kuralların, prosedürlerin, paradigmaların, üslupların, ilişki biçimlerinin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları ekseninde yeniden yapılandırılmasına ve kurumsallaşmasına dayanıyordu. Ve bu haliyle, devlet mekanizmasının, iktidar yapısının, yönetim süreçlerinin toplumsallaşmasını, sivilleşmesini, dengelenmesini, şeffaflaştırılmasını, denetlenebilir kılınmasını ifade ediyordu. Sonuçta devlet – toplum ilişkilerinin demokratikleştirilmesi, siyaset alanının asker – sivil bürokrasiden arındırılarak sivilleştirilmesi, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, düşünce – ifade ve örgütlenme özgürlüğünün korunması, azınlık hakları, hukuk devleti ilkesi etrafında devlet mekanizmasının dönüştürülmesi ve şeffaflaştırılması, mevcut vatandaşlık modelinin demokratik ve özgürlükçü bir çerçeveye kavuşturulması, sivil toplum alanının genişletilmesi gibi pek çok temel başlık, aktif birer fay hattına dönüşerek, ülkede yerleşik devlet – egemen toplum modelini silkelemeye başladı. Ayrıca AB kurumları, Türkiye'de sosyal ve siyasi ilerlemeler konusunda sivil toplum örgütleriyle yerel partnerler olarak doğrudan ilişki kurmaya başladı. Sivil toplum faaliyetlerinin yürütülmesine yönelik fon sağlayan farklı finansal kanallar geliştirdi. Bu bağlamda AB üyelik süreci, genel karakteri itibarıyla, 2000'ler Türkiye'sinde bir taraftan güçlü devlet yapısının çözülmesine yol açarken öbür taraftan da normatif ve kurumsal olarak sivil toplum alanının gelişmesine olanak veren siyasal bir atmosferin giderek güçlenmesini sağladı. Bu başlıklara odaklanan sivil toplum

organizasyonlarının etki ve hareket alanını genişletme imkanı sundu (Keyman ve İçduygu, 2003: 223-225; Kuzmanovic, 2012: 14; İçduygu, 2013: 208; Yerasimos, 2001: 22-23).

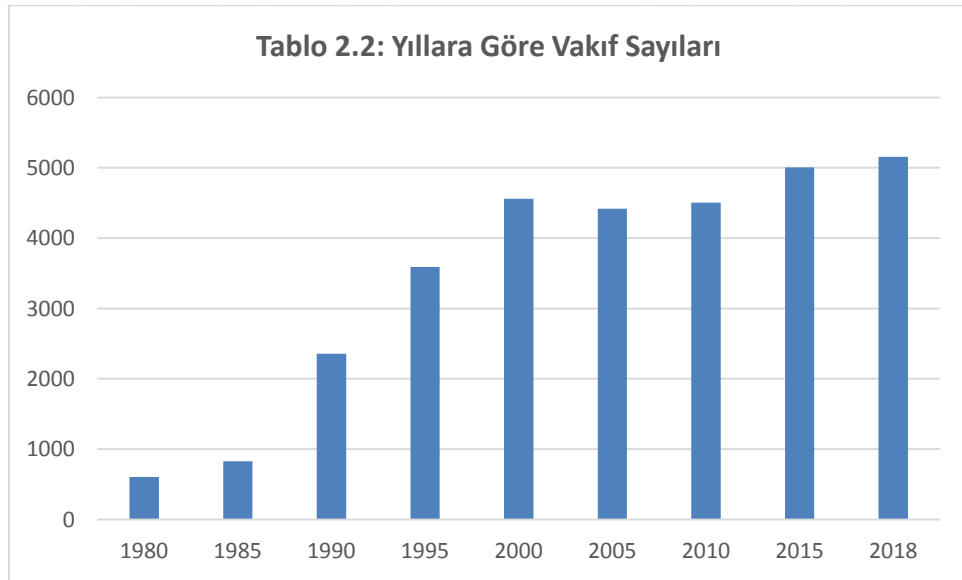
AB uyum süreci etrafında 2000'lerin başında hazırlanan reform paketleri ile sivil toplum alanının genişlemesine yönelik önemli yasal düzenlemeler yapıldı. 2004 yılında uygulamaya konan Dernekler Kanunu çerçevesinde dernek faaliyetlerinde devletin müdahale imkanları sınırlandırılırken, derneklerin hareket alanları genişletilerek böylece sivil toplum zemininin güçlenmesi yönünde kurumsal bir adım atıldı. Bu yasal düzenleme ile daha önce Emniyet Genel Müdürlüğü'nin yetkilendirildiği dernek faaliyetleri, İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Dernekler Başkanlığına devredildi. Yeni yasa ile ayrıca din, mezhep, bölge, etnik köken ve azınlık grupları eksenli olarak dernek kurulmasının önündeki sınırlamalar, kısmı olarak kaldırıldı. Derneklerin yurt dışında şube açmak, yabancı kurumlara katılmak, onlarla ortaklıklar kurmak, yabancı kurumlarla toplantı düzenlemek için önceden izin alınması koşulu kaldırıldı. Güvenlik kuvvetlerinin mahkeme kararı olmaksızın dernek binalarına girmeleri yasaklandı. Derneklerin diğer derneklerle ve kamu kurumlarıyla ortak projeler yürütmesinin, onlardan destek almasının, yurt dışından fon sağlamanın önü açıldı. Böylece sivil toplum alanında devlet merkezli modelin dönüştürülmesine ve sivil toplumun aktörleşmesine yönelik kurumsal bir zemin oluşturuldu¹⁹ (İçduygu, 2013: 209, 213, 216).

Ekonomide liberalleşme ve piyasa modeli, kentleşme, küreselleşme ve AB üyelik süreçlerinin şekillendirdiği bütün bu gelişmeler etrafında 1990'lardan 2000'lere ilerleyen tarihsel dönemde, Türkiye'de sivil toplum alanı, sayı, etkinlik, faaliyet ve organizasyon düzeylerinde önemli bir genişleme ve görece özerkleşme süreci yaşadı.

¹⁹ 04.11.2004 tarih ve 5253 sayılı söz konusu Dernekler Kanunu'nun metni için bakınız: 23.11.2004 tarih ve 25649 sayılı Resmi Gazete.

Sayısal veriler itibariyle, Türkiye’de 1980’de 18.000 olan dernek sayısı,²⁰ 1994 yılında 61.000’e, 2000 yılında 72.364’e ulaştı. 2010’da ise sayı 84.997 olarak gerçekleşti.²¹

²⁰ Ülkede 1979 yılında 38.254 olan dernek sayısı, 1980 askeri müdahalesinin ardından gelen kapatma süreçleriyle 18.000’e düşmüştür (Şimşek, 2004b: 48).

²¹ YA DA - Yaşama Dair Vakıf, “Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları”, Tarih Yok. s. 48. (Çevrimiçi), <http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf> (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2017). Ayrıca bakınız: İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, “Yıllara Göre Faal Dernek Sayısı”, (Çevrimiçi), <https://www.dernekler.gov.tr/tr/AnasayfaLinkler/yillara-gore-faal-dernek.aspx> (Erişim tarihi: 27 Temmuz 2017).

Diğer taraftan 1980’de ülkede mevcut vakıf sayısı 604 iken 1990’da bu sayı 2.356’ya ulaştı. 2000 yılında ise ülkedeki toplam vakıf sayısı 4.560 oldu ve 2010 sonrasına kadar bu sayılarda kaldı.²²

1990’lardan 2000’lere uzanan tarihsel çizgide Türkiye’de sivil toplum alanı içerisinde etkinlik, faaliyet ve organizasyon itibarıyla özellikle eğitim, sağlık, yardım ve dayanışma, kadın sorunları, sosyal hizmetler, çevre ve insan hakları ile ilgili sivil toplum örgütleri güçlerini artırmaya, kamusal alanda gündem oluşturmaya, devlet merkezli toplum modelini sürekli olarak aşındırmaya ve dönüştürmeye başladı. Toplumsal sorunlarla ilgilenen, onların çözümü konusunda söylem, öneri ve politikalar geliştiren, hatta bu noktada devle yapısını ve politikalarını sorgulayan sivil birer aktör olma eğilimi izledi. Özellikle insan hakları ve demokratikleşme alanında toplumun farklı kesimlerinde kurulan farklı sivil toplum örgütleri,²³ ülkedeki insan hakları ihlalleri, mahkum ve tutukluların durumları, OHAL uygulamaları, işkence, faili meçhul cinayetler, düşünce, ifade, inanç özgürlüğü ihlalleri, işçi hakları, hastanelerde yoksul hastalara karşı yapılan kötü muamele, kültürel ve sosyal haklar, devletin demokratikleştirilmesi gibi ağır sorunlarla ilgili faaliyetler yürüttü. Sivil toplum örgütleri, bu kronik sorunlar etrafında, zaman zaman beraber hareket ederek, hatta ulusal sendikalarla ve uluslararası örgütlerle de işbirliği geliştirerek, devletin toplumsal alanla kurduğu problemlili ilişki biçimini sorgulama ve eleştirme, bu ilişki biçimini demokratik bir zemine taşıma yönünde bir seyir takip etti. Bu da Türkiye’de yerleşik güçlü devlet geleneğini çözerken, sivil toplum alanını normatif olarak güçlendirdi (Plagemann, 2001: 361-396; Bora, 2001: 265-310).

Diğer taraftan bu dönemde Türkiye’de sivil toplum alanı, ülkede yükselen kültürel kimliklerin ve sosyal grupların, önceleri devlet tarafından resmi ideolojik hatlarla kapatılmış kamusal alanda görünür hale gelmeleri için; kendi taleplerini, önceliklerini ifade etmeleri için büyük bir olanak sağladı. Dolayısıyla dönem, aynı

²² Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, “Yeni Vakıfların Yıl Bazında Dağılımı (1980-2017)”, (Çevrimiçi),

[https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20D%C4%9EILIMI%20\(1980-28072017\).pdf](https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20D%C4%9EILIMI%20(1980-28072017).pdf) (Erişim tarihi: 7 Haziran 2018).

²³ 1986’da kurulan İnsan Hakları Derneği (İHD), 1991 yılında kurulan Mazlum-Der, 1993’te kurulan Helsinki Yurttaşlar Derneği, toplumun farklı çevrelerinde kurulan insan hakları örgütlerinden öne çıkanlardır (Şimşek, 2004b: 62; Plagemann, 2001: 361-396).

zamanda sivil toplum alanında kültürel kimliklerin, kimlik politikalarının kendini gösterdiği, sosyal grupların aktifleştiği bir dönemdi.

2.2.2. Kimlik Politikalarının Yükselişi ve Sosyal Grupların Aktörleşmesi

Kimlik politikalarının yani kültürel kimlik temelli talep, örgütlenme ve gerilimlerin yükselişi, bu bağlamda farklı kimlikli evrenlere sahip sosyal grupların toplumsal alanda merkezi bir aktör halini alışı, 1990'lar Türkiye'sinin toplumsal alanda yaşadığı önemli bir dönüşüm kulvarını oluşturmaktadır. Bu dönüşüm kulvarı esas itibariyle Cumhuriyet Türkiye'sinin devlet eksenli modernleşme projesinin ve bu proje etrafında üretilen devlet merkezli ulusal kimlik, kamusal alan, organik toplum formasyonunun krize girmesi ve çözülmesine doğru uzanan bir güzergahta ilerlemiştir.

Cumhuriyet Türkiye'si Erken Cumhuriyet yıllarından itibaren bürokratik devletin domine ettiği bir modernleşme politikası etrafında, homojen, türdeş, tekil bir ulusal kimlik, sert bir kamusal alan ve organik bir toplum inşa etme serüveni içerisinde şekillenmiştir. Devlet otoritesinin yürüttüğü bu inşa süreci iki temel ideolojik omurga üzerine oturdu: Milliyetçilik ve laiklik. Bu iki referanstan hareketle toplum içerisinde farklı etnik, dini, mezhepsel tüm kültürel kimlikler ve tüm sosyal gruplar, “aynı coğrafya üzerinde yaşayan, aynı normlara bağlı, aynı ortak ahlakı ve dili paylaşan bir insan topluluğu” formundaki ulusal kimlik “kalıbı” içerisinde “eritildi”. Başka bir ifadeyle ulusal kimlik, kamusal alan ve sivil mekan, Türklük ve laiklik ile eşitlenerek, özdeşleştirilerek sert bir denklemin içerisine yerleştirildi (Çolak, 2009: 293-305, 316-317; Keyman, 2000: 69-80; Keyman, 2009: 329-344). Dolayısıyla bu iki temel referans ve bunlar etrafında biçimlenen normatif kalıplar, kültürel tutumlar ve yaşam tarzı pratikleri hem toplumsal – siyasal – kültürel hayatın ana zemini hem kamusal alanın tanımlayıcı unsuru hem de bu alan için “giriş vizesi” haline getirildi. Bu ortamda bürokratik devlet otoritesi, toplumsal ve kamusal alanı ve oradaki grupları, sosyal ilişkileri, hareketliliği kontrol eden ana aktör rolü üstlendi. Toplum ise “öncelikli vazifesi” ve “temel varlık sebebi” devlet otoritesinin belirlediği ulusal kimlik ve kamusal alan kalıpları içerisinde hareket etmek olan pasif

çevresel kitle konumundaydı. Devlet merkezli bu homojen toplum modeli içerisinde, kültürel kimlik temelli talep, söylem, sosyal vizyon ve örgütlenme biçimleri, ulusal kimliği, organik toplum yapısını, kamusal alanındaki düzeni bozan, “merkezkaç tehlike ve tehdit unsurları”; “modernleşme ve ulus inşa süreçlerinin engelleri” olarak görüldü. Sosyal grupların, *ulusal kimliğin ve kamusal alanın kapsamını kendi kültürel kimlik taleplerini içerecek şekilde genişletme* taleplerine daima karşı çıktı. Sonuçta toplumsal alanda var olan farklı etnik, dini, mezhepsel, kültürel kimlik çevreleri, sosyal gruplar, sivil örgütlenmeler bastırıldı; kamusal alandan dışlandı; kamusal hizmetler ve siyasal sisteme katılımları sınırlandırıldı. Sosyal grupların, kendi kimlikleriyle kamusal alana katılımları, tanınma talepleri reddedildi. Alternatif kültürel taleplere sahip grupların, devlet içinde temsil edilme ve devlet imkanlarından faydalanma olanakları kısıtlandı (Çolak, 2009: 293-305, 316-317; Keyman, 2000: 69-80; Keyman, 2009: 329-344; Erdoğan-Tosun, 2012: 189-190; Yerasimos, 2001: 17-19). Bu noktada devlet merkezinde yer alan siyasi partiler çevredeki bu kimliksel talepleri ehlileştiren, ulusal kimliğin temel referanslarıyla uyumlu hale getiren filtraj mekanizması olarak öne çıktı (Bayramoğlu, 2001: 39-40).

Devlet katından bakıldığında hayli “kusursuz” duran bu “modernleşme projesi” ve onun inşa ettiği organik / entegratif toplum tablosunun altından geçen toplumsal fay hatları, zaman içinde farklılaştı ve daha aktif bir görünüm kazandı. 1980’lerden başlayıp 1990’lara uzanan süreçte Türkiye’de kültürel kimlik temelli talep, söylem, örgütlenme ve toplumsal vizyonlar, kamusal alanda yükselmeye başladı. Bu çerçevede farklı kimliksel evrenlere sahip sosyal gruplar, toplumsal alanda etkili bir aktör halini aldı. Etnik gruplar, dini cemaatler, mezhepsel örgütlenmeler ve başka toplumsal hareketler, laiklik ve ulusçuluk ekseninde sürekli bir şekilde üretilen ulusal kimlik ve kamusal alan örgüsüne, ulusal kimliğin entegrasyon söylemine ve devlet eksenli toplum modeline, alternatif kimlik iddialarıyla meydan okumaya başladı. Sosyal gruplar, kamusal alanda kimliksel özellikleri ve kültürel duyarlılıkları etrafında tanınma talepleriyle öne çıktı. Devletin çizdiği resmi ideolojik kalıplara uymayan düşünce ve yaşam biçimleri, organik toplum formasyonuna sığmayan “muarız” kimlik grupları, kamusal alanda ve sivil toplum düzleminde varlık göstermeye yöneldi ve *toplumsal aktör konumu* edindi

(Çolak, 2009: 309-310, 324; Keyman, 2009: 334, 345-350; Keyman ve İçduygu, 2003: 223; Çaha, 2012: 253-282; Çaha, 1998: 91-92).

Bu dönemde kimlik politikalarının söz konusu yükselişinde ve sosyal grupların aktörleşmesinde genel olarak liberal ekonomi programı, şehirleşme ve küreselleşme süreçlerinden oluşan üçlü bir sacayağının belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Liberal ekonomi modeli, Türkiye’de kimlik politikalarının yükselmesine ortam oluşturan temel dinamiklerden biridir. 1980’lerden itibaren uygulanmaya başlayan serbest piyasa temelli liberal ekonomi modeli, ülkede bir taraftan devlet ile sermaye arasında bir ayrışmanın gelişmesine, diğer taraftan da toplumda yeni sermaye gruplarının oluşumuna ve sermayenin toplumun farklı kesimlerine yayılmasına imkan verdi. Bu yeni durum toplumdaki farklı sosyal grupları *bir politik kaynak olarak ekonomik sermaye birikimi* ile buluşturarak görece güçlendirdi. Bu şekilde sosyal gruplar, kamusal alanda örgütlenme ve kurumsallaşma için gerekli maddi koşulları sağlamış oldu. Bu noktada sosyal gruplar, modernleşme ve ulusal kimlik politikaları etrafında kamusal alanı baştan sona kat eden toplumsal eşitsizlik, dışlama ve sınırlandırmalarla ilgili genel bir eleştiri, itiraz ve muhalefet söylemi geliştirme sürecine girdi. Ayrıca ekonomik sermayeyle buluşan sosyal gruplar, kendi kültürel özelliklerine, dünya görüşlerine ve yaşam tarzlarına dayalı *kimliksel taleplerini, beklenti ve önceliklerini, tanınma isteklerini* kamusal alanda daha etkili bir şekilde ifade etme araç, yöntem ve olanaklarına kavuştu. Bu bağlamda söz konusu gruplar, sivil toplum alanında örgütlenmeye, sivil organizasyonlar geliştirmeye, dernekleşme ve yayıncılık faaliyetleri etrafında kamusal alanda kendi kimliksel özellikleriyle görünürlük kazanmaya başladı. Ayrıca liberal ekonomi ortamında iyice ortaya çıkan yoksulluk, gelir dağılımında eşitsizlik, sosyal adalet gibi temel sorunlara devlet eksenli siyasal mekanizmanın etkili çözümler getiremeyişi de toplumda bu sorunlara kendi iç dinamikleriyle çözüm, söylem ve strateji geliştiren kimlik temelli sosyal grupların güçlenmesine fırsat sağladı. Böylece kamusal alanda kimlik temelli yeni söylemler, yeni talepler, yeni eğilimler, yeni siyasetler ve yeni örgütlenme biçimleri görünür hale geldi (Yavuz, 2005a: 115-116; Bayramoğlu 2001: 37; Keyman, 2000: 83-84; Ayata, 1997: 59-60).

Öte taraftan yine ekonomideki liberalleşme etrafında hızlanan ve 1980'ler boyunca kitlesel bir nitelik kazanan kırsal alandan şehir merkezlerine göç ve şehirleşme süreci de 1990'lı yıllar kimlik politikalarının yükselişinde önemli bir rol üstlenmiştir. Her şeyden önce ülkedeki şehirleşme oranı bu dönemde kabaca % 65'e ulaştı; nüfusun çok büyük bir oranı şehirlerde yaşamaya başladı. Şehirleşme süreci kimlik politikalarının güçlenmesi ve bu kimliklere dayalı sosyal grupların aktörleşmesi sürecine iki düzeyde katkı sağlayacaktı. Süreç öncelikle sosyal grupların, şehir merkezlerinde karşılaştıkları toplumsal çeşitlilik, ekonomik zorluklar, kültürel ayrışmalar etrafında kimlik bilinçlerinin güçlenmesine ve yoğunlaşasına ortam oluşturdu. İkinci olarak da şehirleşme süreci, sosyal kimlik gruplarına, kamusal alanın hayli yaygın ve görünür şekilde yaşandığı şehir merkezlerinde kendi kimliksel özellikleri çerçevesinde örgütlenme, sivil organizasyonlar geliştirme imkanlarını kolaylaştırdı. Oralarda sosyal gruplar, kamusal alanda görünürlük kazanma, alternatif kamusal pratikler ve örgütlenmeler üretme konusunda daha fazla, daha yoğun, daha etkin ve daha kolay araç ve yöntem repertuarı buldu (Yavuz, 2005a: 116-122; Kirişçi, 1998: 242-243; Ayata, 1997: 62-63).

Türkiye'de 1990'lı yıllar kimlik politikalarının yükselişi için uygun bir sosyo-kültürel zemin sağlayan kritik dinamiklerden bir diğeri, küreselleşme süreciydi. Bu dönemde evrensel ilkelere bağlı ortak değerler ve davranış kalıpları üreterek genel bir kültürel homojenleşme eğiliminin oluşumuna olanak sağlayan küreselleşme süreci, aynı anda kültürel rölativizm, yerel farklılıklar, çoklulaşma, çok kültürlülük eksenli küresel bir dalganın gelişmesine yol açtı. Bu küresel dalga, taşıdığı bu dönüştürücü etki ile Türkiye'de ulus-devletin modernleşme, toplum, ulusal kimlik, kültür ve kamusal alan üzerindeki klasik hegemonyasını çözülmeye uğrattı. Ulus-devlet eksenli modernleşme süreci yerine, kültürel kimlik, sosyal grup temelli alternatif modernleşme modelleri anlam kazandı. Devlet eksenli ulusal kimlik, devlet eksenli kamusal alan, devlet eksenli yönetim nosyonu ve bürokratik hegemonyaya dayalı eski devlet-toplum ilişkileri yerine sosyal grup ve sivil toplum tonları ağırlık kazanan bir ulusal toplum, kamusal alan ve siyasal yönetim nosyonu öne çıktı. Alternatif modernleşme paradigmalarına, alternatif kamusal alan modellerine, farklı ulusal kimlik yaklaşımlarına meşruiyet alanı açan bu süreçte

kimlik politikaları yükseliş gösterdi. Kimlik politikaları çerçevesinde sosyal kimlik grupları kamusal alana dahil olarak kendi kimliklerini ifade etme, tanınma, yeni sosyal vizyonlar, politik söylemler önerme, kimliksel talepler etrafında organize olma imkanı buldu. Devlet egemen kamusal alandan dışlanan etnik, dinsel, kültürel kimlikler ve sosyal gruplar, toplumsal ve siyasal alanda etkili olma fırsatı yakaladı (Öniş, 1997: 747-748; Keyman ve İçduygu, 2003: 223, 225; Cizre-Sakallıoğlu, 1996: 245).

2.2.2.1. İslami – Muhafazakar Gruplar

Bu dönemde sivil ve kamusal alanda yükselen kültürel kimlik gruplarında biri ve en yaygın olanı İslami – muhafazakar gruplardı. Devlet eksenli ulusal kimlik tanımlamasının radikal sekülerizm ve laiklik tonlamaları etrafında kamusal alanda dışlanan ve baskılanan İslami – muhafazakar gruplar, 1990’lı yıllar boyunca *yeni şehirli* kültürel kimlikler olarak güçlenme ve aktörleşme süreci yaşadı. Bu yükselme ve aktörleşme sürecinde küreselleşmenin getirdiği *sivillik ve kültürel meşruiyet* rüzgârı, şehirleşmenin sağladığı *kamusal mekanlarda sosyolojik yoğunlaşma* imkanı ve liberal ekonomi içerisinde sermaye birikiminin sunduğu *kurumsallaşma, örgütlenme* fırsatları belirleyici oldu. Kendi içerisinde homojen bir nitelik taşımayan, genel olarak farklı dini cemaatler, tarikat yapıları, cemaat-tarikat dışı toplumsallıklar, sivil-dini eğilimlerden oluşan İslami – muhafazakar gruplar, devlet egemen modernleşme projesine ve kamusal alan formülasyonuna karşı, “meydan okuma, uyum, itiraz, eklemleme, eleştiri, ortak partnerlik, sorgulama, alternatif geliştirme” eğilimleri içerisinde geçen karmaşık ve dinamik bir aktörleşme süreci yaşadı (Yavuz, 2011: 77-82, Şimşek, 2004a: 121; Cizre-Sakallıoğlu, 1996: 244-245).

1980’lerde Anavatan Partisi ve Turgut Özal ile özdeşleşen liberal ekonomi politikası içerisinde ekonomik sermaye birikimine kavuşan ve ekonomi alanında aktörleşen İslami – muhafazakar gruplar, 1990’lar boyunca kendi kültürel özellikleri, dünya görüşleri ve toplumsal vizyonları etrafında sivil toplum alanında ve kamusal mekanda kurumsallaşma sürecine girdi; çok sayıda vakıf, dernek, yayınevi, özel okul, yurt, kurs, gazete, dergi, radyo, televizyon, özel hastane, tıp merkezi, sendika kurdu. Böylece İslami – muhafazakar kimlikler, toplumsal ve kamusal alana taşınarak orada görünür hale geldi. İslami – muhafazakar gruplar söz konusu

kurumsallaşma ve örgütlenme trendiyle kamusal alanda yaygın toplumsal ağlar oluşturdu. Farklı kulvarlarda geliştirdiği uygulamalarla toplumsal bir aktör olma seyri izledi (Yavuz, 2011: 77, 81-82; Göle, 2000: 97-112).

İslami – muhafazakar grupları toplumsal alanda aktörleştiren temel kulvarlardan ilki, sosyal işlevler üstlenerek toplumsal ihtiyaçlar için etkili çözüm modelleri geliştirmesiydi. Bu bağlamda eğitim alanında kurdukları vakıf, dernek, özel okul, yurt, misafirhane, dershane gibi organizasyonlar aracılığıyla ülkedeki yaygın genç nüfusa kent merkezlerinde modern eğitim olanakları sundu. Yine bu eğitim olanakları çerçevesinde İslami – muhafazakar gruplar, İslami kimlik dünyasında gelen gençlerin, eğitilmiş insanlar olarak kamusal hayata dahil olmasına zemin sağladı. Ayrıca İslami – muhafazakar gruplar sosyal yardım amaçlı vakıf ve dernek kuruluşlarıyla Türkiye’de yoksul ve fakir kesimler ile devlet arasında ciddi bir sivil inisiyatif işlevi üstlendi. Toplumda gelir dağılımı konusunda oluşan uçuruma bağlı olarak özellikle şehir kenarlarında artan yoksul ve fakir nüfusun gündelik sorunlarını azaltacak yardım örgütlenmeleri geliştirdi. Sosyal yardım faaliyetleriyle refahın üretilmesinin yanı sıra dağıtılması için de sosyal formasyonlar oluşturdu. Afet ve acil durumlar için müdahale organizasyonları düzenledi. Diğer taraftan ülkede sağlık alanında ciddi sorun ve tıkanmaların yaşandığı bir ortamda, yeni tesis ettikleri tıp merkezleri, poliklinikler ve özel hastanelerle topluma alternatif, verimli ve düzenli medikal imkanlar sundu. Bu gelişmeler İslami – muhafazakar grupları kamusal alanda toplumsal ihtiyaçları dikkate alan, bu konuda çözüm modelleri geliştiren, inisiyatif kullanan, toplumsal alanda etkin davranan bir aktör olarak öne çıkardı. (Çaha, 2005: 491; Cizre-Sakallıoğlu, 1996: 244; Şimşek, 2004a: 122; Türkmen, 2006: 227-255; Yaşar, 2005: 328, 333-339; Yavuz, 2005a: 196; Yavuz, 2011: 80)

İslami – muhafazakar grupları toplumsal alanda aktörleştiren temel kulvarlardan ikincisi, kendi kimliksel özellikleri etrafında yeni yaşam alanları, alternatif kamusal alanlar oluşturmalarıydı. Bu dönemde söz konusu gruplar, kendi dünya görüşleri ve yaşam tarzlarıyla uyumlu gazete, dergi, radyo, televizyon yayınlarıyla; tarih, düşünce, bilim alanında faaliyet gösteren vakıf ve dernek örgütlenmeleriyle; turizm, eğitim, sağlık, konut, bilişim, edebiyat, kültür, sanat, moda alanlarında geliştirdikleri yeni yaşam / kültür formasyonlarıyla kamusal alanda

kendilerine yer açtı ve görünürlük kazandı. Bu bağlamda İslami – muhafazakar çevreler, kendi değerler, semboller ve uygulamalar bütününe yaslanarak toplumsallaşmaya başladı. Bu toplumsallaşma süreci içerisinde, yeni bilgi üretme ağları, eğitim modelleri, yeni yeme-içme alışkanlıkları, giyim kuşam tercihleri, yeni moda, tatil ve eğlence alışkanlıkları, tüketim kalıpları ve sanatsal biçimler içerisinde İslami kimlikler toplumsal alana taşındı ve yaygınlaştı. Bilimsel araştırmadan kadın sorunlarına, şehirleşmeden insan haklarına, çevrecilikten tarihî eserlerin korunmasına uzanan geniş bir yelpazede faaliyet gösteren çok sayıda dernek örgütlenmesi gerçekleşti. Böylece İslami gruplar toplumsal alanın İslami kavrayışları, İslami ritüel ve pratikleri de kapsayacak şekilde genişlemesine yönelik aktif bir tutum sergiledi. Alternatif modernlikler, alternatif kimlikler, alternatif toplumsallıklar, alternatif ilişki ağları, alternatif kamusal alanlar geliştirme seyrini takip etti. Bu alternatif yaşam alanları geliştirme süreci etrafında İslami – muhafazakar gruplar, devlet üzerinde, kendi İslami – muhafazakar kimliklerini tanıma ve kamusallaştırma konusunda fiili bir baskı oluşturdu (Çolak, 2009: 310; Yavuz, 2011: 77-78, 81; Şimşek, 2004a: 121-122; Demir, Acar, ve Toprak, 2004:177-178; Göle, 2000: 13-14; 107-108; Yavuz, 2005a: 137-138).

Gerek toplumsal ihtiyaçlar için alternatif çözüm modelleri üretme gerekse kimlik temelli alternatif kamusal alanlar geliştirme konusunda İslami – muhafazakar grupların 1990'lar içerisinde başkanlığını kazandıkları belediyelerde elde ettikleri yerel yönetim imkan ve araçlarının önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Buralarda İslami – muhafazakar gruplar, eğitim, sağlık, ulaşım, halkla ilişkiler, sosyal yardım, su ve çevrecilik alanlarında yeni, işlevsel çözüm çerçeveleri üretti. Topluma yönelik yardım ağları, iletişim kanalları, eğitim ve sağlık hizmetleri, ulaşım çözümleri geliştirdi. Diğer taraftan sahip oldukları belediye sosyal tesisleri, işletmeleri ve kuruluşlar üzerinden İslami-muhafazakar yaşam tarzıyla uyumlu alternatif kamusal ortamlar ve toplumsal ağlar inşa etti. Bu bağlamda yeni restoranlar, plajlar, park alanları, sosyal mekanlar açtı. Sosyal tesisleri ve işletmeleri İslami – muhafazakar beklentilerle uyumlu olacak şekilde yeniden düzenledi. Ayrıca İslami – muhafazakar kimlikten gelen insanların kendi kimliksele tercihleriyle beraber farklı yerel yönetim pozisyonlarında kamusal platformlara taşınmasına zemin açtı. Toplumsal ve siyasal meselelere yönelik alternatif kimlik temelli çözümler öneren

ulusal ve uluslararası düzeyde panel, konferans, kongre, çalıştay ve sempozyumlar organize etti. Alternatif kimlik, alternatif modernlik, alternatif kamusal alan eksenli çalışma ve faaliyetleri destekledi (Yavuz, 2011: 84-85; Şimşek, 2004a: 122).

İslami – muhafazakar grupları aktörleştiren üçüncü kulvar, *haklar ve özgürlükler* temelli talep ve söylemlerindeki artış ve yoğunlaşmaydı. 1990’ların sonlarında bürokratik devlet yapısının katı bir şekilde uyguladığı “İslami kimliği kamusal alan ve siyasal sistem içerisinde baskılama, sınırlama, dışlama ve kenara itme” politikaları karşısında İslami – muhafazakar gruplar *haklar ve özgürlükler* temelli talep ve söylemleriyle öne çıktı. Bu dönemde devlet, İslami kimliği laik nitelikli kamusal alandan dışlamak üzere, üniversitelerde ve diğer kamu kurumlarında başörtüsü yasağını katı bir şekilde uygulamaya koydu. Ayrıca kesintisiz ve zorunlu sekiz yıllık eğitim uygulamasıyla, İslami kimliğin üretildiği kurumlardan biri olarak gördüğü Kur’an kurslarına gidilebilmesinin önünü kesti. İmam Hatip Lisesi’nden mezun olan öğrencilerin üniversite tercih alanlarını sınırlandırarak, mezun olduklarında kamusal alanın üst noktalarında görev almalarının önüne geçti. Ayrıca İslami – muhafazakar gruplar ve bu gruplar tarafından yönetilen özel kurum ve kuruluşları “irtica tehdidi” kapsamında yoğun bir denetim baskısı altına aldı. İslami-muhafazakar sermaye hareketlerine ilişkin takip ve soruşturmalar başlattı. Batı Çalışma Grubu faaliyetleri kapsamında İslami – muhafazakar kimliklerin sivil toplum ve kamusal mekanlardaki hareketliliği gözetime tabi tutuldu. Bu grupların kimliksel eğilimlerini siyaset diline çeviren siyasi partiler kapatıldı. Alternatif kültürel taleplerde bulunan İslami – muhafazakar gruplar, siyasal alandan dışlanmış oldu. Böylece bürokratik devlet tarafından kontrol altında tutulan ve önceden tanımlanmış olan laik kamusal alanlara İslami – muhafazakar kimliklerin nüfuz etmesi ve dahil olmasının önüne geçilmesi amaçlandı. İşte İslami – muhafazakar gruplar bu uygulamalar karşısında kamoyunda insan hakları, temel özgürlükler, demokrasi, hukuk devleti eksenli talep ve söylemlerini yoğunlaştırdı. Bu çerçevede inanç, düşünce, eğitim, kılık kıyafet ve örgütlenme gibi temel hak ve özgürlük alanlarının önündeki engellerin kaldırılması ve genişletilmesi yönünde bir söylem benimsedi. Bu talep ve söylemlerini etkinleştirebilmek üzere yazılı ve görsel medya araçlarını kullandı; vakıf ve dernekler aracılığıyla birçok panel, seminer, konferans ve tartışma platformları

organize etti. Böylece *kimlik temelli alternatif toplum ve siyaset* iddialarıyla devlet egemen modernleşme modeline meydan okuyarak aktif bir aktör eğilimi sergiledi. Devlet merkezli, laik toplumsal ve siyasal yapının, sivil, insan haklarına uyumlu, aynı zamanda sınırlı bir forma kavuşturularak demokratikleştirilmesine ilişkin talep çerçevesiyle kamuoyunu belirlemeye çalıştı. Bu talep ve söylemler çerçevesinde genel olarak farklı parçalardan, değişik kimliksel hatlardan oluşan İslami gruplar birbirlerine daha çok yaklaştı; toplumsal alanda İslami – muhafazakar eğilimler arasında ortak kimliksel bilinç ve ortak grup asabiyeti güçlendi. Sistem içerisinde *tanınma ve temsil* arayışları ortak ve güçlü bir yol haritasına dönüştü (Yavuz, 2005a: 139-141; Çolak, 2009: 312-314, 316-317, 322-324; Keyman ve İçduygu, 2003: 223; Seufert, 2001: 31-33).

Sonuçta İslami gruplar, bir yandan “*toplumsal ihtiyaçlar için alternatif çözüm modelleri üreten eğilimiyle*, diğer yandan *kimlik temelli alternatif kamusal alanlar geliştirme* pratikleriyle, öbür taraftan *haklar – özgürlükler* temelli talep ve söylemlerindeki yoğunlaşmayla ve bu bağlamda gelişen *tanınma – temsil* arayışlarıyla toplumsal alanın güçlenmesine, çeşitlenmesine ve genişlemesine katkı sunan önemli bir kamusal aktör haline geldi.

2.2.2.2. Kürt Sosyal Gruplar

1990’lar Türkiye’inde sivil ve kamusal alanda yükselen kültürel kimlik hareketlerinden bir diğeri etnik kimlik temelinde şekillenen oluşumlardır. Hiç şüphesiz bu açıdan öne çıkan gruplar Kürt kimliği çerçevesinde şekillenen oluşumlardır. Devlet merkezli modernleşme ve ulusal kimlik politikalarının taşıdığı Türklük vurgusu etrafında Kürt kimliği, Cumhuriyet tarihi içerisinde tanınmayan, kimliksel nitelikleriyle kamusal alanın dışında tutulan bir sosyal grubu ifade ediyordu. Türklük temelli homojen bir ulus devlet yapısını ifade eden ve bünyesindeki tüm sosyal grupları etnik olarak Türk kabul eden Cumhuriyet Türkiye’si, Kürt etnik kimlik eksenli (dil, sembol, adlandırma, eğitim, yayın, örgütlenme vs. gibi) kültürel talep ve söylemleri doğrudan ulus devlet yapısını ve onun bölünmez bütünlüğünü tehdit eden “bölücü faaliyetler” olarak gördü ve reddetti. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye’inde Kürt kimlikleri kendisini ilk başlarda İslami bir söylem içerisinde ifade ederken, 1960-1980 arasında Marksist – Leninist

sol ideolojinin / terminolojinin gölgesinde ifade etme yolunu seçti. 1960'lar – 1970'ler boyunca Kürt sosyal grupları, devlete karşı etnik kimlik temelli iddia ve taleplerini söz konusu devrimci sol siyaset dili içerisinde ifade etmeye başladı. 1980'ler boyunca da bu siyasi strateji, sosyal demokrat siyaset dili içerisinde kalarak devam ettirildi. Bu bağlamda 1980'ler Türkiye'sinde Kürt kimliği ve Kürt sosyal grupları *din, etniklik, mezhep ve ideolojinin* çapraz kestiği bir toplumsal çeşitlilik içerisinde, farklı kültürel damarları bünyesinde taşıyan heterojen bir toplumsal formasyon olarak ortaya çıktı. 1980'lerin hemen başında, Kürt kimlik siyasetine başka bir boyut daha eklendi. Doğrudan Kürt etnik kimliğinden hareket eden PKK, Kürt milliyetçiliğini savunan ve Türkiye toprakları üzerinde bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen bölücü bir terör örgütü olarak şiddet eylemlerine yöneldi (Keyman, 2009: 330-331; Kirişçi, 1998: 237-242; Cizre, 2001: 224, 238-239).

Böylece 1980'lerde Kürt kimlik siyaseti, hem toplumsal ve kültürel boyutu olan hem de şiddet ve terör boyutuna sahip bir sorun olarak ortaya çıktı. Başka bir ifadeyle Kürt kimlik siyaseti, hem “devleti kimlikli farklılıklarını tanımaya davet eden, Kürt etnik haklar talebine yaslanan” sivil, legal bir kimlik siyasetini hem de “Türkiye'nin güneydoğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurma” amaçlı terörist faaliyetlere dayanan silahlı, terör siyasetini içeren bir hal aldı. Dolayısıyla Kürt kimlik talepleri, terör, şiddet ve ölüm içeren etnik çatışmaların içerisine gömüldü. Sonuçta kimlik ve tanınma siyasetini, toprak amaçlı bölücü terör siyasetinden ayırmak imkansızlaştı²⁴ (Keyman, 2009: 331; Kirişçi, 1998: 227, 231; Cizre, 2001: 222-224).

Ayrıca 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'lar itibariyle din temelinde Kürt kimliğini öne çıkartan oluşumlar da ortaya çıktı. Bu oluşumlardan ilki dini / İslami bir söyleme yaslanan Hizbullah grubuydu. Hizbullah hem devletin laiklik temelli baskıcı ve dışlayıcı politikalarını, bu politikaların Müslümanlar için yarattığı hak mağduriyetlerini gündeme taşıyor hem de eyleme, şiddete dayalı, radikal ve devrimci bir örgüt politikasıyla, devlet yapısını dolayısıyla da devlet – toplum ilişkisini

²⁴ Bu ortamda devlet, Kürt sosyolojisinin yer aldığı bölgeyi güvenlikçi bir cenderenin içerisine soktu. Bölge 1978 – 1987 arasından sıkıyönetim koşullarında, 1987'den 2002'ye kadarki süreçte ise Olağanüstü Hal yönetimi altında askeri güç ve yöntemlerle idare edildi. Bu durum, “tanınma temelli kültürel talepler” ile “bölünme temelli terör eylemlerini” içine alan Kürt kimlik siyasetini iyice karmaşık bir hale getirecekti (Yayman, 2011: 47-48).

değiştirmeyi savunuyordu. (Kurt, 2015: 36-71). Öte yandan 1990'larla birlikte, tarihsel olarak Nurculuk geleneğinden gelen İslami Kürt çevreleri, bu ana gelenekten koparak Med – Zehra grubu adıyla, hem Kürt kimliğinin İslami referanslarla temellendirilmesine hem de Kürt kimliğinin toplumsal ve siyasal olarak tanınmasına öncelik veren ayrı bir sivil oluşuma gitti (Yavuz, 2005a: 109-111, 238).

1990'lar itibariyle terör ve silahlı eyleme dayalı savaş siyaseti tüm şiddetiyle devam ederken, toplumsal ve siyasal alanda sorunun kültürel haklar temelli kimlik siyaseti boyutu önem kazanmaya ve canlanmaya başladı. Kimlik siyaseti, toplumsal ve siyasal boyutuyla öne çıkmaya, ele alınmaya ve tartışılmaya başladı. Kürtlük temelli kültürel hak talepleri, demokratik siyasetin meşru araçları ve sınırları içerisinde ifade edilme seyri izledi. Kürtlük eksenli kimlik iddiaları ve söylemleri, siyaset ve sivil toplum alanında yaygınlaşmaya başladı. Bu bağlamda siyaset sahnesinde bir taraftan merkez sağ ve sol çizgideki hemen tüm siyasi partiler, Kürt kimlik taleplerini *kimliksel boyutuyla* tanımaya, dikkate almaya yönelik söylemler geliştirdi; öneri ve raporlar yayınladı. Böylece söz konusu partiler, Kürt kimlik siyasetini siyasal sistem içerisinde *kimliksel niteliğiyle* temsil etmeye yöneldi. Ayrıca, siyasi sistem içerisinde Kürt kimlikli siyasetçiler tarafından, Kürt milliyetçiliği referanslı ve Kürt kimlik taleplerine yaslanan siyasi partiler kuruldu.²⁵ Bu partiler siyasal alanda Kürt kimlik siyasetinin temsilcisi olarak öne çıktı. Söz konusu partiler, siyaset sahnesinde *kültürel hak talepleri* ile *ayrılıkçı terör siyaseti* arasındaki makasta gidip gelen bir politik çizgi takip etti.²⁶ Siyasi araç ve imkanları, siyasal alanda kendilerine bir alan açabilmek için kullandı (Kirişçi, 1998: 243-244; Yayman, 2011: 199-373; Şimşek, 2004a: 133).

Öbür taraftan 1990'lardan 2000'lere uzanan süreçte sivil toplum alanında da Kürt kimlik siyaseti kültürel haklar boyutuyla önem kazandı. İnsan Hakları Derneği, Mazlum-Der, Helsinki Yurttaşlar Derneği gibi insan hakları dernekleri, meslek ve işçi sendikaları, işadamları örgütleri, araştırma merkezleri ve vakıflar, insan hakları ve

²⁵ 1990'da etnik temelli Kürt kimliğinin siyasi temsili bağlamında kurulan ilk siyasi parti Halkın Emek Partisi (HEP)'di.

²⁶ Siyasi sistemin sınırları ve enstrümanları içerisinde etnik Kürt milliyetçiliğine dayalı siyaset yapan Kürt kimlikli siyasal partiler 1990'lar ve 2000'ler boyunca, toprak ve ayrı devlet politikası izleyen terör siyasetiyle arasında mesafe koyma konusunda açık bir tavır sergileyemedi. Bu nedenle, 1990'lardan 2000'lere uzanan süreçte etnik temelli Kürt kimliğinden hareketle kurulan siyasi partiler "kapatılma ve yenileri kurulma" arasında gidip gelen bir döngüde varlık gösterdi (Yavuz: 2005a: 110-111).

kültürel haklar bağlamında Kürt kimlik taleplerine yoğun bir ilgi gösterdi. Terör boyutu da olan sorunun toplumsal ve siyasal düzlemde çözümüne ilişkin pek çok öneri ve rapor hazırlandı. Bu konuda devlet egemen toplum modelinin ve homojen ulusal kimlik politikasının taşıdığı sorunlara, ayrıca devletin soruna yaklaşım biçimindeki problemlere ilişkin perspektifler geliştirildi. Diğer yandan 1990'lar itibariyle bölgede doğrudan Kürt sosyal grupları tarafından pek çok sivil toplum örgütü kuruldu. Sermaye, meslek ve kültür çevrelerinde yer alan bu sivil toplum örgütleri, Kürt kimlik taleplerinin kamusal alana taşınması ve kamuoyu oluşturulması yönünde söylem ve programlar öne sürdü. Bölgesel çalışma ve raporlar hazırladı. Ulusal ve bölgesel medya araçlarında, dergi ve kitap yayınlarında Kürt kimlik siyasetinin temel taleplerini ele alan, bu taleplere yönelik güvenlikçi devlet politikalarını aşmayı öneren, terör sorununa çözüm perspektifleri geliştiren bir yaklaşım sergilendi²⁷ (Sefa Şimşek, 2004a: 132-133; Yayman, 2011: 402-474).

Siyaset ve sivil toplum alanındaki bu söylem, politika, çalışma ve raporlarla Kürt kimlik talepleri kamusal alana yayılma fırsatı buldu. Bu çerçevede, vatandaşlık, dil yasakları, özel adlar, yerleşim yeri adları, Kürtçe eğitim, radyo-TV yayınları, bölgesel politikalar, Olağanüstü Hal (OHAL) uygulaması, dernek faaliyetleri gibi temel başlıklar etrafında yoğun bir kimliksel talep repertuarı ortaya çıktı. Kürt ulusal kimliğinin anayasa ve yasalar düzeyinde kabul edilmesi, Kürt dilinin yazılı ve sözlü olarak hayatın her alanında kullanılabilmesi, anadilde eğitim hakkının tanınması, radyo ve televizyonlarda Kürt diliyle yayın hakkının sağlanması, üniversitelerde Kürt dili, edebiyatı ve tarihiyle ilgili bölüm ve enstitülerin kurulması, Kürt kültürel kimliği etrafında dernek kurmayı sınırlandıran yasal engellerin kaldırılması, OHAL uygulamasına son verilmesi, OHAL bölge valiliklerinin kaldırılması, özel timlerin bölgeden çekilmesi, boşaltılan köylerin yeniden inşa edilmesi, faili meçhul cinayetlerin aydınlatılması, isimleri değiştirilen yerleşim yerlerine tekrar eski isimlerinin verilmesi, çocuklara isim verme özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması gibi temel talepler etrafında yükselen Kürt kimlik siyaseti, Cumhuriyet Türkiye'sine şekil veren modern seküler ulus devlet modelinin anti-tezlerinden biri olarak ortaya çıktı. Modernleşme

²⁷ Bu dönemde bazı Kürt sosyal gruplarınca savunulan kimlik temelli kimi taleplerin kabul edilemez olduğunu ifade eden sivil toplum kuruluşu raporları da hazırlandı (Bakınız: Yayman, 2011:402-468).

politikasının, politik kaynaklar eksenli olarak ürettiği toplumsal eşitsizliğe gündeme taşıdı. Sosyal ve tarihsel gerçekliği, siyasal ve kamusal bir söyleme dönüştürmeye çalıştı (Yayman, 2011: 265-266, 323-324, 404-405, 421-424, 436-437; Ayata, 1997: 61, 63; Cizre, 2001: 240).

Bu talep profili etrafında kendi içerisinde etniklik, din, ideoloji, mezhep düzeyinde *farklılık hatları* taşıyan Kürt sosyal grupları, kamusal ve sivil alanda söz konusu *hatlar* üzerinden dinamik bir görünüm kazandı, devlet egemen siyasal sistem üzerinde talep baskısı üreten aktif bir aktör haline geldi. Sonuçta sivil toplum alanında konuyla ilgilenen örgütlenmeler, hazırladıkları rapor ve çalışmalarla devlet yönetimi üzerinde toplumsal bir basınç oluşturdu. Kamusal alanın etnik kimliksel farklılıkları içine alacak şekilde yeniden yapılandırılmasına yönelik söylemleriyle devlet merkezli modernleşme, homojen ulusal kimlik modelini ağır bir şekilde tahrip eden, çözen toplumsal bir dinamik etkisi gösterdi.

2.2.2.3. Kentsel Bir Grup Olarak Aleviliğin Değişimi

Dini ve etnik kimlik siyasetlerinin dışında 1990'lar Türkiye'sinde yükselen kültürel kimlik hareketlerinden bir diğeri, Alevi kimliği ve bu bağlamda öne çıkan Alevi sosyal gruplarıdır. Esas olarak mezhepsel bir karakter taşıyan Alevi kimliği 1990'ların küreselleşme, şehirleşme ve sermaye birikimi sürecinde yükselme eğilimi gösterdi. Küreselleşmenin kimliklerin önünü açan *çoklu-kültür* atmosferi, liberal ekonomi içerisinde sermaye birikiminin sağladığı *kurumsallaşma, örgütlenme* ortamı, şehirleşmenin getirdiği *eğitilmiş orta sınıf* ve bu çerçevede mezhep içi geleneksel yapının yenilenmesi süreci, Alevi sosyal gruplara kimliksel olarak kurumsallaşma ve mezhepsel bir talep profili geliştirme yolunu açtı. Bütün bu temel koşulların yanında, ülkede İslami muhafazakar kimlik ile Alevi kimlik arasında eskiden beri var olan *Sünnilik - Alevilik* eksenli “tarihi kültürel tansiyon” ve söz konusu tansiyon bağlamında bu dönemde İslami muhafazakar kimliklerin toplumsal ve kültürel alanda yükselişi, güç kazanışı da Alevi kimlik siyasetinin artışına ve sivrilmesine yol veren kritik unsurlar arasındaydı. Ayrıca yine önceleri Aleviler için “ikame bir kimlik”, “mezhepsel kodların tercüme edildiği üst bir dil” işlevi üstlenen sosyalizmin çöküşü 1980 sonrasında Alevileri, kendi mezhepsel dillerini restore etmeye ve bir sol gelenek olarak *sosyal demokrasi* veya *dinsel Alevilik* bağlamında

Alevilik kimliği etrafında toparlanmaya sevk etti.²⁸ Bütün bu gelişmeler çerçevesinde Alevilik, önceki on yıllarda Alevi kökenlerini geri plana atan Alevi çevreler için yeniden, kendilerini tanımlamanın merkezi unsuru haline geldi. Küreselleşme atmosferi içerisinde, sahip olduğu sermaye birikimi ve entelektüel orta sınıf oluşumu vasıtasıyla Alevi çevreler, Alevi kimliği etrafında kurumsallaşma ve örgütlenme imkanı buldu. Bu bağlamda 1990'lı yıllar, Alevi kimliğinin ve Alevi sosyal gruplarının sivil toplum alanında kurulan dernekler, vakıflar, medya ve yayın organları, dergiler, şenlik organizasyonları aracılığıyla uyanışına tanıklık etti (Şimşek, 2004a: 127-129; Tuğal 2005: 493; Yılmaz, 2005: 152-155; Yavuz, 2005a: 111-113; Ayata, 1997: 65-69).

Aleviliği mezhepsel bir kimlik formasyonu ile sivil toplum alanında temsil etme konusunda öne çıkan sivil toplum kuruluşlarından ilki 1988 yılında kurulan Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'di.²⁹ Dernek Alevi kimliğini daha çok sosyalist bakışın etkisi altında tanımlamakta ve bu bağlamda Aleviliği bir din ya da mezhep olarak değil "seküler bir yaşam tarzı" olarak öne çıkarmaktaydı. Alevi kimliğiyle ilgili önde gelen örgütlenmelerinden bir diğeri 1991 yılında kurulan Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneği'di. Dernek Aleviliği "geleneksel bir çizgi" içerisinde dergah eksenli dini ve tasavvufi bir kimlik olarak konumlandırmaktaydı. 1995 yılında kurulan bir başka etkin Alevi örgütlenmesi CEM Vakfı (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı), Aleviliğin inanç, ibadet ve İslami boyutuna vurguda bulunmakta, sosyalizmle arasına kalın bir çizgi çizerek devlet ile iyi ilişkiler kurmaya öncelik veren ve devletin laik yapısını savunan bir Alevilik kimliğini

²⁸ Cumhuriyet Türkiye'sinde Alevi grupların toplumsal ve kamusal görünürlüğü ile İslami muhafazakar grupların toplumsal durumları arasında pozitif bir korelasyonun varlığından söz edilebilir. Zira İslami grupların toplumsal olarak güçlenme eğilimi gösterdiği ortamda Alevi gruplar da kamusal alanda aktif bir görünüm almakta; zayıfladığıdaysa Alevi gruplar da toplumsal olarak "görünmez" kalmayı tercih etmektedir. Bu bağlamda toplumsal alanda Alevi kimliğinin, İslami muhafazakar grupların toplumsal konumlarına karşı hayli duyarlı bir "barometre" hassasiyetiyle hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Bu barometreyi harekete geçiren ve derecesini yükselten temel dinamikse, toplumsal alanda İslami uygulama ve düzenlemelerin yaygınlaşması ya da Alevi kesimlere yönelik sözlü - fiili saldırılar karşısında Alevi toplumunda oluşan "Sünnileştirilme" ve sistem tarafından "dışlanma" algısıdır. Bu bağlamda Alevi kimliğinin yükselişinde 1980'lerin hemen öncesinde Sivas, Maraş, Çorum'da, 1990'ların başlarında yine Sivas ve Gazi'de uğradıkları şiddetli saldırılar son derece etkili olmuştur (Şimşek, 2004a: 127; Yılmaz, 2005: 154-155; Yavuz, 2005a: 96-100; Schüler, 2001: 161).

²⁹ 1988 yılında Sivas'ta, Banaz Köyü Pir Sultan Abdal Turizm ve Dayanışma Derneği adıyla kurulan dernek, daha sonra Pir Sultan Abdal Kültür Derneği adını almıştır. İlerleyen dönemlerde ülkenin farklı il ve ilçelerinde derneğin pek çok şubesi açılmıştır.

benimsemekteydi. Yine bir Alevi örgütlenmesi olarak 1996'da kurulan Ehli Beyt Vakfı ise genel olarak Sünni İslam'a yakın bir Alevi kimliği etrafında bir kamusal kimlik profili oluşturmaktaydı. Ancak vakıf, geniş Alevi kitlesinden kopuk bir sosyal ağa sahipti. Diğer taraftan yurtdışında özellikle Almanya'da örgütlenen Alevi sivil toplum kuruluşları da Türkiye'deki Alevi kimlik siyasetinin toplumsal ve kamusal alanda kendisini göstermesinde etkili bir rol oynadı.³⁰ Ayrıca Alevi sosyal grupları, 1995 yılında kimlik taleplerini doğrudan siyaset alanına taşımak üzere Demokratik Barış Hareketi Partisi'ni kurdu (Tuğal, 2005: 494-495; Şimşek, 2004a: 127-129; Yılmaz, 2005: 156-162, 166-167).

Bu Alevi örgütlenmeleri, 1990'ların başından itibaren Alevi kimlik taleplerinin kamusal alanda duyurulması ve bu talepler etrafında kamuoyunun etkilenmesi yönünde yüklü bir siyasi söylem ve vizyon takip etti. 1989 yılında Hamburg'ta hazırlanan, sonrasında Türkiye'de bazı aydınların katkısıyla yeniden düzenlenerek 1990 yılında Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan *Alevi Bildirgesi* Alevilik merkezli kimlik taleplerini kamusal alana taşıyan girişimlerin ilklerindendi. Ve sonraki yıllarda bu bildirelerin arkası geldi. 1992 yılında yurtiçi ve yurt dışından pek çok Alevi örgütlenmeleri yine Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan talepleriyle kamuoyuna seslendi. İlerleyen yıllarda gerçekleşen Hacı Bektaş anma şenliklerinde, dergi, radyo ve televizyon yayınlarında, ortak toplantı sonuç bildirelerinde Alevi sosyal grupları, söz konusu kimlik taleplerini deklare etti. Alevi gruplarının bu talepler kataloğunda genel olarak "vatandaşlık, tanınma, Diyanet İşleri, zorunlu din dersi, medya ve TRT aracılığıyla yayın, kamu finansı, kamuda istihdam" gibi başlıklardan oluşan kimlik taleplerine yönelik talepler yer alıyordu. Bu çerçevede Alevi kimlik grupları, "Alevi kimliğinin anayasal ve yasal düzeyde tanınması, bu yönde anayasa reformunun yapılması; kamu hizmetinde çalışan Alevilere yasal olarak iş ve terfi güvencesinin sağlanması; Alevi kültürünü desteklemek üzere Alevi örgütlenmelere fon aktarılması; yazılı ve görsel medyada ayrıca Devlet televizyonunda (TRT) Alevi kültürüne daha fazla yer verilmesi; okullarda zorunlu

³⁰ Bu çerçevede ilk olarak 1989 yılında Hamburg'da Alevi Kültür Merkezi adıyla bir dernek kuruldu. Sonraki yıllarda Alevi kimliğiyle ilgili pek çok dernek örgütlendi. Alevi gruplar, 1993 yılında Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu çatısı altında bir araya geldi. Bu çatı federasyon, aynı süreçte Fransa, Danimarka, İsviçre, Belçika, Avusturya, İsveç Hollanda gibi Avrupa'nın farklı ülkelerindeki Alevi federasyonlarını da içine alan uluslararası bir örgütlenme ağı oluşturdu.

din dersinin kaldırılması, seçmeli din derslerinde Alevilikle ilgili konuların işlenmesi; Alevi kültürünün araştırılmasına yönelik enstitülerin kurulması; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması veya kurumsal olarak Alevileri de temsil edecek şekilde yeniden yapılandırılması; radyo televizyon, gazete ve okul kitaplarının Alevilerle ilgili ithamkar içeriklerden arındırılması; zorunlu eğitimin kesintisiz sekiz yıla çıkarılması, İslami muhafazakar grupların devlet tarafından desteklenmemesi, Alevi köylerine cami yapımına son verilmesi, şeriat yanlısı kamu çalışanlarının işten çıkarılması” gibi yüklü bir sosyolojik talepler bagajıyla kamusal alana çıktı. (Schüler, 2001: 142-145; Şimşek, 2004a: 129; Yılmaz, 2005: 168-169, 183-184).

Alevi sosyal gruplar, bütün bu kimliksel talepleri, bu talepleri kamusal alana taşıyan sivil toplum örgütlenmeleri, yayın organları, siyasi hareketleri, ortak faaliyetleri ve deklarasyonlarıyla 1990’lar boyunca, Türkiye toplumunda farklı bir toplumsal grup olarak kamusal alanda aktif bir aktöre dönüştü. Alevi kimliğinin kamusal olarak tanındığı yeni bir ulusal kimlik formasyonunun şekillendirilmesi yönünde bir kültürel söylem ve strateji izledi. “Asimile edilmemiş” ve dışlanmamış ayrı bir kimliksel unsur olarak sisteme dahil olma arayışındaki bir yol haritasıyla 2000’li yılların Türkiye’sine yürüdü.

Bugün güncel olarak, Alevi sosyal gruplar arasında oldukça yaygın bir örgütlenme yapısının olduğu söylenebilir. Bu kapsamda, tespit edilebildiği kadarıyla, bugün Alevi Bektaşî Federasyonu’na bağlı 36 sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. Bu kuruluşların illere göre dağılımına bakıldığında, Ankara ve İstanbul’da 8’er adet, İzmir’de 6, Bursa’da 3, Adana, Antalya, Aydın, Çorum, Kahramanmaraş, Kayseri, Kırklareli, Kütahya, Nevşehir, Sivas ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde 1’er adet Alevi Bektaşî federasyona bağlı sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. Ayrıca federasyon dışında, aralarında Pir Sultan Abdal Derneği’ne, Hacı Bektaş Veli Derneği’ne ve Cem Vakfı’na bağlı kuruluşların da yer aldığı 61 adet sivil toplum kuruluşu mevcuttur.³¹

Sonuç itibarıyla, 1990’lardan 2000’lere uzanan süreçte Türkiye’de özellikle din, etniklik ve mezhep eksenli kimlik siyaseti hızlı ve yoğun bir yükselme seyri

³¹ Bu rakamsal veriler için bakınız: “Alevi Bektaşî Federasyonuna Bağlı Kuruluşlar Listesi”, (Çevrimiçi), <http://www.alevifederasyonu.org.tr/bilesenlerimiz.php> (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019); “Türkiye’deki Alevi Kurumları”, (Çevrimiçi), <http://www.alevitakvimi.com/alevi-links/turkiyedeki-alevi-kuruluslari/> (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).

izledi. Kùltür temelli kimlik siyasetinin yükseliş, kamusal alanda özellikle İslami muhafazakar grupların, Kürt sosyal grupların ve Alevi grupların sahip oldukları kimliksel söylemler etrafında etkin birer siyasal aktöre dönüşmelerine olanak sağladı. Bu bağlamda toplumsal alanın güçlenmesine, çeşitlenmesine ve genişlemesine katkıda bulundu. Diğer taraftan bu kimliksel talepler ve söylemler, güçlü devlet formasyonunu, dolayısıyla devlet merkezli toplum modelini, devlet egemen ulusal kimlik formasyonunu, devlet eksenli siyaset mekanizmasını çözen, bürokratik devlet yapısının meşruiyet kaynağı sağlama kabiliyetini sorgulamaya açan, kamusal alanın klasik sınırlarını bozan ve bu çerçevede mevcut devlet – toplum ilişkisini aşındıran, yeniden yapılanmaya zorlayan toplumsal bir dinamik oluşturdu.

2.2.3. Sosyal Gruplarda Entelektüel Sermaye Birikimi

Türkiye’de 1990’lardan 2000’lere giden süreçte kimlik siyasetinin yükseliş ve sosyal grupların aktörleşmesi bağlamında yaşanan değişim ve dönüşüme bir başka kritik gelişmenin daha eşlik ettiği söylenebilir. Bu kritik gelişme, Türkiye’de özel televizyon yayınının serbestleşmesi ve yayıncılık alanında yaşanan çeşitlenme etrafında,³² sosyal grupların entelektüel sermaye birikimi konusunda büyük bir gelişim göstermesi ve güç kazanmasıydı. Bu dönemde Türkiye’de yükselen ve aktörleşen sosyal gruplar, medya, yayıncılık, dergicilik faaliyetleri ve (konferans, panel, seminer, sempozyum, çalıştay gibi) çeşitli tartışma platformlarıyla entelektüel düzeyde önemli bir canlılık, çeşitlilik, zenginlik ve hareketlilik gösterdi. Ayrıca sosyal gruplar, ekonomik sermaye birikimi, şehirleşme, küreselleşme ve kitle iletişim teknolojileri atmosferinin sağladığı fırsatlar çerçevesinde kimlik temelli yeni entelijansiya sınıfının doğumuna ev sahipliği yaptı. Böylece entelektüel sermaye birikimlerini geliştirme, renklendirme ve zenginleştirme eğilimi sergiledi.

Sosyal gruplar söz konusu entelektüel sermaye üzerinden, temel toplumsal – siyasal tartışmalara dahil olma, toplumsal ve siyasal sorunları tanımlama, bu sorunlara yönelik alternatif söylem çerçeveleri geliştirme konusunda aktif bir rol üstlendi. Yine bu entelektüel sermaye kanalları, sosyal gruplar için toplumsal tartışmaları şekillendirmek, kamuoyu oluşturmak, toplumu yönlendirmek, farklı

³² Bu gelişmenin tarihsel seyri için bakınız: Özçağlayan, 2000.

çevrelerin toplumsal tartışmalara katılımını sağlamak gibi amaçların yanı sıra kamusal müzakerelere zemin hazırlama ve yeni bir devlet, yeni bir toplum modeli için ortak perspektifler geliştirme işlevi sergiledi (Yavuz, 2005a: 149,151; Çaha, 2005: 484-492).

Sosyal kimlik grupları, gazete, dergi, radyo, televizyon, kitap yayınları ve tartışma platformlarıyla, buralarda beliren yeni “entelektüel sosyoloji”yle *etnik, dini, mezhepsel, ideolojik nitelikli kimliksel duruşlarının ve kolektif bilinçlerinin* gündelik gelişmeler, toplumsal sorunlar, bilimsel tartışmalar, teorik yaklaşımlar etrafında yeniden üretilmesi, yorumlanması yolunu izledi. Ayrıca, devlet ve topluma ilişkin yeni önermelerin, perspektiflerin ve eleştirilerin üretilmesi, yayılması konusunda büyük bir mesafe kat etti. Yine sosyal gruplar söz konusu yayın ve tartışma platformlarıyla, kimlik temelli kültürel taleplerini, kimliksel söylemlerini kamusal alana taşıma, orada söz konusu talepleri savunma, siyasal bir dile dönüştürme fırsatı buldu. Modern şartlarda kendi kültürel kimlikleriyle var olabilmek için ortak bir imaj, norm, değer ve söylem geliştirmeye öncelik verdi. Kimlik üyelerini aynı bütünün parçası olduğu duygusu etrafında toparlamaya çalıştı. Böylece sosyal gruplar, medya ve tartışma platformları etrafında sosyal olaylar ile kendi kimliksel ilkeleri arasında bağlantılar kurmak suretiyle, kültürel kimliklerinin ve kimliksel bilinçlerinin siyasallaşmasını sağladı (Yavuz, 2005a: 143-150).

Bu dönemde sosyal gruplar ve bu grupları temsil eden entelektüel sosyoloji, demokrasi, insan hakları, özgürlükler, hukuk devleti, İslam, laiklik, din ve devlet, çoğulculuk, iktidar, sivil toplum, kimlik, vatandaşlık, hükümet sistemi, kamusal alan, ulus-devlet, gelenek, modernite, küreselleşme, şiddet ve terör konuları etrafında geniş bir tartışma ve müzakere alanı oluşturdu. Bu tartışma alanı, Türkiye’de *siyasal sisteme*, onun merkezinde duran *bürokratik devlet yapısına*, bu devlet mekanizmasının dayandığı *resmi ideolojiye* ve bu resmi ideolojinin tanımladığı homojen *ulusal kimlik formasyonuna* yönelik güçlü bir *alternatif / sivil söylemler* zeminin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu çerçevede sosyal gruplar ve bireyler yerleşik kalıplara, normlara, resmi kavrayışlara, rollere itiraz etme, onları sorgulama, kültürel kimlik temelli yeni yaklaşımlar, normlar, roller, ilişki ağları önerme imkanı yakaladı. Merkezi egemen sesleri, kalıpları ve yapıları çözmeye olanağı yakaladı. Toplumsal hayatın normlarını, resmi devlet ideolojisinden ayrı olarak, kendi kimliksel

özellikleri etrafında biçimlendirmenin imkanlarını aradı (Yavuz, 2005a: 145-148; Çaha, 2005: 484-487).

Bu dönemde farklı sosyal kimlik grupları kendi entelektüel sermaye araçlarını, medya ve tartışma platformlarını geliştirdi. Farklı sosyal gruplara mensup entelektüel sosyoloji gelişim gösterdi. Kimlik temsili, kimliğin yeniden üretimi, kamusal tartışmalara katılım, kimlik temelli alternatif söylemler geliştirme, kimliksel talepleri siyasal dile dönüştürme bağlamında kritik bir öneme sahip olan entelektüel sermaye birikimi etrafında, sosyal gruplar kamusal alanda kendi kimliksel farklılıklarıyla görünürlük kazandı.

Kamusal alanda entelektüel sermaye birikimiyle görünür hale gelen sosyal grupların başında İslami muhafazakar gruplar geliyordu. Kendi içinde farklı cemaatler, tarikatlar, sivil inisiyatifler, siyasi hareketler ve kültürel örgütlenmelerden oluşan İslami Muhafazakar gruplar bu dönemde *İzlenim, Değişim, Bilgi ve Hikmet, Aksiyon, Bilgi ve Düşünce, Türkiye Günlüğü, Tezkire, Yeni Türkiye, Divan* gibi entelektüel – akademik dergilerin; *Yeni Şafak, Milli Gazete, Zaman, Radyo 7, Marmara FM, Moral FM, Akra Radyo, TGRT, Samanyolu, Kanal 7, Kanal A* gibi gazete, radyo ve televizyon yayınlarının kuruluşuna / gelişimine öncülük etti. *İz, Vadi, İnsan, Şehir, Küre* gibi pek çok yeni yayınevinin kuruluşuna ve gelişimine ön ayak oldu. Dernek ve vakıf faaliyetleri kapsamında konferans, panel, seminer, sempozyum ve tartışma platformları oluşturdu. 2000’li yılların başlarında bu gazete, radyo, televizyon, dergi ve tartışma platformlarına yenileri eklendi. İnternet haberciliğinin yaygınlaşmasıyla birlikte pek çok internet haber sitesi kuruldu (Yavuz, 2005a: 151-155; Yavuz, 2011: 79).

Bu yayın ve tartışma araçları vasıtasıyla İslami muhafazakar kimliğin kamusal düzlemde temsili; güncel gelişmeler, gündelik hayat, toplumsal sorunlar, farklı sosyal alanlar etrafında yeniden üretimi sağlandı. Kamusal – özel, yerel – küresel ve seküler – dinî ayrımlarının sınırları sorgulandı. Ayrıca bu medya platformları, genel olarak İslami söyleme egemen olan İslamcılığın anlam haritasının, sosyal hayatı, siyasal ve toplumsal gerçekliği, insanlık durumlarını kuşatma kapasitesini sorguladı. Bu süreç özellikle 1990 sonrasında, İslami kesime modern yaşamı ve sorunlarını algılama ve yorumlamada yeni, canlı, kuşatıcı bir dil kazandı. İslami gruplara, dayandıkları geleneksel dünya görüşünün kavram ve

ilkelerini bu yeni dille yeniden yorumlama fırsatı sundu. Entelektüel sermaye araçları diğer taraftan İslami – muhafazakar çevreye modern yaşama, Cumhuriyet Türkiye'sini şekillendiren modernleşme politikasına, devlet egemen toplum modeline, laik kamusal alan tanımlamalarına, yerleşik devlet toplum ilişkilerine yönelik eleştirel bir yaklaşım geliştirmenin zeminini sağladı. Buralarda İslami muhafazakar gruplar kendi kimliksel nitelikleri, dünya görüşleri ve kavrayışları etrafında devlet toplum ilişkilerini, siyaset alanını yeniden inşa etmenin yeni önermelerini dile getirdi (Yaşar, 2005: 334-338; Yavuz, 2005b: 285, 293; Çaha, 2005: 484-492).

Bu dönemde, kendi içerisinde genel olarak etnisite (Kürt milliyetçiliği) ve din (Kürt İslamcılığı) temelli farklı sosyal gruplardan oluşan Kürt kimlik grupları da entelektüel sermaye oluşumu konusunda gelişme gösterdi. Özellikle Kürt milliyetçiliği (etnisite) temelli Kürt grupları, bu dönemde yoğun ve hareketli bir entelektüel sermaye birikimi oluşturma seyri izledi. Bu çerçevede 1990'da *Halk Gerçeği*, *Yeni Halk Gerçeği* ve *Yeni Ülke* gibi dergiler; 1992 yılında *Özgür Gündem* gazetesi, 1994'te haftalık *Azadiya Welat* yayımlanmaya başladı. 1994 yılında *Özgür Gün TV* yayın hayatına girdi. Ayrıca yerel düzeyde radyo istasyonları kuruldu.³³ 1996 yılında *Avesta* yayınları faaliyete geçti. Yine bu dönemde Avrupa merkezli pek çok medya kanalı kuruldu.³⁴ 2000'li yıllarda bu medya ve yayın araçlarına yenileri eşlik etti. 2004 yılında *Dicle Haber Ajansı (DİHA)*, 2005'te *Fırat Haber Ajansı (ANF: Ajansa Nûçeyan a Fîratê)* kuruldu. Pek çok internet haber sitesi yine bu süreçte Kürt kimliğine dayalı bir söylemle yayın hayatına başladı (Bora, 2017: 866-868).

³³ Ayşe Hür, "Küllerinden Doğan Kürt Basını", (Taraf, 10.4.2011).

³⁴ Bu bağlamda 1995 yılında İngiltere merkezli *Med TV*; onun kapatılmasının ardından 1999 yılında Fransa merkezli *Medya TV* kuruldu. 2004 yılında Danimarka merkezli *Roj TV*, onun kapatılmasının ardından 2012'de yine Danimarka merkezli *Nuçe*, Norveç merkezli *Sterk*, İsveç merkezli *Newroz*, Suriye merkezli *Ronahi*, Almanya merkezli *Çıra*, Danimarka merkezli *Mesopotamia Music Channel - MMC TV* kanalları, bunların ardından Belçika merkezli *Med Nûçe TV* (2013), onun kapatılmasının ardından da yine Belçika merkezli *News Channel TV* (2016) kuruldu. Ayrıca 2006 yılında Almanya merkezli *Yeni Özgür Politika* gazetesi yayıma başladı. Avrupa merkezli bu medya kanalları, genel olarak PKK terör örgütü çizgisinde, terör örgütü propagandasına dayalı bir yayın politikası izlemekteydi. ("Roj TV'nin yerine beş kanal geldi", Radikal, 31.07.2012; "PKK dini kanal kurdu", Sabah, 1.9.2012; "İşte PKK propagandası yapan 5 TV kanalı", Milliyet, 31.7.2012).

Bu yayın platformları öncelikle (1970'ler boyunca Kürt entelijansiyasına hakim olan Marksist-Leninist sol düşünce çizgisinden ayrı olarak), Kürt kimlik bilincinin oluşumu ve güçlenmesi konusunda önemli bir işlev üstlendi. 1990'lardan itibaren varlığını sürdüren bu gazete, dergi, radyo ve televizyon yayınlarında bir taraftan hak ve özgürlükler temelli bir kültürel kimlik söylemi, diğer taraftan PKK terör örgütüne yakın duran ve onun propagandasını yapan çatışmacı bir yayın çizgisi kendisini gösterdi. Bu çerçevede söz konusu entelektüel sermaye araçları 1990'lardan 2000'lere uzanan süreçte Cumhuriyet Türkiye'sine hakim olan Türklük temelli ve devlet eksenli modernleşme, ulusal kimlik, kamusal alan, vatandaşlık modeline Kürt kimliği bağlamında eleştirel bir yaklaşım sergilerken, öneri olarak sunduğu söylem ve modeller, nihai noktada PKK'nın "ayrı devlet kurma, devrimci halk savaşı başlatma" söyleminin, dolayısıyla da terör ve şiddet siyasetini savunmanın ötesine geçemedi. Bu tutumun sonucu olarak da söz konusu medya araçları bu dönemde sürekli olarak "kapatılma – yeniden açılma kısa devresi" içerisinde varlık gösterdi.

Bu dönemde, din (Kürt İslamcılığı) temelli Kürt sosyal grupları entelektüel sermaye olanaklarını geliştirme konusunda parçalı, mesafeli ve sınırlı bir tutum izledi. Kürt İslami gruplarının sosyolojik ve kitlesel taban olarak büyük parçasını oluşturan Hizbullah grubu, 2000'lerin başına kadar bölgede gizliliğe dayalı, kapalı, radikal, ideolojik, silahlı ve illegal bir örgüt yapılanması etrafında faaliyet gösterdi. Dolayısıyla eyleme ve şiddete dayalı illegal bir örgütlenme olarak, kendisini ulusal düzeyde kurumsal olarak görünür kılacak sivil oluşum ve faaliyetlerden uzak durdu. Şiddete dayalı örgüt faaliyetleriyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde, öncelikle yerel örgütler ve gruplar üzerinde bölgesel bir hakimiyet kurmaya kısacası "hareket ve eyleme" öncelik verdi. Bu bağlamda, kamusal alana dönük entelektüel sermaye olanakları geliştirme ve kamusal tartışmalara dahil olma girişimlerini de kendi hareket seyri açısından gereksiz, tehlikeli, zararlı gördü ve kaçındı (Kurt, 2015: 47, 50-71).³⁵

³⁵ Bölgedeki dindar Kürt sosyolojisiyle sıcak ilişkileri bulunan Hizbullah grubu, 1990'ların sonuna kadar, radikal ve silahlı bir örgüt olarak faaliyet gösterdi. 2000 yılında güvenlik güçleri tarafından Beykoz'da düzenlenen operasyonla örgüt lideri Hüseyin Velioglu öldürüldü. Ardından ülke genelinde örgüt mensuplarına yönelik operasyonlar, tutuklamalar ve yargılamalar yapıldı. Bu süreç etrafında örgüt dağıldı. Grup daha sonra 2004 yılında legal bir yapılanmaya, sivil bir sosyal harekete dönüşme

Diğer taraftan Kürt İslami grupları içerisinde sosyolojik ve kitlesel taban olarak daha sınırlı bir parçayı oluşturan Nurcu Med – Zehra grubu ise bu dönemde Kürt kimliğini kamusal alana kültürel olarak taşıma ve temsil etme konusunda daha aktif bir tutum sergiledi. 1989 yılında Yeni Asya çevresinden, “Risale-i Nur Külliyyatının ‘Türkleştirilmesi’ eleştirisi” ile ayrılan grup bu dönemde *Dava* dergisini yayımlamaya başladı. Dergi, özelde Nurcu hareketin genelde ise ülkedeki İslami anlayışın “Türk milliyetçiliği ekseninde şekillenmesine” itiraz etmekte, ülkedeki İslami anlayışın ve İslami kültürün içerisine Kürt kimliğinin de dahil edilmesini önermekteydi. Derginin bu yayın çizgisi, esas olarak Kürt kimliği ile İslami kültür arasında bir ilişki kurma, ayrıca Kürt kimliğini İslami referanslarla tanımlama arayışına işaret ediyordu. Bu arayış, biraz daha ileri taşındı ve Med – Zehra grubu içerisinde bölünmeye yol açtı. İslami kültür içerisinde Kürt kimliğine daha çok vurguda bulunan çevre, Med – Zehra grubundan ayrılarak 1991 yılında Zehra Vakfı etrafında toparlandı. Nubihar çevresi olarak tanınan bu yeni grup, *Nubihar* yayınlarını kurdu; 1992 yılında aylık Kürtçe *Nubihar* dergisini çıkarmaya başladı. Nubihar grubu 1993 yılında devlet ve resmi ideoloji merkezli ulusal kimliğe karşı Kürt kimliğine odaklanan *Yeni Zemin* dergisini yayımlamaya başladı. Gerek dergi gerekse yayınevi Türk milliyetçiliği etrafında şekillenen vatandaşlık ve kamusal alan formasyonuna karşı eleştirel bir çizgi izledi. Kürt kimliğinin, Kürtler’in kimlik haklarının anayasal ve yasal düzeyde tanınmasına, Türk kimliği ile Kürt kimliği arasında eşitliğin sağlanmasına yönelik bir söylem takip etti (Yavuz, 2005a: 237-238; Cizre, 2014: 144-162).³⁶

kararı aldı ve Mustazaflar Derneği (Mustazaf-Der) etrafında toparlandı. Dernek, bu dönemde yoğun bir şekilde entelektüel platform oluşturmaya başladı. Bu çerçevede *Rehber TV* televizyonunu, *Doğru Haber* gazetesini, *İlk-Ha* haber ajansını, *Dua Yayınevini* kurdu; Kürtçe ve Türkçe *İnzar*, *Kelha Amed* dergilerini çıkarmaya başladı. Öğrenci yurdu ve dershane faaliyeti yürüttü. Dernek, Hizbullah örgütünün uzantısı olduğu gerekçesiyle 2012 yılında kapatıldı. Bunun üzerine dernek kurucuları siyasi parti olarak örgütlenme kararı aldı ve 2013 yılında Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR) kuruldu (Kurt, 2015: 71-83).

³⁶ Diğer taraftan 2000’li yıllarda kültür (sol – liberal) temelli bir Kürt entelektüel çevresinin kendisini gösterdiği söylenebilir. 2000’li yılların siyasi ve toplumsal atmosferinde Kürt milliyetçiliği ve Kürt İslamcılığından ayrı bir kimlik söylem geliştiren bu çevre, kişisel düzeyde gazete ve dergi yazılarıyla, kitap yayınlarıyla Kürt kimlik grubu içerisinde entelektüel bir zenginlik oluşturdu. Bu entelektüel çevre tarafından Kürt kültürel kimliği bağlamında hem reel politik gündeme hem de teorik konulara eğilen, popüler, entelektüel ve akademik dergiler yayın dünyasına eklendi. Bu çerçevede 2009 yılında Zan Sosyal Siyasal ve İktisadi Araştırmalar Enstitüsü çatısı altında akademik bir yayın olan *Toplum ve Kuram* dergisi, 2012 yılında da popüler nitelikli *Kürt Tarihi* dergisi yayım hayatına başladı. (*Kürt Tarihi* dergisi 2017’den itibaren İsmail Beşikçi Vakfı tarafından yayımlanmaya

Alevi sosyal kimlik grupları da 1990'lı yıllarda entelektüel sermaye gelişimiyle ilgili canlı ve dinamik bir süreç yaşadı. Bu dinamik süreç içerisinde, daha sonra CEM Vakfını kuracak olan, devletle ve laik Cumhuriyetle yakın ilişkiler geliştirmeyi önemseyen Alevi çevresi, 1991 yılında aylık siyaset ve kültür dergisi olarak *Cem* dergisini yayımlamaya başladı.³⁷ Ardından Aleviliği ve Alevi kimliğini sol düşünce içerisinde tanımlayan Pir Sultan Abdal Kültür ve Tanıtma Derneği 1992 yılında *Pir Sultan Abdal Kültür ve Sanat* dergisini çıkardı. Aleviliği, geleneksel tonlama ile dergah merkezli dini – tasavvufi bir kimlik içerisine yerleştiren Hacı Bektaş Veli Kültür ve Tanıtma Derneği ise 1993 yılında aylık siyasi kültür dergisi olarak *Nefes* dergisini yayımladı. Ayrıca Hacıbektaş Eğitim ve Kültür Derneği, aynı dönemde *Hacıbektaş* dergisini; Karacaahmet Sultan Derneği, *Gönüllerin Sesi* dergisini yayım hayatına dahil etti. Diğer taraftan bu dönemde Kürt kökenli Aleviler ise (Aleviliği “Kürt kökenli bir inanç biçimi” olarak gören) kendi kimliksel konumları etrafında *Zülfikar* (1994) ve *Pir* (1996) dergilerinin yayımına başladı.³⁸ Bu yayım araçlarına, 2000'li yıllarda radyo, televizyon ve internet ağı gibi yeni platformlar eklendi (Vorhoff, 1998: 45-47; Yavuz, 1999: 77-83; Tuğal, 2005: 494).

Bu entelektüel yayım platformları etrafında Alevi sosyal grupları, kendi Alevilik yaklaşımlarından hareketle ana hatlarını Alevilikle ilgili tarihi ve dini bilginin zenginleştirilmesi, Alevi inanç ve düşüncesinin yaygınlaştırılması, Alevi kimliği bağlamında yaşanan toplumsal sorunlar, Alevi kimliğinin yasal ve anayasal olarak tanınması gibi temaların oluşturduğu bir entelektüel harita üzerinde hareket etti. Bu bağlamda Alevi entelektüel sermaye birikimi, bir taraftan Alevi kimlik bilincinin güçlenmesi ve yaygınlaşmasına, diğer taraftan Alevi kimliğine yönelik mevcut devlet politikasının eleştirisine, öbür taraftan da Alevilerin kamusal alanda kendi kimlikleriyle tanınmasına yönelik bir entelektüel ajanda takip etti. Böylece Alevilerin kendilerini kamusal alanda rahatça ifade edebilmeleri, kamu kurumlarında

başladı.) Bu dergiler, sosyal bilimler perspektifinden hareketle Kürt kimliğiyle ilgili toplumsal olgu, kültürel doku, tarihsel geçmiş ve siyasal sorunları ele alan, bu doğrultuda Kürtlük temelli bir kültür birikiminin, siyaset perspektifinin zenginleştirilmesini amaçlayan entelektüel - akademik bir yayım çizgisi izledi (Bora, 2017: 866-868).

³⁷ Cem dergisi daha önce Haziran 1966 – Eylül 1967 arasında, Aleviliği destekleme ve laik Cumhuriyeti savunma vurgusuyla aylık olarak toplam 16 sayı yayımlanmış ve Eylül 1967'de kapanmıştır (Vorhoff, 1998: 46).

³⁸ Bu dönemde yurt dışında da Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu *Alevilerin Sesi* dergisini (1994) yayımlamaya başlayacaktı.

Alevilere ayrımcılık uygulanmaması, Alevi grupların devlet yapısı içerisinde temsil edilebilmesi, Alevilerin, İslami – muhafazakar kimlikten ayrı ancak onunla eşit bir sosyal konuma sahip olması gibi kimlik temelli temaları kamu oyunun gündeminde tuttu. Devlet – toplum ilişkisi konusunda bu sorunların aşıldığı, taleplerin sisteme eklendiği bir toplum ve siyaset modelinin savunusunu yaptı (Vorhoff, 1998: 45-47; Yavuz, 1999: 57-87; Küçük, 2001: 184-199).

Bu dönemde Türkiye’de entelektüel sermaye donanımı konusunda gelişme gösteren diğer bir sosyal grup, yine kendi içerisinde farklı çizgilerden oluşan liberal – sol gruplardı. Bu gruplar içerisinde yer alan *İkinci Cumhuriyetçi* grup ve *demokratlar* grubu, bu dönemde *Yeni Yüzyıl*, *Yeni Binyıl*, *Radikal*, *Yeni Şafak*, *Sabah* gibi gazeteler, çeşitli güncel, popüler, entelektüel ve akademik dergiler aracılığıyla özgürlükler, demokratik toplum, sivil devlet eksenli söylemleriyle kamuoyuna seslendi. Bu konularla ilgili tartışma ortamının, söylem zenginliğinin, entelektüel birikimin gelişmesine önemli bir katkı sundu.

Liberal – sol grup içerisinde yer alan *yeni sol* grup, entelektüel sermaye birikimini dergi ve yayınevi faaliyetleri etrafında gerçekleştirdi. *Yeni sol*, 1980’lerin başında *İletişim Yayınları* etrafında toparlandı. Grup tarafından 1984 yılında popüler bir sol dergisi olarak *Yeni Gündem* dergisi yayımlanmaya başladı. Türkiye’de sol düşüncenin yayılma zemininin teşekkülüne dikkat kesilen dergi, bu doğrultuda demokratikleşme ve sivil toplumun gelişmesine dayalı bir söylem benimsedi. Dergi, “devlete karşı sivil toplum” yaklaşımından hareketle, toplumun tüm kesimlerine seslenmeye öncelik verdi. Ardından 1989 yılında sol düşüncenin yeni kimlik hatlarını tanımlamayı amaçlayan *Birikim* dergisi yeniden yayın hayatına başladı. *Birikim*, yayın çizgisi olarak, Türkiye’de devletin bürokrasi merkezli yapısını, resmi ideolojiyi, resmi tarih anlayışını, Türk milliyetçiliğini, ulusal kimlik anlayışını sorgulayan, bu bağlamda Kemalizmi eleştiren, ayrıca İslami kesimin ve Kürt çevresinin düşünsel arayışlarına ilgi duyan bir yaklaşım benimsedi. Bu yönüyle, farklı kesimlerin dahil olduğu bir düşünce platformu olarak belirdi (Yıldırım, 2016: 186-192; Bora, 2017: 720-722).

Liberal – sol gruplar içerisinde Liberal Düşünce Topluluğu çatısı altında toparlanan *liberal* grup da bu dönemde entelektüel sermaye birikimi bağlamında dergi ve yayınevi platformlarını geliştirdi. “Türkiye’de entelektüel alana uzun süre

hakim olan devletçi, vesayetçi, merkeziyetçi yaklaşımlara karşı çoğulcu ve özgürlükçü fikirlerin yaygınlaştırılmasını” amaçlayan liberal çevre, 1996 yılında *Liberal Düşünce* dergisini yayımlamaya başladı. Dergi, ağırlık merkezinde liberalizm, hukuk devleti, piyasa ekonomisi, insan hakları, temel özgürlükler, demokrasi, özgür toplum gibi temaların yer aldığı bir yayın politikası takip etti. Bu yayın politikasıyla bürokratik ve merkeziyetçi devlet modeline, resmi devlet ideolojisine karşı eleştirel bir tavır geliştirdi. Liberal grup 1998 yılına gelindiğinde yine entelektüel alanda “çoğulcu ve liberal bir zenginliğin geliştirilebilmesi” amacıyla *Liberte Yayın Grubunu* kurdu. Bu kapsamda Liberal çevre, *Liberte* yayınlarıyla “klasik liberalizmin önemli metinlerini Türkçe’ye kazandırmaya ve özgürlükçü, çoğulcu bakışla yazılmış telif eserler yayınlamaya” öncelik verdi. *Adres* yayınlarıyla siyaset, iktisat ve düşünce ağırlıklı referans kitaplar yayımladı. *Liman* kitaplarıyla ise *özgürlükçü bir sistem* üzerine kaleme alınan deneme, roman ve hikâye tarzında popüler eserlere tezgah açtı. Böylece ülkede devlet ve siyaset alanının yeniden tanımlanmasını hedefleyen entelektüel sermaye birikiminin gelişmesine ve zenginleşmesine önemli bir katkı sağladı³⁹ (Özipek, 2005: 622-626).

Bütün bu farklı medya ve tartışma platformları üzerinde gelişen alternatif söylemlerin ve entelektüel yaklaşımların varıp düğümlendiği kurucu – referans kavram, yeni bir devlet ve toplum formasyonu bağlamında *toplumsal sözleşme* kavramıydı. Bu bağlamda Türkiye’de devletin ortak bir toplumsal sözleşme etrafında şekillenmediği, dolayısıyla da devletin toplum üzerinde özerk, egemen ve hegemonya temelli bir yönetim biçimi sergilediği eleştirileri etrafında, devlet ve toplum arasında toplumsal sözleşmeye dayalı bir ilişkinin kurulmasına vurguda bulunan ortak bir tartışma çerçevesi geliştirildi. Ortak tartışma zemini, bir taraftan devlet – toplum ilişkisine dair farklı modellerin önerilmesine⁴⁰ olanak verirken, diğer taraftan toplumu oluşturan farklı kültürel kimlikleri ve sosyal grupları devlet egemen toplum modelinin demokratikleştirilmesi ve devlet – toplum ilişkisinin yeniden kurulması fikri etrafında birbirine yaklaştırdı (Çaha, 2005: 484).

³⁹ Ayrıca bakınız: Liberte Yayın Grubu, “Hakkımızda”, (Çevrimiçi), <https://liberte.com.tr/index.php?route=information/about> (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2017)

⁴⁰ Her sosyal - siyasal kesimin kendi kimliksel cephesinden katıldığı bu tartışma zemininde, sivil cumhuriyet, anayasal demokrasi, ikinci Cumhuriyet, çok hukukluluk, liberal demokrasi, sosyal demokrasi, Medine Vesikası, açık toplum gibi alternatif modeller önerilmekteydi (Çaha, 2005: 484).

Sonuç olarak, 1990'lardan 2000'lere giden tarihsel momentte, sosyal kimlik grupları, toplumsal alandaki dinamizmlerinin, aktörleşme süreçlerinin önemli bir parçası olarak, entelektüel sermaye birikimi oluşumuna öncelik verdi. Öncelikle *organik* nitelikli bir entelijansiya sınıfının oluşumunu ve ayrıca çeşitli yayın – tartışma platformlarının geliştirilmesini ifade eden entelektüel sermaye birikimi, sosyal gruplara, *kamusal alanda kimlik bilincinin yeniden üretiminden kimlik temelli kültürel birikimin zenginleştirilmesine, kimliksel hatlar etrafında sosyal bir ağın genişlemesinden kimliksel taleplerin kamusal alana taşınması ve temsil edilmesine, oralardan ulusal kimlik ve toplum modeline ilişkin alternatif önermelerin geliştirilmesine* uzanan geniş bir alanda söylem üretme imkanı verdi.

2.2.4. Siyaset – Toplum İlişkilerinin Değişimi

Kimlik siyasetinin yükselişi ve sosyal grupların aktör konumu edinmesi bağlamında 1990'lı yıllar Türkiye'si, *siyasetin doğası / siyaset kültürü* ve *siyaset – toplum ilişkisi* konusunda kritik bir dönüşüm sürecine sahne oldu. Siyasetin devlet eksenli olarak tanımlandığı *merkezi / bürokratik devlet geleneği* içerisinde “devlet – parti ve partiler – arası ilişkiler”le sınırlandırılmış olan siyaset alanı bu dönemde yeni bir değişim geçirdi. Bu dönemde Türkiye, siyaset – toplum ilişkisinin yeniden kurulmasına, siyaset alanının sınırlarının toplum lehine genişlemesine, siyaset ve sivil toplum arasındaki sınırın geçişken ve esnek bir nitelik kazanmasına tanıklık etti. Sonuçta siyasal alanın sınırları değişmeye başladı (Keyman, 1999b: 9).

1990 öncesine bakıldığında Cumhuriyet Türkiye'sinde uygulanan devlet eksenli modernleşme politikaları çerçevesinde siyaset alanı, modernleşme politikası ve homojen ulusal kimlik hedefi etrafında sınırlandırılmıştı. Siyaseti toplumla ilişkisi bağlamında sınırlandıran, siyasetin alanını daraltan bu siyaset, merkezde duran devlet kurumları ve onun etrafında yer alan merkez sağ ve merkez sol partiler etrafında şekillenmekteydi. Toplumsal kesimler, siyasetle ilişkilerini bu merkez sağ ve merkez sol partiler üzerinden kurmaktaydı. Bu süreçte toplumsal kesimler, sisteme dahil olmak ve taleplerini karar süreçlerine taşımak için merkez sağ ve sol partilerle irtibat

kurdu.⁴¹ Devlet egemen siyaset mekanizmasına bu şekilde dahil olmaya çalıştı. Sonuçta bu siyasi kültür içerisinde merkez sağ ve sol partiler, çevredeki toplumsal talepleri ehlileştirme, merkeze entegre etme, filtreleme, düzenleme rolü üstlenirken, *merkezi siyaset* mekanizması toplumsal talepleri kontrol edecek, biçimlendirecek yer yer baskılayacak tarzda işledi (Bekaroğlu, 2017; Bayramoğlu, 2001: 40).

1990'lara gelindiğinde Türkiye'de kimlik siyasetinin yükselmesiyle birlikte merkezi siyaset ve onun toplumla bağlantılarını kuran merkez sağ ve sol partiler, toplumsal değişime uyum sağlayamadıkları gibi çevreden yükselen kültürel kimlik temelli taleplere, sorunlara mesafeli durdu ve onlara karşılık veremedi. Bu temel sorun ve talepleri tam olarak temsil etmeyerek ama bir taraftan da ediyormuş gibi davranarak muğlak bir söylem benimsedi. Bu bağlamda merkez sağ ve sol partiler “her şeyi biraz temsil edecek” ama aynı zamanda “hiçbir şeyi temsil etmeyecek” şekilde kaygan bir söyleme yaslandı. Başka bir ifadeyle din, etniklik, mezhep ve kültür temelli sosyal gruplar, devlet merkezi tarafından reddedilen kimliksel beklenti, duyarlılık, sorun ve taleplerini merkezi sağ – sol partiler aracılığıyla siyasi söyleme ve dile çeviremedi. Ve bu noktada söz konusu kültürel kimlik grupları kendi siyasi aktörlerini, siyasi partilerini oluşturma veya kendi kültürel kimlik dünyalarından gelen siyasi partilere yönelme yolunu seçti. Bu şekilde sosyal gruplar kendi siyasi temsil araçlarıyla siyaset alanına dahil olmaya ve karar süreçlerine etki etmeye, önlerine konan barajları aşarak kendi kimliksel varlıklarını siyasi merkeze taşımaya öncelik verdi. Bu durum, mevcut *merkezi siyaset* sistemi içerisinde alternatif, yeni temsil araçlarının ve kanallarının geliştirilmesi demektir. Ayrıca söz konusu durum, toplumla ilişkiler bağlamında siyasetin sınırlarının toplum lehine genişlemesini; aktör, konu, araç, kimlik, değer, politika, söylem çerçevesinde yerleşik *sınır siyasetinin* çözülmesini ve çeşitlenmesini ifade ediyordu. Yaşanan şey, siyasetin kültürel kimlik grupları tarafından yeniden tanımlanmasına dair ciddi bir arayıştı (Bayramoğlu, 2001: 44-49; Mert, 1999: 114-115).

⁴¹ Merkezin sağındaki ve solundaki partiler, 1970'ler itibariyle parçalanmalar yaşamıştır. Merkez sağ ve solda büyük partilerin yanında yeni partiler kurulmuştur. Ancak bu siyasi partiler o dönemde genel olarak toplumun büyük kesimlerinin desteğini arkasına alarak Türkiye siyaset yapısını derinden etkileyecek bir temsil kabiliyeti sergileyememiştir. Bu partiler, ideolojik, kültürel, kimliksel, söylemsel, politik ve kurumsal sınırlarını bürokratik devlet merkezinin ve ulusal kalkınma modelinin belirlediği siyaset alanı içerisinde, toplumsal değişim, kimliksel eğilim ve talepler konusunda zayıf bir temsil fonksiyonu üstlenmiştir.

1990’larda kendi kimlik dünyalarından gelen siyasi temsilcileriyle siyaset alanına dahil olmaya ve karar mekanizmalarını etkilemeye çalışan kimlik gruplarından biri İslami – muhafazakar gruplardı. İslami muhafazakar gruplar bu dönemde, kendi kimliksel varlıklarını, söylem, duyarlılık ve beklentilerini siyaset alanına, kamusal mekana taşımak üzere, İslami kimlikli bir parti olan Refah Partisi (RP)’ye yöneldi. Parti, merkez siyasetin sınırları içerisinde İslami kesimin talep, öncelik, beklenti ve toplum vizyonlarını, siyasi bir söyleme dönüştürdü ve İslami grupları siyaset alanında temsil etmeye dönük bir siyasi program izledi. RP 1994 yerel seçimlerinden ve 1995 genel seçimlerinden zaferle çıktı. 1990’ların sonuna gelindiğinde parti, *merkezi siyasetin* kimliksel taleplere verdiği dışlayıcı tepkinin sonucu olarak, “söylem, tutum ve eylemleriyle laiklik karşıtı irticai eylemlerin odağı olmak” suçlamasıyla kapatıldı (1998). Ardından yine İslami grupları temsil amacıyla kurulan Fazilet Partisi (FP), kuruluşundan kısa bir süre sonra *merkezi siyaset* mekanizmasından aynı karşılığı aldı ve kapatıldı (2001). FP’nin halefi olarak 2000’lerin hemen başında (2001) kurulan Saadet Partisi (SP) ise İslami muhafazakar grupları ve bu grupların kimliksel taleplerini *merkezi siyaset* içerisinde ne tür bir siyasi dile çevireceği ve nasıl temsil edeceği konusunda farklı arayışlara, derin ayrışmalara ve yeni oluşumlara sahne oldu. Yeni oluşumlar kapsamında 14 Ağustos 2001 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) kuruldu.

Kendi siyasi temsil araçlarıyla siyaset mekanına dahil olan sosyal kimlik gruplarından bir diğeri Kürt kimlik gruplarıydı. Bu döneme kadar, genel olarak merkez sol ve sağ partiler aracılığıyla siyaset sistemine dahil olan Kürt kimlikli siyasi aktörler, 1990’a gelindiğinde etnik temelli (Kürt milliyetçiliğine dayalı) ilk Kürt kimlikli siyasi parti olarak Halkın Emek Partisi (HEP)’i kurdu. HEP, hak, özgürlükler ve tanınma temelli kimliksel taleplere yaslanan legal kimlik siyaseti ile PKK’nın etnik bölünmeye ve şiddete dayalı terör eylemlerini ayanı torbaya dolduran bir siyasi çizgi izledi. Sonuçta parti 1993 yılında kapatıldı. HEP’in ardılı olarak 1993 yılında kurulan Demokrasi Partisi (DEP), bir yıl sonra aynı akıbeti paylaştı. DEP’in halefi olan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP)’in 1994’te başlayan siyasi hayatı 2003 yılında verilen kapatma kararıyla sona erdi. Etnik temelli Kürt kimlik grupları sonraki süreçte DEHAP, DTP ve BDP ile siyaset mekanı içerisinde kendilerine alan

açmaya çalıştı.⁴² Diğer taraftan bu dönemde İslami – muhafazakar temelli Kürt sosyal grupları, Türkiye siyasi hayatında İslami kimlikle öne çıkan Refah ve Fazilet Partisi koridorlarından siyaset alanına dahil olma eğilimi gösterdi.⁴³ Etniklik ve din ekseninde Kürt kimliğinin temsiline yönelik bu iki ayrı siyaset hattı, bu dönemde yapılan yerel ve genel seçimlerde Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt sosyal grupları tarafından sürekli artan bir destekle karşılandı.

Bu dönemde Alevi kimlik grupları da kendi siyasi temsil araçlarıyla siyaset mekanına dahil olma arayışına giren sosyal kimlik gruplarındandı. Alevi sosyal grupları içerisinde, kimliksel varlıklarını ve taleplerini, doğrudan siyaset alanına taşımak üzere 1996 yılında Demokratik Barış Hareketi Partisi (DBH)'yi kurdu. Parti, Alevi kimlik taleplerinin siyasal alana taşınması ve bu talepler etrafında kamuoyunun, karar süreçlerinin etkilenmesi yönünde bir siyasi vizyon izledi. Ancak parti, kuruluşuyla birlikte, programında yer alan “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir devlet kurumu olmaktan çıkarılması” maddesi dolayısıyla kapatma davasına muhatap oldu. Dava sonunda parti kapatılmadı.⁴⁴ Fakat süreç içerisinde partinin pek çok kuruluşu ve organı dağıldı. Bu konuda yaşanan tartışmalı hukuk süreçlerinin ardından parti, Anayasa Mahkemesi kararıyla dağılmış sayıldı.⁴⁵ DBH'ye kapatma davasının açılmasını izleyen süreçte, ona alternatif olmak üzere kurulan Barış Partisi (BP) ise 1999 genel seçimlerinde özellikle Alevi sosyal gruplarından beklediği desteği göremedi ve aynı yıl kendisini feshetti.⁴⁶

⁴² Etnisite eksenli Kürt kimlik siyasetinde, daha en başından, adeta bir doğum lekesi gibi ortaya çıkan hayati sorun, sivil siyaset ve siyasi temsil sürecinde de varlığını sürdürdü: “Ayrılmış terör ve şiddet siyasetiyle yakın ilişki”. Mevcut siyasal sistemin sınırları ve enstrümanları içerisinde etnik Kürt milliyetçiliğine dayalı olarak siyaset yapan Kürt kimlikli siyasal partiler 1990'lar (ve 2000'ler) boyunca, söylem, politika, vizyon, örgütlenme ve sosyal ilişki ağları açısından toprak ve ayrı devlet arayışındaki terör siyasetiyle (PKK örgütüyle) arasına mesafe koyma konusunda hem isteksiz hem de yetersiz kaldı. Bu ilişkinin belirleyici aktörü haline gelmeye çalışmadan, izleyici ve bağımlı konumunda duran bir tutum sergiledi. Bu nedenle, 1990'lardan 2000'lere uzanan süreçte Kürt milliyetçiliği ekseninde kurulan siyasi partiler birbiri ardına kapatıldı ve yenileri kuruldu (Yavuz: 2005a: 110-111).

⁴³ Bu dönemde dini – muhafazakar temelli Kürt sosyal grupları içerisinde yer alan radikal Hizbullah grubu, benimsediği gizlilik, radikalizm ve devrimciliğe dayalı örgüt anlayışı etrafında siyaset mekanizmasından ve siyasi temsil süreçlerinden uzak durma konusunda katı ve sert bir tavır geliştirdi.

⁴⁴ Kapatma davasının reddedilmesi ve partinin kapatılmaması yönündeki Anayasa Mahkemesi'nin 22.05.1997 tarih ve 1997/3 sayılı kararı, gerekçesiyle birlikte 2.6.2000 tarih ve 24067 sayılı Resmi Gazete'de yayımlandı.

⁴⁵ Anayasa Mahkemesi'nin 28.12.1998 tarih ve 1998/5 sayılı kararı, 26.3.1999 tarih ve 23651 sayılı Resmi Gazete'de yayımlandı.

⁴⁶ “Aleviler federasyon istiyor”, Hürriyet, 12.03.1998; “Demokraside örnek çekilme”, Milliyet, 11.05.1999.

1990'lar Türkiye'sinde kendi siyasi temsil araçlarıyla siyaset alanına katılma girişiminde bulunan sosyal gruplardan bir diğeri liberal – sol gruplardı. Bu gruplar içerisinde yer alan yeni sol çevresi bu dönemde, Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) kanalıyla siyasete katıldı. 1996'da kurulan parti, “emeğin ve özgürlüğün kürsüsünü oluşturma” söylemiyle yola çıkarak, ana hatlarını “sol siyasetin çoğulculuk ve özgürlük temelinde yeniden inşa edilmesi, solda birliğin sağlanması, sol düşüncenin yeniden siyasal etkinliğe kavuşturulması, soldan hareketle siyaset – toplum ilişkisine yeni bir formasyon kazandırılması” gibi temel unsurların oluşturduğu bir siyasal koordinat izledi. Bu yönüyle parti, bir anlamda Türkiye'de özgürlük ve emek vurgusu etrafında toplumdaki *farklı / yeni sosyal hareketleri* siyaset mekanına taşımak ve temsil etmek amaçlı alternatif – reformist bir siyaset kanalı oluşturmaya öncelik verdi.⁴⁷ Dolayısıyla siyasetin alanını genişletmeye ve siyasi kültürün özgürlük ve çoğulculuk temelinde yenilenmesine çalıştı. Ancak kuruluşundan sonra girdiği iki genel seçimde de temsil ettiği çevrelerden beklediği oy desteğini alamadı ve çözülme sürecine girdi (Uras, 2008: 779-789).

Diğer taraftan liberal – sol gruplar içerisinde var olan “Demokrat” ve II. Cumhuriyetçi entelektüel çevre, siyaset alanına katılmak ve siyaseti etkilemek üzere 1994 yılında Yeni Demokrasi Hareketi (YDH)'yi kurdu.⁴⁸ YDH, bürokrasi eksenli *merkezi siyasetin* çözülerek, siyasal mekanın demokratikleştirilmesini, çoğulcullaştırılmasını ve genişletilmesini savundu. Özgürlükler, hukukun üstünlüğü, sosyal adalet, toplumsal dayanışma, evrensellik gibi temel normlardan hareketle Türkiye'de siyasetin, siyaset – toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılmasına ve *toplum üzerinden siyaset yapılmasına* yönelik bir söylem benimsedi. Ne var ki, YDH söylem ve vizyon düzeyinde gösterdiği yüksek etkiyi seçim sandıklarında gösteremedi. 1995'teki girdiği genel seçimlerde umduğu toplum desteğini bulamadı ve bu tarihten sonra parti çözülmeye başladı. Parti, 1997'de Barış Partisi'nde katılarak siyaset sahnesinden çekildi (Görmüş, 2005: 602-619).⁴⁹

⁴⁷ Bu noktada ÖDP'nin aslında, Avrupa'da yükselen yeni sosyal hareketler ve küreselleşme sürecinin siyaset alanında oluşturduğu etki ve “Movement Parties” bağlamında ürettiği siyaset arayışının Türkiye siyasetindeki yansımalarını karşılamak istediği söylenebilir (Uras, 2008: 781).

⁴⁸ Cem Boyner, Ali Bayramoğlu, Asaf Savaş Akat, Ayhan Aktar, Can Paker, Cengiz Çandar, Etyen Mahçupyan, Mehmet Altan, Kemal Derviş partinin oluşum sürecinde öne çıkan isimler arasındaydı.

⁴⁹ “YDH, Barış Partisi'ye birleşti”, Milliyet, 03.11.1997.

Yine sol – liberal grup kapsamındaki liberal çevrenin savunduğu klasik liberal yaklaşım da bu dönemde liberal bir parti oluşumuyla siyaset alanında dahil oldu. Bireysel özgürlükler, serbest piyasa, ekonomik liberalizm, minimal devlet gibi prensiplerden hareket eden Liberal Demokrat Parti (LDP) 1994 yılında siyaset sahnesine çıktı. Parti, liberalizmin ve klasik liberal ilkelerin bir siyasal söylem olarak kamusal alana yayılmasında önemli bir rol üstlendi. Birey temelli bir siyaset tarzının gelişmesine destek verdi. Beklediği toplumsal desteği 1990’lar boyunca arkasına alamayan LDP etkisini yitirdi ve klasik liberal söylemi sönümlenerek 2000’li yıllara uzandı (Erten, 2005: 629-633).

1990’lar boyunca siyaset – toplum ilişkisi bağlamında yaşanan bu süreçte mevcut *merkezi siyaset* sistemi içerisinde kültürel kimliklere dayalı alternatif, yeni temsil kanalları ortaya çıktı. Bu alternatif temsil kanallarından bir kısmı zaman içerisinde gelişip güçlenirken, bir kısmı da arkasında yeterli sosyoloji, seçmen desteğini bulamadığı için sönümlendi ve siyasal temsil konusunda yeni arayışlara yöneldi. İnişli çıkışlı bu dinamik atmosferde, siyasetin sınırları toplum lehine genişlerken; aktör, söylem, konu, strateji, araç, kimlik, değer, politika çerçevesinde yerleşik *sınır siyaseti* çözülme ve çeşitlenme sürecine girdi. Kültürel kimlik grupları siyaset mekanını yeniden tanımlama konusunda dinamik ve canlı bir performans sergiledi. Dolayısıyla kültürel kimlikler ve sosyal gruplar, siyaset alanında aktörleşme konusunda önemli bir mesafe kat etti.

Tablo 2.3: Türkiye’de Siyasi Partilerin Parlamento Temsil Seyri⁵⁰

Genel Seçimler	Meclise Giren Birinci Parti	Meclise Giren İkinci Parti	Meclise Giren Üçüncü Parti	Meclise Giren Diğer Partiler
2007	AK Parti %46,6	CHP %20,9	MHP %14,3	BĞMZ %5,2
2002	AK Parti %34,3	CHP %19,4	BĞMZ %1	
1999	DSP %22,2	MHP %18	FP %15,4	ANAP %13,2; DYP %12
1995	RP %21,4	ANAP %19,6	DYP %19,2	DSP %14,6; CHP %10,7
1991	DYP %27	ANAP %24	SHP %20,8	RP %16,9; DSP %10,8
1987	ANAP %36,3	SHP %24,8	DYP %19,1	-
1983	ANAP %45,1	HP %30,5	MDP %23,3	-
1977	CHP %41,4	AP %36,9	MSP %8,6	MHP %6,4; BĞMZ %2,5; CGP %1,9; Demokratik Parti %1,8
1973	CHP %33,3	AP %29,8	Demokratik Parti %11,9	MSP %11,8; CGP %5,3; MHP %3,4; BĞMZ %2,8; TBP %2,8
1969	AP %46,6	CHP %27,4	GP %6,6	BĞMZ %5,6; MP %3,2; MHP %3; BP %2,8; TİP %2,7; YTP %2,2
1965	AP %52,9	CHP %28,7	MP %6,3	YTP %3,7; TİP %3; CKMP %2,2
1961	CHP %36,7	AP %34,8	CKMP %14	YTP %13,7

⁵⁰ Tablodaki bilgiler, Yüksek Seçim Kurulu’nun aşağıdaki linkte yer alan verileri etrafında hazırlanmıştır: “1950-1977 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”, (Çevrimiçi), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019); “1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”, (Çevrimiçi), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).

1990 – 2000 arasındaki süreçte merkez sağ ve sol partiler gittikçe zayıflayarak temsil kapasitesini yitirme eğilimine girerken, bunların yerine, kimlik siyasetinin yükselişine bağlı olarak, kimlik temelli siyasi partiler temsil açısından Türkiye siyasetinde öne çıkacak ve güç kazanacaktır. Bütün bu gelişmelerin, Türkiye siyaset kültürüne bıraktığı şeyse, bir taraftan sivil toplum alanının ve kimliksel temsilin giderek siyasette daha fazla önem kazanması, *siyaset alanı* ile *toplum alanı* arasındaki ilişkilerin kültürel kimlik bağlamında geçişken, esnek, karşılıklı hale gelmesiydi. Diğer taraftan da mevcut devlet egemen *merkezi siyaset / sınır siyaseti* ile *kimliksel siyasetler* arasında açık, yoğun ve yüksek bir gerilim hattının oluşmasıydı.

Genel Değerlendirme

Türkiye’de genel olarak 1990’lardan 2000’lere gelen tarihi seyirde yaşanan ve buraya kadar analiz edilmeye çalışılan toplumsal dönüşüm süreciyle ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olursa şu noktaların öne çıktığı söylenebilir:

Bu dönemde Türkiye’de öncelikle sivil toplum alanı, liberal piyasa ekonomisi, kentleşme, küreselleşme ve Avrupa Birliği’ne entegrasyon sürecinin etkisi bağlamında nicelik ve nitelik olarak genişleme, devlet karşısında görece özerk tutumlar sergileme, profesyonel organizasyonlar geliştirme eğilimi gösterdi. Bu gelişme, toplumsal alanda bürokratik – güçlü devlet yapısından ayrı, kendi ayakları üzerinde durabilen, kendi kimliğini kamusalallaştıran, kendi taleplerini ifade eden, toplumsal sorunlar için kendi çözümlerini formüle eden yeni sosyal grupların, sosyal aktörlerin gelişimine imkan verdi.

Ayrıca yine toplumsal alanda kimlik siyasetinin yükselmesiyle birlikte devlet merkezli, homojen, organik toplum modeli çözüldü. Kültürel kimlik, sosyal grup ve haklar temelli çoklu bir toplum yapısı öne çıktı. Kültürel kimlik temelli sosyal gruplar, sivil toplumun farklı alanlarında (eğitim, sağlık, mesleki, ekonomik vs. alanlarında) örgütlenerek, kendileriyle bağlantılı örgütler oluşturarak, sivil toplumda dinamik bir aktör konumu edindi.

Yine bu dönemde sosyal kimlik grupları, entelektüel ve bürokratik alanda sembolik sermaye birikimi oluşturma fırsatı buldu. Bu durum, sosyal gruplara kamusal alana kendi kültürel kimlikleriyle dahil olma, devlet eksenli kamusal alan ve

ulusal kimlik kalıplarını sorgulama, alternatif söylem alanları, tartışma platformları geliştirme, devletin toplumsal alan ve siyaset üzerindeki hegemonyasını zayıflatma olanağı verdi.

Diğer taraftan sosyal gruplar, kendi kültürel kimlik dünyalarından gelen siyasi partilere yönelerek, kendi temsil araçlarıyla siyaset alanına dahil olma ve karar süreçlerine etki etme, kimliksel varlıklarını siyasi merkeze taşıma eğilimi gösterdi. Bu gelişme devletin çevrelediği siyaset alanının sınırlarının toplum lehine genişlemesine, siyaset ve sivil toplum arasındaki sınırın geçişken ve esnek bir nitelik kazanmasına zemin sundu. Ayrıca aktör, söylem, kimlik, strateji çerçevesinde yerleşik *merkezi siyaset / sınır siyaseti* çözülme ve çeşitlenme sürecine girdi.

Sonuçta bütün bu gelişmeler *toplumsal meşruiyet ve kimlik kaynağı olarak devlet ile farklı kültürel kimlik gruplarından oluşan toplum* arasında (ulusal kimlik, kamusal alan, siyasal sistem etraflı) kurumsal reform taleplerine dayalı bir gerilim alanının oluşmasına yol açtı. Söz konusu gerilim alanının ana dinamiği açıkça *reform – baskılama – sivil dengeleme* hattı üzerinden kendisini gösterdi. Ve bu gerilim hattının en yoğun şekilde yaşanacağı mekan, “locus classicus” ya da “olay mahalli” kuşkusuz siyaset kurumu olacaktı.

2.3. TÜRKİYE’DE SİYASAL DÖNÜŞÜM

2.3.1. Toplumsal İttifaklar ve Kurumsal Değişim

Türkiye’de Cumhuriyet tarihi, esas olarak bir modernleşme tarihi, bir ulus devlet ve ulusal kimlik inşa tarihidir. Cumhuriyet tarihi ve dolayısıyla siyaset tarihi aynı zamanda, bir *güçlü devlet geleneği tarihi, bürokratik merkez tarihi, merkez-siyaset tarihidir*. Bu güçlü devlet geleneği içerisinde devlet, toplumdan ayrı, aşkın, özerk bir noktada tanımlanan; toplumdan neredeyse tamamen bağımsız bir şekilde işleyen; toplumsal ilişkileri örgütleyici, tanımlayıcı egemen – özne olarak konumlanmıştır. Bu aşkın ve özerk konumlanma biçiminde devletin Kemalizm bağlamında resmi bir ideoloji ile özdeşleştirilmesi, operasyonel bir fonksiyon üstlenmiştir. Temel hatları laiklik ve milliyetçilik ilkeleri üzerinden geçen bu resmi ideoloji, açıkça devletin kendisini, toplumu, vatandaşları nasıl tanımlayacağına ve toplumla ilişkisini hangi düzlemde kuracağına ilişkin siyasal koordinatları tayin

etmiştir. Öte taraftan bu güçlü devlet geleneği içerisinde hükümetten öte devlet, siyasetin ana içeriğini oluşturan, sınırlarını tayin eden, çerçevesine kimlerin dahil olup olamayacağını belirleyen ana aktör olarak yerleştirilmiştir. Ayrıca devlet, toplumsal ve kültürel hayatın üretim ve yeniden üretim sürecini, meşruiyet zeminini tayin eden referans noktası olarak işaretlenmiştir. Bu durumun bir uzantısı olarak devlet, toplumdaki ve siyasi kurumlardan bağımsız bir şekilde “toplumun menfaatlerini belirleyen” ve o menfaatleri topluma ve siyasal kurumlara empoze eden bir iktidar merkezi olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede uzun Cumhuriyet döneminde, ulusal kimlik, kamusal alan ve siyaset alanının *meta kültürel*, *meta tarihsel* ve *meta toplumsal* bir düzlemde ve devlet eksenli olarak, (onun meşruiyet tanımlamaları içerisinde) biçimlendiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla 2000’ler öncesi Cumhuriyet Türkiye’sine güçlü devlet geleneği içerisinde, devletin ayrıcalıklı, özerk ve egemen konumuna dayalı türdeş bir ulusal kimlik ve merkezi bir siyaset anlayışının hakim olduğunu söylemek mümkündür (Keyman, 2003: 223; Keyman ve İçduygu, 2009: 7; Keyman, 1999a: 61-64). Bu gelenek içerisinde bürokratik ağırlığa sahip devlet, toplumsal farklılıkların ve kültürel kimliklerin tanınmasına, bunların kamusal düzlemde ifade edilmesine, hukuki güvence altına alınmasına, dahası bunların siyasi iktidarı elde etmesine tehlikeli bir “ulusal hata” gözüyle bakmıştır (Köker, 1996: 150-151, 156-160). Bu siyasi kültür atmosferinde, ülkede yapılan siyasi seçimlerin işlevi, kendi politik öncelikleri etrafında ülkeyi yönetecek siyasi iktidarı belirlemek değil, aksine bürokratik devlet merkeziyle “iktidarı paylaşacak” siyasi partneri belirlemek olmuştur⁵¹ (Çınar, 2011: 110-111; Mert, 1999: 114).

İşte bu devlet geleneği, bu geleneği ayakta tutan kurumsal yapı ve bu gelenek etrafında biçimlenen siyaset tarihi ve kültürü, açıkça siyaset literatüründe Türk siyasetini açıklamak üzere önerilen dikotomik kavramsal modellerin de ana zeminini, tarihi koşullarını, siyasi – toplumsal gerçekliğini oluşturmuştur.

⁵¹ Bu bürokrasi merkezli siyaset kültürü içerisinde etnik-dini-mezhepsel hemen tüm toplumsal kimlikler, dolayısıyla toplumun ana omurgasını oluşturan kitleler, “irtica ve bölücülük” başlıkları altında devlet ve sistem için ağır tehdit olarak tanımlanmıştır. Siyasetin topluma yaslanması, toplumsal dinamiklerin, toplumsal ritim ve taleplerin siyasetçe dikkate alınması, hep devletin ve sistemin altının oyulması, boşaltılması olarak görülmüştür. Dolayısıyla siyaset ve toplum alanına nizam vermek, bunun için darbeler düzenlemek ve muhtıralar yayınlamak “devletin” en temel “görevi” sayılmıştır.

Söz konusu anlayış, toplumsal değişim sonucu oluşan farklılaşmalara karşı mesafeli durmuştu ve bu yaklaşımı onun en zayıf yönüydü. Sonuçta ilk kıvılcımları 1980’lerde parlayan ve sonrasında 1990’lardan – 2000’lere gelirken artan, genişleyen, derinleşen değişim ve dönüşüm süreci etrafında derin bir kırılma ve kriz evresine girdi. Bu krizin oluşumunda Cumhuriyet tarihi boyunca kamusal alandan ve siyaset zemininden dışlanan sosyal kimlik gruplarının ekonomik, sosyal, entelektüel ve bürokratik sermaye birikimi çerçevesinde toplumsal – siyasal bir aktör olarak ortaya çıkması ve yine sosyal grupların siyaset alanı için önemli bir referans noktası haline gelmesi etkili oldu. Zira sosyal kimlik grupları, geliştirdikleri *politik kaynak birikimine* yaslanarak kamusal alana taşıdıkları kültürel kimlik talepleriyle siyaset alanı ve ona egemen olan devlet merkezi üzerinde ağır baskı oluşturdu. Bu baskı, toplumla ilişkileri ve toplumsal talepleri yönetebilme, toplumsal sorunlara çözüm geliştirebilme kabiliyeti açısından devletin meşruiyetini sorgulanmaya açtı. Sonuçta bürokratik devletin hala siyasetin ana merkezinde durması ama buna karşılık yükselen toplumsal taleplere ve sorunlara çözüm üretme konusunda başarılı olamayışı devleti ağır bir meşruiyet ve yönetim krizinin içerisine soktu. Devlet artık yükselen toplumsal taleplere katı blokaj ve otorite kullanımlarıyla karşılık vermeye başlayacaktı (Keyman ve İçduygu, 2003: 223; Köker, 1996: 161-163).

Diğer taraftan 2000’lerin başına gelindiğinde kimliksel taleplerini kamusal alana taşıma, tanınma, devlet – toplum ilişkisine dair alternatif modeller geliştirme arayışında olan sosyal kimlik grupları, sahip oldukları (ekonomik, sivil, entelektüel, sosyolojik, bürokratik vs.) politik kaynaklar çerçevesinde siyasal alanda ortak bir ittifak alanı oluşturdu. İslami – muhafazakar gruplar, sol liberal gruplar ve İslami – muhafazakar Kürt grupları, 2001 yılında kurulan ve 2002 genel seçimlerinde iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) etrafında ortak bir siyasi ittifak geliştirdi. Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti etrafında somutlaşan bu toplumsal ittifakın iktidara gelmesiyle birlikte, siyaset alanında güçlü devlet geleneğini temsil eden merkezi siyaset ve ona destek veren askeri ve yargısal bürokrasi çevresi ile AK Parti arasında reform politikalarına dayalı ağır bir iktidar mücadelesi ve çatışma süreci başladı.

Kasım 2002’de başlayıp Eylül 2010’a kadar uzanan bu iktidar mücadelesi içerisinde Türkiye’de güçlü devlet geleneği ve bürokratik merkez ağır bir kurumsal

çözülme süreci yaşadı. Bu kurumsal çözülme sürecinde öncelikle Cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin yöntem değişti. Ardından yüksek yargı makamlarında önemli reformlar gerçekleştirildi. Aynı süreçte, ordu kurumu ile ilgili kritik değişikliklere gidildi. Sonuçta Türkiye siyaset sistemi içerisinde klasik anlayışın kurumsal dayanağını oluşturan Cumhurbaşkanlığı, yargı ve ordu kurumlarına ilişkin anayasal ve yasal reformlar, gerilimi sonlandırdı veya yeni bir gerilime evrilmesine zemin hazırladı. 15 Temmuz 2016 sonrasında yapılan anayasal ve yasal reformlar ise söz konusu gerilim evresinin aşılmasına ve ağırlık merkezinde sivil siyaset kurumunun yer aldığı bir siyaset yapısının oluşumuna imkan verdi.

2.3.1.1. Cumhurbaşkanlığının Siyasi Konumunda Değişiklik

Cumhuriyet Türkiye’inde genel olarak cumhurbaşkanlığı ile ilgili anayasal düzenlemelerin arkasındaki temel önerme, cumhurbaşkanlığının siyaset alanında devletin ideoloji, tercih ve önceliklerini temsil edeceği kabulüydü. Bu kabul etrafında cumhurbaşkanlığı, 1982 Anayasasında da güçlü devlet geleneğini, bürokratik devlet merkezini (dolayısıyla devlet – toplum, merkez – çevre vd. ayrışmasını) siyasal alanda temsil eden, ayakta tutan anayasal kurumlardan biri olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda cumhurbaşkanlığı kurumu Türkiye siyasal hayatı içerisinde kendisine tanınan sınırları netleştirilmemiş geniş yetki alanı, yürütme süreçlerindeki kritik karşı imza yetkisi ve çeşitli denetim / müdahale araçları etrafında, parlamento çoğunluğunu, yürütmeyi, bakanlar kurulunu, seçilmiş siyasetçileri, hükümet politikalarını ve hatta sivil toplum alanını devlet adına denetleme, kontrol etme, oralara müdahale etme imkanına sahipti. Kurum bu şekliyle devlet ve resmi ideoloji eksenli siyasal rejimin devamlılığını güvence altına alma; çoğunluk iktidarını devlet adına kontrol etme; güçlü devlet geleneğinin ve bürokratik devlet merkezinin siyaset ve toplum üzerindeki etkinliğini, hegemonyasını gerçekleştirme, koruma, güçlendirme açısından kritik ve belirleyici bir önem taşıyordu. Ayrıca cumhurbaşkanlığı makamı Anayasa Mahkemesi, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK), yüksek yargı organları, üst düzey bürokrasi kadroları, Yüksek Öğretim rektör atamaları ile ilgili sahip olduğu geniş atama yetkileri ile bürokratik devlet merkezinin siyaset sistemi içerisinde *toplumdan ayrı, özerk, egemen bir şekilde* kurumsal olarak yeniden ve yeniden üretilmesi, siyasal

alanın farklı kültürel kimlik siyasetlerine karşı korunması konusunda operasyonel bir işlev üstlenmişti. Bu haliyle cumhurbaşkanlığı, devlet / bürokrasi eksenli siyasi sistem içerisinde, “siyaseten tarafsız” bir konumla, çoğunluk iktidarına karşı *devlet / bürokrasi adına* önemli bir iktidar mücadelesi aracıydı.⁵² (Turan, 2007: 325, 334-335; Özbudun ve Hale, 2010: 114-117; Alkan, 2013: 300-315; Keyman ve Gümüşcü, 2014: 45).

2007 Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde parlamentoda yaşanan, sonrasında yargı ve ordu'nun dahil olduğu siyasal krizin ardından, Cumhurbaşkanlığı seçim yönteminde anayasa reformuna gidildi. Ak Parti hükümeti tarafından 10 Mayıs 2007'de Meclise getirilen ve 21 Ekim 2007 tarihli halkoylamasında % 68,95 çoğunlukla kabul edilen bu anayasa reform paketi kapsamında Cumhurbaşkanlığı seçimiyle ilgili olarak anayasanın 101. ve 102. maddelerinde değişikliğe gidildi. Buna göre Cumhurbaşkanı artık halk tarafından seçilecekti. Görev süresi beş yıl olacak ve bir kişi en fazla iki kez bu göreve seçilebilecekti. Adaylık süreciyle ilgili olarak en az yirmi milletvekilinin yazılı teklifiyle Meclis içinden veya dışından aday gösterilmesi mümkün olacaktı. Ayrıca son genel seçimlerde aldıkları oyların toplamı %10'u geçen siyasi partiler de ortak aday gösterebilecekti.⁵³

İşte 2007'de gerçekleştirilen bu anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanlığı makamı, güçlü devlet geleneğini temsil konusunda; bürokratik devlet merkezinin siyasal alan içerisinde toplumsal çevreden ayrı, özerk ve egemen bir özne olarak yeniden üretimi konusunda; devlet ve resmi ideoloji eksenli siyasal rejimin muhafazası konusunda sahip olduğu kritik ve operasyonel konumu kaybetti. Yaşanan şey, güçlü devlet geleneğinde ağır bir kurumsal çözülmeydi. Bu madalyonun bir yüzüydü. Madalyonun diğer yüzünde yeni anayasal düzenleme, Cumhurbaşkanlığı kurumu üzerinden toplumsal çevrenin, toplumdaki farklı sosyal grupların siyaset içerisindeki ağırlığını artırma ve genişletme yolunu açtı. Siyaset alanında güçlü devlet geleneğini temsil eden, bürokratik merkezin tahkimini sağlayan, toplumsal

⁵² İşte bu kontrol, müdahale ve iktidar aracını, mevcut Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, 2002'de İslami muhafazakar ve sol liberal ittifakın temsilcisi olarak iktidara gelen AK Parti hükümetine karşı yoğun bir şekilde kullandı. Sezer, AK Parti hükümetini yasama faaliyetleri, hükümet politikaları ve bürokrasi atamaları konusunda engelleyici ve sınırlayıcı bir siyasi çizgi takip etti (Keyman ve Gümüşcü, 2014: 46).

⁵³ 31.5.2007 tarih ve 5678 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”: 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete; 30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.

çevreyi ve seçilen siyasetçileri kontrol altında tutan kurum, artık bürokratik hegemonyadan sıyrılarak doğrudan toplumu, toplumsal grupları, kültürel kimlikleri temsil eden, bu manada politik bir kurum olma imkanı edindi.

2.3.1.2. Ordu – Siyaset İlişkisinde Dönüşüm

Türkiye siyasal hayatı içerisinde güçlü devlet geleneğini temsil eden, siyasal sistem içerisinde bürokratik devlet merkezinin özerk konumunu inşa ve tahkim eden kritik kurumlardan bir diğeri orduydü. Ordu, Cumhuriyet tarihi içerisinde özellikle 1960 sonrası siyasi – anayasal düzen kapsamında “devleti, onun ulusal kimliğini, bu kimliği tanımlayan resmi ideolojiyi ve bu ideolojiye dayalı siyasal rejimi iç / dış tehditlerden koruma” refleksi çerçevesinde, kendisini toplum ve siyasetten ayrı, özerk, egemen bir aktör olarak konumlandırdı. Siyaset alanına yaptığı doğrudan ve dolaylı askeri müdahalelerle (darbeler ve muhtıralar) kendisini siyasal sistemin ve ağırlık merkezine yerleştirdi. Sahip olduğu bu siyasi özerklik, ayrıcalıklı ve egemen konum etrafında “devlet mevkii”nin, “devlet merkezinin” tanımlandığı esas “kurumsal mahalli” teşkil etti (Cizre, 1997: 151-156; Bayramoğlu, 2009: 75-106; Karaosmanoğlu, 2000: 213).

Ordunun taşıdığı siyasi özerklik, ona hem sivil siyasi kurumların ve seçilmiş hükümetlerin kurumsal otoritelerinin üzerine çıkma imkanı veriyor hem de siyasi iktidarların politikalarına, parlamento karar yapım süreçlerine katılma, müdahale etme; böylece sivil hükümetleri kontrol altında tutarak yönlendirme, onlar üzerinde üstünlük, etkinlik kurma olanağı sağlıyordu. Ordu siyasal sistem içerisindeki bu siyasi özerkliğini, ayrıcalıklı egemen konumunu, anayasal olarak rafine hale getirilmiş bir dizi kurumsal mekanizmalar üzerinden güçlendirmekte; yine bu mekanizmalar seti üzerinden siyasal alanı kontrol kanallarını genişletmekte; siyaset üzerindeki hegemonyasını pekiştirmekteydi. Bu bağlamda söz konusu kurumsal mekanizmalar, orduyu siyasal sistem içerisinde toplumdan ve sivil siyasetten ayrı bir şekilde örgütlenen güçlü devlet formasyonunun merkezine yerleştiriyor; devlet – toplum ayrışmasını kurumsal bir çerçeveye kavuşturuyordu. Ayrıca siyasal sistem içerisindeki bu yasal mekanizmalar, ordunun toplumsal alana ve siyaset mekanına müdahalesine meşruiyet zemini sunuyordu (Cizre, 1997: 153, 156-157; Bayramoğlu, 2009: 87-102).

Milli Güvenlik Kurulu (MGK), 1961'den 2000'lere kadar, devlet merkezini taşıyıcı aktör kurum olarak Silahlı Kuvvetler'in, toplumsal çevreyi temsil eden sivil hükümetler ve siyasetçiler üzerinde otorite / yetki kullanmasına zemin sunan kurumsal / anayasal mekanizmalardan biriydi.⁵⁴ Bu bağlamda MGK, orduya “milli güvenlik, anayasal düzen, ulusal çıkar, toplumsal huzur” konseptine referansla toplum, kültür, ekonomi, eğitim, medya, İslami sermaye gibi pek çok alanda seçilmiş hükümet politikalarını, karar yapım süreçlerini devlet adına yönlendirme, belirleme, sınırlandırma, denetleme kabiliyeti vermekteydi⁵⁵ (Cizre, 1997: 157-158; Aknur, 2012: 215-216; Bayramoğlu, 2009: 77-82, 87-97; Gencer, 2006: 33-34, 38-40).

Ordunun sistem içerisindeki siyasi özerkliğini, üstün ve egemen konumunu tesis eden ve pekiştiren başka kurumsal mekanizmalar da vardı. *Asker – hükümet ilişkisinin kurumsal organizasyonu*,⁵⁶ *Yüksek Askeri Şura ve üst düzey terfi mekanizmasında ordunun hakimiyeti*,⁵⁷ *Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği*,⁵⁸ *Genel Sekreterlik bünyesinde oluşturulan birim, grup ve merkezler*,⁵⁹ *askeri yargı*,⁶⁰ *askeri okullar*,⁶¹ *askeri bütçe / harcamaların sivil denetim dışında tutulması*⁶² ve

⁵⁴ MGK, 1961 Anayasasında ordunun, milli güvenlikle ilgili konularda bakanlar kuruluna, “görüş belirtme” platformu olarak tanımlanırken, 1973'teki anayasa değişiklikleriyle askerin hükümete “tavsiyede bulunma” mercii haline geldi. 1982 Anayasası ile MGK'nın, dolayısıyla devlet merkezini temsil eden askerin sivil otoriteler karşısındaki özerk, egemen konumu iyice güçlendirildi. Anayasa kapsamında hem MGK'daki üst rütbeli komutan sayısı ve ağırlığı siviller karşısında artırıldı; hem de MGK tavsiyeleri Bakanlar Kurulu için “öncelikle dikkate alınacak kriterler” haline geldi (Cizre, 1997: 157-158; Ali Bayramoğlu 2009: 77-78, 80).

⁵⁵ Bu kapsamda MGK, televizyon kanallarının yayın saatlerinin düzenlenmesinden milletvekili dokunulmazlıklarının kaldırılmasına, eğitim müfredatlarının belirlenmesinden hapisane ve televizyon kanallarının kapatılmasına, yerel seçimlerde siyasi partilerin seçim ittifaklarından İslami sermayenin boykot ve kriminalize edilmesine uzanan pek çok ve çeşitli konuda karar çerçevesi oluşturmaktaydı (Cizre, 1997: 158).

⁵⁶ Asker hükümet ilişkisinin kurumsal organizasyonuna ilişkin analizler için bakınız: Cizre, 1997: 158-159; Aknur, 2012: 216-217.

⁵⁷ Yüksek Askeri Şura ve üst düzey terfi mekanizmasında ordunun hakimiyetine ilişkin analizler için bakınız: Cizre, 1997: 161-162; Aknur, 2012: 216-217; Karabelias 2008: 464-465.

⁵⁸ MGK Genel Sekreterliği'nin yetki kapsamıyla ilgili söz konusu yasal çerçeve için bakınız: 9 Kasım 1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve MGK Genel Sekreterliği Kanunu, 13. 14. 18. ve 19. Maddeler; 11 Kasım 1983 tarih ve 18218 sayılı Resmi Gazete.

MGK Genel Sekreterliği'nin yetki çerçevesiyle ilgili analizler için bakınız: Şarlak, 2009: 101-102.

⁵⁹ Bu kurumsal mekanizmalar 9 Kasım 1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve MGK Genel Sekreterliği Kanunu'na dayanarak ve MGK Genel Sekreterliği'nin Ocak 2004'e kadar uygulanan “gizli yönetmeliği” çerçevesinde kurulmuştu.

Bu birim, grup ve merkezlerin sistem içerisinde çalışma biçimleriyle ilgili bakınız: Aknur, 2012: 217-219; Karabelias, 2008: 461; Şarlak, 2009: 102; Bayramoğlu, 2003.

⁶⁰ Askeri yargının sistem içerisindeki konumu ve işleviyle ilgili bakınız: Coşkun, 2010: 41-46; Kardaş, 2009: 67-72; Erdem ve Coşkun, 2009: 87.

⁶¹ Askeri okulların sistem içerisindeki işleviyle ilgili bakınız: Seren, 2016.

*kurum içi aşırı merkezi yapı*⁶³ orduya sistem içerisinde siyasi özerklik ve siyasi egemenlik sağlayan temel kurumsal mekanizmalardı.

2000'lerin başlarından başlayıp 2010'lara uzanan tarihsel dönemde ordunun özellikle siyasal alan ve seçilmiş hükümetler karşısındaki özerk, üstün ve egemen konumunu sınırlandırma konusunda büyük bir dönüşüm süreci yaşandı. Bu dönüşümün kritik ilk adımlarında Avrupa Birliği üyelik süreci ve bu bağlamsa siyaset alanının sivilleştirilmesi politikaları hayli belirleyici bir rol üstlendi. AB üyelik – uyum süreci kapsamında 2001, 2003 ve 2004 yıllarında ordu – siyaset ilişkileriyle ilgili son derece önemli anayasal reformlar yapıldı (Özbudun ve Hale, 2010: 107-108, 148-150).

Ordu – siyaset ilişkisinde görünen kurumsal dönüşüm dalgasının 2001'de MGK'nın kurumsal yapısı ve siyasi işlevi etrafında başladığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda bir dönüm noktası olarak görülebilecek 2001 Anayasa reform paketiyle, MGK'daki sivil üye sayısı 5'ten 9'a çıkarılarak, Kurul sayısal olarak sivillerin çoğunlukta olduğu bir yapıya dönüştürüldü.⁶⁴ Ayrıca MGK'nın aldığı kararların “tavsiye” niteliğinde olduğu belirtilerek hükümet için “öncelikle dikkate alınacak kriterler” olmaktan çıkarıldı. Bu değişiklikler etrafında MGK'nın görev alanı sınırlandırılarak⁶⁵ sivillerin yönetim ve denetiminde bir “danışma organı” haline getirilmesine yönelik adımlar atıldı.⁶⁶

Öte yandan Ak Parti hükümetiyle birlikte, Avrupa Birliği uyum paketleri çerçevesinde Ağustos 2003 yılında yapılan yasal değişikliklerle ordunun siyasi sistem içerisindeki özerk ve egemen konumunu kurumsal olarak konsolide eden

⁶² Askeri bütçe / harcamaların denetim durumuyla ilgili olarak bakınız: Bayramoğlu, 2010: 11; Cizre, 1997: 159-160; Aknur, 2012: 220; Karaosmanoğlu, 2000: 215.

⁶³ Ordudaki Genelkurmay Başkanlığı etraflı aşırı merkezi yapıya ilişkin analizler için bakınız: Bayramoğlu, 2010: 11-12.

⁶⁴ 1982 Anayasası kapsamında Cumhurbaşkanının başkanlığında Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanı olmak üzere 5 sivil, 5 askerden oluşan MGK'ya, bu yeni reform paketiyle Adalet Bakanı ve Başbakan Yardımcıları da üye olarak dahil edildi (MGK yapısının 1982 Anayasasındaki ilk hali için bakınız: 9.11.1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı Resmi Gazete).

⁶⁵ Bu çerçevede MGK'nın milli güvenlik siyasetini tayin ve tespit etmek, uygulamak, gerektiğinde düzeltmek, ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel durumunu sürekli takip etmek, bu konularda milli plan ve programlar hazırlamak, Türk milletini Atatürkçü düşünceye, Atatürk ilke ve inkılaplarına ve bu doğrultuda belirlenen “milli hedeflere” yönlendirmek gibi operasyonel yetkileri kaldırıldı (Bayramoğlu, 2009: 110; Şarlak, 2009: 101).

⁶⁶ 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”: 2001 Anayasa Reform paketini içeren bu kanun 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayımlandı.

Genelkurmay Başkanlığı bünyesindeki MGK Genel Sekreterliği'nin yapısı ve görev çerçevesi daraltıldı. MGK ile Bakanlar Kurulu arasındaki ilişkinin koordinasyonu Başbakan Yardımcılığına devredildi. MGK Genel Sekreteri'nin sivil olabileceği kararlaştırıldı. Ayrıca Genel Sekreterliğin görevlerine ilişkin yönetmeliğin yayımlanması,⁶⁷ bu şekilde sekreterlik yetki ve faaliyetlerinin “gizliliği”ne son verilerek şeffaflaştırılması hükme bağlandı. Yine Silahlı Kuvvetlerin elinde bulunan devlet mallarının Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'nın talebine bağlı olarak Sayıştay tarafından denetlenmesinin yolu açıldı. Son olarak sivillerin askeri mahkemelerde yargılanması konusunda askeri yargının yetki alanı daraltıldı.⁶⁸

Bu yasal düzenlemelere dayalı olarak Ocak 2004'te yeni Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Böylece Sekreterliğin görev ve çalışma şeklini düzenleyen gizli yönetmelik kaldırılarak, yeni ve şeffaf yönetmelik çerçevesinde faaliyet ve yetkileri daraltıldı.⁶⁹ Bu yeni düzenlemeyle Genel Sekreterliğin kurumsal yapısı küçültülerek, bütçesi, personeli azaltıldı;⁷⁰ operasyonel birimleri kapatıldı. Bu çerçevede MGK da sistem içerisinde askeri bürokrasinin siyasi görüşlerini “yasallaştırma platformu” olma niteliğini büyük ölçüde yitirme eğilimine girdi.⁷¹

Ordu siyaset ilişkisinde sivilleşme, ordunun toplum ve siyaset alanındaki egemenliğini zayıflatarak orduyu sivil, demokratik siyasetin sınırlarına çekme süreci 2004'te yapılan anayasa değişikliğiyle devam etti. Bu değişiklik kapsamında “silahlı kuvvetler harcamalarını Sayıştay denetimi dışında bırakan” anayasal hüküm kaldırıldı. Böylece askeri harcamaların Meclis adına Sayıştay tarafından denetlenmesi anayasal bir çerçeveye kavuşturuldu.⁷²

⁶⁷ Bu tarihe kadar MGK Genel Sekreterliği “gizli” gizlilik derecesine sahip bir yönetmeliğe dayalı olarak faaliyet yürütmekteydi.

⁶⁸ 30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı “Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun”: Kanun 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete'de yayımlandı.

⁶⁹ Bakanlar Kurulunca kararlaştırılan 29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği, 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Ayrıca bakınız: “Gizlilik kalktı işte şeffaf MGK”, Hürriyet, 18.12.2003.

⁷⁰ “Yeni MGK'dan ilk icraat: Fişler imha”, Radikal, 18 Kasım 2004.

⁷¹ MGK Genel Sekreterliğindeki söz konusu kurumsal dönüşüm için bakınız: Özbudun ve Hale, 2010: 112; Aknur, 2012: 228; Balancar ve Elmas, 2009: 185-186; Özbudun ve Genççaya, 2010: 80; Gencer, 2006: 34.

⁷² 7.5.2004 tarih ve 5170 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”: 22.5.2004 tarih ve 25469 sayılı Resmi Gazete.

Diğer taraftan 2007 sonrasında üst komuta kademelerinin belirlenmesi sürecine ilişkin olarak uygulamada sivil siyaset lehine değişiklikler yaşandı. Bu bağlamda AK Parti hükümeti ordunun üst komuta ve yönetim kademelerinin belirlenmesi sürecine ağırlığını koydu. Cumhurbaşkanlığı ve hükümet, YAŞ toplantılarında pratikte askerin belirleyiciliğine dayalı “yerleşik teamülü” sınırlandırmaya başladı. YAŞ kararlarında siyasi otorite, anayasa ve yasada kendisine tanınan kurumsal yetkilerini kullanmaya ve yüksek komuta kademesinin şekillenmesinde inisiyatif olarak belirleyici aktör rolü üstlenmeye başladı. Ağustos 2011’e gelindiğinde siyasi iktidar YAŞ kararlarında askerin etkinliğine dayalı “yerleşik teamüle” son vererek, ana aktör halini aldı.⁷³

Askerin siyaset alanındaki etkinliğinin ve egemen konumunun sınırlandırılması yolunda 2010 yılındaki anayasa değişikliğiyle askeri yargıya ilişkin kritik adımlar atıldı. Buna göre asker kişilerin “devletin güvenliğine, anayasal düzene ve bu düzenin işleyişine karşı işlediği suçların” sivil mahkemelerde yargılanması esası getirildi. Ayrıca askeri mahkemelerin, savaş hali haricinde asker olmayan kişileri yargılama yetkisi kaldırıldı. Yine Yüksek Askeri Şura’nın ordudan ihraç kararlarına karşı yargı yolu açıldı ve bu kararlar yargısal denetime alındı. Diğer taraftan Genelkurmay Başkanı, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanının görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan’da yargılanacakları hükme bağlandı.⁷⁴ Bu değişiklik etrafında askeri yargının yetki alanı sivil yargı lehine daraltıldı. Askerin siyasi özerklik ve toplumsal müdahale mekanizmaları sınırlandırılmış oldu.

2000’lerden 2010’lara kadar toplumsal bir ittifakı ardında taşıyan AK Parti iktidarı tarafından gerçekleştirilen bütün bu siyasi ve kurumsal değişiklikler ile ordu, siyasal alan içerisinde bürokratik devlet merkezinin sivil siyaset kurumlarından ve toplumsal çevreden özerk ve egemen bir şekilde yeniden üretimi konusunda sahip olduğu merkezi, üstün pozisyonu yitirdi. Güçlü devlet geleneği ve aşkın devlet merkezi, kendisini taşıyan ve ayakta tutan kurumlardan ordunun, siyasal ve

⁷³ YAŞ kararlarına ilişkin asker ve siyaset arasında yaşanan iktidar mücadelesinde en kritik gelişme, 29 Temmuz 2011’de yaşandı. Bu tarihte, YAŞ karar süreçlerine siyasi iktidarın ana aktör olarak ağırlığını koyması karşısında Genelkurmay Başkanı ile birlikte Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri komutanları görevlerinden istifa etti.

⁷⁴7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”: 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmî Gazete.

toplumsal müdahale mekanizmalarını, kontrol kabiliyetini yitirmesine bağlı olarak büyük bir kurumsal değişim sürecine girdi. Bu bağlamda devlet-egemen siyaset tarzı ve bürokratik devlet merkezli siyaset modeli de sorgulanmaya başladı.

2.3.1.3. Yargı Rejiminde Reform

Türkiye siyasal hayatı içerisinde yüksek yargı kurumları - Anayasa Mahkemesi (AYM), Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK), Yargıtay ve Danıştay - güçlü devlet geleneğini taşıyan, siyasal sistem içerisinde bürokratik devlet merkezinin özerk, egemen konumunu koruyan ve pekiştiren kritik kurumlardan bir diğeri idi.

Yüksek yargının siyasal ağırlık merkezini oluşturan Anayasa Mahkemesi 1961 ve özellikle de 1982 Anayasası'nın tanımladığı siyasi – anayasal düzen içerisinde “devlet ve resmi ideoloji temelli” bir kurumsal kimlikle öne çıktı. AYM, toplumsal çevreyi temsil eden parlamento kararları, anayasa değişiklikleri, seçilmiş hükümetlerin politikaları ve toplumsal kesimleri temsil eden siyasi partilere karşı, (kendi yetki alanını genişleterek), güçlü devlet merkezi ve bu merkezin yaslandığı resmi ideoloji adına aktif, savunmacı ve kontrol edici bir yaklaşım sergilerken; toplumsal talepler, kültürel kimlik temelli beklentiler, temel hak ve özgürlükler karşısında pasif, engelleyici, sınırlayıcı, geri plana itici bir yaklaşım sergiledi (Özbudun, 2015: 107-108; Arslan, 2002: 11-12, 15; Arslan, 2000: 290-291; Belge, 2006: 654)⁷⁵

AYM, 1982 Anayasası çerçevesinde Cumhurbaşkanı tarafından atanan ve emeklilik yaşına (65 yaşına) kadar görevde kalan 11 asıl 4 yedek üyeden oluşuyordu. Cumhurbaşkanı, bunlardan 3 asıl, 1 yedek üyeyi doğrudan atamaktaydı. Diğer üyeleri, Yargıtay (2), Danıştay (2), Askerî Yargıtay (1), Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (1), Sayıştay (1) ve Yükseköğretim Kurulu (1) gibi çeşitli devlet kurumlarınca gösterilen adaylar arasından atamaktaydı.⁷⁶

⁷⁵ AYM'nin sistem içerisindeki konumuyla ilgili bu yönde tespit ve analizler için ayrıca bakınız: Belge, 2006: 667- 672, 674-676; Özbudun, 2013: 168-171; Yazıcı, 2016: 213, 215, 211-237; Köker, 2010: 334-336, 338-340; Özbudun ve Gençkaya, 2010: 106-110.

⁷⁶ 7.11.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Madde 146: 9.11.1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

Bu kurumsal yapı etrafında AYM, bu siyasal ve kurumsal bağlam içerisinde, bürokratik devlet merkezinin, “bürokratik ittifakın” önemli bir parçasını ve temsilini teşkil etmekteydi. Bu haliyle kurumsal gücünü, demokratik meşruiyetinden öte, bürokratik güç merkezleriyle olan ittifakından,

Anayasa Mahkemesi'nin dışında diğer yüksek yargı organları Yargıtay ve Danıştay ile yargı idare organı Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, Türkiye siyaset sisteminde güçlü devlet geleneğini ve bürokratik devlet merkezini ayakta tutan kritik kurumlar arasındaydı. Türkiye'de yüksek yargı sistemi, 1982 Anayasası çerçevesinde, Yargıtay ve Danıştay ile HSYK arasında, *Cumhurbaşkanlığı etkisi* ile tamamlanan kapalı devre bir *yargı organı oluşturma, birbirini seçme, kooptasyon mekanizması* etrafında şekillenmekteydi.⁷⁷ Bu mekanizmada sistemin kritik sevk ve idare noktası HSYK idi (Alkan, 2013: 308; Alkan, 2018: 90-91; Özbudun, 2017: 356-357; Can, 2010: 139-150).

2010 ilkbaharında yargı sistemiyle ilgili olarak Anayasa'da yapılan radikal değişiklikle yüksek yargının siyasal alan içerisindeki üstün ve egemen "siyasi aktör" pozisyonunu sınırlandıran radikal bir dönüşüm yaşandı. AK Parti hükümetince hazırlanan, 7 Mayıs 2010 tarihinde Meclis tarafından kabul edilen, 12 Eylül 2010 tarihli halkoylaması ile onaylanan söz konusu reform paketiyle Anayasa Mahkemesi ve Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun oluşumu radikal bir şekilde değiştirildi.

Anayasa reformu etrafında yapılan yeni düzenlemeyle Anayasa Mahkemesinin üye kompozisyonu değiştirildi. Mahkemeye üye seçme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve Cumhurbaşkanına verildi. Mahkemenin üye sayısı 11'den 17'ye çıkarıldı. Bunlardan 3'ünün Meclis tarafından, kalan 14'ünün ise Cumhurbaşkanı tarafında seçilmesi kararlaştırıldı.⁷⁸ Yapılan bu yeni düzenlemenin

devleti koruma refleksinden almaktaydı. Bu durumda Türkiye'de siyasal hayatın önemli başlıklarından birini toplumun çoğunluğunu temsil eden sivil siyasi güçler ile devlet merkezini temsil eden yüksek yargı arasındaki sürekli ve derin görüş ayrılıkları oluşturmaktaydı (Köker, 2010: 332, 338, 342).

⁷⁷ Buna göre ülkedeki adli yargı süreçlerinin temyiz mercii olan Yargıtay, tamamı HSYK tarafından seçilen üyelerden oluşmaktaydı. İdari yargı süreçlerinin son inceleme makamı olan Danıştay üyelerinin dörtte üçü HSYK, dörtte biri Cumhurbaşkanlığı tarafından seçilmekteydi. Adli ve idari yargı organlarındaki hakim ve savcıların atama, terfi ve özlük işleri konusunda yetkili HSYK üyeleri ise Yargıtay ve Danıştay üyeleri arasından Cumhurbaşkanınca seçilmekteydi (Alkan, 2013: 308; Özbudun, 2017: 356-357).

⁷⁸ 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

Bu değişiklik çerçevesinde, Meclis 3 üyeyi Sayıştay (2) ve Baro Başkanları (1) tarafından gösterilen adaylar arasından seçecektir. Cumhurbaşkanı ise 14 üyeden 4'ünü doğrudan atayacaktır. Cumhurbaşkanı diğer üyeleri, Yargıtay (3), Danıştay (2), Askerî Yargıtay (1), Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (1), Yükseköğretim Kurulu (3) tarafından gösterilen adaylar arasından seçecektir.

Diğer yandan bu değişiklik paketi kapsamında Mahkeme üyelerinin görev süreleri 12 yıla sınırlandırıldı. Fakat bu kural değişiklik yürürlüğe girdikten sonra yapılacak yeni üye atamaları için geçerliydi. Bu doğrultuda Mahkemenin mevcut 11 üyesi, emeklilik yaşlarına (65 yaş) kadar göreve devam edecekti. Dolayısıyla bu anayasa değişikliğine bağlı olarak Mahkemeye 6 yeni üye atanacaktı.

kurumsal anlamı Anayasa Mahkemesi'nin yapısında üye sosyolojisi itibariyle bir genişleme ve çeşitlenmenin sağlanmış olmasıydı. Bu çeşitlenme ile Mahkeme toplumun farklı kesimlerini, farklı eğilimlerini temsil eden bir kurumsal kimlik edinmesi hedeflendi.

Diğer taraftan 2010 Anayasa reformu çerçevesinde Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun da üye kompozisyonu radikal bir şekilde değiştirildi. Kurulun üye sayısı 7'den 22'ye çıkarıldı. Eski düzenlemede kurul üyelerini atama yetkisi tek başına Cumhurbaşkanı'na aitken, yeni düzenlemeyle Cumhurbaşkanının bu yetkisi son derece sınırlandırıldı. Kurula üye seçme yetkisi konusunda kurumsal bir çeşitlilik getirildi. Yüksek yargı kurumları ve alt derece mahkemelere, kurul üyelerinin çok büyük bir kısmını seçme yetkisi verildi.⁷⁹ Böylece HSYK, üye kompozisyonu itibariyle, artık sadece iki yüksek mahkemeyi (Yargıtay ve Danıştay'ı) değil, yargının tümünü temsil eden geniş bir yapıya kavuşturuldu. Yargının alt derece mahkemelerinde yer alan hakim ve savcılarının da etkili bir şekilde temsiline olanak sunularak Kurul'un üye sosyolojisinde genişleme ve eskiye göre çeşitlenme sağlandı.⁸⁰ Ayrıca Kurul üyelerinin çok büyük bir kısmının, hakimler ve savcılar tarafından atanması karara bağlandı. "Yargı bağımsızlığı" ilkesi "güçlü" bir şekilde öne çıkarıldı. (Özbudun, 2015: 109; Özbudun, 2017: 358-360; Gözler, 2013: 411).

Anayasal reformlar etrafında yargı rejimi ve yargı siyaset ilişkisi üzerinde gerçekleştirilen bu kurumsal değişim ve dönüşümler, Türkiye'de güçlü devlet formasyonu ve bürokratik devlet merkezi açısından bir *dönüm noktasını* oluşturdu. Bu siyasal ve kurumsal değişiklikler ile yerleşik devlet formasyonunun taşıyıcılığı

⁷⁹ 7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun": 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

Bu değişiklik kapsamında HSYK için Bakan ve Müsteşar dışında, 4 üyeyi Cumhurbaşkanı atayacaktır. Geriye kalan 16 üyeyi hakimler ve savcılar, kendi aralarından seçecektir. Bu 16 üyenin 3'ü Yargıtay, 2'si Danıştay, 1'i Türkiye Adalet Akademisi, 7'si Adli Yargı Hakim ve Savcıları, 3'ü de İdari Yargı Hakim ve Savcıları tarafından seçilecektir. Diğer taraftan Kurul içerisinde Adalet Bakanı'nın "daire çalışmaları, sekreteryası ve soruşturamalar" bağlamında sahip olduğu yetki çerçevesi hayli sınırlandırıldı ve sembolik bir düzeye indirildi.

⁸⁰ Bu dönemde yüksek yargı üye sosyolojisini genişletme ve çeşitlendirme süreci, Yargıtay ve Danıştay kurumlarında da yaşandı. Yargı üzerindeki dava yükünü azaltmak üzere yapılan yasal düzenleme ve değişikliğe dayalı olarak Danıştayın 95 olan üye sayısı, 156'ya çıkarıldı. Yargıtayın üye sayısı ise 250'den 387'ye çıkarıldı. Bu sayı artışı, yüksek yargıda üye çeşitlenmesini, toplumun farklı kesimlerinden gelen yeni üyelerin yüksek yargı bürokrasisine dahil olmasını beraberinde getirdi.

Bakınız: 9.2.2011 tarih ve 6110 sayılı "Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun": 14.2.2011 tarih ve 27846 sayılı Resmi Gazete. Ayrıca: "Yargıtay ve Danıştay'da daire ve üye sayısı arttı", Hürriyet, 14.2.2011.

konusunda yüksek yargının sahip olduğu siyasi güç ve operasyonel kabiliyet, üye profilinde yaşanan çeşitlenme ve genişleme etrafında zayıfladı. Yargı, siyasal alan içerisinde bürokratik devlet merkezinin sivil siyaset kurumlarından ve toplumsal çevreden ayrı, üstün, özerk ve egemen bir şekilde yeniden üretimi noktasında sahip olduğu merkezi konumu kaybetme eğilimine girdi.

2.3.2. Bir Dönüm Noktası: 15 Temmuz ve Yeni Bir Siyasal Sistem

2010'ların ilk çeyreğine gelindiğinde Türkiye'de, yaşanan anayasal ve yasal reform süreci etrafında bürokrasi eksenli siyaset sistemi kurumsal olarak büyük bir çözülme ve dağılma yaşadı. Bir taraftan Cumhurbaşkanlığı makamı, bürokratik merkezin etki ve hegemonyasından çıkarak, doğrudan toplumu, toplumsal grupları, kültürel kimlikleri temsil eden, bu manada politik bir kuruma dönüştü. Bu çerçevede artık doğrudan halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı, siyaset alanında sivil ve toplumsal siyasetin temsilcisi olarak konumlandı. Diğer taraftan siyasal sistem içerisinde bürokratik merkezin tarihsel aktörlerinden biri olan ordu, sivil siyaset kurumları üzerinde otorite kurmasını sağlayan siyasal ve kurumsal mekanizmalarını, siyaset alanını etki ve kontrol gücünü, müdahale kabiliyetini yitirerek, siyaset alanının dışına, kendi alanına çekildi. Aynı şekilde uzun yıllar siyaset sistemi içerisinde "laik Cumhuriyet" eksenli bürokratik merkezin temel aktörlerinden, savunucularından biri olan yargı, üye profilindeki sosyolojik genişleme ve kültürel çeşitlenme sonucu uğradığı siyasi güç kaybına bağlı olarak siyasal alandaki etkisini ve ağırlığını yitirme eğilimine girdi. Bu haliyle siyaset ve toplum üstü bu bürokrasi formasyonu, *devlet* ve onun *laik Cumhuriyet kimliği* adına siyasal sistemin merkezine yerleşip, siyaset alanı içerisinde güçlü birer siyasi aktör olarak hareket etme; siyasal alanı ve sivil siyaset kurumlarını yönlendirme, etkileme, kontrol kabiliyetini kaybetti. Bürokratik devlet merkezine dayalı siyasal sistem kurumsal olarak çözülmeye uğradı. Ancak gelinen noktada siyasetin önündeki en büyük sorun, bu çözülen ve dağılan sistemin yerine kurumsal olarak yeni bir siyasal sistem inşa edilememiş olmasıydı. Sonuçta bu belirsiz, bulanık ve dağınık siyasi düzlem, sistemin işleyişine ilişkin esaslı sorunları ortaya çıkardı.

Öncelikle, 2000'lerden 2010'lara uzanan reform sürecinde, Cumhurbaşkanlığı seçim yönteminin değiştirilmesi siyasi sistem içerisinde hükümet sistemi ve onun işleyiş biçimi konusunda bir belirsizliği ve norm açığını beraberinde getirdi. 2007'deki Anayasa değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesine ilişkin düzenlemeden sonra Türkiye'de hükümet sistemi kurumsal olarak parlamenter rejim formasyonunu kaybederek yarı başkanlık sistemine dönüştü. Ancak anayasal düzende hükümet sistemi hala parlamenter rejim eksenli tanımını koruduğu, yürütme organı hakkında bütünlüklü yeni bir yarı başkanlık sistemi tanımlaması yapılmadığı için, hükümet sisteminin niteliği, bu sistem içerisinde Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlığın konumu, görev çerçeveleri, parti teşkilatıyla ve parlamento grubuyla ilişkileri konusunda sorunlar, belirsizlikler, normatif boşluklar, eksiklikler ortaya çıktı.⁸¹ 2014'te Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesinin ardından, yürütmenin iki kanadı arasındaki kurumsal olarak düzenlenmemiş bu ilişki biçimi, uygulama itibarıyla gerilimli bir zemine kaydı ve derinleşerek sistemsel bir sorun haline aldı.⁸²

Diğer taraftan 2000'lerden 2010'lara uzanan süreçte gerçekleştirilen reformlar etrafında özellikle ordu içerisinde bürokrasi rejiminin işleyiş biçimi konusunda kurumsal sorunlar varlık gösterdi. Bu bağlamda siyaset ile ordu arasında sivil – demokratik denetim, hesap verebilirlik ilkesi açısından kopukluklar ve boşluklar kronik bir sorun olarak varlığını sürdürdü. Öncelikle anayasal ve yasal reformlar bağlamında geline nokta ordu, sivil ve demokratik siyaset sınırlarına çekilmiş, ordunun siyasi alana müdahale mekanizmaları ortadan kaldırılmıştı. Ancak diğer taraftan ordu, kurum içi “aşırı merkezi yapısı”nı korumaktaydı.

⁸¹ Bu konuda teorik analizler için bakınız: Alkan, 2013: 321-324; Alkan, 2018: 83-88

⁸² Bu konuda Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasında Mayıs 2016'da yaşanan kriz, 22 Mayıs 2016 tarihli parti kongresi etrafında Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun Başbakanlık ve AK Parti Genel Başkanlığı görevinden ayrılmasıyla sonuçlandı (“Bayrak Değişimi”, Yeni Şafak, 23 Mayıs 2016; İlk Vaat Başkanlık”, Hürriyet, 23 Mayıs 2016). 22 Mayıs 2016'daki kongreye Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından gönderilen mesajda, Erdoğan “Cumhurbaşkanı ile siyasi kadrosu arasındaki çarpık uygulamanın giderilmesi” gerektiğine dikkat çekti (“Başkanlık Kongresi”, Milliyet, 23 Mayıs 2016). Ayrıca kongre sonrasında AK Parti Genel Başkanı olarak 65. Hükümetin Başbakanlığını yapan Binali Yıldırım, göreve geldikten yaklaşık 10 ay sonra, 10 Mart 2017 tarihinde, hükümet sistemiyle ilgili anayasa değişikliğinin zorunluluğu konusunda “Bu sistem baba ile oğlu birbirine düşürür,” ifadesini kullanacaktır.

Başbakan Yıldırım'ın konuşmasıyla ilgili bakınız: “Başbakan Yıldırım Amasya'da halka hitap etti”, (Çevrimiçi), <https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Article/pgArticle.aspx?Id=cb8a3495-05c4-4a3a-b4ed-dab548e48eb1> (Erişim Tarihi 3 Kasım 2017).

Ordunun sivil siyasi kurumlar tarafından yönetimi ve denetlenmesi söz konusu değildi. Ayrıca ordunun bu aşırı merkezi yapısı içerisinde personel kompozisyonu, bürokrasi sosyolojisi itibariyle, kritik bir değişiklik yaşanmıştı. Belli bir sosyal gruba, Gülen yapılanmasına, mensup subaylar, uzun yıllar içerisinde aldıkları tayin ve terfilerle kritik pek çok askeri konumda görev almaya başlamış ve ordu içerisinde büyük bir yoğunlaşma oluşturmuştu.

Öbür yandan 2010'da gerçekleştirilen reformlar etrafında yargı rejiminde sistemselsel bir sorun varlığını sürdürdü. Yapılan anayasal reformla yargı idare organı HSYK'nın üye sosyolojisinde bir genişleme, önceki yapıya göre bir çeşitlenme sağlandı. Ancak sistem içerisinde son derece kritik yetki ve görev çerçevesi ile toplumun, siyasetin hemen her kademesine etki ve nüfuz yeteneğine sahip bir kurumun oluşumu, yargı bağımsızlığı ilkesine verilen öncelik etrafında, sivil siyaset kurumlarına değil, çok geniş oranda hakim ve savcı bürokrasisine bırakıldı. Sonuçta sivil siyasetin yargının oluşum sürecindeki gücü ve ayrıca yargının siyasi kurumlara hesap verebilme yükümlülüğü son derece sınırlandırıldı. Bu durum belli bir sosyal grubun, Kurul üzerinde hakimiyet kurarak, buradan, sivil siyaset kurumlarını aşip, siyasal alana ve topluma müdahale etmesine, sistemi yönlendirmesine imkan oluşturmaktaydı. Tam da bu yasal ve kurumsal koşullar etrafında Gülen yapılanması uzun yıllar içerisinde gerçekleştirdiği bürokratik sermaye birikimi etrafında, yargı ve HSYK bürokrasisi içerisinde yoğun bir hakimiyet ve güç alanı oluşturdu.

İşte Türkiye'de 2000'lerden 2010'lara uzanan reform sürecinde çözülen, dağılan siyasal sistem içerisinde görünen ve gittikçe ağırlaşarak derinleşen bu sistemselsel boşluklar ve sorunlar, 2013'te siyaset – bürokrasi ilişkisi açısından sistem içi ilk ağır krizi ortaya çıkardı. Ordu ve yargı başta olmak üzere devlet bürokrasisinin kilit noktalarını ele geçiren Gülen yapılanması, 17 – 25 Aralık 2013'te yargı alanında sahip olduğu bürokratik sermaye ve siyasi güce yaslanarak, siyaset alanıyla ağır bir iktidar mücadelesine girdi. Bu noktadan itibaren Gülen yapılanması sivil toplum alanında sahip olduğu sosyal, ekonomik ve entelektüel sermaye gücüne dayanarak yargı bürokrasisini, sivil ve demokratik siyaset alanını kontrol etmenin, siyaset alanını yeniden biçimlendirebilmenin bir aracı olarak kullanmaya başladı. Ardından Gülen yapılanması, 15 Temmuz 2016'da, ordu içerisindeki bürokratik sermaye ve örgütlenme gücü ile askeri darbe teşebbüsünde bulundu. Uzun yıllar ordu içerisinde

oluşturduğu bürokratik örgütlenmeye yaslanarak, silahlı yollardan siyaset alanına müdahale etti. Bu müdahale, açıkça sosyal bir grubun, ordu içerisinde sahip olduğu bürokrasi gücünü kullanarak sivil siyaset alanını ve toplumsal alanı kuşatma, kontrol etme, yeniden şekillendirme, orada hakimiyet alanı oluşturma girişimini ifade etmekteydi.

Bu darbe girişimi 2000'lerden 2010'lara uzanan süreçte bürokratik devlet merkezinin dönüştürülmesi bağlamında hayata geçirilen reform paketlerine rağmen, Türkiye'de siyasal sistemin hala *yargıyı ve askeri bürokrasiyi kilit noktalarda ele geçiren herhangi bir ideolojik-cemaatsel grubun, siyasete rağmen devleti ve toplumu yönetmesini ya da ona müdahale etmesini mümkün kılan* bir kurumsal güç dengesi üzerine kurulu olduğunu gösterdi. Sonuçta bu darbe girişimi, devletin bürokratik yapılarıyla, politik kurumlarıyla, sivil toplum kuruluşlarıyla nasıl tanımlanacağı, yapılandırılacağı ve bu çerçevede söz konusu kurumların sivil, demokratik bir sistem içerisinde kurumsal olarak nasıl konumlandıracağı, nasıl bir araya getirileceği ve birbiriyle nasıl ilişkilendirileceği meselesini yakıcı ve sistematik bir sorun olarak siyasetin önüne bıraktı.

15 Temmuz darbe girişimi çerçevesinde ortaya çıkan bu siyasi manzara karşısında sivil siyaset kurumu, siyasal sistemi bir bütün olarak yeniden dizayn etmek üzere tekrar anayasal ve yasal reform düzenlemelerine başladı. Bu noktada öncelikle Olağanüstü Hal kapsamında AK Parti hükümeti tarafından çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ile ordunun aşırı merkezi yapısı değiştirilerek Genelkurmay etrafında yoğunlaşan merkezi yapılanma dağıtıldı. Bu bağlamda önce 668 sayılı KHK ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı İçişleri Bakanlığı'na bağlandı. Bu komutanlıkların kuruluş, kadro ve konuş yerlerinin, İçişleri Bakanlığınca düzenleneceği karara bağlandı.⁸³

Ardından 669 sayılı KHK ile ordu siyaset ilişkisi açısından son derece radikal düzenlemelere gidildi.⁸⁴ Bu düzenlemeler kapsamında öncelikle Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıkları Milli Savunma Bakanlığı'na bağlandı (Madde

⁸³ 25.7.2016 tarih ve 668 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Alınması Gereken Tedbirler İle Bazı Kurum Ve Kuruluşlara Dair Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname": 27.7.2016 tarih ve 29783 (2. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete.

⁸⁴ 25.7.2016 tarih ve 669 sayılı "Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Tedbirler Alınması Ve Milli Savunma Üniversitesi Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname": 31.7.2016 tarih ve 29787 sayılı Resmi Gazete.

36). Ordu içerisinde daha önceden Genelkurmay ve Kuvvet Komutanlıklarının kontrol ve yönetiminde olan personel, kadro, atama, tayin işleri Milli Savunma Bakanlığına devredildi. Bu bağlamda Türk Silahlı Kuvvetleri personelinin görevlendirileceği kadroların belirlenmesi ve bu kadrolara atamaların yapılmasında Milli Savunma Bakanlığı yetkilendirildi. Ayrıca yine askeri eğitim, teknoloji, istihbarat, yargı kompartımanlarının / birimlerinin demokratik bir mekanizma içerisinde Milli Savunma Bakanlığı tarafından düzenlenmesi ve yönetilmesi kararlaştırıldı. Bu doğrultuda Milli Savunma Bakanlığının görev yetki kapsamı ve bu çerçevede Bakanlığın kurumsal yapısı, Kuvvet Komutanlıklarını, ordu içerisindeki personel, teknoloji, istihbarat, eğitim ve yargı alanlarını yönetecek şekilde genişletildi (Madde 35).

Diğer taraftan aynı 669 sayılı KHK ile Askeri Liseler kapatıldı. Lisans ve lisansüstü düzeyde askeri eğitim için Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde Milli Savunma Üniversitesi kuruldu. Kara, Deniz ve Hava Harp Okulları ve Astsubay Meslek Yüksekokulları, Milli Savunma Üniversitesi'ne bağlandı (Madde 5, 6, 7, 8). Türk Silahlı Kuvvetlerine ait tüm askeri hastaneler ve sağlık kuruluşları Sağlık Bakanlığına devredildi (Madde 106).

Ayrıca ordunun askeriye içerisindeki üst düzey tayin, terfi, atama ve ihraç süreçlerindeki etki kabiliyetini sayısal olarak güçlendirecek şekilde düzenlenmiş olan Yüksek Askerî Şûra üye yapısında yine 669 sayılı KHK ile değişikliğe gidildi. Şura üye kompozisyonu, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Başbakan Yardımcıları, Adalet Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı ve Milli Savunma Bakanı ile Kuvvet Komutanlarından oluşacak şekilde sivillerin ağırlıkta olduğu bir yapıya kavuşturuldu.⁸⁵ Yüksek Askerî Şûranın sekretarya hizmetleri Milli Savunma Bakanlığına devredildi (Madde 45, 48).

Bu düzenlemeler etrafında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sivil siyasetten ayrı, aşırı merkezi yapısı ortadan kaldırılarak, sivil ve demokratik siyaset mekanizması içerisinde siyasi otoriteler tarafından kontrol ve yönetimini sağlayan bir siyasal ve kurumsal düzen inşa edildi.

⁸⁵ Önceki haliyle, Başbakan ve Milli Savunma Bakanlığının yanında 14 general ve amiralden oluşan Yüksek Askerî Şûra yapısı, yeni düzenlemeyle 4 general ve amiral ile 8 sivilten oluşan sivil ağırlıklı bir yapıya kavuşturuldu.

Türkiye’de sivil siyaset kurumunun, siyasal sistemi bir bütün olarak yeniden yapılandırma süreci 16 Nisan 2017 tarihli referandumla gerçekleştirilen anayasa reformuyla tarihi bir dönüm noktasına ulaştı. 21 Ocak 2017’de AK Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) oylarıyla Meclis tarafından kabul edilen, 16 Nisan 2017 tarihinde halk tarafından onaylanan bu anayasa reformuyla Türkiye’de yeni bir siyasal düzen tesis edildi.⁸⁶ Bu değişiklikler etrafında Türkiye siyasi hayatında hükümet sistemi değiştirildi. Parlamenter sisteme son verilerek başkanlık sistemine dayalı hükümet sistemine geçildi. Bu kapsamda, başbakanlık kurumu kaldırıldı. Yürütme yetkisi, başında halk tarafından seçilen, beş yıl süreyle görevde kalan, kararname yetkisiyle yürütme alanını düzenleyebilen siyasi bir liderin bulunduğu Cumhurbaşkanlığı makamı etrafında tanımlandı. Cumhurbaşkanının herhangi bir siyasi partinin lideri veya üyesi olabileceği karara bağlandı. Ayrıca toplum içerisinde en az yüz bin seçmenin de Cumhurbaşkanlığı için bir aday gösterebileceği kararlaştırıldı.⁸⁷ Bu doğrultuda Cumhurbaşkanlığı makamı tamamen siyasal ve toplumsal bir makam olarak tanımlandı. Cumhurbaşkanının “siyasi bir taraf” olması kurumsal ve anayasal bir çerçeveye kavuşturuldu. Ayrıca halkın oyuyla seçilen ve bu bağlamda siyasal ve toplumsal bir nitelik taşıyan Cumhurbaşkanı aynı zamanda “devletin başı” olarak konumlandırıldı.

Yeni anayasal düzenleme ile yürütme teşkilatı Cumhurbaşkanı eksenli olarak, onun yetki alanı çerçevesinde tanımlandı. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanlığı yardımcısı, bakanlar ve bakan yardımcılarını atama, görevden alma konusunda yetkili kılındı. Ayrıca kamuda yüksek kademe bürokrasi atama – görevden alma; yürütme ile ilgili kurum ve kuruluş oluşturma – kapatma yetkisi Cumhurbaşkanı etrafında düzenlendi. Yeni düzenleme ile yasama yetkisi ve yürütmenin denetimi yetkisi TBMM etrafında tanımlandı. TBMM’nin, yürütmeyi

⁸⁶ 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete.

⁸⁷ Bu konuda, anayasa değişiklik paketinin 7. Maddesi kapsamında şu düzenlemeler yapıldı:
“Cumhurbaşkanlığına, siyasi parti grupları, en son yapılan genel seçimlerde toplam geçerli oyların tek başına veya birlikte en az yüzde beşini almış olan siyasi partiler ile en az yüz bin seçmen aday gösterebilir.
Cumhurbaşkanı seçilen milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erer.”

denetleme yetkisini Meclis araştırması, genel görüşme, Meclis soruşturması ve yazılı soru yollarıyla kullanacağı hükme bağlandı.⁸⁸

Yeni anayasa değişikliği kapsamında sivil – asker ilişkilerini, sivil siyaset merkezli olarak düzenleme paradigması devam ettirildi. Bu bağlamda Milli Güvenlik Kurulu üye kompozisyonu, Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı Yardımcıları, Adalet Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Kara Kuvvetleri Komutanı, Hava Kuvvetleri Komutanı ve Deniz Kuvvetleri Komutanı’ndan oluşacak şekilde yeniden düzenlenerek kurulun sivil siyaset merkezli niteliği geliştirildi. Yeni anayasa değişikliği ile askeri yargı alanına ilişkin de radikal bir değişiklik yapıldı. Bu kapsamda disiplin mahkeleri dışında tüm askeri mahkemeler, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kaldırıldı. Asker kişilerin, disiplin suçları dışındaki tüm suçlar için sivil mahkemelerce yargılanması kararlaştırıldı. Böylece orduya yargı alanında sivil kurumlar karşısında özerklik sağlayan mekanizma tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri’nin denetimi, Cumhurbaşkanlığına bağlı Devlet Denetleme Kurulu (DDK)’nın yetki alanına dahil edildi.⁸⁹

Yeni anayasa değişikliği etrafında yargı alanı ve yargı siyaset ilişkisi de yeniden düzenlendi. Bu çerçevede yargı yetkisinin bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılacağı hükme bağlandı. Bu konudaki en kritik düzenlemeler, Anayasa Mahkemesi ve yargı idare organı HSYK’nın kurumsal yapısının oluşturulma biçimiyle ilgiliydi. Yeni anayasa değişikliğiyle her iki yargı kurumunun üyelik yapıları, sivil siyasi kurumlar olan Cumhurbaşkanlığı ve Meclis’in atamalarıyla belirlenecek şekilde düzenlendi. Buna göre HSYK’nın ismi Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSK) olarak değiştirildi. Kurulun üye sayısı 22’den 13’ indirildi. 2010’daki referandumun getirdiği, hakimler ve savcıların yani yargı bürokrasisinin Kurula üye atama yetkisine son verildi. HSK’ya üye atama yetkisi Cumhurbaşkanı ve Meclise bırakıldı. Adalet Bakanı ve Müsteşarı⁹⁰ dışında kalan 11 üyeden 4’ünün

⁸⁸ Yeni hükümet sistemi içerisinde yasama ve yürütmenin konumu ve işleyiş biçimiyle ilgili analiz ve değerlendirmeler için bakınız: Alkan, 2018: 48-59, 64-83.

⁸⁹ 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, (Madde 16, 17): 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete.

⁹⁰ 24 Haziran 2018 tarihli Cumhurbaşkanı ve Milletvekili seçimlerinden sonra başkanlık modeline dayalı hükümet sisteminin uygulamaya geçmesini izleyen süreçte yayımlanan 703 numaralı KHK ile müsteşarlıklar kaldırılmış; yerlerine bakan yardımcılıkları kurulmuştur. Bu çerçevede HSK üye

doğrudan Cumhurbaşkanınca atanmasına karar verildi. Kalan 7 üyeden 3 üye Yargıtay, 1 üye Danıştay, 3 üye hukukçu akademisyen ve avukatlar arasından olmak üzere TBMM tarafından atanacaktır. Böylece 2010'daki Anayasa düzenlemesinden sonra yargı – siyaset ilişkisi ve sivil siyaset süreçleri bağlamında yaşanan sistemsel sorunun ana kaynağı durumundaki “Kurul üye yapısının genel olarak siyaset kurumundan bağımsız bir şekilde oluşturulması” yaklaşımı terkedildi.

Diğer taraftan Anayasa Mahkemesi'nin üye yapısının oluşturulmasıyla ilgili 2010'daki usul korundu. Üye atama yetkisi 2010 Anayasa değişikliğinde olduğu gibi yine Cumhurbaşkanı ve Meclise verildi. Mahkeme ile ilgili en önemli değişiklik, üye kompozisyonu içerisinde askeri üyelerin çıkarılmasıydı. Bu doğrultuda iki askeri üye mahkemeden çıkarılarak, Mahkemenin üye sayısının 15 üyeden oluşturulması karara bağlandı.⁹¹

24 Haziran 2018'de Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihli anayasa reformunun içerdiği yeni hükümet sistemi uygulanmaya başladı. Türkiye bu tarihte yapılan Cumhurbaşkanı ve Milletvekili Seçimlerinin ardından fiilen başkanlık sistemine dayalı yönetim biçimine geçti. Bu bağlamda siyasi sistemin yürütme kulvarı, başkanlık sistemine uygun olarak Cumhurbaşkanlığı teşkilatı etrafında yeniden yapılanma sürecine girdi. Bu çerçevede bakanlıklar, yürütmeyle ilgili kamu kurum ve kuruluşları Cumhurbaşkanlığı eksenli olarak yeniden biçimlendirildi. Cumhurbaşkanı yardımcılarını, bakanlar ve bakan yardımcılarını atama, görevden alma yetkisi devletin ve yürütmenin başı olarak Cumhurbaşkanınca kullanılmaya başladı. Yine kamuda üst düzey bürokrasi atamaları için Cumhurbaşkanı tek başına yetkili hale geldi. Yüksek bürokrasinin görev süresi, Cumhurbaşkanı'nın görev süresine bağlı olacak şekilde sınırlandırıldı.⁹²

yapısına Adalet Bakanı Müsteşarı yerine Adalet Bakan Yardımcısı dahil olmuştur. Müsteşarlıklarla ilgili değişiklik için bakınız: 02.7.2018 tarih ve 703 sayılı “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”: 9.7.2018 tarih ve 30473 sayılı (3. Mükerrer) Resmi Gazete.

⁹¹ Bu üyelerle ilgili Meclis ve Cumhurbaşkanı'nın atayacağı üye sayısı ve üyelerle ilgili kurum kontenjanları, 2010'da yapılan düzenlemeyle aynı şekilde bırakılmıştır. Buna göre, üyelerden yine 3'ünü Meclis, Sayıştay (2) ve Baro Başkanları (1) tarafından gösterilen adaylar arasından atayacaktır. Cumhurbaşkanı ise kalan 12 üyeden 4'ünü doğrudan, 3'ünü Yargıtay, 2'sini Danıştay, 3'ünü de Yükseköğretim Kurulunun göstereceği adaylar arasından atayacaktır.

⁹² Bakınız: 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmi Gazete; 10.07.2018 tarih ve 1 numaralı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih

Diğer taraftan 24 Haziran 2018 tarihinde geçilen yeni yönetim sistemiyle birlikte sivil – asker ilişkileri konusunda kritik düzenlemeler uygulamaya konuldu. Bu kapsamda Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlandı.⁹³ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Cumhurbaşkanlığına bağlanarak teşkilat yapısı ve görev çerçevesi yeniden tanımlandı ve sivil yapısı korundu.⁹⁴ Ayrıca Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Jandarma Genel Komutanı ve Sahil Güvenlik Komutanı atamalarında yetki Cumhurbaşkanında toplandı. Yine albaylıktan tuğgeneralliğe / tuğamiralliğe terfiler ile general / amirallikte bir üst rütbeye terfiler ve atamalar için Cumhurbaşkanı yetkilendirildi.⁹⁵ Öbür yandan Yüksek Askeri Şura (YAŞ)'ın hem üye yapısı hem de görev çerçevesi yeniden şekillendirildi. Cumhurbaşkanı Yardımcıları, Adalet Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Kara – Hava – Deniz Kuvvet Komutanlarının yanında Hazine ve Maliye Bakanı ile Milli Eğitim Bakanı da YAŞ üyesi olarak belirlendi.⁹⁶ Şura'nın görev çerçevesi, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin askeri – stratejik konsept, program ve hedeflerinin belirlenmesinde, ayrıca askeri mevzuatın, askeri terfi ve tayinlerin şekillendirilmesinde bir istişare mercii olarak tayin edildi.⁹⁷ Yeni yönetim sistemiyle birlikte Genelkurmay Başkanlığı, kuvvet komutanlıkları, Milli Savunma Üniversitesi ile her türlü askeri okul, birlik ve birimlerin denetimi için Devlet Denetleme Kurulu yetkilendirildi.⁹⁸

İşte 15 Temmuz 2016 sonrasında izleyen “uzun üç yıl” içerisinde yapılan bu yasal ve anayasal reformlar çerçevesinde, siyasal sistem içerisinde siyaset alanı kurumsal olarak genişledi. Türkiye’de siyasal sistem, siyaset merkezli, sivil siyaset

ve 30474 sayılı Resmî Gazete; 10.07.2018 tarih ve 3 numaralı “Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

⁹³ 15.07.2018 tarih ve 4 numaralı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

⁹⁴ 15.07.2018 tarih ve 6 numaralı Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin Teşkilat ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

⁹⁵ 10.07.2018 tarih ve 3 numaralı “Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

⁹⁶ Bu kapsamda Cumhurbaşkanı'nın gerekli gördüğünde YAŞ toplantılarına katılıp başkanlık edebileceği de karara bağlandı.

⁹⁷ 15.07.2018 tarih ve 8 numaralı “Yüksek Askeri Şuranın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

⁹⁸ 15.07.2018 tarih ve 5 numaralı “Devlet Denetleme Kurulu Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 Sayılı Resmî Gazete.

kurumları eksenli olarak yeniden tanımlandı. Sistem, yetkileri itibariyle güçlü bir yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yetki alanı daha sınırlı yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında şekillendirildi. Sistemin ağırlık merkezine siyaset kurumu yerleştirildi. Doğrudan halk tarafından seçilen ve halka hesap verecek olan “güçlü bir Cumhurbaşkanı” ve “Meclis”in merkezde durduğu yeni siyasi sistem içerisinde bürokrasi kurumu bu iki siyasi kurumun otoritesi etrafında dizayn edildi. Bu yeni siyasi sistem içerisinde ordu, kurumsal olarak sivil ve demokratik bir mekanizma çerçevesinde sivil siyasetin denetim ve yönetimi altında işlevini yerine getirecek şekilde yerleştirildi. Yargı erki ise üye yapısı toplumu temsil eden siyasi kurumlar tarafından oluşturularak, iç işleyişi itibariyle bağımsız bir mekanizma içerisinde yargı idaresini ve yargı süreçlerini yürütmek üzere konumlandırıldı.⁹⁹ Ayrıca yüksek kademe kamu yöneticilerinin, yüksek bürokrasinin atanması, görevlerine son verilmesi yetkisi de yürütme makamı olan Cumhurbaşkanlığına bırakıldı. Böylece bu yeni siyasi sistem içerisinde siyaset alanına, siyaset süreçlerine ve siyasi karar mekanizmalarına etki ve nüfuz edebilmenin tek kanalı, siyasi partiler ve sivil siyaset kurumları olarak tanımlandı.

Sonuçta 2016’dan 2018’e uzanan süreçte gerçekleştirilen yasal ve anayasal reformlar ile devlet toplum ilişkisi açısından önemli bir yapısal dönüşüm gerçekleşti. Bu yeni siyasi sistem içerisinde bürokratik devlet yapısının dönüşümüne bağlı olarak Cumhuriyet tarihi boyunca devletin resmi ideoloji eksenli ulusal kimlik, kamusal alan ve siyasal sistem formasyonu içerisinde ağır “güvenlik tehdidi” olarak işaretlenen toplumsal gruplar artık meşru bir siyasi özneye dönüştü. Bu bağlamda toplumdaki farklı sosyal kimlik grupları, sahip oldukları politik kaynaklar etrafında, kültürel kimlik temelli talepleri, öncelik ve beklentileri ile sistem içi meşru, eşit bir siyasi aktör haline geldi. Toplumla siyaset, toplumla devlet arasındaki ilişki, karşılıklı ve dinamik bir nitelik kazandı. Toplumdaki sosyal kimlik gruplarına siyasi partiler ve siyasi kurumlar üzerinden kendi kimlik, talep ve önceliklerinden hareketle karar süreçlerini ve karar mekanizmalarını etkileme olanağı sağlayan geçişken bir siyaset mekanı oluşturuldu.

⁹⁹ Siyaset – yargı ilişkisindeki bu dönüşümün devlet- toplum ilişkisi içerisindeki anlamıyla ilgili analizler için bakınız: Alkan, 2018: 96-100.

2.4. Yeni Siyasal Sistem ve Dikotomik Kavramsal Modeller Açısından Değerlendirilmesi

1990'lardan 2000'lere uzanan dönemde Türkiye'de yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasi dönüşüm dalgasının, Türkiye siyasetini açıklamak üzere önerilen dikotomik kavramsal modeller ve bu modellerin geçerlilik kabiliyetleri açısından tarihsel bir kırılma noktasını oluşturduğu söylenebilir. Zira ekonomi, toplum ve siyaset eksenli bu köklü dönüşüm dalgası, söz konusu dikotomik kavramsal modellerin ana zeminini, tarihi koşullarını oluşturan sosyo-ekonomik gerçeklik ve siyasi kurumsal yapıda derin bir değişime yol açmıştır.

Klasik dikotomik modellerin en temel niteliği, *düalist bir iktidar olgusuna* ve *düalist bir iktidar kavrayışına* dayanmasıydı. Öncelikle klasik dikotomik kavramsal modeller, Cumhuriyet Türkiye'sinde tarihsel ve kurumsal olarak siyasal sistemin *devlet – toplum ayrışması*, *devlet – siyaset karşıtlığı* üzerine inşa edilmiş olmasının bir sonucu olarak, iktidarı, iktidar yapılarını ve iktidar ilişkilerini sabit, homojen ve kategorik yapılar arasındaki ikili karşıtlıklar üzerinden ve dolayısıyla düalist bir iktidar kavrayışıyla ele almaktaydı. Söz konusu kavramsal modeller, siyasal iktidarın ve iktidar mücadelesinin çok merkezli, çok aktörlü, çok taraflı, çok katmanlı niteliğini analiz yapılarında genel olarak geri plana, tali bir konuma yerleştirmekteydi. Siyaseti bir tarafta *özerk, egemen ve aşkın bir devlet merkezi* diğer tarafta *zayıf ve dağınık toplumd*an oluşan iki cephe arasındaki ilişki üzerinden açıklamaktaydı. Bu kavramsal modeller, teorik olarak, siyasal alanda birden fazla iktidar ya da muhalefet grubunun yan yana veya birbirine karşı var olabileceği durumları analiz çerçevelerinde ikincil ve dolaylı bir noktaya konumlandırıyordu. Siyasi aktörlerin kendi içlerinde farklılıklar taşıyabileceği, farklı gruplardan, çeşitli kurumsal yapılardan oluşabileceği; bu farklı grup ve yapıların kendi öncelikleri etrafında grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkilerine dahil olabileceği; iç çatışmalar, ayrışmalar ve ittifaklar geliştirebileceklerine ilişkin durumlar analiz süreçlerinde kurucu bir nitelik taşımıyordu. Siyaset farklı iktidar türlerini ve farklı sosyal gerçeklikleri deneyimleyen, farklı kimlikli niteliklere sahip çeşitli toplumsal kesimler, sosyal katmanlar arasındaki çok yönlü, karmaşık ilişkiden değil; *güçlü*

devlet – zayıf ve dağınık toplum arasındaki düalist ilişkiden, kategorik iktidar mücadelesinden türetilmekteydi.

Diğer taraftan dikotomik kavramsal modeller, yine Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasal sistemin, *devlet geleneği / bürokratik merkez* eksenli olarak kurgulanmış ve inşa edilmiş olmasının bir sonucu olarak, *devlet ve bürokrasi merkezli* bir analiz çerçevesine sahipti. Başka bir ifadeyle söz konusu modeller, güçlü devlet geleneğine / bürokratik devlete yaslanıyordu. Şerif Mardin'in merkez çevre modeli, Metin Heper'in devlet egemen modeli, İdris Küçükömer'in Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe ve Emre Kongar'ın devletçi seçkinci – gelenekçi liberal cephe modelleri genel itibariyle *güçlü devlet / bürokrasi* eksenli modellerdi. Mardin'in merkezi, Heper'in ılımlı aşkın devleti, Küçükömer'in Batıcı laik cephesi, Kongar'ın devletçi seçkinci cephesi bürokrasiyi ifade etmekteydi, bürokrasi ile özdeşti. Bu bağlamda söz konusu dikotomik modeller içerisinde siyaset, bürokrasi merkezli olarak kurulmuş; siyasetin ve siyasal sistemin ağırlık merkezi bürokrasi etrafında tanımlanmıştı. Esas itibariyle siyaset bir devlet, bürokrasi pratiği olarak şekillenmekteydi. Bu modeller içerisinde bürokrasi, toplumun ve siyasetin üretiminde tarihin bir tür *özerk öznesi, egemen aktörüydü*.

Türkiye'de köklü modernleşme sürecinin değişimine dayanan ve 1990'lar, özellikle 2000'li yıllarda daha görünür olan tarihsel süreçte önce *ekonomi ve toplum alanlarında*, daha sonra *siyaset alanında* çok aktörlü ilişkiler temelinde bir dönüşüm öne çıkmıştır. Bu noktada *ekonomi ve toplum alanında*, bir taraftan *bu düalist iktidar olgusunu* ayakta tutan “*bürokratik merkezin*” *toplum ve ekonomi üzerindeki hegemonyası aşınırken*, öbür taraftan “*toplumsal çevre*”, *politik kaynaklar düzeyinde zenginleşerek, çoklu bir siyasi aktöre dönüşüm süreci* geçirdi.

Ekonomi alanında devlet tarafından uygulamaya konulan liberal ekonomi politikalarına bağlı olarak devlet – sermaye ilişkilerinde ileride toplum ve siyaset alanlarını derinden etkileyecek önemli dönüşümler yaşandı. Bu çerçevede öncelikle devlet, ekonomiyi yönetim kabiliyeti açısından güç ve hegemonya kaybına uğradı; önceki dönemlerin ekonomi hayatını kontrol altında tutan belirleyici devlet yapısı çözülmeye uğradı. Ayrıca devlet ile büyük sermaye grupları arasında gittikçe belirginleşen bir ayrışma kendini gösterdi. Diğer taraftan Erken Cumhuriyet döneminden itibaren devletle yakın ilişkileri bulunan büyük sermaye çevresinin

dışında, Anadolu’da farklı nitelikli yeni sermaye aktörleri ortaya çıktı. Aynı şekilde ülke içerisinde sermayenin toplumun diğer farklı kesimlerine yayılma süreci yaşandı. Bu çerçevede Türkiye’de bir sermaye çeşitlenmesi, sermaye yayılması ve görece sermaye *özerkleşmesinin* gelişimi kendisini gösterdi. Toplumsal gruplar, farklı düzeylerde ekonomik sermaye birikimine sahip oldu. Böylece ekonomi alanında yeni aktör, söylem ve stratejiler ortaya çıktı. Bu aktör çeşitlenmesi ve toplumun farklı kesimlerinde oluşan sermaye birikimi, bürokratik merkezin ve güçlü devlet geleneğinin ekonomi ayağının zayıflamasına zemin oluşturdu.

Diğer taraftan 1990’lardan 2000’li yıllara uzanan dönemde Türkiye, toplumsal alanda da bir değişim dalgasına tanıklık etti. Ekonomik liberalizm, şehirleşme, küreselleşme ve Avrupa Birliği süreçlerinin yönlendirici olduğu bu değişim dalgası içerisinde öncelikle sivil toplum alanı nicelik ve nitelik olarak genişledi ve devlet karşısında görece özerkleşme eğilimi gösterdi. Ayrıca Türkiye’de kimlik politikalarının yükselişine bağlı olarak farklı sosyal gruplar, kültürel kimlik temelli çeşitli talep kompozisyonlarıyla kamusal alanda aktörleşme sürecine girdi. Bu bağlamda sosyal gruplar, sahip oldukları ekonomik sermaye birikimine dayanarak örgütlenme ve kurumsallaşma imkanı buldu. Diğer taraftan sosyal gruplar, entelektüel ve bürokratik sermaye birikimi konusunda güçlenme ve gelişme seyri izledi. Son olarak da toplum – siyaset arasındaki ilişkide yeni bir düzleme geçildi; sivil toplum alanı ile siyaset arasındaki sınır hattı daha geçişken bir nitelik kazandı. Siyaset, sosyo politik hareketler, sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler arasındaki ilişki biçimi açısından daha eklemli, uzantısal ve bütüncül bir niteliğe bürünmeye başladı. Böylece toplumsal çevre ve oradaki farklı sosyal gruplar, ekonomik sermaye birikimi, sosyal sermaye (sivil toplum) oluşumu, entelektüel ve bürokratik sermaye birikimi etrafında politik kaynaklar düzeyinde bir zenginleşme yaşadı.

Ekonomi ve toplum alanında yaşanan bu gelişmeler, dikotomik modeller içerisinde dışarıdakiler olarak nitelenen sosyal grupların, sahip oldukları politik kaynaklar etrafında siyasi olarak aktörleşmesine, siyasi bir aktöre dönüşmesine imkan sundu. Devlet dışında, farklı sosyal gruplar, toplum ve siyaset alanında aktör konumu edinme fırsatı buldu. Böylece toplumsal alanda, kamusal ve siyasal alanda dinamik, çok aktörlü bir atmosfer oluştu. Bürokrasi merkezi, yerel düzeyde temsil ve örgütlenme kanallarını zorlayan toplumsal aktörlerin yükselişi karşısında zayıfladı.

Farklı toplumsal aktörler, çevresel dinamikler, siyasal-kültürel-ekonomik sermayenin tekeli bürokratik merkezin elinden almaya başladı. Bu bağlamda devlet / bürokrasi, ulusal ekonominin, ulusal kültürün ve ulusal kimliğin mutlak belirleyeni olma konusundaki meşruiyetini kaybetti. Yeni dinsel, mezhepsel, etnik, bölgesel sosyal aktörler, hem bürokratik devlet merkezine etki kapasitelerini artırdı hem de yeni güç ağları oluşturdu (Açıkel, 2006: 65-67). Burada bir taraftan şehirleşme bağlamında kırsal kesimden gelen sosyoloji, şehir merkezlerinde kendi kimlikli özellikleri etrafında örgütlenme ve merkezi aktörlerle aynı şehir mekanı içerisinde mücadele etme olanağı buldu. Diğer taraftan pek çok devlet kademesinde / bürokrasi alanında farklı sosyal gruplardan, çeşitli kültürel kimliklerden (çevreden) gelen bürokratlar görev almaya başladı. Bu gelişme, hem klasik bürokrasi otonomisini, özerkliğini belli bir çözülmeye uğrattırırken, hem de devlet bürokrasisinin kimi kademelerinde bir çoğulluk, çeşitlilik ve farklılık geliştirdi (Kalaycıoğlu, 1994: 407-408; Tachau, 2002: 46-47).

Ekonomi ve toplum alanında görünen bu değişim süreci, dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı kavramsallaştırmaların sorgulanmasına kaynaklık etti. Bu çerçevede ekonomi ve toplum alanında dikotomik modellerin dayandığı homojen ve türdeş yapılardan oluşan *egemen bürokratik merkez versus pasif muhafazakar halk kitlesi* karşıtlığına dayalı cephesel ayrışma geçerliliğini yitirdi. Söz konusu alanlarda artık zayıflayan güçlü bürokratik devletin dışında, aktörleşen ve kendi kültürel kimlikleri etrafında farklılaşan sosyal gruplardan müteşekkil çoklu bir iktidar olgusu vardı. Bu çoklu, çok taraflı iktidar olgusu ikili iktidar cephesinin kendi içlerinde farklılıklar taşıdığı, farklı gruplardan, çeşitli kurumsal yapılardan oluştuğu; bu farklı grup ve yapıların kendi öncelikleri etrafında kendi içlerinde ve karşıt oluşumlar arasında çatışmalar, ayrışmalar ve ittifaklar geliştirdikleri gerçeğini ortaya çıkardı. İlk bölümde belirtildiği gibi bu tip bir iktidar toplum ilişkisinin zaten var olduğunu gösteren analizler zaten bulunmaktaydı. Dolayısıyla *ekonomi ve toplum alanındaki söz konusu tarihsel dönüşüm*, dikotomik kavramsal modellerin dışında yeni analiz çerçevelerinin oluşturulması zorunluluğunu gündeme getirmiştir.

Öbür yandan dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı *tarihsel olgu* genel olarak siyasal modernleşme, kapitalizm ve çağdaş bir ulus-devlet formasyonuydu. Ele alınan her sorun ve konunun temel referans noktası modernleşme olgusuydu.

Dolayısıyla Türk siyasal sistemi, toplumsal yapısı ve oradaki dönüşümler başlı başına bir modernite ve modernleşme sorunsalı olarak incelenmekteydi (Kahraman, 2008: 106, 117). Bu noktada devlet ve bürokratik gruplar, Türkiye’de siyasal modernleşmenin mutlak aktörü olarak özneleştirilmekte; modernleşme süreci devlet aklı ve otoritesi etrafında tanımlanmakta; devlet otoritesinin ve bürokratik grupların durduğu yer de modernleşme güzergahının referans noktası olarak işaretlenmekteydi. 1990’lar boyunca ekonomi ve toplum alanında yaşanan dönüşümler, devlet / otorite eksenli modernleşmeden öte demokratikleşme arayışlarını, bu kapsamda da sivil siyaset, hukukun üstünlüğü, insan hakları, sivil toplum, kültürel kimlikler gibi kavramları öne çıkardı. Bu gelişmeyle farklı toplumsal grupların siyasal bir aktöre dönüşmesine siyasal bir meşruiyet alanı oluştururken, dikotomik modellerin yaslandığı “otorite(r) modernleşme” temelli siyaset kültürünün zayıflamasına olanak sundu.

2000’li yıllara gelindiğinde dikotomik kavramsal modelleri ayakta tutan siyasi kurumsal zemin yani siyasal sistem de derin bir değişim ve dönüşüm sürecine girdi. Bu dönemde, dikotomik modellerin ana eksenini oluşturan *güçlü devlet formasyonu / bürokratik merkez* genel olarak 2002 – 2017 arasında AK Parti hükümetleri döneminde kurumsal bir çözülme ve dağılma süreci yaşadı.

Bu bağlamda önce siyasi sistem içerisinde güçlü devlet formasyonunun ve bürokratik merkezin bir parçası olan, onu taşıyan, temsil eden, ayakta tutan, yeniden üreten Cumhurbaşkanlığı makamı, 2007 yılında yapılan anayasa reformuyla siyaset ve toplum üstü egemen aktör konumunu yitirdi. Cumhurbaşkanlığı makamı, bürokratik merkezin etki ve hegemonyasından çıkarak, doğrudan toplumu, toplumsal grupları, kültürel kimlikleri temsil eden, bu manada politik bir kurum halini aldı. Artık doğrudan halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı, siyaset alanında sivil ve toplumsal siyasetin temsilcisi olarak konumlandı.

Diğer taraftan yine dikotomik kavramsal modellerin analiz merkezinde duran güçlü devlet formasyonunun tarihsel aktörlerinden biri olarak ordu, siyasal sistem içerisinde ve sivil siyaset kurumları üzerinde otorite kurmasını sağlayan kurumsal mekanizmaları, siyaset alanını etki ve kontrol gücünü, müdahale kabiliyetini yitirerek siyaset alanının dışına, kendi alanına çekildi. Bu çerçevede

ordu, sistem içerisinde siyasi bir aktör olarak davranmasına olanak veren mekanizmaları yitirdi.¹⁰⁰

Aynı şekilde bu dönemde, uzun yıllar siyaset sistemi içerisinde dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı güçlü devlet geleneğinin / bürokratik merkezin temel aktörlerinden, savunucularından biri konumundaki yargı kurumu da söz konusu siyasi aktör konumunu kaybetti. Bu çerçevede Anayasa Mahkemesi ve yargı idare organı olan HSYK'nın kurumsal yapısında, üye sosyolojisi itibariyle bir genişleme ve çeşitlenme sağlandı. Böylece yargı kurumlarında farklı sosyal çevrelerin ve eğilimlerin temsili açısından kurum içi bir *güç dengesi* geliştirildi.

16 Nisan 2017'de yapılan ve 24 Haziran 2018 itibariyle uygulamaya geçirilen anayasa reformu ile Türkiye'de siyasal sistem, yeniden tanımlandı. Yeni siyasi sistem etrafında dikotomik kavramsal modellerin dayandığı devlet egemen siyaset tarzı ve bürokratik devlet merkezli siyaset modelinin açıklayıcılığı da sınırlarına gelmiş oldu. Bu kapsamda bürokratik devlet yapısının, sahip olduğu resmi ideoloji etrafında toplumu, siyaseti, vatandaşları tanımlama ve toplumsal ilişkileri kontrol etme yeteneğiyle biçimlenen siyaset tarzının sonuna gelindi. Aynı şekilde bürokratik devletin, sivil siyasi kurumların üstünde, siyasetin ana içeriğini oluşturan, sınırlarını tayin eden, alanın giriş çıkışlarını tutan ana aktör konumuna dayalı siyaset modeli noktalandı. Yine güçlü devletin, toplumsal ve kültürel hayatın yeniden üretim

¹⁰⁰ Bu noktada öncelikle MGK sayısal olarak sivillerin çoğunlukta olduğu bir yapıya dönüştürüldü. Ayrıca MGK'nın görev alanı daraltılarak sivillerin yönetim ve denetiminde bir "danışma organı" haline getirilmesine yönelik adımlar atıldı. Diğer taraftan ordunun siyasi sistem içerisindeki özerk ve egemen konumunu kurumsal olarak konsolide eden MGK Genel Sekreterliği'nin kurumsal yapısı ve görev çerçevesi daraltıldı. Sekreterlik bünyesindeki birim, grup, merkez gibi toplum ve sivil siyaset kurumları üzerindeki operasyonel birimler kapatıldı. Orduya toplum ve siyaset üzerinde egemen bir konum sağlayan gizli yönetmelikler ve protokoller kaldırıldı. Bazı resmi kurumlardaki askeri üyeliklere son verildi. Askeri harcamaların Meclis adına Sayıştay tarafından denetlenmesi anayasal bir çerçeveye kavuşturuldu. Askeri yargı sistemi ortadan kaldırılarak, askeriyenin bu konuda sahip olduğu özerkliğe son verildi. Ayrıca ordunun aşırı merkezi yapısı değiştirilerek Genelkurmay etrafında yoğunlaşan merkezi yapılanma dağıtıldı. Bu bağlamda Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı İçişleri Bakanlığı'na bağlanırken Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıkları ise Milli Savunma Bakanlığı'na bağlandı. En kritik düzenleme olarak, Genelkurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlandı. Ordu içerisinde daha önceden Genelkurmay ve Kuvvet Komutanlıklarının kontrol ve yönetiminde olan personel, eğitim, teknoloji, istihbarat ve yargı birimlerinin demokratik bir mekanizma içerisinde yönetimi ve denetimi sivil siyasi kurumlara devredildi. Ordunun askeriye içerisindeki üst düzey tayin, terfi, atama ve ihraç süreçlerindeki egemenliğini sayısal olarak güçlendirecek şekilde düzenlenmiş olan Yüksek Askerî Şûra üye kompozisyonu sivil bir yapıya kavuşturuldu. Güçlü devlet geleneğinin üretilmesinde önemli bir işlev üstlenen Askeri liseler kapatılırken, Askeri okullar Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde kurulan Milli Savunma Üniversitesine devredildi. Türk Silahlı Kuvvetlerine ait tüm askeri hastaneler ve sağlık kuruluşları Sağlık Bakanlığına devredildi.

sürecini, meşruiyet zeminini tayin kapasitesiyle şekillenen siyaset kültürü geçerliliğini yitirdi. Bürokrasi eksenli devletin, toplumdan ve siyasi kurumlardan bağımsız bir şekilde *toplumun menfaatlerini belirleme* ve o menfaatleri topluma ve siyasal kurumlara empoze etme gücüne dayalı siyaset tarzı sona erdi.

Sonuçta 16 Nisan 2017 sonrasında Türkiye’de siyasal sistem, dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı kurumsal yapıdan, siyasi kültürden ve iktidar kavrayışında farklı olarak, siyaset merkezli, sivil siyaset kurumları ekseninde ve “çoklu iktidar kavrayışı” etrafında yeniden tanımlandı. Sistem, başkanlık modeline dayalı olarak yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında şekillendirildi. Böylece sistemin ağırlık merkezine sivil siyaset kurumu konumlandırıldı. Doğrudan toplum tarafından seçilen, toplumu temsil eden, topluma hesap verecek olan “Cumhurbaşkanı ve Meclis”in merkezde durduğu yeni siyasi sistem içerisinde bürokrasi kurumu bu iki siyasi kurumun kenarına yerleştirildi. Bu bağlamda ordu, sivil siyasetin denetim ve yönetimi altında işlevini yerine getirecek şekilde demokratik – sivil siyasetin sınırları içerisine konumlandırıldı. Yargı erki ise üye yapısı toplumu temsil eden siyasi kurumlar olan Cumhurbaşkanlığı ve Meclis’in atamalarıyla oluşturularak, iç işleyişi itibariyle bağımsız bir mekanizma içerisinde yargı süreçlerini yürütecek şekilde yerleştirildi.

Yeni siyasi sistem içerisindeki bütün bu yeni kurumsal yapılanmanın meşruiyet zeminine ise toplum yani sosyo politik hareketler, kültürel kimlik temelli sosyal grupların yerleştirildiğini söylemek mümkündür. Toplumsal alan, siyasal hayatın dinamik ve canlı zemini, temel itici gücü haline geldi. Toplumsal çevreler ve sosyal gruplar siyasi süreçlerin, siyasi hareketlerin ana zeminine yerleşti. Bu bağlamda siyaset alanı, sosyal grupların kendi kimliksel özellikleriyle ve sahip oldukları politik kaynaklarla biçimlendirdikleri, etkiledikleri, toplumsal bir platform ve toplumsal bir süreç olarak belirginleşti.

Yeni sistem içerisinde siyasi partiler ise sosyal grupların sivil siyasi kurumları (yürütme ve yasama) etkileme, biçimlendirme süreçlerinin ana aktörü olarak öne çıktı. Aynı şekilde toplumun ve farklı sosyal grupların talep, beklenti ve önceliklerini doğrudan sisteme taşıyan ama aynı zamanda toplumsal talepleri yönlendirme / biçimlendirme gücüne sahip olan ara mekanizma olarak işlev üstlendi. Dolayısıyla yeni sistem, siyaset alanıyla toplum arasında, siyasi partiler ile toplumsal

gruplar arasında daha esnek ve geçişken ilişkilere imkan veren çok boyutlu ve toplumsal bir iktidar paradigmasıyla biçimlendi.

1990'lardan başlayıp 2018'e uzanan bütün bu tarihi toplumsal ve siyasi dönüşüm sonucunda güçlü devlet geleneği etrafında şekillenen toplum ve siyaset modeli kültürel ve kurumsal olarak geçerliliğini yitirdi. Bu durum açıkça, dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı temel sosyal – ekonomik gerçeklik ve siyasi kurumsal zeminin sorgulanması anlamına geliyordu. Bu çerçevede siyasi alan, sivil, *çoklu sosyal grupların* ve bu grupların uzantısı – temsilcisi olan siyasi oluşumların mücadelesi etrafında başka bir ifadeyle *çoklu iktidar kavrayışı* etrafında biçimlenen bir formasyona evrildi. Bütün bu gelişmeler, dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı *devlet eksenli siyasetin sonunu*, başka bir ifadeyle “bildiğimiz siyasetin sonu”nu göstermekteydi. Devlet toplum ilişkileri açısından bir tür *paradigmanın sonuna* işaret eden bu bildiğimiz siyasetin sonu açıkça, siyaset literatürüne hakim olan devlet – siyaset, devlet – toplum karşıtlığına dayalı *düalist iktidar olgusu* için ve dikotomik kavramsal yaklaşımlar için de kurumsal ve kültürel bir sonu oluşturdu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVRAMSAL MODELLER KONUSUNDA YENİ YAKLAŞIMLAR VE ALTERANATİF BİR KAVSAMSAL MODEL ÖNERİSİ

3.1. YENİ YAKLAŞIMLAR

Türkiye’de 1990’lardan 2000’lere uzanan tarihi momentte gerçekleşen ekonomi ve toplum ağırlıklı siyasal dönüşüme paralel olarak siyasetin kavramsallaştırılma biçiminde de bir dönüşümün, bir yaklaşım değişikliğinin yaşandığını söylemek mümkündür. Bu noktada 1990’ların sonu 2000’lerin başı itibariyle Türkiye siyasetini ve oradaki iktidar ilişkilerini kavramsallaştırma konusunda yeni bir döneme girildiği söylenebilir. Bu dönemde geliştirilen yeni yaklaşımların ve yeni çalışmaların en temel özelliği dikotomik kavramsal modeller tarafından iktidar ilişkileri konusunda “göz ardı edilen” noktaları, “dikkate alınmayan” problemleri, “geri planda bırakılan” boyutları masaya yatırmaları; bu hususları kuşatan kavramsal ve teorik yaklaşımlar geliştirmeleri; böylece dikotomik kavramsal modelleri geliştirmeye ya da aşmaya çalışmalarıdır. Türkiye’deki siyasal hayatı kavramsallaştırma konusunda yaşanan bu yaklaşım değişikliğinin genel olarak Türkiye siyasetine ilişkin birbiriyle bağlantılı iki kritik gelişmeden kaynaklandığı belirtilebilir.

Yaklaşım değişikliğine yol açan bu gelişmelerden ilki, Türkiye siyasi hayatında (içeride) düalist iktidar olgusu, güçlü devlet formasyonu ve otorite / devlet temelli modernleşme bağlamında bir çözülme sürecinin yaşanmasıydı. Bu noktada genel olarak 1990’lara kadar Türkiye siyasi hayatına yön veren *bürokratik devlet merkezi – çevresel halk kitlesi* karşıtlığına dayalı düalist iktidar olgusu, Cumhuriyet Türkiye’sine damgasını vuran güçlü devlet formasyonu ve Türkiye toplumunun güzergahını tayin eden *devlet ve kimlik temelli modernleşme* politikası, 1990’lardan 2000’lere evrilen süreçte büyük bir aşınma ve çözülme yaşadı. Bu çözülme sürecinde ekonomi, toplum ve kültür alanında önemli bir sermaye birikimi oluşturan farklı sosyal gruplar, siyasi olarak aktörleşme eğilimi gösterdi. Bu doğrultuda sosyal

grupların kendi kimliksel özellikleriyle kamusal alanda görünürlük kazanma; siyaset süreçlerine dahil olma arayışları, *devlet, güvenlik ve ulusal kimlik temelli modernleşme* politikalarını aşarak *demokrasi, refah, insan hakları, hukukun üstünlüğü* eksenli bir *modernleşme* kavrayışının güçlenmesine olanak sundu. 2000'lere gelindiğinde toplumsal ve siyasal mekanda bürokratik devlet merkezi önemli bir siyasi aktördü ama artık tek başına ve yekpare değil. Farklı kültürel kimliklere yaslanan sosyal gruplar, çözülen ve meşruiyet kriziyle başı dertte olan bürokratik devlet merkezi karşısında önemli bir alan kazandı. Ayrıca bürokratik devlet merkezi de homojen ve yekpare bir bütünsel yapı olarak değil farklı bürokratik parçalardan oluşan ve giderek çözülen bir organizasyon olarak belirginleşti. Sonuçta siyaset sahnesinde çoklu, çok boyutlu ve çok katmanlı bir iktidar olgusu ağırlık kazandı.¹

Diğer taraftan Türkiye’de siyaseti kavramsallaştırma konusunda yaşanan yaklaşım değişikliğinde ikinci dinamik olarak, dışarıda Türkiye’nin *AB bağlamında küresel siyasi sistem ve liberalizm bağlamında küresel siyaset paradigması* ile ilişki formu (entegrasyon-çatışma) etrafında yaşanan gelişmeler belirleyici oldu. Bu noktada Aralık 1999 Helsinki Zirvesi, Türkiye’de ekonomik, toplumsal ve siyasal değişim için bir dönüm noktasını oluşturdu. Bu tarihte Türkiye, Avrupa Birliği’ne tam üyelik için aday ülke ilan edildi. Ardından 17 Aralık 2004 Avrupa Birliği Konseyi Brüksel Zirvesi’nde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine başlanması kararı alındı. Bu karar etrafında 3 Ekim 2005 tarihinde Lüksemburg’da yapılan Hükümetlerarası Konferans (HAK) ile Türkiye resmen AB’ye katılım müzakerelerine başladı. Böylece, Türkiye’nin AB ile toplumsal, siyasi, ekonomik normlar etrafında entegrasyonu için müzakere ve reform süreci resmi olarak başlamış oldu. Bu süreç açıkça Kopenhag kriterleri çerçevesinde “Türkiye’nin toplum, siyaset ve ekonomi alanlarında yapısal dönüşümü” anlamına geliyordu. Bu çerçevede, devlet mekanizmasının, iktidar yapısının, yönetim süreçlerinin toplumsallaşmasını, dengelenmesini, şeffaflaştırılmasını, denetlenebilir kılınmasını ifade eden *Avrupalılaştırma* (ve bu bağlamda küreselleştirme) süreci, Türkiye siyasi hayatının ana

¹ Türkiye siyaset alanında 1990’lardan 2000’lere giden dönemde gerçekleşen söz konusu dönüşüm, bu çalışmanın ikinci bölümünde “ekonomi - politik dönüşüm” ve “sosyo -kültürel dönüşüm” başlıkları altında ele alınmıştır.

gündem maddelerinden ve temel eksenlerinden biri haline geldi. Bu süreçte sivil toplum örgütlenmeleri ve siyasi partiler önemli birer aktöre dönüştü. Dolayısıyla Türkiye siyasi hayatı içerisinde siyaset aktörlerinin, sosyal hareketlerin, sivil toplum alanının ve özellikle siyasi partilerin AB'ye üyelik sürecine (başka bir ifadeyle Türkiye'nin değişim ve dönüşümüne) ve küreselleşmeye ilişkin tutum, politika ve yaklaşımları başlı başına bir siyasi analiz konusu olarak öne çıktı. Ayrıca küreselleşme ve Avrupalılaşma süreci kapsamında, Türkiye siyasetinin ve oradaki siyasi aktörlerin küresel kapitalist sistem ve liberal demokrasi siyaset paradigmasıyla ilişkisi; bu bağlamda Türkiye'de devlet – toplum ilişkisi konusunda siyaset sisteminin edindiği *siyasi kimlik ve karakterin* niteliği de Türkiye siyaset literatünde farklı bir kavramsallaştırma zemini oluşturdu.

Genel hatlarıyla özetlenen bu iki kritik gelişme, 1990'ların sonuna kadar Türkiye'de siyaseti açıklamak üzere geliştirilmiş kavramsal modellere damgasını vuran *düalist iktidar olgusu, güçlü devlet geleneği ve devlet merkezli modernleşme* temelli klasik dikotomik yaklaşımın altını boşalttı. Bu dikotomik yaklaşımın yerine 2000'lerin başı itibarıyla çoklu bakış açısı, çoklu iktidar olgusu, demokratik siyaset, demokratikleşme, refah öncelikli modernleşme ve küresel siyasi entegrasyon temelli yeni kavramsal yaklaşım ve modellerin ağırlık kazanmasına olanak sağladı. İşte Hasan Bülent Kahraman'ın “Tarihsel Blok” kavramsallaştırması, Tim Jacoby'nin “Sosyal İktidar” analiz formu, Ziya Öniş'in perspektif gruplaşmasına dayalı “Muhafazakar Küreselciler ve Savunmacı Ulusalcılar” kavramsal modeli ve Cihan Tuğal'ın “hegemonyacı siyaset” analizi bu dönemde şekillenen yeni kavramsal modeller olarak öne çıktı. Türkiye'de siyaseti kavramsallaştırma konusunda yaşanan yaklaşım değişikliğini ve yeni yaklaşımların temel karakteristiğini daha yakından görme konusunda, bahsi geçen kavramsal modellerin ele alınması, değişim hakkında buraya kadar çizilmiş olan tabloyu tamamlayan kritik fırça darbelerini oluşturacak.

3.1.1. Michael Mann'den Tim Jacoby'ye “Sosyal İktidar” ve Türkiye

Teorik çerçevesi 1986 yılında Michael Mann tarafından şekillendirilen² ve Türkiye siyasal hayatına uygulamasıysa 2004 yılında *Social Power and the Turkish State*³ çalışmayla Tim Jacoby tarafından yapılan “sosyal iktidar” modeli, 2000 sonrası dönemde Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere geliştirilen yeni kavramsal modellerden birini teşkil etmektedir.

İktidarın çok boyutlu ve toplumsal iktidar mücadelelerinin çok katmanlı oluşundan hareket eden Mann’ın sosyal iktidar teorisi, iktidarın *askeri, siyasi, ideolojik ve ekonomik* olmak üzere dört farklı kaynağının / dinamiğinin olduğu önermesine dayanır. Dolayısıyla Mann’e göre iktidarın dört farklı boyutu, dört farklı çeşidi vardır. Bunlardan *askeri iktidar*, “fiziksel güç ve şiddet kullanımının toplumsal örgütlenmesini” ifade eder. Ordu yapısının dışında paramiliter güçler ve silahlı terör örgütlenmeleri de askeri iktidarın kapsamında yer alır. *Siyasi iktidar*, toplumsal ilişkilerin merkezileştirilmiş, kurumsallaşmış ve bölgeselleştirilmiş formu olarak “devleti” kontrol etmektir. Yani siyasi iktidar, devlet iktidarıdır.⁴ *İdeolojik iktidar*, toplumun ihtiyaç duyduğu nihai anlam, değer, norm, estetik ve ritüelleri üretebilme kabiliyetini ve bu kabiliyet etrafında örgütlenmeyi ifade eder. *Ekonomik iktidar* ise üretim ilişkileri ve sermaye kaynakları üzerinde kontrol kurma kapasitesini ve bu kaynaklar üzerinde geliştirilen egemenlik ağını anlatır. Mann’e göre bu dört farklı iktidar ağı ve kategorisi, birbirinden ayrı, bağımsız oluşumlar ve birbirlerine indirgenemeyen toplumsal örgütlenmelerdir. Biri diğerinin alt parçası, yan unsuru ya da doğal uzantısı değildir. Birinin diğerine doğal önceliği ve üstünlüğü yoktur. Her biri kendi kurumsal ağları etrafında oluşur ve şekillenir. Her birinin

² Michael Mann, *The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to 1760 A.D.*, New York, Cambridge University Press, 1986.

³ Kitabın Türkçe çevirisi, 2010 yılında Birleşik Yayınları tarafından *Sosyal İktidar ve Türk Devleti* ismiyle yayımlanmıştır. Bu çalışmada söz konusu Türkçe çeviri dikkate alınacaktır.

⁴ Mann siyasi iktidarı despotik iktidar ve alt-yapısal iktidar olmak üzere iki kısma ayırır. Modern öncesi devlet formlarında görülen despotik iktidar, devletin sivil toplumla rutin ve kurumsallaşmış bir müzakere süreci geliştirmeksizin topluma müdahale etme, karar alma ve toplumu yönetme kapasitesini ifade eder. Modern devlet formlarında gözlenen alt-yapısal iktidar ise merkezi devletin sivil toplumla müzakerede bulunarak, ona nüfuz ederek ve sivil gruplarla beraber hareket ederek toplumu yönetme kapasitesini anlatmaktadır (Çeğin, 2010: 21; Ardıç, 2012: 266-267).

kendine has örgütlenme biçimi ve eylem yelpazesi vardır.⁵ Bunların her biri, birbirlerinden bağımsız ve ayrı bir şekilde sosyal iktidar haritasının birer parçasıdır. Farklı zaman ve mekanlarda bu dört iktidar örgütlenmesinden biri veya ikisinin öne çıkması / hakimiyet kurması, diğerinin ikincil ve zayıf konumda kalması mümkündür. Ayrıca bu iktidar ağları kimi zaman birbirlerini destekler ve şekillendirirken, kimi zaman da birbirleriyle çatışabilir. Dolayısıyla birbirleriyle ilişkili ama birbirlerinden bağımsız olarak varlık gösterirler. Diğer yandan bu iktidar alanlarından her biri birer *toplumsal ağ*dır. Tersten bir bakışla toplum, *örgütlenmiş iktidar ağlarından* oluşur. Kişi, grup ya da kurumlar, dört iktidar kaynağını kullanarak örgütlenir ve bu dört iktidar kaynağı etrafında kurumsal iktidar ağları oluşturur (Ardıç, 2012: 263-272; Çeğin, 2010: 19-26).⁶

Tim Jacoby, Osmanlı – Cumhuriyet hattındaki siyasal hayatı ve iktidar ilişkilerini Michael Mann’ın bu çok boyutlu iktidar teorisi etrafında analiz eder. Başka bir ifadeyle Jacoby, Osmanlı – Cumhuriyet siyaseti içerisinde “iktidarın dört atlısı”nın⁷ izlerini sürer. Osmanlı Cumhuriyet tarihini, koordinatları Mann tarafından çizilen (dört boyutlu) iktidar haritasının içerisine yerleştirir.

Jacoby’ye göre Osmanlı iktidar / siyaset yapısı, *devlet – toplum* yani *askeri – reaya* ayrışmasına dayanmaktadır. Askeri, başında sultanın bulunduğu yönetici grubu ifade etmekte ve kalemiye (bürokrasi), seyfiye (ordu) ve ilmiye (ulema) olmak üzere üç ayrı unsurdan oluşmaktadır. Devlet – toplum ayrışması, devşirme sistemi (yönetici sınıfın, toplum içerisinde ait olduğu sosyal ağlardan koparılması) ve tımar sistemi (toprağın devlet mülkü olması) ile sağlanmaktadır. Ancak devletin toplumsal alan üzerindeki iktidarı ise ideolojik iktidar (ilmiye sınıfı) ve askeri iktidar (tımar sistemi) üzerinden sağlanmaktadır (Jacoby, 2010: 75-76).

Bu noktada Jacoby’ye göre Osmanlı devletinin toplum üzerindeki ideolojik egemenliği devlet aygıtıyla açıkça bütünleşmiş olan İslami dünya görüşüne dayalı ulema sınıfının teşekkülüyle mümkün olmuştur. İlmiye sınıfının eğitim, hukuk ve

⁵ Bu bağlamda örneğin askeri iktidar siyasi iktidarın, siyasi iktidar ekonomik iktidarın, ideolojik iktidar siyasi iktidarın veya ideolojik iktidar ekonomik iktidarın vs. bir alt unsuru ya da parçası değildir.

⁶ Mann’ın iktidar teorisine yöneltilen en önemli eleştirilerden biri, sivil toplumu fazlasıyla ihmal etmiş ve tamamıyla kurumsal – devletçi bir perspektife yaslanmış olmasıdır (Ardıç, 2012: 274-275; Çeğin, 2010: 25-26).

⁷ Kavramlaştırma Nurullah Ardıç’a ait.

idari hizmetler üzerindeki etkili konumu, din adamlarını devlet yapısının merkezine yerleştirmektedir. Bu haliyle ilmiye sınıfı Osmanlı devleti içerisinde ideolojik iktidar ağı olarak, ekonomik, askeri ve politik iktidar ağlarının tam ortasından geçmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı sosyal iktidar yapısı içerisinde din temelli ideolojik iktidar (kültür) ve bunun devlet iktidarı içerisindeki etkin konumu, Osmanlı merkezi yapısının çevre alanlarla bağlantısını sağlamaktaydı. Başka bir ifadeyle, askeri sınıfın üçüncü unsuru olan ulema sınıfı, sahip olduğu ideolojik iktidar ağıyla bir taraftan çevresel grupları bu iktidar ağının içerisine gömerek toplumsal ilişkileri yönlendirmektedir. Diğer taraftan da devletin sivil topluma nüfuz etmesine olanak sunmakta, devlete karşı çevresel merkezkaç grupların oluşumuna engel olmakta ve böylece merkezle çevre arasında sağlam bir eklemlenme noktası oluşturmaktaydı (Jacoby, 2010: 73-78).

Öbür yandan Osmanlı devletinin toplum üzerindeki ekonomik egemenliği, yine devlet aygıtıyla bütünleşmiş olan askeri iktidar eliyle tımar sistemi içerisinde sağlanmaktaydı. Temel üretim aracı / ekonomi kaynağı olan toprak ve toprak üzerindeki çevresel sosyolojinin yönetimi, vergilendirilmesi, devletle bütünleşmiş askeri iktidar ağıyla (tımarlı sipahilerce) gerçekleştirilmekteydi. Bu bağlamda tarımsal üretim, dağıtım, dolaşım ve tüketim, devletin merkezi otoritesini temsil eden askeri iktidar tarafından düzenlenmekte ve yönetilmekteydi. Ayrıca şehir merkezlerindeki zanaatkar loncalarının manifektür üretimleri, ticari faaliyetler ve hizmet faaliyetleri de merkezi askeri iktidar tarafından düzenlenmekte ve vergilendirilmekteydi. Dolayısıyla askeri iktidar ağı, toplum içerisinde artı – değer toplayıcı tek sosyal grup olarak konumlanıyordu. Ekonomi alanındaki bu düzenleme, kontrol ve yönetim süreçlerinin hukuk ve yargı boyutunda ise devletin ideolojik iktidar ağı (ulema) kendisini göstermekteydi. Böylece toplum içerisindeki tüm ekonomik faaliyet, piyasa, servet akışı ve sermaye birikimi askeri – ideolojik iktidar ağlarıyla devlet tarafından (politik iktidar) kontrol edilmekte, toplumsal alanda ve ekonomi alanında devletten ayrı bir iktidar ağının oluşumuna olanak tanımayan devlet temelli bir kurumsal iktidar formu varlık göstermekteydi. Bu kurumsal form, devletin yaygın iktidarını, toplumsal çevrenin uç noktalarına taşımaktaydı. Sonuçta Osmanlı içerisinde ekonomi iktidar ağı, devlet aygıtını tanımlayan askeri iktidar ağı

tarafından örgütlenmekteydi. Başka bir ifadeyle Osmanlı devleti içerisinde askeri / militer bir ekonomik iktidar ağı söz konusuydu (Jacoby, 2010: 79-85).

Osmanlı devletine, iktidar ağlarıyla ilgili bütün bu tablo içerisinde bakıldığında Jacoby'ye göre, Osmanlı sosyal iktidar yapısı, politik / askeri iktidar dünyası ile ideolojik iktidar dünyasının kompleksinden, bu iktidar dünyalarının güçlü bir şekilde birbirine bağlanmasından, iç içe geçişinden oluşmaktaydı. Bu haliyle iktidar ağlarını kontrolü altında tutan devlet, tüm toplumsal katmanlardan ayrı bir sosyal iktidar formu oluşturmakta, çevresel alanda desantralize iktidar alanlarının gelişimine kapalı bir yapı arz etmekteydi. Başka bir deyişle aynı zamanda hem siyasi iktidar hem askeri iktidar hem de ideolojik iktidar ağını ifade eden devlet, toplumun üstünde, ondan ayrı ve aşkın bir sosyal iktidar yapısını teşkil etmekteydi.

Jacoby'ye göre işte devletin bu kompleks iktidar yapısı, 18. Yüzyılın sonlarından başlayarak tüm 19. Yüzyılı kat eden ve oradan 20. Yüzyıla uzanan ağır bir değişim süreciyle çalkalandı. Bu değişim sürecinde ekonomi alanında özellikle iltizam sistemi etrafında yaşanan dönüşüm belirleyici oldu. İltizam sistemi çerçevesinde askeri-politik-ideolojik bir kompleksten oluşan klasik devlet iktidar yapısı, zaman içerisinde ekonomi, piyasa, üretim ilişkileri, toprak, ticaret ve manifaktür üretim üzerindeki yönetim, otorite ve kontrol kapasitesini kaybetti. Toprağın, toprak üzerindeki nüfusun, vergilerin, ticaret, piyasa ve üretim ilişkilerinin yönetiminde, "yükselen piyasa kuvvetleri" yani mültezimler ve (kapitülasyonlara dayalı) yabancı tacirler etkili olmaya başladı. Böylece çevre alanlarda, taşrada, merkezi otoriteyi sarsan yerel ayan grupları ve uluslararası ekonomik güçler, yarı yaygın – merkezkaç birer ekonomik iktidar ağı olarak ortaya çıktı.⁸ Devlet artık toplum alanındaki bu merkezkaç ekonomik iktidar ağlarını kontrol edemiyordu (Jacoby, 2010: 85-92).

Ekonomi düzenindeki bu köklü değişimin askeri-politik-ideolojik bir kompleksten oluşan klasik devlet iktidar yapısındaki hasar kaydı oldukça ağır oldu. Devlet, bir yandan piyasa, üretim ilişkileri ve toplumsal çevre üzerindeki hakimiyetini yitirmeye başladığı, diğer yandan Tanzimat sonrası itibarıyla kendi iktidar kompleksi içerisinde yer alan iktidar aktörleri üzerindeki statü ve servet birikiminde kontrol ve sınırlamaya gidemediği için, kendi iktidar aktörlerinin, toplum

⁸ Jacoby'ye göre bu bağlamda yaşanan şey, bir feodalleşme süreci ve yerel, desantralize kuvvetlerin yükselişiydi (Jacoby, 2010: 88).

(reaya) içerisinde oluşan yeni desantralize güçlerle birleşmesine ve ittifaklar kurmasına engel olamadı. Sonuçta devlet merkezini oluşturan askeri-politik-ideolojik iktidar kompleksi zayıflama ve çözüme sürecine girdi. İltizam sistemi etrafında, öncelikle askeri iktidar içerisindeki hiyerarşi giderek çözüldü ve yerel güç merkezleriyle yakınlaşarak desantralize bir örgütlenme seyri izledi. Diğer taraftan ideolojik iktidar ağını oluşturan ilmiye sınıfı da klasik iktidar kompleksinden uzaklaşmaya başladı. Kendi içerisinde de çözümler yaşayan ilmiye sınıfının kimi damarları, yerel kuvvetlerle birleşerek merkezkaç iktidar ağlarına dahil olma eğilimi gösterdi. Ayrıca bu dönemde, bürokrasi (kalemiye) devletin politik iktidarı içerisinde klasik rolünün ütesinde daha aktif ve özerk bir güç kazandı. Özellikle eğitim ve yönetim alanında yürütülen reform faaliyetleri etrafında sivil bürokrasi politik üstünlüğü eline geçirerek merkezdeki klasik politik iktidar ağının çözümlenmesine yol açtı ve kendisi seküler moderniteyi temsil eden yeni bir politik iktidar ağı oluşturmaya başladı. Öbür yandan devletin çözümlenmesinin önüne geçmek üzere merkez tarafından izlenen yenileşme ve modernleşme politikaları etrafında, devletin İslam temelli klasik ideolojik iktidar ağı, bir taraftan tüm reaya sosyolojisini, diğer taraftan batılı modern kurumları kapsama arayışıyla “Osmanlılık” vurgusuna sahip “proto milliyetçi” bir çizgiye kaydılar. Bu gelişme klasik iktidar ağındaki çözülmeyi derinleştirdi (Jacoby, 2010: 92-106).

Jacoby açısından devletin iktidar kompleksindeki bu çözüme süreci kendi içerisinde yeni bir yapılanma ve inşa sürecini de ihtiva ediyordu. Genel olarak II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e ve oradan Tek Parti döneminin sonuna uzanan süreç, yeniden inşa boyutunun ağırlık kazandığı dönem olarak öne çıktı. Bu dönemde Osmanlı – Türk devletindeki dört temel sosyal iktidar ağı modernleşme ve batılılaşma çabaları etrafında yeniden yapılanma sürecine girdi. Bu çerçevede dikkat çeken yeniden yapılanma sürecinden biri politik iktidar ağında yaşandı. Modernleşme politikaları kapsamında yapılan siyasi kurumsal reformlar (yurttaşlık, anayasa, parlamento, meşruiyet ve Cumhuriyet) çerçevesinde politik iktidar ağı klasik hanedan yapısından batılılaşma yanlısı bürokrasinin egemenliğine geçti. Jön Türk ve ardından İttihat ve Terakki hareketi, Cumhuriyete gelindiğinde ise Halk Fırkası yeni bürokrasi egemenliğinin ana omurgasını oluşturdu (Jacoby, 2010: 134, 136, 145-146, 148).

Jacoby'ye göre modernleşme bağlamında Osmanlı sosyal iktidar yapısının yeniden inşa sürecine damgasını vuran en kritik dönüşüm ideolojik iktidar ağında gerçekleşti. Bu bağlamda dinle karışık Osmanlılık vurgusu taşıyan proto milliyetçilik, yerini Türklük vurgulu seküler milliyetçiliğe bıraktı. Klasik ideolojik iktidar ağının dışında yeni bir ideolojik iktidar ağının oluşumunda belirleyici olan şeyse modernleşme politikaları ve kurumsal düzeyde yaşanan reformlardı. Jacoby bu noktada Mann'ın analiz çerçevesini izleyerek, modern askeri okulların kurulması, bu okullarda askeri metinlerin standartlaştırılması, modern eğitim kurumlarının ve üniversitelerin gelişimi, bu kurumlarda pozitif bilimlere dayalı bir eğitim programının izlenmesi, idarecilerin modern eğitim kurumlarında batı toplum ve yönetim modeline dayalı olarak eğitimi, dil politikalarında Türkçe temelli bir sadeleştirme seyrinin izlenmesi, hukuk ve yargı sistemiyle ilgili seküler düzenlemelerin yapılması, modern kurumlarda yetişen seküler bürokrasi sosyolojinin buralara yerleşmesi, dini eğitim kurumlarının maarif bakanlığına bağlanması, halifeliğin ilgası gibi gelişmelerin belirleyiciliğine dikkat çeker. Jacoby'ye göre bu gelişmeler etrafında dini ve geleneksel dünya görüşünün, yönetim, eğitim, yargı, hukuk, maliye ve yasama alanlarında sahip olduğu nüfuz ortadan kaldırılmıştır. Böylece seküler milliyetçi bir ideolojik iktidar ağı önce desantralize bir şekilde, ardından Cumhuriyet döneminde egemen bir konumla güçlü bir örgütlenme oluşturdu. Osmanlıcılık, İslamcılık gibi ideolojik ağlar marjinalleşirken, bunların yerine Türkçülük temelli seküler milliyetçilik ağı egemen oldu (Jacoby, 2010: 130-135, 137-138, 141, 147).

Diğer taraftan Jacoby'ye göre ekonomik iktidar ağı da bu dönemde yeni bir örgütlenmeye dönüştü. Devlet merkezli *korporatist kapitalizm* bu dönemde kurumsallaşan yeni ekonomik iktidar ağını oluşturdu. Bu çerçevede İttihat Terakki hareketinden Tek Parti Cumhuriyetine uzanan süreçte genel olarak, devlet öncülüğünde ulusal ekonomi oluşturma politikası kendisini gösterdi. Yapılan ekonomik reformlar, vergi imtiyazları, finansal yardımlar ve kalkınma planları çerçevesinde devletin kaynak ve desteğiyle Türklerden oluşan bir sermaye – girişimci grubunun oluşturulması yönünde bir devlet politikası izlendi. Bu süreçte toprak sahibi çiftçiler, ihracat yönelimli tüccarlar ve girişimciler sınırlı bir ekonomik iktidar ağı oluşturdu. Ayrıca özellikle 1930'lu yıllarda bürokratik elitin, sahip olduğu

özerkliği büyük oranda kurumsallaştırmasıyla birlikte, devletin kendisi de doğrudan girişimci olarak ekonomi alanının temel aktörü halini aldı. Sonuçta ekonomi alanında bürokrasi öncülüğünde devlet müdahalesine dayalı korporatist bir kapitalizm ortaya çıktı. Böylece bürokrasinin ekonomi alanında işgal ettiği önemli konum çerçevesinde, bürokratik politik iktidar ağı ile girişimci endüstri unsurları arasında, merkezin yapısını tayin edecek nitelikte bir bürokratik – endüstriyel iktidar kompleksi, koalisyonu şekillendi (Jacoby, 2010: 138-140, 148, 174-177, 197-199, 280).⁹

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e ve oradan Tek Parti dönemi sonuna uzanan bu modernleşme sürecinde askeri iktidar ağı da bürokrasi merkezli politik iktidar ağıyla eş zamanlı bir şekilde yeni ve güçlü bir kurumsal form kazandı. Bu noktada öncelikle askeri eğitim ve yönetim alanındaki modernleşme politikaları, ardından 1911'den başlayarak Cumhuriyet günlerine kadar uzanan savaşlar¹⁰ belirleyici oldu. Böylesi militarize ortamda ordu, ülkenin sosyal iktidar yapısı içerisinde aşırı ve aktif bir iktidar ağı oluşturdu. Erken Cumhuriyet – Tek Parti dönemlerinde ise Kemalizmle özetlenen Batı temelli modernleşme politikaları etrafı yeni bir ulus-devle kimliği oluşturma sürecinde askeri iktidar ağı, bürokrasi eksenli yeni politik iktidar ağına bağlı bir şekilde, modern kurumların muhafızı olarak yeni devletin iktidar yapısı içerisindeki önemini pekiştirdi (Jacoby, 2010: 132, 135-136, 143, 145-146).

Jacoby'ye göre Erken Cumhuriyet günlerinde devlet merkezinde modernleştirici aktörler olarak ortaya çıkan yeni sosyal iktidar ağları, çevre alanlara ulaşma; yeni ulusal sosyal kimliğin genişletilmesi; devlet ile halk arasındaki kopukluğun daraltılması; aile, sosyal cemaatler gibi çekirdek sosyal alanlara nüfuz edilmesi, sosyal temsil mekanizmalarının kurumsallaştırılması; çoğu köylerde yer alan halkın politik karar alma süreçlerine katılması konularında derin bir başarısızlık yaşadı. Modernleşme politikaları kent merkezlerindeki sınırlı ve seçkin bir kesim tarafından desteklendi. Ayrıca savaşların yol açtığı yıkım etrafında toplum içerisindeki sosyal güçler zayıf kaldı ve sosyal reformların seyrini belirleyecek bir

⁹ Bu iktidar kompleksi, bir taraftan sosyal sınıf temelli her hangi bir oluşuma (sendika, dernek, grev vs.) imkan tanımayan, diğer taraftan girişimci burjuvaziye devlet iktidarına ve bürokrasinin normatif kaygılarına bağlı kılan bir ekonomi ortamı oluşturdu (Jacoby, 2010: 177).

¹⁰ 1911-1912 Trablusgarp Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1919-1922 Kurtuluş Savaşı bu kesintisiz “savaş zincirini” oluşturan ana halkalardı.

siyasi güç sergileyemedi. Yeni modern kurumlar / yeni *sosyal iktidar ağları* ile halk kitleleri arasında, başka bir ifadeyle devlet merkezi ile çevre arasında derin bir uçurum oluştu. Sonuçta çevresel alanlar, dini değerler çevresinde toplanırken, Tek Parti dönemi Türk devleti, Osmanlı özerk devlet geleneğini aynı şekilde sürdürdü. Ve Cumhuriyet devleti, en temel amacı olan sosyal bütünleşmeyi sağlama konusunda mesafe alamadı (Jacoby, 2010: 149-154, 280).

1950'lerin çok partili dönem Türkiye'sinde, Jacoby'ye göre ekonomik iktidar ağında gerçekleşen dönüşüm etrafında, diğer üç iktidar ağında da önemli değişiklikler yaşandı. Bu dönemde öncelikle ekonomi alanında yerel, büyük toprak sahipleri, tüccar sınıfları ve kent sanayicileri gruplarından oluşan *burjuva / taşra ekonomik iktidar ağının*, bürokrasi karşısındaki konumu görece güçlenmeye başladı. Bürokrasinin burjuvazi üzerindeki etkisi ve hiyerarşik üstünlüğü zayıfladı. Ekonomik elitler, ticaret ve manifektür üretim alanlarında görünen liberalleşme eğilimleri; tarım alanında beliren mekanizasyon ve finansal destekler; uluslararası yatırım ve dış ticaret sahalarında yaşanan gelişmeler ve şehirleşme süreci sayesinde yükselişini sürdürdü.¹¹ Bu dönemde ekonomik iktidar ağındaki bu güçlenme sürecine eşlik eden şey, politik iktidar ağında yaşanan kritik dönüşümdü. 1950'deki genel seçimlerle iktidara gelen Demokrat Parti (DP), siyaset alanında etkin bir politik iktidar ağı oluşturdu. Bu çerçevede DP, önceki dönemlerde politik iktidar ağının etkili bir unsuru olan bürokrasinin, hem sosyolojik olarak hem de maaş, statü, yetki alanı itibariyle çözülmesine ve zayıflamasına yönelik bir politika izledi ve sonuçta bürokrasi grubunun politik iktidar ağı içerisindeki etkisini gerilettili. Diğer taraftan DP aynı politikayı askeri iktidar ağı için de izledi. DP aynı şekilde, silahlı kuvvetlerin statülerini, karar alma hiyerarşisini değiştirmek, maaş düzeylerini düşürmek suretiyle geriletmeye öncelik verdi. Ordu komuta kademesi görevden alınarak yenilendi. Böylece 1950'lerde askeri iktidar ağının devlet merkezi içerisindeki etkisi zayıflatıldı (Jacoby, 2010: 184, 191-193, 199-200, 225).

Jacoby'ye göre dönemin sosyal iktidar yapısını tanımlayan şey, DP eksenli politik iktidar ağı ile ekonomik iktidar ağı arasında kurulan ittifaktı. DP'nin takip

¹¹ Jacoby'ye göre burada yaşanan şey, uzun yıllar bürokratik müdahalecilik aracılığıyla kapitalist gelişimi destekleyen devletin, gelinen noktada bürokrasiye karşı meydan okuyacak bir ekonomik iktidar ağının oluşumuna zemin sunmasıydı (Jacoby, 2010: 198).

ettiği liberal politikalar burjuva / taşra ekonomik iktidar ağını güçlendirirken, burjuva / taşra ekonomik iktidar ağı da DP politik iktidarını destekledi. Bu ittifak, döneme damgasını vuran ideolojik iktidar ağının muhtevasını şekillendirdi. Bu çerçevede önceki dönemin hakim ideolojik ağını oluşturan seküler milliyetçilik yerine *kapitalist milliyetçilik* temelli bir ideolojik iktidar ağı öne çıktı. Bu ideolojik ağ etrafında bir taraftan seküler reformların Anadolu taşrasına nüfuz etmemiş düzenlemeleri kaldırıldı ve dini geleneksel değerlerin sosyal hayattaki görünürlüğünün önü açıldı. Diğer taraftan da Jacoby'ye göre, ülkenin kapitalist kalkınma ve büyümesine uygun ekonomik zemin oluşturmak gibi *milliyetçi bir yaklaşım* etrafında emek ve işçi sınıfının gelişim çabaları, sendikal faaliyetleri politik iktidar tarafından yoğun bir şekilde sınırlandırıldı ve kontrol altına alındı. İşçilerin hak aramaya dönük faaliyetleri, grev ve toplu sözleşme çabaları illegal sayılarak bastırıldı. Bu bağlamda politik iktidar ağının İslami değerler ve milliyetçi söylemle kurduğu yakın ilişki, sınıf bilincinin oluşumunu olumsuz yönde etkiledi (Jacoby, 2010: 189, 202-203, 271).

Jacoby'ye göre 1960'da gelen askeri darbe ile Türkiye'de dört boyutlu sosyal iktidar haritası bir kez daha değişime uğradı. 1960 – 2000 arasındaki iktidar haritasını şekillendiren bu değişimin dinamiği kuşkusuz askeri iktidar ağıydı. Kendisini “çağdaş Kemalist değer ve kurumların bağımsız koruyucusu” olarak tanımlayan askeri iktidar ağı, 1950'ler boyunca yönetimde olan DP eksenli politik iktidar ağının yönetimine el koydu. Bu, askeri iktidar ağının 2000'lere kadar güçlü iktidar kabiliyetini kaybetmeyecek şekilde siyaset sahnesine *geri dönüşüydü*. 1961 Anayasasıyla askeri iktidar ağı Türkiye siyasetindeki gücünü ve iktidarını merkezileştirdi ve kurumsallaştırdı. Politik iktidar ağının hareket alanı bu merkezin etrafında şekillenmeye başladı. Dolayısıyla bu dönemde politik iktidar ağı zayıfladı; siyaset içerisindeki gücü ve etkinliği geriledi. Adalet Partisi (AP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi partilerden oluşan sağ politik iktidar ağı genel olarak askeri iktidar ağıyla uyumlu, onunla ters düşmeyen bir çerçevede hareket etti. Diğer taraftan askeri elit, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) yatırım programı etrafında sanayileşme, tüketim, finansal akış alanına dahil olarak, *burjuvalaştı* ve önemli bir ekonomik aktöre dönüştü. Kentli tüccar ve sanayicilerden oluşan kapitalist sınıf da bu dönemde politik iktidar ağı ve askeri iktidar ağıyla girdiği ittifak etrafında

büyümesini ve zenginleşmesini sürdürdü (Jacoby, 2010: 224-226, 233-234, 236-237, 249-250).

1960 – 1980 arasını kapsayan dönemde Türkiyede üç iktidar ağı arasındaki iktidar ilişkilerini toplumda yaşanan üç temel dinamik belirledi. Emek ve işçi grubunun büyümesi bu bağlamda da sol düşünce / sol siyasetin yaygınlaşması, güçlenmesi bu dinamiklerden biriydi. Göç, şehirleşme, işsizlik, kent tabanlı kapitalist değerlerin yayılımını kapsayan *hızlı sosyal değişim* bunlardan ikincisiydi. Üçüncü dinamik ise, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin sol siyaset *kutbuna* kaymasıydı. Bu üç temel dinamik, askeri, ekonomik ve sağ siyasi iktidar ağları arasında burjuvalaşma ve kapitalist kalkınma etraflı etkili bir ittifak zemini oluşturdu. 1971'de ordu kendi içerisindeki sol örgütlenme damarlı bölünmeyi aşarak, kapitalist sınıfla yakınlığını artırdı ve sağ Kemalist bir çizgiye yerleşti. Dolayısıyla bu döneme damgasını vuran ekonomik iktidar ağını *burjuva kapitalizmi* tanımlayacaktı (Jacoby, 2010: 227-232, 249-250, 271).

Söz konusu üçlü ittifak, Jacoby'ye göre 1980 askeri darbesi sonrasında farklı bir boyut kazandı. 2000'lerin başına kadar uzanacak bu dönemde askeri iktidar ağı, siyaset içerisindeki gücünü, Milli Güvenlik Kurulu etrafında iyice pekiştirdi. Askeri elitlerin siyasi iktidarı sıkı bir denetim altına almasına olanak sağlayan MGK, ülkede en yüksek karar merciini oluşturdu. Devlet aygıtının militarizm, neo-liberalizm ve sosyal temsil hatları etrafında yeniden yapılandırıldığı, politik iktidar ağının militarizm ve kapitalizm arasında sıkıştığı bu dönemin iktidar yapısını tanımlayan şey, askeri iktidar ağı ile ekonomik iktidar ağı arasında kurulan bir *askeri / endüstriyel kompleksi*. Ekonomi, siyaset ve toplum, askeri – devlet elitleri ve devlet elitleriyle birlikte hareket eden kapitalist elitler eliyle yönlendiriliyordu (Jacoby, 2010: 236-242, 251, 271).

Jacoby'ye göre askeri, politik ve ekonomik iktidar ağları arasındaki bu iktidar ilişkileri çerçevesinde 1960 – 2000 arası dönemin ideolojik iktidar ağını belirleyen unsur ise modernist milliyetçilikti. Modernist milliyetçilik, milliyetçiliğin kapitalizm, şehirleşme ve sekülerleşme hatlarıyla görünürleşmesini ifade etmekteydi. Sonuçta bu yeni ideolojik iktidar formuyla bu dönemde devlet yönetiminin toplumsal alanla ilişkisi, *sosyal temsil – yerel baskı* geriliminde ve *yarı-otoriter, otokratik militarizm, kapitalist liberalizm* karışımından oluşan bir eklemlenme politikası

çerçevesinde şekillenecekti. Bu bağlamda yarı otoriter rejim yapısının hakim olduğu 1960 – 1980 aralığında devlet iktidarı bir taraftan yaygın sivil toplum örgütlenmelerinin gelişimine olanak tanırken, diğer taraftan da bu sosyal örgütlenmelerin politik merkeze, karar yapım mekanizmalarına erişimine engel olma stratejisi izledi. 1980 – 2000 aralığında ise yarı otoriter eklemlenme stratejileri, otokratik militarizm ve kapitalist – liberal eğilimlerle birleşti. Bu doğrultuda, ordu, ulusal güvenlik ve ulusal birlik için “tehdit” oluşturan sosyal kesimlere (Kürt kimlik hareketine ve İslami oluşumlara) karşı, politik sınırlamaların ötesine geçerek, özerk ve bağımsız bir yetki kullanımına dayalı, otokratik ve sert müdahalelerde bulundu. Ayrıca işçi ve emek hareketlerine karşı kapitalist – liberal bir eğilim sergileyerek bir yandan işçi haklarını kurumsallaştırırken öbür yandan kolektif örgütlenmenin önünü kamu düzeni gerekçesiyle engelleme yoluna gitti (Jacoby, 2010: 247-251).

Bütün bu anlatılanları toparlayacak olursak, Osmanlı Cumhuriyet tarihini, Mann’ın dört boyutlu iktidar haritası üzerinden okuyan Jacoby’nin, Türkiye’de siyaset ve iktidar ilişkilerinin, çoklu, çok boyutlu ve çok katmanlı bir perspektifle ele alınması konusunda önemli bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Jacoby teorisinde, Mann’ı izleyerek Türkiye’de iktidar alanının, askeri, siyasi, ekonomik ve ideolojik katmanlardan, ağlardan oluştuğunu öne sürmektedir. Siyasetin ve iktidar mücadelelerinin de bu dört iktidar katmanı arasındaki ilişkiler etrafında şekillendiğini belirtmektedir. Ayrıca hem bu iktidar katmanlarının / ağlarının hem de bu katmanlar arasındaki ilişkilerin dönemsel olarak farklı karakteristikler taşıdığını; bu bağlamda bu katmanlar arası iktidar ilişkilerinin çözülme, yoğunlaşma, zayıflama, güçlenme çatışma ve konsensüs hatlarında gidip gelen bir salınımda biçimlendiğini iddia etmektedir.

Ne var ki, bu olumlu katkısının yanı sıra, Jacoby’nin sosyal iktidar modelinin, Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere önerilen klasik dikotomik kavramsal modellerde bulunan temel özelliği, bazı önemli sofistikasyon ve rafine çözümlenmelerle birlikte, “olduğu gibi” taşıdığını söylemek mümkündür. Zira Jacoby’nin analizi de aynı Mann’de ve dikotomik kavramsal modellerde olduğu gibi kurumsal – devletçi bir perspektife yaslanmaktadır. Bu çerçevede Jacoby, siyaseti *kurumsallaşmış (askeri, siyasi, ekonomik, idelojik) seçkinler* tarafından gerçekleştirilen bir pratik olarak okumaktır. Bu nedenle de sivil toplumu, oradaki

iktidar ilişkilerini, mücadeleleri, sivil toplumun siyasete katılma biçimlerini fazlasıyla ihmal etmektedir. Ayrıca Jacoby, analiz birimi olarak dikkate aldığı dört iktidar katmanının, kendi içlerinde yaşadıkları katman içi iktidar mücadelesini, bu mücadelede kültürün oynadığı rolü de genel olarak göz ardı etmektedir. Diğer taraftan Jacoby'nin, analizini biraz geriye çekilip bakıldığında, Türkiye'de siyaseti genel olarak ekonomi eksenli ve bir *kapitalistleşme* hikayesi olarak okuduğu da ifade edilebilir. Sonuç itibarıyla Jacoby'nin sosyal iktidar analizinin, devlet ve iktidar merkezli bir okumaya sahip olduğu; bu bağlamda farklı bir perspektiften hareket ederek merkez çevre ayrışmasını yani dikotomik yaklaşımı tekrar ürettiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle Jacoby'nin bir taraftan düalist iktidar olgusunu ve dikotomik yaklaşımı aşmaya çalışırken, diğer taraftan *devlet ve diğerleri* perspektifinden hareketle merceğini *devletin / merkezin, merkezdeki iktidar katmanlarının ve merkezdeki iktidar ilişkilerinin* analizine odaklamak suretiyle ikili karşıtlığa dayalı iktidar anlayışını yeniden ürettiğini söylemek mümkündür.

3.1.2. Hasan Bülent Kahraman ve Tarihsel Blok Modeli

2000 sonrası dönemde Türkiye'de siyaseti açıklamak üzere geliştirilen yeni kavramsal modellerden bir diğeri, Hasan Bülent Kahraman'ın geliştirdiği Tarihsel Blok modelidir. Model esas itibarıyla, Mardin'in Merkez-Çevre modelinin, Türk siyasal hayatında 1990 sonrası yaşanan gelişmeler / çeşitlenmeler etrafında güncellenmesini, revize edilmesini ve yeni-ara kavramlarla (kavramlaştırmalarla) doksanlar sonrası gelişmeleri açıklayabilecek bir analiz düzeyine / işlevselliğe taşınmasını ifade etmektedir.¹²

Kahraman, bu revizyon bağlamında merkez-çevre modeline bazı kavramsal müdahalelerde bulunmuştur. Bu çerçevede merkez ve çevre kavramlarını boyutlandırarak derinleştirme yoluna gider. Bu noktada ilk olarak merkez ve çevreyi bir *siyasal mekan* olarak ortaya çıkışı ve biçimlenişi etrafında yeniden tanımlar. Merkez ve çevrenin bir *siyasal mekan* olarak biçimlenişi bağlamında *siyasal merkez* ve *siyasal çevre* kavramlarını geliştirir. Bu noktada Kahraman, Jöntürk ve İttihat –

¹² Zira Kahraman'a göre klasik merkez çevre dikotomisi, 1990'lardan sonraki sosyal ve siyasal gelişmeleri, oluşumları açıklamakta yetersizdir. Bu nedenle yeni oluşumları kuşatacak şekilde revize edilmesi gerekmektedir (Kahraman, 2008: xiv, 123)

Terakki kanalıyla Meşrutiyetten Cumhuriyete uzanan süreçte siyasetin esas itibariyle bir *merkez / devlet pratiği* olarak, “militer elitlerin tarihi ve toplumu değiştirme etkinliği” olarak biçimlendiğini, dolayısıyla siyasal mekanın da devlet merkezinden oluştuğunu, siyasal etkinlikte bulunabilecek tek unsurun devletle özdeş siyasal merkez olduğunu belirtir. Kahraman, devamında çevrenin 1950 genel seçimlerine kadar merkezde geçen bu siyasi etkinliğe dahil olmadığını, siyasal mekanın dışında yer aldığını;¹³ siyasal mekanın 1950 genel seçimleriyle çevreye kaydığını; ancak bu şekilde Türkiye siyasetinde *siyasal merkez*in karşısına aktif bir siyasi unsur olarak *siyasal çevrenin* çıktığını öne sürer. Böylece bir merkez pratiği olarak ve dolayısıyla siyasal merkezin egemenliğinde şekillenen siyasal hayatın, 1950’deki genel oy ile birlikte, merkez çevre zıtlığı, merkez çevre arasındaki iktidar mücadelesi etrafında şekillenmeye başladığını iddia eder (Kahraman: 2008: 128-129, 172-173).

Kahraman merkez ve çevrenin siyasal boyutuna yönelik bu kavramsal müdahaleden sonra doğrudan *siyasal merkez* kavramına yönelir ve oraya da bir kavramsal operasyonda bulunur. Bu çerçevede *merkez* tarafını oluşturan kurumsal aktörlere odaklanır ve bu aktörlerin oluşturduğu koalisyonu ifade etmek üzere Tarihsel Blok kavramını geliştirir. Böylece “merkez”i, farklı aktörlerden oluşan bir koalisyon, bir *iktidar bloku* olarak tanımlamaktadır. Kahraman’a göre Tarihsel Blok’u ontolojik olarak var eden ve onun meşruiyetini sağlayan ana unsur, kuşkusuz devlet ile taşıdığı özdeşliktir. Devlet de toplumun üstünde ve ötesinde, aşkın, egemen, mutlak siyasi özneyi teşkil etmektedir (Kahraman: 2008: xii, 171).

Kahraman, merkez ve çevre kavramlarını boyutlandırma ve derinleştirme konusunda ikinci müdahalesini coğrafi / sosyolojik düzeyde yapar. Bu kez merkez ve çevreyi bir *coğrafi / sosyolojik mekan* olarak biçimlenişi ve ortaya çıkışı bağlamında yeniden ele alır. Merkez ve çevrenin bir *coğrafi / sosyolojik mekan* olarak biçimlenişi etrafında *coğrafi merkez* ve *coğrafi çevre* kavramlarını önerir. Bu kavram önerisiyle Kahraman, merkez ve çevreye siyasal boyutun yanında, ayrıca coğrafi / sosyolojik boyuttan bakma imkanı geliştirir. Ki bu coğrafi / sosyolojik boyut, Türkiye siyasetinde 1990 sonrası yaşanan ekonomik gelişmeleri açıklamak açısından önemli

¹³ Kahraman’a göre bu dönemde ortaya çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Serbest Fırka gibi muhalefet temelli siyasal oluşumlar, tabana dayalı, toplumsal çevreye doğru açılan, genişleyen, oradaki çevresel güçlerle organik bağlar taşıyan oluşumlar değildir. Tam tersi, siyasal merkezde yoğunlaşan, orada varlık gösteren oluşumlardır (Kahraman, 2008: 128-129, 172-173, 193-194).

bir işlev üstlenecektir. Kahraman merkez ve çevreye yönelik işte bu coğrafi / sosyolojik yaklaşımdan hareketle, asıl varmak istediği *rafine kavram çiftine* ulaşır: *Merkezdeki çevre – çevredeki merkez*. Kahraman'a göre, 1990 sonrasında Türkiye'de, özellikle de "çevre"de yaşanan ekonomik gelişmeleri anlamlandırmak, ayrıca merkez – çevre ilişkisinin geldiği yeni aşamayı açıklamak işte bu son derece operasyonel kavram çiftiyle mümkün olacaktır (Kahraman: 2008: xiv, 171, 174-178).

Kahraman, böylece merkez ve çevreyi çok boyutlu bir perspektifin içerisine yerleştirdikten sonra, Türkiye'de siyasetin ve merkez – çevre arasındaki ilişkinin ana eksenini oluşturan, bu ilişkinin içeriğini belirleyen modernleşme kavramına eğilir ve kavramı da çok boyutlu bir yaklaşımla yeniden içeriklendirir. Bu bağlamda *pasif modernleşme* ve *aktif modernleşme* kavramlarını geliştirir. Kahraman'a göre pasif modernleşme, İttihat ve Terakki dönemiyle başlayan, Cumhuriyet'le birlikte gerçek anlamını kazanan ve merkez tarafından icra edilen modernleşme formudur. Tarihsel blok tarafından izlenen bu modernleşme formu, esas olarak *tarım toplumunun çözülmesi, şehirleşme, sanayileşme, gelir düzeyinde artış* gibi alt yapısal dönüşümlere dayanmaz. Onun yerine hukuksal, normatik ve kültürel düzenlemelere dayalı, ordu desteğini hep yanında tutan, biçimsel bir modernleşme politikasını ifade eder. Ayrıca pasif modernleşme formu, modernleşmenin din ve gelenek dışı bir yaklaşımla gerçekleştirileceği inancına dayanır. Ve bu haliyle *yukardan aşağı, radikal, devlet ve güvenlik temelli* bir siyaset kültürünü beslemektedir. Aktif modernleşme ise merkezin takip ettiği pasif modernleşmeye karşı olarak 1950 sonrasında çevre tarafından geliştirilen modernleşme hareketidir. Bu modernleşme, çevresel güçlerin toplumsal dönüşümün altyapı düzeyinde gerçekleştirilmesine dayalı olarak izledikleri politikalardan oluşur. Hızlı kalkınma, şehirleşme, sanayileşme, gelir ve refah düzeylerinin artması gibi temel gelişmeler aktif modernleşmenin temel öncelikleridir. Bu gelişmeler esas olarak geniş çevresel kitlelerin, gündelik hayat koşullarının iyileştirilmesini ifade eder. Ayrıca aktif modernleşme, kitlelerin dinle ve geleneksel değerlerle kurdukları ilişkileri yadırgamaz. Bu şekliyle, *aşağıdan yukarı ve gelenekle barışık* bir siyaset kültürünü besler (Kahraman: 2008: 178-181).

Kahraman'a göre işte Türkiye siyaset tarihi, bu iki farklı modernleşme politikasından hareket eden, dolayısıyla farklı siyaset vizyonlarına sahip iki farklı siyaset unsurunun (Tarihsel Blok – çevre) iktidar ilişkileri etrafında şekillenir.

Kahraman'a göre siyasal merkezi elinde tutan Tarihsel Blok, ordu – bürokrasi – aydınlar ittifakıyla oluşturulmuş,¹⁴ ilk kez İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ikinci kongresinde (1889) şekillenmiş bir koalisyondur. Bu blok hem 2. Meşrutiyet inkılabını hem de Cumhuriyet hamlesini gerçekleştirmiştir. Tarihsel Blok'un karşısında ise büyük halk yığınlarından, özellikle taşra burjuvazisinden oluşan *çevre* yer almaktadır (Kahraman: 2008: xii, 123).

Kahraman söz konusu yeni kavramlaştırmalar etrafında oluşturduğu Tarihsel Blok modelini şu temel teze dayandırmaktadır: Türkiye siyasal yapısı Tarihsel Blok olarak adlandırılacak ordu – bürokrasi – aydınlardan oluşan genel ittifakın temsil ettiği *merkez* ile onun karşısında yer alan ve geniş halk kitleleri, taşra burjuvazisi ve büyük şehir merkezlerine yerleşen göçmenlerden oluşan *çevre* arasında geçen ve sürekli dönüşen bir iktidar mücadelesi etrafında şekillenmektedir. Başka bir ifadeyle Türkiye'de siyaset 1950'ye kadar Tarihsel Blok'un egemenliğinde şekillenirken, 1950 sonrası Türk siyasal hayatı, Tarihsel Blok – çevre zıtlaşmasına dayanmaktadır. Fakat diğer taraftan Türk siyasal yapısı için Tarihsel Blok'un kendi içe dönük iktidar mücadelesi de belirleyici bir yere sahiptir (Kahraman: 2008: 165, 181, 235).

Kahraman'a göre Tarihsel Blok ile çevre arasındaki bu iktidar mücadelesi, 19. Yüzyıl Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinin uzantısı olarak 19. Yüzyılın sonu – 20. Yüzyılın başlarında (1889-1908) başlamış; 1923 sonrasında büyük bir dönüşüm geçirerek farklı bir boyut kazanmıştır. 1923 sonrası erken Cumhuriyet döneminde Tarihsel Blok sistemin kurucu unsuru haline gelmiş, Kemalizm sistemin temel ideolojisi halini almış, ordu da burada taşıyıcı ve öncü bir rol üstlenmiştir (Kahraman: 2008: 120-160).

Bu dönemde siyaset bir *merkez / devlet pratiği* olarak, “militer elitlerin öncülüğünde toplumu kültürel ve kurumsal düzeyde dönüştürme etkinliği” olarak biçimlenmektedir. Batılılaşma ve laiklik vurgusuna sahip pasif modernleşme anlayışına dayalı olarak şekillenen siyaset alanı, bütünüyle devlet iktidarının yani

¹⁴ Kahraman'a göre burjuvazi, bu Tarihsel Blok'un doğal parçasını oluşturmaz. Burjuvazi, blokla çok karmaşık bir ilişkiye sahiptir. Bir taraftan blok, burjuvazinin oluşumu için gayret göstermiştir, 1990'lara kadar da burjuvazi tarihsel bloğu desteklemiştir. Tarihsel Blok bu tarihlere kadar, siyasal kararlarını bu burjuvaziye dayanarak almıştır. Burjuvazi de 1990'lara uzanan geniş zaman dilimi içerisinde Tarihsel Blok'un temsil ettiği devlete ters düşecek herhangi bir tavır almamıştır (Kahraman, 2008: 125, 175).

ordu-bürokrasi-aydın ittifakından oluşan Tarihsel Blokun alamıdır. Tarihsel Blok, modernleştirici güç olarak tümüyle sosyal ve siyasal yapının hakimidir; kendi içinde tam bir uyum sergilemektedir. Karşısında ise *toplumsal bir sözleşme* geliştirebileceği toplumsal güç merkezleri mevcut değildir. Dolayısıyla çevre, sosyolojik bir kitle olarak, siyaset alanının dışındadır. Dönemin devlet siyasetine hakim olan sınıfsız, organik toplum kavrayışı ve korporatist yönetim biçimi, çevreyi devlet merkezine eklemlenmektedir (Kahraman: 2008: 128-129, 172, 188-197).

Kahraman'a göre 1950 sonrası çok partili siyasal hayatla birlikte, çevrenin siyasal ve toplumsal plandaki ağırlığı artmış; genel oy ve tek dereceli seçimlerin uygulanmasıyla, siyasetin merkezi parçalanmış ve çevreye doğru kaymıştır. Sonuçta çevre bir siyasal muhalefet hareketi olarak ve *somut bir siyasi seçenek* olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki bu süreçte çevre, ekonomik özne olmadan, siyasal özne haline gelmiştir. Çevrenin bir muhalefet hareketi oluşu, gücünü bir koalisyon hareketi oluşundan almaktadır. Büyük burjuvazi, küçük burjuvazi, köylüler, demokrasi – liberalizm arayışında olan entelektüel kesimler, bu çok katmanlı ve çok aktörlü koalisyona destek vermiştir. Çevre bu şekilde siyasal hayata ve iktidar mücadelesine bir aktör olarak dahil olmuştur. Dolayısıyla 1950 seçimleri sonrası Türkiye siyasal hayatında siyasal merkez ve siyasal çevre ortaya çıkmıştır. Ayrıca 1950 seçimleri, merkezle özdeş olan tarihsel blokun 1908'den beri devam eden iktidarına nokta koyarak, çevreyi iktidara taşımıştır (Kahraman, 2008: 173-174, 197-212).

Kahraman'a göre genel olarak 1960 – 1980 arası dönem, Tarihsel Blok'un kendi içerisinde ayrışma, çözülme ve parçalanma dönemidir. Özellikle 1970 sonrasında merkez / Tarihsel Blok kendi içerisinde çatışmaya başlamıştır. Bu dönemde aydınlar *sol Kemalist* bir çizgiye kayarken, ordu *muhafazakar Kemalist* bir tavır benimsemiştir. Bu bağlamda aydınlar Kemalizmi sınıfsal ve dinamik bir çerçeveye oturtmaya çalışırken, ordu buna sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu ayrışma etrafında tarihsel blokun iki bileşeni olan ordu ve aydınlar arasında 1971'de su yüzüne çıkan sert bir iktidar mücadelesi yaşanmış ve 1980 darbesinde ordu, aydınları Tarihsel Blok'tan tasfiye etmiş başka bir ifadeyle aydınlar bu bloktan ayrılmıştır. Böylece 1980 darbesiyle Tarihsel Blok parçalanmış, ordu merkezin hakim unsuru haline gelmiştir. Bu dönemin en temel özelliklerinden biri de çevrenin merkeze karşı

daha çok sol hareketler ve sol siyasal yaklaşımlarla tutum geliştirmesidir (Kahraman, 2008: 183, 212-220, 236).

Kahraman'a göre 1980 sonrası ve 1990'lar boyunca göç, kentleşme, küreselleşme, sermaye birikimi, piyasa ekonomisi bağlamında özellikle çevrede yaşanan hareketlilik, Türk siyasal yapısına yeni bir boyut kazandırmış, çevre çeşitlenmiştir. Bu doğrultuda bir taraftan geniş nüfus kitlelerinin metropollere (coğrafi merkeze) göç etmesi ve yerleşmesi sonucu "merkezde bir çevre" oluşurken; diğer taraftan çevrede sermaye yoğunlaşması ve Anadolu burjuvazinin güçlenmesi sonucunda *çevrede bir merkez* oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla çevre ve merkez artık siyasal anlamının ötesinde coğrafi / sosyolojik merkez-çevre anlamını kazanmıştır. Bu sosyolojik gelişmeler ise çevreyi merkez karşısında yeniden dinamik bir unsur haline getirmiştir. Zira çevredeki merkez ve merkezdeki çevre etkili bir ittifak sürecine girmiş; bu ittifak aktif modernleşmeye dayalı politik söylem ve vizyonu güçlendirmiştir. 1990'lar merkez siyaseti, çevredeki bu İslami nitelikli toplumsal ve siyasal hareketliliğe karşı tepkisel bir siyaset izlemiştir. Kahraman'a göre bu dönemde yaşanan 28 Şubat müdahalesi, Tarihsel Blok'ta bir toparlanmaya yol açmıştır. Bu toparlanma aydınlar kadrosundan gelen sınırlı düzeyde destek etrafında gerçekleşmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi ve Atatürkçü Düşünce Derneği gibi doktriner tutum geliştiren kurumlar bu aydın desteğinin somut çerçevesini oluşturmaktadır (Kahraman, 2008: 221-231, 246).

Kahraman'a göre 2000'li yıllar Türkiye'sinde çoğulcu, demokratik çizgide yeni bir siyasal süreç başlamıştır. Bu dönemin en temel özelliği, siyasal hayatta ortaya çıkan çok sert kutuplaşmadır. Pro-İslami hareketlerle ve İslami duyarlılıklarla bütünleşen çevre, AK Parti'yi iktidara taşırken, merkez bu dönemde kendi içine büzülmüştür. CHP ile entegre olan merkez, hala ordunun ağırlığını taşımaktadır. Ayrıca genel olarak aydınlar çevreye yakın bir katman oluştururken; sınırlı düzeyde ordu ile ittifak oluşturan bir aydın çevresi de mevcuttur. Diğer taraftan İslami görüntü ve tonlarla bütünleşen çevrenin siyasal iktidar süreci, merkezdeki Kemalizme dayalı ideolojik tepkiselliği artırmıştır. Bu süreçte Tarihsel Blokun klasik laiklik – milliyetçilik eksenli tezlerine AK Parti'nin temsil ettiği çevre, pratik ve ekonomik söylemlerle karşılık vermiştir. Bu durum merkezde ideoloji temelli *siyaset krizlerine*, "rejim, devlet, laiklik ve meşruiyet krizleri"ne yol açmıştır. 27 Nisan 2007

muhtırası bu krizlerin zirveye çıktığı tarihsel noktalardan birini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler etrafında Türkiye’de çok daha karmaşık bir siyasal dönem kendisini göstermiştir (Kahraman, 2008: 231-234, 236-237).

Kahraman’a göre merkez (Tarihsel Blok) ve çevre arasındaki bütün bu iktidar mücadelesi, siyasal iktidara dönemsel egemen oluşlar ve el değiştirmeler etrafında gerçekleşmektedir. Bu çerçevede çok partili dönemden sonra siyasal iktidara genel olarak çevre egemen olmakta, merkez askeri müdahalelerle siyasal alanda egemenlik kurmakta, sistemi restore etmekte, ardından yapılan seçimlerle çevre tekrar iktidarı ele almaktadır. Dolayısıyla siyasal hayatta, gidip gelen bir iktidar rezonansı vardır. Ancak genel olarak merkezin iktidarı ele geçirme biçimi hep demokratik olmayan yollardan gerçekleşmektedir (Kahraman, 2008: 182).

Genel olarak değerlendirilecek olursa, Kahraman’ın 1990 sonrası yaşanan gelişmeler etrafında geliştirdiği Tarihsel Blok modelinin, Türkiye siyasal hayatına dikotomik yaklaşımların sınırlarını aşarak çoklu bir perspektifle bakma imkanı sunduğunu söylemek mümkündür. Kahraman, Türkiye’de siyaseti, homojen ve türdeş iki yapı arasında geçen, ikili karşıtlığa dayalı iktidar mücadelesi olarak okumak yerine homojen kabul edilen yapıların *parçalı, çeşitli, ilişkisel, ittifaka dayalı* yapısal karakterleri üzerinden analiz etmektedir. Bu bağlamda merkezin, homojen ve türdeş bir iktidar yapısı olmadığını; ordu – bürokrasi – aydınlardan oluşan bir ittifak ve kolisyon yapısından oluştuğunu öne sürmektedir. Bu koalisyon unsurlarının dönemsel olarak iç çatışmalar yaşadıklarına dikkat çekmektedir. Diğer taraftan çevrenin de özellikle 1990 sonrasında tikel ve türdeş bir oluşumu ifade etmediğini; kentleşme, göç, sermaye yoğunlaşması ve piyasa bağlamında kendi içinde *merkezdeki çevre – çevredeki merkez* şeklinde farklı hatlarla şekillendiğini; bu hatların bu dönemde birbirleriyle ittifak alanları oluşturduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede Kahraman, Tarihsel Blok modeliyle Türkiye siyasal hayatının, ikili iktidar yapılarının *yapılar – arası* karşılıklı mücadelesinin yanı sıra, iktidar yapılarının kendi içlerindeki *yapı – içi* mücadele ve ilişkileri etrafında şekillendiğini öne sürmektedir. Bu haliyle model, çoklu bir iktidar olgusuna ve okumasına olanak sağlamaktadır. Ancak Tarihsel Blok modeli, geliştirildiği dönemin tarihsel sınırı dolayısıyla 2000’ler – 2010’lar boyunca yaşanan siyasi kurumsal dönüşüm, bu dönüşüm etrafında siyasi sistemin kazandığı yeni formasyon ve bu yeni formasyon

çerçevesinde Tarihsel Blok – çevre ya da devlet – toplum ilişkisinin geldiği nokta üzerine her hangi bir şey söylememektedir.

3.1.3. Ziya Öniş ve “Paradoksal Koalisyonlar”

Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere 2000 sonrası dönemde geliştirilen yeni kavramsal modellerden bir başkası, genel olarak “paradoksal koalisyonlar”¹⁵ şeklinde ifadelendirilebilecek ve Ziya Öniş tarafından 2007 yılında geliştirilen *muhafazakar küreselciler – savunmacı ulusalcılar* kavramsallaştırmasıdır. Bu kavramsallaştırma konusunda Öniş’in çıkış noktası, 1999 Helsinki Zirvesi sonrası AB üyelik süreci etrafında yaşanan gelişmelerden hareketle Türkiye siyasal hayatını bir dış dinamikle yani “Avrupa Birliğiyle entegrasyon, reformlar, Avrupalılaşma, küreselleşme” ekseninde analiz etme düşüncesidir. Siyasal hayatın analizi için yaptığı bu eksen ve perspektif değişikliği, onu klasik dikotomik kavramsal modellerin sınırına getirmiştir. Zira AB üyelik süreci, Avrupalılaşma ve küreselleşme konusuna ilişkin Türkiye siyasal hayatında belirginleşen siyasal tavırlar, dikotomik modellerin sunduğu kavramsal haritaya sığmamaktadır. Bu bağlamda Öniş, söz konusu dikotomik kavramsallaştırmaların, sivil toplum alanı, siyasal alan ve devlet düzeyindeki aktörlerin AB ile entegrasyon ve Avrupalılaşma konusundaki tutumlarını açıklama konusunda, dolayısıyla Türkiye’nin AB, Avrupalılaşma ve küreselleşme sürecini kavramsallaştırma konusunda karışıklıklara yol açtığını; yetersiz kaldığını öne sürer. Bu noktadan hareketle Öniş, AB süreci içerisinde Türkiye siyasetini sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek üzere dikotomik kavramsal yaklaşımları çapraz kesen yeni bir kavramsallaştırma önerir: Muhafazakar küreselciler - savunmacı ulusalcılar (Öniş, 2007: 250).

Öniş’e göre bu kavramsallaştırma 1999 Helsinki sonrası dönemde Türkiye siyasetindeki yeni gruplaşmaları, yaklaşımları anlamlandırabilmek için önemli bir imkan sağlamaktadır. Ona göre *muhafazakar küreselciler*, küreselleşmeye karşı pozitif bir yaklaşım sergileyen; küreselleşmeyi toplumun gelişmesi ve ilerlemesi için

¹⁵ “Paradoksal koalisyonlar” kavramsallaştırması bizim tarafımızdan yapılmıştır. Kavramsallaştırma, farklı sosyo-politik aktörlerin belli bir konuda, kültürel kimliklerinden ve çıkarlarından kaynaklı esnek koalisyonlar oluşturmalarını, fakat bu aktörlerin kimliklerini tanımlayan başka özellikleri dolayısıyla koalisyonun kırılğan ve paradoksal bir nitelik taşımasını ifade etmektedir.

önemli imkanlar ve araçlar sağlayan bir olgu olarak okuyan; bu manada Avrupalılaşmayı ve AB üyeliğini, ayrıca bu yönde atılacak reform adımlarını olumlu olarak gören devlet ve toplum kesimini ifade etmektedir. Bu grup, devlet ve toplum içerisindeki elit seküler liberaller, ılımlı İslamcılar, Kürt reformculardan oluşan bir bloka, bir koalisyona tekabül eder. Bu blok, Helsinki sonrası dönemde artan bir öneme ve güce sahip olmuştur. Blok ayrıca AB üyeliğinin ve küreselleşmenin vadettiği fayda ve imkanlar bağlamında da önemli bir kamusal desteği arkasına almıştır (Öniş, 2007: 250-251).

Öniş'e göre muhafazakar küreselci grubun karşısında savunmacı ulusalcı koalisyon yer alır. Savunmacı ulusalcılar, genel olarak savunmacı, içe dönük ve küreselleşmeye karşı negatif bir yaklaşım sergilemektedir. Bu kamp, küreselleşmeyi sınırların korunmasını zayıflatacak, bölünmeye yol açacak, dolayısıyla ulusal egemenliği aşındıracak zararlı bir süreç olarak görmektedir. Ayrıca küreselleşme ve Avrupalılaşmayı birbirine paralel, birbirini tamamlayan süreçler olarak değerlendirmektedir. Bu iki sürece daha çok Türk devletinin laik ve üniter karakterini tehdit eden, zaafa uğratan bir olgu olarak bakmaktadır. Anti-reformist koalisyon olarak da adlandırılabilir savunmacı ulusalcılar, ultra milliyetçiler, katı Kemalistler, radikal İslamcılar ve büyük işçi sendikalarından oluşur. Ancak savunmacı ulusalcı kamp içerisindeki bu grupların küreselleşme, Avrupalılaşma ve reformlara yaklaşımları aynı ölçü ve düzeyde değildir. Kampı oluşturan gruplar arasında kimi farklılıklar da vardır. Bu bağlamda örneğin katı Kemalist ve aşırı ulusalcı kesim, Cumhuriyetin kurucu ilkesi olan Batılılaşma, çağdaşlaşma ilkesi etrafında AB sürecini, Avrupalılaşmayı, ilkesel olarak desteklerken; laiklik ve ulusal egemenlik konusundaki aşırı hassasiyetleri dolayısıyla kurumsal düzeyde atılacak reform adımlarından rahatsızlık duymaktadır ve AB reformlarına karşı çıkmaktadır. Bu durum açık bir paradoksu ifade eder. Diğer taraftan bu kamp içerisinde yer alan ordunun durumu ve tutumu da paradoksaldır. Zira ordu, kendisi bir ekonomik aktör olduğu için ekonomik küreselleşmeye karşı negatif bir tutum sergilemeyecektir. Ancak, Türk siyaseti içerisindeki kendi ayrıcalıklı konumunu sürdürebilmek adına, AB tarafından desteklenen pek çok önemli siyasal reforma karşı rahatsızlık duyacaktır (Öniş, 2007: 251).

Öniş'e göre muhafazkar küreselciler – savunmacı ulusalcılar hattı siyasi partileri de çapraz kesmektedir. Dahası aynı siyasi parti içerisinde hem küreselci hem de ulusalcı kampın temsilci damarlarını bulmak da mümkündür. Bu çerçevede, 1999 – 2002 arası koalisyon hükümetinin büyük ortağı Demokratik Sol Parti (DSP) savunmacı ulusalcı bloka yakın bir konum sergilemektedir. Fakat parti içerisinde Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı Kemal Derviş ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem, *küreselci – reform yanlısı* çizgide yer almaktadır. Koalisyon hükümetinin ikinci büyük ortağı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) açık bir şekilde *savunmacı ulusalcı* blokun ana aktörü arasında yer tutmaktadır. Hükümetin üçüncü ortağı Anavatan Partisi (ANAP) ise belirgin bir şekilde *küreselci – reformist* blok içerisinde konumlanmaktadır (Öniş, 2007: 251-252).

Öniş'e göre 2002 seçimlerinde aldığı yüksek oyla tek başına iktidara gelen AK Parti, 2002 – 2007 döneminde Türkiye siyasi partiler yelpazesi içerisinde küreselci, reform yanlısı koalisyonun en güçlü ve en dinamik aktörü olarak öne çıkmıştır. Parti, arkasına aldığı yükselen Anadolu burjuvazisi ve toplumun farklı kesimlerinin güçlü desteğiyle küreselleşme ve AB üyelik süreçlerine uygun olarak siyasi ve ekonomik reformlar, demokratikleşme konusunda son derece kararlı bir siyasi tutum göstermektedir. Partinin izlediği bu AB yanlısı, küreselci, reformist tutum, partiye, iç siyasetin sert Kemalist ve laik yapısına karşı önemli bir dayanak oluşturmakta; dini özgürlük alanının genişletilmesi, muhafazakar çevrelerin kamusal alandaki eşitliklerinin sağlanması konusunda kritik bir destek teşkil etmektedir. Ayrıca bu AB yanlısı, reformist tutum AK Parti'ye, sol liberal çevrelerin, büyük sermaye gruplarının ve yabancı finans şirketlerinin de desteğini sağlamaktadır (Öniş, 2007: 252-253).

2002 seçimlerinde ana muhalefet partisi olarak Parlamento'ya dönen Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 2002 – 2007 arası dönemde katı ve dar bir laiklik anlayışına, sert milliyetçi reflekslere yaslanan parti kimliğiyle, kendisini savunmacı ulusalcı blokun güçlü temsilcilerinden biri olarak konumlandırmaktadır. CHP, devletin küçültülmesi, karar yapım süreçlerinin desantralizasyonu, kamu hizmetlerinin geliştirilmesi, cinsiyet eşitliği, KOBİ'lerin desteklenmesi gibi sosyal demokratik politikaları arka plana bırakarak, yükselen milliyetçilik, laiklik

söylemleri ve Avrupa karşıtlığı etrafında seçmen tabanını genişletmeye yönelmektedir (Öniş, 2007: 257).

Öniş'e göre 2002 – 2007 arası dönemde “Kıbrıs sorunu, PKK ve Güneydoğu’da yükselen teröre karşı AB’nin sessizliği, Avrupa’da yükselen İslamofobia, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AIHM) Türkiye’de başörtüsü yasağını onaylayan kararı, Amerika ve Avrupa’nın Ortadoğu’daki müdahaleci politikaları, Fransa ve Almanya’nın Türkiye’nin AB üyeliğiyle ilgili olumsuz tutumu, Türkiye’deki anti-terör yasası ve 301. Maddeye yönelik AB yetkililerinin temel özgürlükler eksenli eleştirileri” gibi temel konular, Türkiye siyaseti içerisinde savunmacı ulusalcı koalisyonu ve eğilimleri güçlendiren bir etki göstermektedir (Öniş, 2007: 253-256).

Diğer yandan, Öniş'e göre muhafazakar ve dini nitelikli bir parti kimliğine sahip olması, AK Parti’nin Türkiye’nin Avrupalılaşma sürecine öncülük yapması konusunda yapısal sınırlar oluşturmaktadır. Zira partinin İslami karakteri, dini – muhafazakar nitelikli karar ve uygulamaları, İslamileşme eğilimleri ve din vurgusu AB’nin seküler ve liberal değerler manzumesi ile uyum açısından sınırlılıklar taşımaktadır (Öniş, 2007: 259).

Bu çerçevede Öniş'e göre Avrupalılaşma sürecinde küreselci koalisyonun etkinliğini artırabilmesi ve AB sürecinin hızlanabilmesi, küreselci koalisyonun seküler ve liberal niteliğinin güçlendirilebilmesiyle mümkündür. Bunun için de koalisyon içerisinde laikliğin liberal yorumuna yaslanan yeni bir sol hareketin, sosyal demokrat bir siyasi oluşumun ortaya çıkması ve Türk siyasi parti sisteminde merkezi bir konum edinmesi son derece büyük bir önem taşımaktadır. Zira bu siyasi oluşum, Türkiye toplumunun dini karakterinden çok seküler karakterini öne çıkaracak; “tek başına İslam”a değil “laiklik, liberalizm ve demokrasi ile uyumlu bir İslam”a vurgu yapan bir siyasi vizyona yaslanacaktır. Ayrıca Öniş'e göre, bu yeni sol, sosyal demokrat siyasi hareket, laikliğin liberal versiyonunu savunarak hem liberal demokratik değerleri tehdit etmediği sürece dini özgürlüklerin ve bireysel özgürlüklerin önünü açacak hem de sol liberal çevrelerin kaygı duyduğu “toplumun İslamleştirilmesi” türünden bir yönelimin yükselmesine engel olacaktır. Yine bu sosyal demokrat hareket, “tek başına Türkiye” değil, “Avrupa’nın ve uluslararası toplumun bir parçası olarak Türkiye” vurgusuyla bir taraftan toplumdaki vatan

sevgisi vizyonunu sahiplenecek diğer taraftan savunmacı ulusalcı bir yaklaşımdan uzak duracaktır (Öniş, 2007: 259).

Genel olarak bakıldığında Öniş'in *muhafazakar küreselciler - savunmacı ulusalcılar* kavramsallaştırması ile bürokratik merkez – muhafazakar halk kitlesi dikotomisinin ve homojen / türdeş cepheleler arası iktidar mücadelesi kavrayışının dışına çıktığı söylenebilir. Öniş bu yeni kavramsallaştırmasıyla Türkiye'de siyasetin farklı siyasi hareketlerce oluşturulan heterojen yapılaşmalar, gruplaşmalar, ittifaklar, koalisyonlar arası iktidar mücadelesi etrafında biçimlendiği fikrine yaslanır. Öniş'in, *paradoksal koalisyonlar* olarak ifadelendirilebilecek bu kavramsal yaklaşımı, Avrupalılaşıma çerçevesinde Türkiye toplum ve siyaset hayatında farklı kimliksel önceliklere, çeşitli siyasi tutumlara, değişik siyasi vizyonlara sahip farklı siyasi hareketlerin varlığına işaret eder. Bu siyasi hareketlerin ve oluşumların, bazı ortak yaklaşımlar ve ilkeler etrafında ortak ittifaklar ve koalisyonlar içerisinde buluştuklarına mercek tutar. Ayrıca ittifak / koalisyon yapılaşmaları içerisinde koalisyon içi yeni kimliksel oluşumların imkanına, bunun için kurulabilecek yeni siyasi hareketlere odaklanır. Bu çerçevede Öniş'in AB süreci bağlamında Türkiye siyasetindeki ayrışma ve koalisyon zeminlerine; koalisyon içi farklılıklara, çeşitliliklere, paradokslara, koalisyonların esnek ve kırılğan yapısına; koalisyonlar arası olası geçişkenliklere dikkat çektiği söylenebilir. Yine tikel olarak siyasi hareketlerin tutumlarındaki açmazlara ve değişkenliklere, koalisyon içi yeni kimliksel oluşumların imkanına, gruplar arasında konuya göre değişken ittifak alanlarına vurguda bulunduğu ifade edilebilir.

3.1.4. Cihan Tuğal ve Hegemonyacı Siyaset

Cihan Tuğal'ın 2000 sonrası dönemde “pasif devrim”¹⁶ ve “İslami liberalizm” kavramları etrafında geliştirdiği *hegemonyacı siyaset*¹⁷ analizi, Türkiye

¹⁶ Tuğal *pasif devrimi*, muhalif hareketlerin, ortadan kaldırmaya çalıştıkları hegemonik egemen düzen tarafından massedilmesini, soğurulmasını ve kontrol altına alınmasını; dolayısıyla da muhalif hareketlerin karşı çıktıkları hegemonik düzenle zaman içerisinde bütünleşmesini ifade etmek üzere kullanmaktadır. Bu haliyle Tuğal'a göre pasif devrim, yerleşik hegemonya ve tahakküm örüntüsünün güçlendirilmesine işaret etmektedir (Tuğal, 2014a: 16, 46-47).

¹⁷ Tuğal hegemonya kavramını, “egemen iktidar bloğunun kendi siyasi vizyonunu ve çıkarlarını (“zor”la desteklenmiş rıza yoluyla) sivil toplum ve siyasal topluma kabul ettirmesi”ni ifade etmek üzere kullanır. Başka bir ifadeyle hegemonya, bir tahakküm düzeni kurmak üzere sivil toplum ile

siyaseti için geliştirilen yeni kavramsal yaklaşımlar arasında sayılabilir. Hegemonyacı siyaset, Türkiye siyasetini, “laik kapitalist hegemonya”dan “İslami neoliberal hegemonya”ya uzanan bir çizgi üzerinden analiz eden; ardından “muhayyel sol hegemonya”nın olanaklarını sorgulayan ve bu haliyle *hegemonik iktidar geleneği*¹⁸ olarak adlandırılabilir bir kavramsal çerçeveye yerleştirmektedir. Esas itibarıyla Tuğal’ın söz konusu yaklaşımı, Türkiye siyasal hayatının “küresel hegemonik düzen” ekseninden hareketle, o küresel düzenin içerisinden bakarak analizine dayanmaktadır. Ve bu haliyle, temel parametreleri post-Marksist devlet paradigmasından, sol siyaset düşüncesinden beslenmektedir.¹⁹ Tuğal’a göre, modern dünya siyasetinin ana damarını, genel olarak sermaye ve kapitalizme dayalı küresel hegemonik bir siyasal düzen oluşturmaktadır. Bu küresel hegemonya, kapitalist ekonomi modeli etrafında gelişen ülkeler arası rızaya dayanır. Söz konusu küresel kapitalist hegemonya, esas itibarıyla ulusal, bölgesel (düzeyde tesis edilen) hegemonyaların, teritoryal dengelere dayalı olarak belli bir merkez etrafında birbirine eklenmesiyle oluşmaktadır. Bu eklenme merkezi, küresel hegemonik düzenin hakim gücünü yani *küresel hegemonik gücü* teşkil etmektedir.²⁰ Küresel hegemonik düzen, genel olarak *kriz – devrim – restorasyon* döngüsü içerisinde kendisini sürekli olarak yenilemekte ve yeniden üretmektedir. Başka bir ifadeyle küresel hegemonik düzen, 1789, 1848, 1905, 1917, 1949, 1968, 1979, 2011

devletin, siyasal toplum aracılığıyla (siyasal toplumun geliştirdiği iktidar bloku aracılığıyla) birbirine bağlanmasını anlatır (Bakınız: Tuğal, 2014a: 37).

¹⁸ “Hegemonik iktidar geleneği” kavramsallaştırması, Tuğal’ın siyaset kavrayışını ifade etmek üzere bizim tarafımızdan yapılmıştır. Kavramsallaştırma, siyaset alanının, gelişen koşullar etrafında kendisini sürekli olarak yenileyen “hegemonik bir iktidar yapısı” tarafından şekillendirildiği önermesine yaslanmaktadır. Başka bir ifadeyle hegemonik iktidar geleneği, ana aktörleri, kurumsal örgüsü ve kültürel tonları kimi değişiklikler gösterse de hegemonik ve otoriter karakteri değişmeyen, bu manada kendisini sürekli olarak yeniden üreten bir iktidar yapısını / döngüsünü / geleneğini ve bu iktidar yapısının siyaset alanındaki belirleyiciliğini ifade etmektedir.

¹⁹ Tuğal’ın “hegemonik iktidar geleneği” şeklinde ifadelendirdiğimiz hegemonyacı siyaset anlayışı, *Dünya Sistemleri Analizi* geleneğinin (Immanuel Wallerstein, Samir Amin ve Gunder Frank’le birlikte) temel düşünürleri arasında yer alan ve bu analiz geleneğinin Gramsci’ci çizgisini teşkil eden Giovanni Arrighi’nin teorik çerçevesinden beslenir (Tuğal, 2016: 302). Arrighi’nin Gramsci çizgisini takip ederek geliştirdiği hegemonya temelli dünya sistem analizi için bakınız: Arrighi, 2000.

Diğer taraftan Tuğal’ın özellikle “devlet – toplum ilişkileri” analizinde teorik ve kavramsal olarak yaslandığı diğer düşünür Antonio Gramsci’dir. Tuğal ulusal düzeyde devlet toplum ilişkilerinin analizi konusunda Gramsci’nin “hegemonya, iktidar bloku, siyasal toplum (devlet) ve sivil toplum” gibi temel kavramsal aygıtlarını kullanır.

²⁰ Tuğal’a göre İkinci Dünya Savaşı’ndan bu tarafa küresel hegemonyanın merkezinde Amerika Birleşik Devletleri yer almaktadır. Dolayısıyla hali hazırda küresel sistem içerisinde Amerika’nın küresel hegemonik iktidarı söz konusudur (Tuğal, 2016: 306).

tarihli ulusal veya bölgesel ölçekli devrim dalgaları ve bu devrim dalgalarının ardından küresel düzeyde gerçekleştirilen restorasyon süreçleriyle kendisini yenileyerek hakimiyetini sürdürmektedir (Tuğal, 2016: 302-306).

Tuğal'a göre Türkiye siyaset tarihi, işte bu küresel kapitalist hegemonik düzenle bütünleşme tarihidir. Türkiye siyaset tarihi, Türkiye'nin küresel kriz ve devrim dalgalarının ürettiği engel ve sorunları aşarak küresel hegemonik düzenle eklemlenme ve bu düzen içerisinde kalma mücadelesini ifade etmektedir. Başka bir deyişle küresel hegemonik düzenin, kriz ve devrim dalgaları etrafında ulusal ve bölgesel düzeyde yeniden üretilişine işaret eder. Dolayısıyla Türkiye siyasal hayatı ana çizgisi itibarıyla toplumsal, ekonomik ve siyasal formasyonların, küresel hegemonik düzenle uyumlu olacak şekilde güncellenmesi, biçimlendirilmesi süreçleriyle şekillenir. Cumhuriyet Türkiye'sinde bu eklemlenme sürecinin ana taşıyıcısı, dolayısıyla da siyasetin ana aktörü ve *hegemonik gücü*, genel olarak devlet ve siyasi partiler olmuştur. Diğer taraftan bu eklemlenme süreci kendi içerisinde direnç noktalarıyla karşılaşmakta ve bu bağlamda bir muhalefet çevresini de siyasal hayatın içerisine dahil etmektedir. Bu haliyle Türkiye'de siyasal hayat, küresel hegemonik düzenin ülkedeki taşıyıcısı olan ulusal hegemonik iktidar bloku ile küresel düzene itiraz eden "düzenin muarızları" arasındaki ilişki etrafında biçimlenir. Ancak bu ilişki açıkça tek taraflı bir soğurma, massetme ve eklemlenme ilişkisidir. Başka bir ifadeyle Türkiye'de siyaset, ülke içerisinde bir hegemonya ve hegemonik iktidar blokunun oluşturulması; bu hegemonyaya yönelik direnç noktalarının hegemonya tarafından massedilmesi, kontrol edilmesi, ehlileştirilmesi; bu şekilde hegemonyanın sürdürülmesi süreçlerini anlatmaktadır (Tuğal, 2016: 21-32, 38-42, 52-53, 59, 92-108, 132-139).

Bu çerçevede Tuğal'a göre Cumhuriyet Türkiye'sinde toplum ve siyaset sahnesini bölüp birleştiren şey, *bürokratik devlet geleneği* ya da *merkez çevre ilişkisi* değildir. Türkiye'de toplum ve siyaset sahnesini tanımlayan asıl şey, Türkiye'nin 1789, 1968, 1979 ve 2011 devrim dalgalarıyla kurduğu ilişki biçimidir. Zira Türkiye'de sosyal ve siyasal oluşumlar, bloklar, sosyal ve siyasal çevrelerin bu devrim dalgaları karşısında kendilerini konumlandıkları siyasal pozisyon ve aldıkları siyasal tavırla biçimlenmiştir (Tuğal, 2016: 302).

Tuğal bu tarihsel koordinat noktalarından hareketle, Türkiye’de siyaset tarihini, bir hegemonik düzen ve *hegemonik iktidar tarihi* olarak okur. Ona göre Cumhuriyet Türkiye’inde siyasal hayat, *küresel hegemonyanın yerel izdüşümü* olarak, “devlet güdümlü laik hegemonyadan siyasi parti eksenli İslami neoliberal hegemonyaya” uzanan bir hegemonya tarihi içerisinde şekillenir. Başka bir ifadeyle Türkiye siyaset yapısı, ikisi de küresel kapitalist hegemonya içerisinde hareket eden ve biri diğerinin ardılı olan “laik hegemonik iktidar” ile “İslami neoliberal hegemonik iktidar”ın hegemonya pratikleri etrafında biçimlenmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de siyaset, bir *hegemonik iktidar döngüsünü*, *hegemonik iktidar geleneğini* anlatmaktadır (Tuğal, 2014a: 51-56; Tuğal, 2016: 21-31, 36-42, 92-108).

Tuğal bu genel çerçeveden yola çıkarak hem Türkiye siyaset yapısının devrim dalgalarıyla şekillenen küresel hegemonyaya eklemlenme tarihini, hem de bu tarih içerisinde kendisini üreten Türkiye’deki hegemonik iktidar geleneğini ele alır. Tuğal Türkiye siyasetinin küresel hegemonyaya eklemlenme ve hegemonik iktidar geleneğinin oluşum tarihi için 1789’u tarihsel bir koordinat noktası olarak işaretler. Tuğal’a göre Türkiye kurumsal olarak 1923’te Kemalist kadrolar eliyle, 1789’dan yüz yılı aşkın bir süre sonra, kapitalist modernleşme süreci kapsamında, 1789 devrim dalgasıyla ortaya çıkan laik ulus devlet formasyonuna ve Cumhuriyet rejimine geçmiştir. Bu değişim (Tuğal’ın ifadesiyle “bu Kemalist devrim”), Cumhuriyet tarihini devlet güdümlü bir laik hegemonyanın kurulması ve sağlamaştırılması süreci içerisine yerleştirmiştir. Bu süreçte laik hegemonya, merkezi bürokratik otoritenin tesisi, merkez sağ ve merkez sol partilerden oluşan özgül bir parti sisteminin geliştirilmesi, Türklük ve laiklik temelinde bir ulus inşası, İslamın laikleştirilmesi, laik ve kentli yurttaşların oluşturulması, ekonomi alanında seküler korporatizmin geliştirilmesi etrafında inşa ve tahkim edilmiştir (Tuğal, 2016: 38, 300-301; Tuğal, 2014a: 51-56).

Tuğal’a göre *Kemalist devrimle* gelen laik hegemonya’nın tanımlayıcı hatları, sekülerizm, milliyetçilik, korporatizm ve otoriterlikti. Sekülerizm, devletin din üzerindeki denetiminin genişletilmesi, dinin kamusal alanın dışına çıkarılması ve böylece “ülkenin dinin sebep olduğu gerilikten kurtarılması” politikalarına hayat vermekteydi. Milliyetçilik öncelikle Türk ulusunun inşasına, ayrıca Türk ulusunun Batı’ya nasıl yetişeceği sorununa, Batı karşısında ulusal bağımsızlığın korunmasına,

bunun için de ekonomik bağımsızlığın sağlanmasına karşılık gelmekteydi. Korporatizm, ekonomi alanında devlet eliyle yerli bir burjuvazi oluşturulmasını, ulusal kalkınmacılığı, bu çerçevede Gayri-Müslim burjuva unsurlarının tasfiye edilmesini, devlet koruması altında yerli burjuvazinin desteklenmesini, sınıflaşma ve sınıf mücadelesinin reddedilerek, toplumsal grupların meslek statüleri etrafında devlete eklenmesini ifade etmekteydi. Otoriterlik ise bütün bu projeler içerisinde devlet otoritesinin toplum üzerindeki hakimiyetini, denetimini, güdümünü ve baskıcı gücünü anlatmaktaydı. Tuğal'a göre bu laik hegemonyanın toplum karşısındaki taşıyıcı ve temsilci gücü, (katı laiklik yanlısı yüksek bürokrasi, resmi himaye altındaki burjuvazi ve aydınlar / profesyoneller ile birlikte laik iktidar blokunun parçasını oluşturan) merkez sağ ve merkez sol partilere dayalı parti sistemi idi (Tuğal, 2016: 38-42, 265, 298, Tuğal, 2014a: 51-56, 233).

Tuğal'a göre otoriter laik hegemonya, ülkede 1960'ların sonlarında sosyalist ve demokratik taleplerle kendi kendine örgütlenmeye başlayan işçi sınıfıyla, işçi hareketleriyle, sendika faaliyetleriyle karşılaştı. Bu bağlamda Türkiye'de emek / işçi örgütlenmelerine ve militan gençlik yapılanmalarına dayalı, özyönetimci, özerklik yanlısı, sınıf çatışmasına odaklı sol ve sosyalist düşünce 1970'lerde önemli bir güç kazandı.²¹ Yine aynı dönemde Kürt gruplar da laik hegemonyanın milliyetçi politikaları karşısında sosyalist taleplerle örgütlenmeye başladı. 1970'lerin sonunda silahlı bir örgüt olarak Kürdistan İşçi Partisi (PKK), "devrimci halk savaşları" stratejisiyle ortaya çıktı. Tuğal'a göre bu gelişmeler, küresel düzeydeki 1968 devrim hareketlerinin ulusal, yerel koşullarda tezahürüydü (Tuğal, 2016: 28, 41-42, 270; Tuğal, 2014a: 53-54).

Diğer taraftan Tuğal'a göre otoriter laik hegemonyanın laikleştirici devlet politikaları bu dönemde ülkede güçlü İslamcı hareketlere yol açtı. İslamcı hareketler, 1970'ler boyunca yerleşik laik hegemonyaya karşı, önemli bir muhalefet alanı oluşturdu. Dini temelli bu muhalefet hattının en örgütlü gücü yasal İslamcı parti olan Milli Selamet Partisi (MSP)'ydi. 1979'daki İran İslam devrimi, partinin ve İslamcı

²¹ Türkiye İşçi Partisi (TİP), Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), gibi emek ve işçi örgütlenmeleri bu dönemde ortaya çıkan sol – sosyalist hareketler arasına sayılabilir. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C), Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO), Devrimci Yol (DEV-YOL), Devrimci Gençlik (DEV-GENÇ) ve Kurtuluş gibi militan gençlik yapılanmaları da bu dönemin öne çıkan sosyalist örgütler arasındadır (Tuğal, 2016: 270).

hareketin çizgisini radikalleştirdi. İran İslam devrimiyle tetiklenen İslamcı hareketteki bu radikalleşme, laik hegemonya için ciddi bir meydan okumaydı. Bu noktada İran İslam devrimi, oluşturabileceği bölgesel etkiler açısından küresel kapitalist hegemonya için de önemli bir meydan okuma oluşturmaktaydı. Küresel sistem içerisinde “İslamiyetin yönetilebilirliği” küresel hegemonyanın temel sorunu haline gelmişti (Tuğal, 2016: 9, 28, 74-75; Tuğal, 2014a: 57-59).

Bütün bu gelişmelerin arkasında daha önemli bir sorun, laik hegemonyanın dayandığı korporatist sermaye birikimi modeli, yaşanan küresel ekonomik krize bağlı olarak 1970’lerin sonunda iflas noktasına gelmişti. Geline nokta, laik hegemonya, yeni bir arayışa girdi. Laik hegemonya bu gelişme ve meydan okumalar karşısında içine girdiği krize bir cevap olmak üzere model değişikliğine yöneldi ve 1980 sonrasında liberalizm ve İslamiyete alan açan bir modeli uygulamaya koydu. Modelin adı “İslami neoliberalleşme”ydi. Laik hegemonya, seküler korporatizm eksenli ekonomi-toplum modelinden İslami neoliberalizm eksenli ekonomi-toplum modeline geçiş yaptı. Bu model kendisini ekonomi alanında liberalizm, kültür alanında muhafazakârlık ve siyaset düzeyinde otoriteryanizmle görünür kıldı (Tuğal, 2016: 298).

Tuğal’a göre bu yeni model çerçevesinde 1980 sonrası Cumhuriyet tarihine, 1968 bölgesel devrim dalgası ile 1979 İran devrim dalgasının ülke içerisindeki etkilerini soğurma, kontrol etme ve massetmeye yönelik restorasyon politikaları damgasını vurdu. Bu bağlamda 1980 askeri darbesiyle siyasete el koyan askeri rejim ve onun “sivil devamı” olan hükümetler neoliberalizm eksenli, yoğun bir restorasyon siyaseti izledi. Öncelikle devrimci ve militan sosyalist örgütlenmeler bastırıldı. Örgütlü emek hareketlerinin direncini zayıflatmak üzere özellikle 1989 – 1995 arasında hayli etkili politikalar uygulandı. Kürtlük temelli PKK eylemlerinin bastırılması önemli bir gündem oluşturdu. Ancak bu konuda fazla başarılı olunamadı (Tuğal, 2016: 28).

Ayrıca laik hegemonya bir taraftan İslami devrim tehdidinin önüne geçebilmek, diğer taraftan sosyalist, devrimci düşüncenin etkisini kırmak üzere hem resmi İslamın ve cemaatsel yapıların etki alanını genişletti; hem de özerk İslami oluşumları kontrol altında tutma politikası izledi. Bu şekilde İran devriminin, radikal İslamcılığın ve devrimci sosyalist hareketlerin çekiciliğini soğurmaya,

etkisizleştirmeye, ortadan kaldırmaya; dolayısıyla sekülerleşmeyi ve kapitalizmi konsolide etmeye yöneldi (Tuğal, 2016: 52, 76-81).

Tuğal'a göre bu politikalar, İslamcı aktörlerin ülkedeki ağırlığını artırdı ve Türkiye'de 1980'lerden 1990'ların sonuna uzanan dönemde laik hegemonyaya karşı İslamcı parti (Refah Partisi) öncülüğünde “düzen ve devrim”, “piyasa ve emek”, “millet ve ümmet” temalı, müphem / ikircikli bir parti programına sahip, yeni bir *İslamcı muhafet* oluşmasına zemin sundu. Bu süreçte İslamcı muhalefeti, esas olarak İslamcı parti olan Refah Partisi örgütledi. Parti, hem dini hem de milyonları siyasallaştırarak laik hegemonyaya karşı “saldırıya” geçti. Bu kapsamda İslamcı parti, vakıfların, derneklerin, cemaatlerin ve diğer sivil grupların faaliyetlerini tamamen şekillendirdi. Bu şekilde İslamcı parti öncülüğündeki İslamcı muhalefet, alternatif toplumsal alanlar, kentsel mekanlar, alternatif gündelik hayat pratikleri, alternatif ekonomik ilişkiler, kültürel kalıplar, kıyafet tercihleri geliştirdi; yayınevleri, gazete ve dergiler kurdu. Sonuçta Refah Partisi öncülüğündeki İslamcı muhalefet, sivil toplum ile siyasal toplumu birleştirmeyi başardı. Başka bir ifadeyle, İslamcı siyasal toplumu teşkil eden Refah Partisi, İslamcı sivil toplumu kendi etrafında örgütledi.²² Ancak 1997'de laik hegemonyanın RP'yi tasfiyesiyle İslamcı muhalefet, gündelik hayatı tamamen dönüştürme kabiliyetini kaybetti. Ayrıca İslamcı siyasal toplum (RP, ardından FP ve SP), İslami sivil toplumu şekillendirici ve yönlendirici rolünü yitirdi²³ (Tuğal, 2016: 52, 76-81; Tuğal, 2014a: 18-21, 24-25, 63-65, 113-150, 241-242).

2000 sonrası döneme, Tuğal'a göre, *İslami liberalizm* projesi etrafında AK Parti tarafından gerçekleştirilen *pasif devrim* ve sonrasında *İslami neoliberal hegemonya* kurulum süreci damga vurdu. Pasif devrim sürecinde AK Parti öncelikle, İslamcı sivil toplumu kendi bünyesinde massetti, kontrolü altına aldı. Başka bir ifadeyle İslamcı sivil toplum, AK Parti'nin teşkil ettiği (İslami) siyasal toplumla

²² Fakat bu durum Türkiye siyasi sistemi içerisindeki yerleşik siyasal toplum – sivil toplum ilişkisi açısından bir yarılmayı ve kopuşu ifade etmekteydi. Zira İslami sivil toplum, yerleşik “merkez siyaset” etrafında şekillenen siyasal toplumdan ayrılmış; kimlik temelli bir siyasal topluma (Refah Partisine) yönelmişti. Bu durum bu çalışmanın ikinci bölümünde bizim “sınır siyasetinin sonu” olarak ifadelendirdiğimiz duruma karşılık gelmektedir.

²³ Tuğal burada, 1990'lardaki İslami muhafazakar sivil toplum alanındaki tüm dinamizmi ve gelişmeyi, tek taraflı bir okumayla “Refah Partisi'nin yukardan aşağı sivil toplum inşa etme yeteneğine tahvil etmekte” ve İslami muhafazakar çevreyi, “İslamcı siyasetin yapay, edilgen, pasif ve güdümlü parçaları” olarak işaretlemektedir.

tekrar bütünleşti. AK Parti bunu sivil toplumu “muhafazakarca liberalleştirerek” yaptı.²⁴ Ayrıca AK Parti, siyasal iktidarı ele geçirerek, İslamcı ve dindar kitleleri laik devletle bütünleştiren bir rol üstlendi. Böylece İslamcı kitleler, AK Parti vasıtasıyla laik devlet ve laik hegemonya tarafından massedildi ve kontrol altına alındı. Dahası, Tuğal’a göre, kapitalizme karşı en güçlü kitlesel direniş noktasını oluşturan İslamcı hareket, AK Parti aracılığıyla, neoliberalizm ve kapitalizm tarafından massedildi, soğuruldu ve denetim altına alındı. Zira AK Parti liderliği, partiyi laik, devletle barışık, Batı ve kapitalizm yanlısı, piyasa ve özelleştirmeye dayalı, küreselci, AB ve ABD’yle uyumlu, neoliberal, demokrasi yanlısı bir yörüngede tanımladı. Böylece Türkiye’de laiklik ve kapitalizm, AK Parti aracılığıyla doğallaştırılırken, neoliberalleşme de güç kazandı (Tuğal, 2014a: 19, 27, 66, 233; Tuğal, 2016: 93-98, 105-108).

Diğer taraftan Tuğal’a göre AK Parti, hem 2002 ve 2007’deki seçim zaferiyle elde ettiği iktidar gücünü kullanarak, hem taşralı tüccarları, işadamlarını, dindar aydınları ve profesyonelleri kendi siyasal toplumuna dahil ederek, hem ülkedeki liberaller ve solcuları kendi muhafazakar gündemine çekerek, hem de AB ve ABD’nin “ılımlı İslam” arayışlarının desteğini arkasına alarak, özellikle 2005 – 2010 arasındaki dönemde klasik laik hegemonyaya son verdi; onun yerine İslami neoliberal bir hegemonya ve İslami neoliberal bir hegemonik iktidar bloku²⁵ oluşturdu. Bu süreçte AK Parti, seküler birer kale olarak algılanan (-ki Tuğal’a göre

²⁴ Tuğal’a göre AK Parti, sivil toplumu muhafazakarca liberalleştirerek massetme konusunda, “entelektüel söylem, toplumsal alan inşası, gündelik yaşam alışkanlıkları ve ekonomik program” düzeyinde klasik İslamcı tutumları dönüştürerek, daha muhafazakar ve neoliberal bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu dönüşüm noktasında Tuğal, “devrimci ideolojik söylem, haremlik selamlık, işyerlerinin kapısında ayakkabı çıkarma, cinsiyet ayrımcılığı, içki yasaklama” gibi klasik İslamcı tutum olarak gördüğü uygulamalarda dönüşüm yaşandığını; bu kapsamda görünürde “demokrasi ve çoğulculuk temelli bir söyleme geçildiğini, haremlik selamlığın daha esnek bir forma sokulduğunu, ayakkabı çıkarmanın terkedildiğini, kadının daha görünür hale geldiğini ve içki yasağı yerine Amerikan muhafazakarlığında olduğu gibi ‘sınırlandırma’ yoluna gidildiğini, sonuçta daha liberal, hoşgörülü ve bireyci bir gündelik pratikler bütününe ve toplumsal alan inşasının tercih edildiğini” belirtir. Ayrıca ekonomi alanında serbest piyasa, mülkiyet özgürlüğü, bireyin piyasaya yönlendirilmesi ve özelleştirme yanlısı bir yaklaşımın benimsendiğini örnek olarak zikreder. Tuğal AK Parti’nin bütün bu süreçlerde Amerikan muhafazakarlığını örnek aldığı için altını çizerek (Tuğal, 2014a: 195-232, 241-247; Tuğal, 2016: 93-96, 105-108).

²⁵ Tuğal’a göre *iktidar bloku*, devlet kurumları, siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki etkileşimlerle şekillenen bir örgütlenmeyi ifade etmektedir (Tuğal, 2016: 37).

bu, son kertede yanlış bir algıdır,)²⁶ ordu ve yargının “yetkilerini budayarak” yürütme gücünün yetkilerini artıracak anayasal değişiklikler yaptı. Ayrıca AK Parti'nin kontrol ettiği dindar katmanlar bürokraside önemli bir alan kazandı. Güçlü bir iş çevresi sınıfı haline geldi. Siyasal iktidar çekirdeğini kuşatan sivil kurumlar oluşturdu. Sonuçta 1980'lerde bir askeri darbe ve onun sivil devamı tarafında (25-30 yıl sonrası durumdan habersiz) temelleri atılan İslami neoliberal proje, 2010'a gelindiğinde AK Parti'nin yoğunlaştırıcı, uyarlayıcı stratejileri etrafında egemen hegemonyaya dönüştü. Cumhuriyet Türkiye'sinde siyaset alanına, siyasal topluma İslami neoliberal hegemonya egemen hale geldi (Tuğal, 2016: 27, 29, 98-100, 103-104).

Tuğal'a göre 2013'te patlak veren Gezi eylemleri, Türkiye'de İslami neoliberal hegemonyanın krizine işaret etmekteydi. Bu eylemler, küresel kapitalist hegemonyaya yönelik bölgesel bir meydan okuma olan ve Arap Baharı olarak bilinen 2011 devrim dalgasının Türkiye'deki yansımasıydı. Dolayısıyla 2013 Gezi eylemleri hem küresel kapitalist hegemonyanın hem de bu hegemonyanın Türkiye'deki uzantısı olan İslami neoliberal hegemonyanın krizini ifade etmekteydi. Tuğal'a göre krizin nedeni ve semptomik belirtileri İslami neoliberal hegemonyanın / iktidar blokunun, “içindeki seküler ve İslami liberalleri tasfiye etmek”,²⁷ “kendi İslami tabanını pekiştirmek”, “piyasalaştırmaya ve büyük emperyal projelere yönelmek” suretiyle “baskıcı ve otoriter” bir çizgiye kayması, dolayısıyla “rıza”dan daha çok “zor”a yaslanmaya başlamasıydı²⁸ (Tuğal, 2016: 262, 297, 306-309).

²⁶ İlginç olan şu ki, Tuğal kendisi de 2010'daki çalışmasında 1997'de Refah Partisi'ni tasfiye eden ordunun laik niteliğine vurgu yapmakta ve ordunun seküler kale oluşu fikrine yaslanmaktadır (Bakınız: Tuğal, 2014a: 19, 60).

²⁷ Tuğal'ın İslami liberaller olarak gördüğü Gülen yapılanması, 15 Temmuz 2016 tarihinde, elindeki devlet imkanlarını kullanarak, siyasi iktidara karşı silahlı darbe girişiminde bulunacak; bu kapsamda darbeye karşı çıkmak üzere sokağa çıkan halkın üzerine ve devlet kurumlarına bombalar yağdıracaktı.

²⁸ Tuğal'a göre 2013 sonrasında İslami siyasal toplumu teşkil eden ve İslami neoliberal hegemonyanın ana taşıyıcısı olan AK Parti, iktidar bloku içerisinde eskiden (Kemalistler, işçi ve çevreci eylemler karşısında) güç ve çıkar birliği yaptığı kesimlere karşı “saldırıya” geçti. Bu kapsamda solcuları ve liberalleri iktidar blokundan tasfiye etti. Gülen yapılanmasının yargı saldırısı karşısında, bu yapılanmayı da tasfiye etti. Ayrıca işçilere ve diğer eylemcilere karşı polis baskısını artırdı (Tuğal, 2016: 29, 103-104).

Esas itibariyle Tuğal, İslami neoliberal hegemonya ve otoriteryanizm konusunda daha köklü bir iddiaya sahiptir. Tuğal'a göre İslami neoliberal hegemonya, (laik hegemonya gibi) ta en baştan otoriteryan bir karakter taşımaktadır. Ona göre bu nitelik esas olarak, Türkiye siyasetinin kendisini küresel kapitalist hegemonya içerisinde konumlandırmasının bir sonucuydu. Zira sermayeye dayalı küresel kapitalist hegemonyanın temel özelliği otoriteryan olmasıydı. Başka bir ifadeyle neoliberalizm ile demokratikleşmenin bir arada bulunması pek mümkün değildi. Fakat Tuğal'a göre Türkiye'de AK

Tuğal'a göre işte 2013 Gezi eylemleri İslami neoliberal hegemonyanın önce çevresel alanları piyasalaştırma politikalarına, sonrasındaysa otoriteryanizmine karşı bir itiraz olarak ortaya çıkmıştır. Direniş, ağırlıklı küçük burjuvazi karakteri taşıyan, profesyonellerden oluşan bir orta sınıf hareketiydi. Direnişe işçi sınıfı sendikalarının değil de, (mühendis, mimar, hukukçu ve diğer orta katmanlardan oluşan) mesleki sendikaların ağırlıklarını koyması bunun somut göstergesiydi. Çoğunlukla İslami neoliberal hegemonyanın dışında kalan, “on yıldır kendisini tehdit altında hisseden” ve büyük çoğunluğu orta katmanlardan oluşan Kemalist çevreler, sosyalist kesimler ve yoğunlukla da tüm katmanlarıyla Alevi çevreler, otoriterleştiğini düşündükleri İslami neoliberal hegemonik iktidara karşı Gezi alanında isyan dalgası oluşturdu.²⁹ Tuğal açısından bu isyan, başından sonuna demokratik bir çerçevede gerçekleştirilen, “demokrasi yanlısı ve anti-otoriter” bir isyandı³⁰ (Tuğal, 2016: 278-288).

Tuğal'a göre bu isyan dalgası, isyana örgütsel olarak ve yoğun bir şekilde destek veren sol siyasetin Türkiye siyasetine alternatif sunma potansiyelini, başka bir ifadeyle Türkiye siyasi tarihinde *muhayyel sol hegemonyanın* imkanını tekrar gündeme getirmiştir. Ona göre sol, Türkiye siyasetine alternatif sunma potansiyeline sahiptir. Ancak solun bu potansiyeli gerçekleştirme kabiliyeti gelişmemiştir. Zira sol, Türkiye’de işlerlikli platformlar, koalisyonlar ve stratejiler geliştirememiştir. Bunda 1980 sonrası İslami neoliberalizm projesi karşısında seküler ve sol bir muhalefet

Parti tarafından oluşturulan ve küresel kapitalist hegemonyanın uzantısını teşkil eden İslami neoliberal hegemonyanın temel başarısı, otoriteryanizmi kontrol etmesi değil, ona demokratik bir örtü örtmesindeydi (Tuğal: 2016: 21-23, 100-104).

²⁹ Tuğal'a göre Gezi direnişine Kürtler destek vermemişti. Tuğal bunun nedenini, Kürtlerle başlatılan barış süreci olduğunu ifade etmektedir. Tuğal bu noktada barış sürecinin ana hedefinin ise iktidar blokunun, “Kürtleri yanına alarak, Kürtlerle kıyaslandığında hayli örgütsüz olan halkların geri kalanını” kolayca bölüp marjinalleştirmek, baskı altına almak olduğunu öne sürmektedir (Tuğal, 2016: 280-281). Bu yaklaşımın komplo teorisini andıran bir tarafının olduğunu söylemek mümkündür.

³⁰ Tuğal'ın bu yaklaşımıyla, Gezi eylemlerinin kültürel boyutunu ve kimlik siyaseti yüzünü görmezden geldiğini; aslında eylemlerin (otoriter iktidar, demokrat göstericiler karşıtlığının çok ötesinde) farklı kültürel kimliklere sahip siyasal aktörlerin hükümetle girdiği sert, güce dayalı, çıblak bir iktidar mücadelesini anlatan boyutunu dikkate almadığını söylemek mümkündür. Hatta Tuğal, Gezi eylemlerine yönelik kimlik temelli yaklaşımları, iktidara meşruiyet sağlama stratejisi olarak etiketlemektedir. Tuğal bu yaklaşımıyla “demokratlığı ve anti otoriterliği” siyasi iktidar karşıtlığıyla eşitlemekte, direniş ve muhalefet hareketlerinin süreç içerisinde edinebileceği “otoriter, demokrasi dışı nitelikleri” göz ardı etmektedir. Ayrıca, direniş gruplarının “hükümeti demokrasi sınırlarına çekmenin” ötesinde “hükümeti devirme” noktasına varan tutumlarını “demokrasi ve anti-otoriterlik” örtüsüyle örtmektedir. Böylece demokratik siyaset zeminini koruma sorumluluğunu tüm toplumsal ve siyasi aktörlere değil “hegemonik” olarak kodladığı siyasi iktidarın sırtına yüklemektedir. Sonuçta Tuğal'ın bu yaklaşım etrafında “romantik ve muhayyel bir demokrasi söylemine”, “otantik bir anti-otoriterlik diline” yaslanarak, demokratik siyaseti aşındıran bir çizgide ilerlediğini söylemek mümkündür.

yürütme gücüne sahip CHP'nin, İslami neoliberalizmin dinsel boyutuyla mücadeleyi seçip, neoliberalizme alternatif geliştirmek, emek sorunlarına, işçi eylemlerine sahip çıkmak gibi temel meselelere karşı son derece ilgisiz kalmasının payı vardı. Ayrıca Tuğal'a göre solun bu etkisizliğinde, CHP'nin daha solundaki siyasi oluşumların, darbe dönemlerinde ezilmesinin ve sistem dışına alınmasının da rolü vardı. Zira bu müdahaleler, solu dağınık, hiziplere ayrılmış ve zayıf tabanlı bir örgütsel kimliğe büründürmüştü. Sol entelektüel dinamizmini, öğrenci hareketleri üzerindeki etkisini ve Kürt – Alevi bölgelerindeki örgütlenmesini koruyordu ancak hiçbir sol hizip bu üç unsuru bir araya getirerek, güçlü bir siyasal platform oluşturamıyordu.³¹ Sonuçta ortada dağınık, hiziplere bölünmüş, zayıf bir sol vardı (Tuğal, 2016: 262, 274-275).

İşte Tuğal'a göre Gezi isyanı ve seküler – dini liberallerin tasfiyesi sonrasında İslami neoliberal hegemonyanın güçlü bir iktidar bloku oluşturma potansiyelini kaybetmesi, sonuçta da liberalizmin ve muhafazakarlığın baskıcı ve otoriter bir kimliğe bürünmesi, solu ve sosyalizmi tekrar öne çıkarma imkanı sağlamaktadır. Sola Türkiye siyasetinde yeniden toparlanma, yeni bir hegemonya potansiyeli oluşturma, yeni çağa gerçek bir önderlik yapma şansı vermektedir. İleriye dönük olarak alternatif (“muhayyel”) bir sol hegemonyanın potansiyellerini geliştirme fırsatı sunmaktadır. Tuğal'a göre bunun için, aşırı hizipleşmeyi aşan, etkili liderlikler, programlar geliştiren, otoriter ve dogmatik hatalardan uzak duran, sömürü ve metalaşma eleştirisini sürdüren, çoğulcu, 1968 sonrasında liberal ve liberter sol değerlerini sahiplenen, alt katmanlar arasında uzun dönemli yeni ittifaklar / halk çoğunlukları kurabilen, iktisadi ve siyasi süreçleri denetimi altına alacak geniş halk blokları oluşturabilen sol ve sosyalist bir çerçeveye geliştirmek gerekmektedir. Tuğal açısından, Sol siyasetin yeni çoğunluklar ve halk blokları oluşturamaması halinde Türkiye siyaseti iflasa sürüklenen liberalizm ve otoriter dini muhafazakarlığın oluşturduğu hegemonik çerçevede biçimlenmeye devam edecektir. Bu durumda Türk solu ve Kürt solu da kendisini bu çerçeveye içerisinde tanımlamayı ve konumlanmayı sürdürecektir (Tuğal, 2016: 274-275, 293-295, 317-318; Tuğal, 2014b: 23-26).

Genel bir değerlendirme ile Tuğal'ın 2000'ler sonrasında geliştirdiği *hegemonyacı siyaset* anlayışının, yaklaşım olarak Türkiye siyasal hayatına açıklamak

³¹ Dahası, 2000'lerin sonlarına gelindiğinde solcu sendikalar, işçi tabanlarını da büyük oranda kaybetmişlerdi. 1990'larda yükselen işçi protestoları da artık sona ermişti (Tuğal, 2016: 275).

üzere önerilen klasik dikotomik modellerin sınırlarını aştığını söylemek güçtür. Aksine klasik dikotomik modelleri, Türkiye’de 2000 sonrası yaşanan siyasal dönüşümü de içine alacak şekilde güncellediğini, genişlettiğini, pekiştirdiğini ve sofistike hale getirdiğini öne sürmek mümkündür. Bu çerçevede Tuğal’ın kurumsal olarak 2000’lere kadar Türkiye siyaset düşüncesine damgasını vuran *güçlü devlet geleneği* kavrayışını, 2000’li yıllarda yaşanan kurumsal siyasi dönüşüm etrafında siyasi partilerin etkinliğini de kuşatacak şekilde genişleterek ve sofistike hale getirerek *hegemonik iktidar geleneği* kavrayışına taşıdığı söylenebilir. Ayrıca, yine 2000’lere kadar Türkiye siyaset literatüründe etkili olan *merkez – çevre* kavrayışını, Türkiye’de 1980 sonrasında yaşanan küresel kapitalist sisteme tam olarak eklenme sürecini de kuşatacak şekilde (“küresel hegemonya – ulusal hegemonya” kavramlaştırmasıyla) *küresel merkez – çevre* kavrayışına taşıdığı öne sürülebilir. Dolayısıyla Tuğal’ın Türkiye siyasetini *hegemonik iktidar geleneği* ve *küresel merkez – çevre* kavrayışı çerçevesinde okuduğu ifade edilebilir.

Tuğal’ın bu hegemonyacı siyaset yaklaşımı, esas itibarıyla klasik dikotomik modellerin temelinde yatan devlet – toplum ilişkisinde *ayrışmaya / karşıtlığa* dayalı kurguyu sofistike hale getirmesi, bu ilişkiyi yeniden kurması ve siyasal ayrışma noktasını yeniden tayin etmesi açısından önemli bir özgünlük taşımaktadır. Tuğal bu hegemonyacı siyaset kavrayışında Gramsci’nin siyaset düşüncesinden yola çıkarak³² siyaseti, devlet ve toplum arasında bir “karşıtlık” üzerinden değil “karşılıklı bağlantılılık” üzerinden kurar. Dolayısıyla Tuğal açısından Türkiye’de siyaset, *devlet – toplum karşıtlığı* üzerinden değil, *devlet – toplum ilişkisi* üzerinden ilerler. Ona göre devlet ve toplum arasındaki bu ilişkiyi ve karşılıklı bağlantıyı sağlayan kurucu aktör ise, *siyasal toplumdur*. Siyasal toplum, sivil topluma önderlik eder, sivil toplumun çeşitli imkanlarını ve deneyimlerini bir “hegemonya projesi” etrafında toplarlar, başka bir ifadeyle bu hegemonya projesi etrafında sivil toplumu yeniden dizayn eder, biçimlendirir ve ardından sivil toplumu devletle bütünleştirir. Böyle

³² Daha önce de belirtildiği gibi, Tuğal’ın hegemonyacı siyaset kavrayışı, özellikle “devlet – toplum ilişkileri”nin analizi konusunda Gramsci’nin teorik çerçevesini takip eder ve onun “hegemonya, iktidar bloku, siyasal toplum (devlet) ve sivil toplum” gibi temel kavramsal aygıtlarını kullanır. Ancak Tuğal burada siyasal toplum kavramını, Gramsci’nin kullandığı anlamdan farklılaştırarak özgünleştirir. Gramsci siyasal toplum kavramını, (“hükümet, ordu, bürokrasi, yargı, mahkemeler ve resmi eğitim”i ifade edecek şekilde) devletle eş anlamlı kullanırken; Tuğal, siyasal toplumu, “siyasi partiler, parlamentolar, yerel belediyeler, siyasal hareketleri” ifade etmek üzere sivil toplum ile devlet arasındaki alanda konumlandırır (Tuğal 2014a: 38, 48).

bakıldığında Tuğal'a göre siyaset, *devlet, siyasal toplum ve sivil toplumun* birbiriyle karşılıklı bağlantısı ve ilişkisi etrafında şekillenir.³³

Ancak Tuğal, devlet ve toplum arasında kurduğu bütün bu ilişkiyi, “*siyasal toplum* tarafından üretilen, yukardan aşağı ve tek taraflı bir hegemonya ve tahakküm projesinin içerisine yerleştirerek”; sonuçta da siyaseti, “kapalı devre çalışan, sürekli kendini üreten / doğrulayan bir hegemonya ve tahakküm mekanizmasına indirgeyerek”, teorisini yeniden (ama bu kez farklı düzeyde) en başa yani tek boyutlu, kategorik ve dikotomik perspektifin olduğu yere getirme handikapıyla başbaşa bırakır.

Zira Tuğal'a göre siyaset en nihayetinde devlet ve toplumu birbirine bağlayarak bir hegemonya kurma ve sürdürme süreci olarak belirginleşir. Bu sürecin ana aktörü ise siyasal toplumdur. Başka bir deyişle siyaset, siyasal toplumun, denetimi altına aldığı sivil toplumu “peşine takarak”, “soğurarak” devlet katmanında oluşturduğu iktidar bloku çerçevesinde toplum ve devlet üzerinde bir hegemonya kurma ve sürdürme pratiğini anlatır. Siyaset, siyasal toplumun örgütlediği hegemonik iktidar blokunun hegemonya ve tahakküm pratiğinden ibarettir. Siyaset, bir hegemonya ve tahakküm kurma mücadelesini ifade eder. Dolayısıyla ülkede hegemonik iktidar mücadelesinin gerçekleştiği ana zemin siyasal toplum alanıdır. Hegemonik iktidar mücadelesini icra eden aktörler de siyasal toplum alanındaki aktörler yani siyasi partilerdir. Ve bu haliyle ülkede hegemonik iktidar mücadelesi bağlamında ayrışmanın üretildiği yer siyasal toplum alanıdır.

Böylece Tuğal'ın, siyaset alanındaki ayrışma düzeyini *devlet* ölçeğinden *siyasal toplum* ölçeğine çektiğini söylemek mümkündür. Sistem içerisindeki ayrışma, devlet (yani devlet – toplum) ölçeğinde değil, (siyasal toplumun hegemonya projeleri ve iktidar bloku inşa etme politikaları etrafında) siyasal toplum (yani siyasi partiler) düzeyinde yaşanmaktadır. Dolayısıyla siyasi-toplumsal ayrışmaları, bölünmeleri üreten ana neden / dinamik / aktör siyasal toplumdur; onun hegemonya projesidir. Dolayısıyla Tuğal'a göre tahakkümün kaynağı devlet değil siyasal toplumdur.

Öte taraftan Tuğal'ın hegemonik siyaset anlayışında küresel kapitalist hegemonya düzeninin de ülke siyasetinde belirleyici bir yeri vardır. Tuğal'a göre

³³ Bu yaklaşımıyla Tuğal, devlet - toplum ayrışmasını başka bir ifadeyle İslami toplum - laik devlet karşıtlığını aşma imkanı yakalar.

ülkede hegemonik iktidar mücadelesini yürüten siyasal toplum bu mücadelesini, küresel kapitalist hegemonyanın ürettiği küresel siyaset atmosferinde yani neoliberal – liberal demokrasi modeli içerisinde gerçekleştirir. Kapitalist sermayeye dayalı bu model, hem ülke içerisindeki siyasal toplum alanının kurumsal yapısını belirlemekte hem de ülke siyasetinde ancak küresel kapitalist hegemonyaya eklemlenen siyasal toplum aktörlerinin hegemonik bir iktidar bloku kurmalarına imkan tanımaktadır. Dolayısıyla da alternatif siyasal hareketlerin, emek örgütlenmesine dayalı sol ve sosyalist siyasal oluşumların, siyasal toplum alanında etkili bir platform oluşturmaları için sınırlı bir fırsat alanı bırakmaktadır.

Tuğal'a göre böyle bir ulusal ve küresel hegemonya düzleminde Türkiye'de siyaset, siyasal toplum tarafından kurulan ve kapitalist hegemonik düzenin taşıyıcısı olan *hegemonik, otoriter iktidar bloku* ile sivil toplum içerisinde bu düzenin dışlananlarından ve muarızlarından oluşan *devrimci ve dağınık halk kitleleri* arasındaki tek taraflı masnetme, soğurma ve kontrol etme pratiklerine dayalı iktidar mücadelesi etrafında şekillenmektedir.

Bu iktidar mücadelesi yukardan aşağı bir *hegemonya sarmalı*, bir *hegemonya dairesi* ve *hegemonya hiyerarşisi* içerisinde gerçekleşmektedir. Bu hegemonya dairesinin en iç katmanında, siyasal toplum, sivil toplumu kontrol etmekte, biçimlendirmekte, seferber etmekte ve onun üzerinde hegemonya kurmaktadır. Dolayısıyla ulusal düzeyde bu hegemonya katmanının mutlak hakimi ve belirleyicisi siyasal toplum olarak işaretlenmektedir. Bu haliyle Tuğal, siyasal toplum ve onun ana aktörleri olan siyasi parti eksenli bir siyaset okumasına sahiptir. Bu okuma içerisinde sivil toplum, oradaki sivil oluşumlar, siyasal toplumun güdümündeki, pasif, etkisiz, edilgen hatta kandırılmış, kalıba sokulmayı bekleyen unsurlar olarak konumlanmaktadır. Sivil toplum ve sosyal gruplar, belli bir *hegemonik proje* ve *sosyal mühendislik faaliyeti* etrafında, siyasal toplum tarafından inşa edilen, siyasal toplumun güdümündeki entrümanlar olarak işaretlenmektedir. Böylece sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki karşılıklı, dinamik ve esnek ilişki, siyasal toplumun kontrolü altındaki tek taraflı, yukardan aşağı, inşacı, mekanik ve otoriteryan bir ilişkiye indirgenmektedir.

Hegemonya dairesinin ikinci katmanında belli bir siyasal toplum aktörü tarafından oluşturulan hegemonik iktidar bloku, siyasal toplumun tamamını, oradaki

kültürel kodları ve siyasi aktörleri kontrol etmekte, hegemonya altına almaktadır. Bu çerçevede her şey ve dolayısıyla siyaset, hegemonik iktidar blokunun “kuşatıcı aklı, öngörüsü, planı ve marifeti” etrafında gelişmektedir. Dolayısıyla tüm siyasi süreçlerin ana belirleyicisi olarak yerel hegemonyanın ana aktörü olan siyasal toplum onun ekseninde kurulan iktidar bloku öne çıkmaktadır. Hegemonya iktidarının üçüncü ve en dış katmanında ise küresel hegemonik düzen bulunmaktadır. Küresel kapitalist hegemonik düzen, özellikle neoliberal liberal demokratik model etrafında bir ülkedeki hegemonik iktidar blokunu ve siyasal toplum alanını kuşatmakta, biçimlendirmekte, yönlendirmekte ve hegemonya altına almaktadır. Sonuçta ulusal tüm iktidar yapıları *United Colours of Capitalist Hegemony / kapitalist hegemonyanın birleşik renklerini* oluşturmaktadır.

Tuğal’ın işte bu üçlü hegemonya dairesi içerisinde siyaset, hegemonya ve tahakküm kurmak üzere, sürekli olarak yukardan aşağı ve tek taraflı bir soğurma, massetme, kontrol altına alma pratiğini anlatmaktadır. Siyaset bir “temsil” mekanizması ve süreci olarak değil, saf bir “inşa, proje ve sosyal mühendislik” mekanizması ve süreci olarak işlemektedir. Siyasal toplum ve onun ekseninde geliştirilen iktidar blokunun sivil toplumu (bir hegemonik proje doğrultusunda) tek taraflı inşa mekanizması ve süreci olarak. Siyasetin bu tek taraflı doğası ise, otoriter rejimler ve iktidarlar üretmektedir.

Bu yaklaşım etrafında Tuğal’ın hegemonyacı siyaset anlayışı, modern kapitalist sistem içerisinde hemen tüm iktidar yapılarını (siyasal sistemin yapısına bakmaksızın; siyasal iktidarın bürokratik ya da seçilmiş olmasına, denge – denetleme mekanizmasıyla sınırlandırılıp sınırlandırılmadığına bakmaksızın) ontolojik ve özsel olarak “otoriter”, “kötü” kabul etmektedir. Buna karşılık, alternatif sol ve sosyalist siyaset hareketlerini, hatta *muhayyel bir sol hegemonyayı* ise (iktidar mücadele süreçleri içerisinde otoriterleşme ihtimalini dikkate almaksızın) ontolojik ve özsel olarak “demokratik”, “iyi” kabul etmektedir.

Bu çerçevede Tuğal, bir siyasi sistem içerisindeki tüm siyasi aktörlerin yaşanan iktidar ilişkileri ve iktidar mücadeleleri kapsamında otoriter veya anti-otoriter, demokratik veya anti-demokratik eğilimler / stratejiler izleyebileceği ihtimalini göz ardı etmektedir. Dolayısıyla siyasal sistemi ya da siyasal toplumu

oluşturan tüm siyasi aktörlerin siyasi eğilim ve vizyonlarının topluca, siyasi sistemin niteliğinin şekillenmesinde belirleyici olduğu gerçeğini dikkate almamaktadır.

Diğer taraftan Tuğal'ın hegemonyacı siyaset anlayışı, sosyal grupların kendi siyasi vizyonları ve öncelikleri etrafında birbirleriyle geliştirdikleri çok taraflı iktidar mücadelesini göz ardı etmektedir. Kültürel dinamiklerin ve kültürel kimliklerin siyasi ayrışmalar, gruplaşmalar, toplumsal bölünmeler üzerindeki, iktidar mücadeleleri içerisindeki ve dahası *hegemonya projelerinin* şekillenme süreçlerindeki etkisini dikkate almamaktadır. Bu doğrultuda iktidar blokunun parçasını oluşturan sivil toplum çevrelerinin ve farklı siyasi aktörlerin kendi politik vizyonları, duyarlılıkları, hedef ve çıkarları etrafında bu bloka dahil oldukları gerçeğini görmezden gelmektedir. Ayrıca iktidar blokunun oluşumunda ve çözülmesinde (hatta siyasi rejimin otoriter veya demokratik niteliğinde) bu farklı siyasi aktörlerin / grupların kendi politik vizyonları, öncelikleri ve çıkarları etrafında izledikleri stratejilerin, yaptıkları siyasi tercihlerin belirleyici olduğu noktayı atlamaktadır. Yine mevcut iktidar blokunun, farklı siyasi aktörlerin birbirleriyle mücadele ve ittifak süreçleri etrafında şekillenen esnek bir koalisyon yapılanmasından oluştuğuna çok fazla dikkat göstermemektedir. Bu haliyle Tuğal'ın hegemonyacı siyaset yaklaşımının “tek boyutlu, özcü, kategorik, projeci, baştan verili ve yazgısı belli” bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Böyle olunca da Tuğal'ın yaklaşımı içerisinde siyaset, en nihayetinde *hegemonik iktidarın maceralar tarihi, hegemonik iktidarın günlüğü* veya *hegemonik iktidar blokunun sicil kaydı* yahut *soğurmalar, tasfiyeler ve komplolar tarihi* yahut da *sosyal mühendislik tarihini* ifade eden *soğuk ve katı bir yapı* olarak belirginleşmektedir.

Buraya kadar genel çerçeveleri çizilen yeni kavramsal yaklaşımların Türkiye’de siyasetin 1990’lardan bugüne kazandığı çoklu, çok aktörlü karakterini analiz etmek üzere önemli bir kavramsal aygıt çantası sunduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu yaklaşımların ya ortaya kondukları dönemin tarihsel çerçevesi ya da yaslandıkları düşünsel geleneğin teorik çerçevesi dolayısıyla kimi sınırlılıklar taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda *tarihsel blok* ve *paradoksal koalisyonlar* yaklaşımları, toplumsal – sivil – siyasal oluşumları, çoklu kimlikleri önemli birer siyasal aktör olarak işaretleyerek, siyasal süreç analizlerine bu çoklu toplumsal çevreleri de önemli birer siyasal aktörler olarak dahil etme imkanı

sunmaktadır. Fakat bu yaklaşımlar Türkiye siyasal sisteminde kurumsal dönüşümlerin henüz gerçekleşmediği bir tarihsel aralıkta ortaya konmuş olduklarından, söz konusu dönemin tarihsel sınırları dolayısıyla, siyaseti daha çok *merkezi bürokratik aktörler* ile *gelişen / çeşitlenen çevresel – sivil aktörlerin* iç içe geçmiş ilişkisi ve mücadelesi olarak analiz etmektedir. Diğer taraftan *sosyal iktidar* yaklaşımı politik kaynakları ve ağları önemli bir siyasal analiz aracı olarak öne çıkarmakta; *hegemonyacı siyaset* yaklaşımıysa siyaseti devlet – toplum karşılığı yerine eklemlenme süreçlerine yerleştirmektedir. Ne var ki her iki yaklaşım da en nihayetinde siyaseti bir devlet ve iktidar pratiği, siyasi süreçleri de iktidar kompleksinin toplumsal alan üzerindeki tek taraflı egemenlik, kontrol ve hegemonya süreçleri olarak ele almaktadır. Siyasetin temsilden öte kontrol boyutuna odaklanan bu iki yaklaşım, izledikleri devlet merkezli analiz perspektifiyle toplumdaki sivil sosyal grupların siyaset süreçlerindeki etkisini ve kapasitesini göz ardı etmektedir.

3.2. TOTAL SİYASET: ALTERNATİF BİR MODEL ÖNERİSİ

Devlet – toplum ilişkilerinin kültürel bir ritmi ve kurumsal bir matematiği vardır. Bu ritim ve matematik, dönemsel ve mekânsal olarak farklı formlar, farklı karakterler ve farklı denklemlerle biçimlenmektedir. Bu denklemin biçimlenmesinde rol oynayan pek çok dinamikten bahsetmek mümkündür. Kültürel kodlar, politik kaynaklar, tarihi – toplumsal koşullar, kurumsal hafıza bu dinamiklerden öne çıkanları oluşturmaktadır. Ayrıca söz konusu siyasal ritim ve matematik, kim, hangi aktör tarafından düzenlendiğine bağlı olarak farklı formasyonlar edinir. Bugün Türkiye’de bu siyasal matematiğin 2000 sonrasında yaşanan (ve literatüre hakim dikotomik kavramsal modelleri aşan) siyasi gelişmeler etrafında nasıl kurulduğu ve işlediği sorusu, siyasi düşünce açısından kritik bir problematiği teşkil etmektedir.

1990’lardan başlayarak 2018’e uzanan ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşüm Türkiye’de devlet – toplum ve devlet – siyaset ilişkilerinin seyri açısından bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu dönüşüm sonucunda Türkiye’de *bürokratik merkez / güçlü devlet geleneği* etrafında biçimlenen toplum ve siyaset modeli, kurumsal ve kültürel olarak geçerliliğini kaybetmiştir.³⁴ Bugün Türkiye’de sivil oluşumlara dayalı bir toplum ve siyaset modelinden söz etmek mümkündür. Yeni toplum ve siyaset modelinin meşruiyet kaynağını ve aktör yapısını sivil hareketlerin, sivil kimliklerin ve sivil aktörlerin oluşturduğu söylenebilir. Toplumsal alan, siyasal mekan ve devlet mekanizması sivil bir yapılanma etrafında varlık göstermektedir.

Yaşanan dönüşüm kapsamında ortaya çıkan bu sivil niteliğin yanı sıra Türkiye’de toplum ve siyaset modelinin ayrıca *çoklu, çok taraflı ve çok aktörlü* bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür. Söz konusu dönüşüm etrafında Türkiye’de sivil toplum alanı, kamusal alan ve siyaset sahnesi, farklı kültürel oluşumların, toplumsal çevrelerin katılımına açık hale gelmiştir. Genel olarak devlet – toplum karşıtlığına ve bürokratik devlet egemenliğine dayalı düalist iktidar olgusu yerini çoklu iktidar olgusuna bırakmıştır. Bu bağlamda siyaset, farklı iktidar olanaklarını ve farklı sosyal gerçeklikleri deneyimleyen, farklı kimliksel niteliklere sahip çeşitli toplumsal kesimler ve sosyal aktörler arasındaki çok yönlü, çok taraflı ve karmaşık

³⁴ Bu sosyal ve siyasal değişme, Türkiye’de siyaseti açıklamak üzere önerilen dikotomik kavramsal modelleri, yaslandığı sosyal - ekonomik gerçeklik ve siyasi kurumsal zemini de ortadan kaldırarak, geçersiz hale getirmiştir.

ilişkiler bütünü olarak gerçekleşmektedir. Toplumsal iktidar ve siyasi iktidar mücadelesi çok merkezli, çok taraflı, çok katmanlı bir nitelik taşımaktadır. Siyasal alan artık *çoklu iktidar olgusu* ve *çoklu iktidar kavrayışı* etrafında biçimlenmektedir.

Yine söz konusu siyasi dönüşüm çerçevesinde Türkiye’de toplum ve siyaset modelinin *kimliksel bir karakter, kimlik temelli bir ağırlık* kazandığından söz etmek mümkündür. Türkiye’deki siyasi dönüşümün temel dinamiğini oluşturan kimlik siyasetleri, yeni şekillenen toplum ve siyaset zemininin de ana hatlarını oluşturmaktadır. Geline noktada toplumsal çevreler ve sosyal hareketler kültürel kimlik temelli nitelikleriyle, sivil toplum alanına, kamusal alana ve siyaset mekanına katılmaktadır. Bu toplumsal aktörlerin, sivil toplum ve siyaset alanındaki konum, tavır, yaklaşım, strateji, söylem ve önceliklerinin şekillenmesinde sahip oldukları kimliksel özellikler ve kültürel değerlerin belirleyici bir önemi vardır. Bu bağlamda bugün Türkiye’de toplum ve siyaset alanının ağırlık merkezinde kültürel kimliklerin yer aldığını söylemek mümkündür.

Diğer taraftan siyasi dönüşüm çerçevesinde Türkiye’de toplum ve siyaset modelinin edindiği bir başka karakteristik özellik, geçişkenliktir. Toplum ve siyaset arasındaki *merkez siyasete, sınır siyasetine* dayalı yerleşik ilişki biçimi, artık yerini, kimlik hatları üzerinden kurulan geçişken ve esnek bir ilişki biçimine bırakmıştır. Bürokratik devletin siyasi alan üzerindeki tanımlayıcı kontrol gücünü yitirmesinin ardından gelinen noktada, toplumsal çevreler ve kültürel gruplar hem sivil toplum alanının hem de siyaset alanının ve siyasi hareketlerin ana zeminini oluşturmaktadır. Toplumsal alanda varlık gösteren sosyal aktörler, siyaset alanıyla da doğrudan bağlantı kurarak, toplum ve siyaset arasında geçişken ve esnek bir ilişki zeminin oluşmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla yeni sistem, toplumsal alan ile siyaset alanı arasında, siyasi partiler ile toplumsal çevreler arasında karşılıklı ilişkilerin olduğu geçişken bir iktidar mantığıyla işlemektedir.

Bütün bu gelişmeler üzerinden bakıldığında bugün Türkiye’de devlet – toplum – siyaset ilişkilerinin, *sivil, çoklu, kimliksel ve geçişken* nitelikler taşıyan bir siyasi sistem, bir siyasi hayat içerisinde biçimlendiği söylenebilir. Bu noktada en kritik problematik, yeni siyasi sistem içerisinde devlet – toplum ilişkilerinin, siyaset – toplum ilişkisinin, sivil toplum alanının, siyasi iktidar ilişkilerinin ve son kertede siyasetin nasıl kurulduğu, nasıl şekillendiği ve nasıl işlediği sorusu etrafında

yükselmektedir. Bu kritik problematik bağlamında Türkiye’de sivil, çoklu, kimliksel ve geçişken nitelikler taşıyan siyasal hayatı açıklamak üzere bu çalışmada yeni bir kavram önerisinde bulunulacaktır: “**Total siyaset**”.³⁵ Bugün Türkiye’de devlet –

³⁵ “Total siyaset” kavramsallaştırması, futbol literatüründeki “total futbol” sisteminden hareketle geliştirilmiştir. Total futbol, 1970’lerin başında yeni sosyal hareketler ve bireysel özgürlük temelli gençlik dalgalarıyla sarsılan Avrupa’nın Kuzey Denizi sahillerinde, Hollanda’da, ortaya çıkan; 1990’lı - 2000’li yıllarda ise İspanya üzerinden dünya futbol tarihine damgasını vuran bir oyun sistemidir. Avrupa’da temel dinamiğini “yerleşik sistemin yeni kültürel talepler ve bireysel özgürlüklerle yeniden harmanlanması”; “düzen ile bireyselliğin biraraya getirilmesi” arayışının oluşturduğu bir kültürel - toplumsal ortamda şekillenen total futbol, tıpkı içinde şekillendiği kültürel atmosfer gibi, “bireysel yaratıcılıklar ile sistemin dinamik bir ilişkisellik içerisinde üretilmesine”, “sistemin yaratıcı bireysellikler etrafında güncellenmesine” dayanıyordu. Her şeyden önce total futbol, “alanla ve onun nasıl kontrol edildiği” meselesiyle ilgiliydi. Total futbolun buna verdiği cevap, “sürekli topa sahip olmak, bunun için de takımın tüm parçaları arasında etkili, yakın bir bağlantı ve ilişki kurmak”tı. Bu çerçevede total futbol anlayışını dört temel özelliğin tanımladığını söylemek mümkündür. İlk olarak, total futbol, çok aktörlü, çok taraflı, çok alanlı, çok pozisyonlu, dolayısıyla çoklu bir oyun anlayışına dayanmaktadır. Dolayısıyla total futbol, oyuncular ve takım/sistem arasındaki ilişkiyi “çoklu oyun anlayışı” üzerinden kurmaktadır. İkincisi, total futbol anlayışı, takımın etki, nüfuz ve kontrol kapasitesinin sahanın her tarafına / her alanına (“savunma - orta saha – hücum” alanlarına) yayılmasını gerektirmektedir. Üçüncü olarak, total futbol, sahanın “savunma – orta saha – hücum” bölgelerinin / alanlarının oyuncuların pozisyonları üzerinden birbiriyle bağlantılı hale getirilmesine dayanmaktadır. Dördüncü ve son olarak da total futbol’a göre sahadaki tüm oyuncular, kendi yetenek, kapasite ve performanslarını, diğer oyuncularla aralarındaki “ilişkiler-arasılık”tan hareketle ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda total futbol için bütün mesele “alan, pozisyon ve mesafe”ydi. Başka bir ifadeyle, bütün mesele, oyuncuların pozisyon ve mesafe üzerinden birbirleriyle saha içerisinde kurdukları “pas kombinasyonları” yani, birbirleriyle geliştirdikleri “değişken ittifak ağları”ydı. Dolayısıyla total futbol, alanlar-arası sınırların belirsizleştiği, esnek geçişkenliklerin, bağlantıların oluştuğu; aynı zamanda saha içerisinde pas trafiğine dayalı olarak, yoğun ve değişken ittifak örgülerinin öne çıktığı bir oyun felsefesine işaret ediyordu (Total futbolla ilgili söz konusu değerlendirmeler şu kaynaklardan hareketle yapılmıştır: Winner, 2016: 24-66; Wilson, 2017: 318-338, 541-570; Cruyff, 2017: 21-35, 105-124, 163-170).

İşte total siyasetin, genel olarak total futbolu tanımlayan söz konusu düşünce hatlarına benzer hatlar üzerinden şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda “çok aktörlülük, dinamik sosyal gruplar, alanlar arası bağlantı ve ilişkisellikler, gruplar arası değişken ittifak ağları” total siyaset modelini biçimlendiren düşünsel hatları oluşturmaktadır. Total siyaset için temel meselenin “alanlar ve bu alanlar üzerindeki iktidar ilişkileri” etrafında düğümlendiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle total siyasetin çıkış noktasını sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanlarına siyasal aktörler tarafından nasıl etki ve nüfuz edildiği sorusu oluşturmaktadır. Daha sınırlı bir bakışla, total siyaset Türkiye’de devlet – toplum ilişkileri olarak siyasetin nasıl kurulduğu ve işlediği sorusundan hareket etmektedir. Söz konusu kritik mesele etrafında total siyaset modelinin, omurga olarak “çoklu sosyal gruplar, çoklu alan örgütlenmeleri, alanlar arası geçişkenlikler ve değişken ittifak ağları” hatlarına yaslandığı söylenebilir. Bu çerçevede total siyasetin dört kritik nitelik etrafında biçimlendiğini öne sürmek mümkündür. Birincisi, total siyaset esas itibarıyla “sosyal gruplar ile siyasal sistem arasındaki ilişkiyi” çoklu, çok aktörlü bir iktidar perspektifiyle kurmayı önermektedir. İkincisi, total siyaset, sosyal grupların toplumsal hayatın farklı alanlarında (sivil toplum, ekonomi, kültür vs.) örgütlenerek ve oralara nüfuz ederek siyasi bir aktöre dönüştüğü fikrine yaslanmaktadır. Üçüncü olarak total siyaset, yine sosyal grupların sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanlarını birbiriyle ilişkilendirme kapasiteleri üzerinden güç kazandığı önermesinde bulunmaktadır. Son olarak total siyaset, siyasi aktör olarak bir sosyal grubun siyaset alanındaki güç, etki ve nüfuz kabiliyetinin, etrafındaki diğer gruplarla ilişkisi / ittifakı içerisinde biçimlendiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede total siyaset, siyasetin o klasik “devlet - parti” ve “partiler – arası” bir etkinlik olarak değil, sosyal gruplar üzerinden sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı arasındaki ilişkisellikten ve gruplar arası paradoksal ittifak ağlarından üretildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla total siyaset, hem sosyal grupların etki ve nüfuz

toplum ilişkilerinin, iktidar ilişkilerinin ve siyasetin, **total siyaset** olarak kavramsallaştırılabilecek bir iktidar modeli etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Kavramsallaştırma esas olarak siyasetin, *çoklu mücadele alanları, çoklu siyaset aktörleri ve değişken ittifak ağları* etrafında çözümlenmesine işaret etmektedir.

Total siyaset, sosyal grup temelli bir siyasi analiz çerçevesine yaslanmaktadır. Siyasetin ana aktörü olarak sosyal grupları kabul etmektedir. Total siyaset, siyaseti, grup davranışları, gruplar arası etkileşim süreçleri ve iktidar ilişkileri etrafında, çok taraflı, çok boyutlu ve bütüncül bir perspektifle ele almaktadır. Siyasetin ve iktidar ilişkilerinin *sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanı* olmak üzere üç farklı düzeyde / alanda yürütüldüğü tezine dayanmaktadır. Total siyaset, *sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanının* birbiriyle bağlantılı olarak hareket ettikleri, bu bağlantıyı ise sosyal grupların sağladığı kabulünden hareket etmektedir.³⁶ Total siyaset analizi, *sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanı* arasında geçişgenliğe, karşılıklı ilişkiye; siyasetin sivil, kültürel ve kimliksel niteliğine; sivil toplum ve siyasal alanın çoklu, çok aktörlü ve çok taraflı olduğu kabulüne dayanmaktadır. Total siyaset, devletin, siyasi iktidarın ve siyasi oluşumların, ancak sivil toplum alanıyla ve toplumsal gruplarla bağlantıları etrafında etkinliklerini ortaya çıkarabildiklerine işaret etmektedir. Bu bağlamda total siyaset, devlet ve siyasal iktidarı toplumsal ilişkilerin içerisine yerleştiren bir analiz çerçevesini önermektedir. İktidar mücadelesine, sivil ve toplumsal ilişkilerin içerisinden bakan bir okuma çerçevesi sunmaktadır. Total siyasete göre siyasi iktidar, öncelikle grup – politik kaynak birikiminin, grup bütünleşmesi ve ayrışmasının, gruplar arası mücadelenin, yakınlaşma ve uzaklaşmanın kısacası “grup davranışlarının” bir sonucudur. Dolayısıyla en sofistike ve kristalize haliyle total siyaset, siyaseti, *çoklu siyasi aktörlerin, çoklu mücadele alanlarındaki politik davranışlarının bir toplamı / sonucu* olarak ele almaktadır.

kabiliyetinin tüm alanlara yayıldığı, hem (sivil-siyasal-iktidar) alanlar arası bir geçişkenlik ve ilişkiselliğin geliştirildiği hem de sosyal gruplar arasında değişken ittifak ağlarının üretildiği bir siyaset fikrine dayanmaktadır.

³⁶ Total siyasetin, hegemonyacı veya totaliter siyaset yaklaşımından ayrıldığı nokta burasıdır. Hegemonyacı veya totaliter siyaset anlayışı, “siyasal toplumu, siyasi partileri veya siyasi iktidarı”, sivil toplum ve devlet arasındaki bağlantıyı kuran ana, egemen aktör olarak kabul ederken, Total siyaset, “sosyal grupları”, “sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanı” arasındaki bağlantıyı kuran ana aktör olarak kabul etmektedir.

Total siyasetin analiz çerçevesi, *sosyal gruplar, politik kaynaklar, sivil toplum, siyasal alan, liderlik yapıları, ittifak eksenleri ve iktidar alanı* gibi temel kavramlardan oluşmaktadır. Bu noktada belli teorik çerçevelerden hareket etmektedir. Sosyal grup, politik kaynaklar, liderlik yapısı ve ittifak eksenleri analizinde çoğulcu grup teorisinden;³⁷ sivil toplum – siyaset, sivil toplum – devlet ilişkilerinin analizinde ise çoğulcu grup yaklaşımının yanı sıra eleştirel perspektiften beslenmektedir.³⁸

Total siyaset, Türkiye’de siyasetin, sosyal gruplar arasındaki iktidar mücadelesi etrafında şekillendiği tezine yaslanmaktadır. Biraz daha açarak ifade edilecek olursa, total siyaset *Türkiye’de siyasetin sosyal gruplar arasında, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı düzeylerinde yaşanan grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkileri etrafında şekillendiğini* öne sürmektedir. Bu bağlamda total siyaset analizine göre, iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesi, *toplum ile devlet* başka bir ifadeyle *sosyal gruplar ile devlet* arasındaki ilişkide değil *doğrudan sosyal gruplar arasındaki* ilişkide şekillenmektedir. Bu iktidar ilişkisi toplumsal düzeyde (sivil toplum düzeyinde) başlamakta, oradan siyasal alana ve iktidar alanına / devlet alanına uzanmakta ve yansımaktadır (Beckman, 1998: 4-5).

Bu çerçevede total siyaset analizine göre Türkiye’de siyaset, sosyal grupların, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanlarındaki *kurumsal pratiklerinden ve ittifak süreçlerinden* oluşmaktadır. Buradan hareketle sosyal grup temelli total siyaset analizinin, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı olmak üzere üç temel boyuttan oluştuğunu söylemek mümkündür. Özetle total siyaset, ilk etapta sosyal grupların, toplumsal alanın farklı sektörlerinde örgütlenerek bu sektörler arasında karşılıklı bağlantılar kurmasını, sivil toplumun farklı alanlarını (kendi kimliksel ağı etrafında) birbiriyle irtibatlı hale getirmesini, kısacası bir *politik kaynak birikimi*

³⁷ Çoğulcu grup teorilerinin genel analiz çerçevesi için bu çalışmanın 116-136. sayfalarına bakılabilir.

³⁸ Eleştirel perspektife göre sivil toplum, kendisini oluşturan sosyal grup davranışları etrafında dinamik ve değişken bir karakter taşır. Ayrıca toplumsal alan / sivil toplum alanı, iktidar ilişkilerinden uzak, bizatihi ve verili olarak “iyi” ya da “kötü” bir karakter taşımaz. Sivil toplum, sosyal grupların kendi iç dinamikleri ve gerilimleriyle, ayrıca eşitsiz güç dağılımı ve belli ekonomik, siyasi koşullar etrafında gerçekleşen gruplar arası çıkar - iktidar ilişkileri çerçevesinde karakter kazanır. Yine eleştirel perspektife göre sivil toplum ile devlet (siyasi iktidar) arasında sıfır toplam bir karşıtlık ilişkisi yoktur. Aksine karşılıklı bağımlılığa dayalı, geçişken bir ilişki söz konusudur (Bu yaklaşımlarla ilgili olarak ve ayrıca toplumsal alan – siyasal alan arasındaki sınırların değişimiyle ilgili olarak bakınız: Levy, 1999: 8-9; Maier, 1987: 1-26; Off, 1987: 63-106; Beckman, 1998: 1-10).

oluşturmasını ifade eder. İkinci olarak, total siyaset, sosyal gruplar üzerinden sivil toplum alanıyla siyaset alanının birbiriyle bağlantılı hale getirilmesini anlatır. Üçüncü ve son olarak da sosyal grupların sivil toplum ve siyaset alanındaki etki, nüfuz ve iktidar kabiliyetinin, diğer sosyal gruplarla kurduğu ilişkiler etrafında, bir *ilişkiler-arasılık* mantığı içerisinde ve *değişken ittifak ağları* üzerinden biçimlendiğine işaret eder. Dolayısıyla total siyaset açısından *devlet ve iktidar alanı*, *hem sosyal gruplar arası iktidar ilişkilerinin bir yansıması hem de sosyal gruplar arası iktidar ilişkilerinin yeniden üretildiği mekan* olarak öne çıkmaktadır.

3.2.1. Sosyal Gruplar, Sivil Toplum ve Politik Kaynaklar

Total siyaset açısından toplumsal alan, (sivil toplum alanı), farklı kültürel kimliklere sahip sosyal grupların, politik kaynak birikimine dayalı rekabet ve iktidar ilişkileri etrafında biçimlenir. Total siyaset analizine göre toplum, farklı kültürel kimlik özelliklerine, değişik çıkar, ilgi ve gerçeklik kavrayışlarına sahip çeşitli sosyal gruplardan oluşur. Bu gruplar, etnik, dinsel, ideolojik, ekonomik, bölgesel nitelikler etrafında şekillenir. Sosyal gruplar, toplum içerisinde enformel, kurumsallaşmamış, parçalı, gevşek, dağınık düzeylerden formel, yoğun, bütünleşmiş, kurumsallaşmış yapılara doğru uzanan bir yelpazede varlık gösterir. Dolayısıyla sosyal gruplar, kendi kimliksel nitelikleri, çıkar, öncelik ve amaç seyirleri etrafında bir araya gelir, birleşir, çözülür, ayrışır ve yeniden birleşir. Sosyal grupların her biri kendi içerisinde pek çok küçük gruba, parçaya bölünme, ayrışma ihtimaline sahiptir. Çözülme ve ayrışma sosyal grubun aktörleşme, toplumsal alanı etkileme kabiliyetini zayıflatırken, bütünleşme, birleşme, kurumsallaşma ise aktörleşme sürecini ve toplumsal alanı etkileme kabiliyetini güçlendirir. Bu çerçevede, total siyaset analizine göre, sosyal gruplar arası iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesi sivil toplum düzeyinde başlar (Bentley: 1935: 200-222; Truman, 1993: xxxi, 26-39, 43-52, 112-113; Marriam 1950: 16-17, 21-24; Beckman, 1998: 4-5).

Sosyal gruplar toplumsal alanda etkin bir aktör konumu edinmek üzere örgütlenir ve kurumsallaşır. Bu örgütlenme ve kurumsallaşma süreci, sosyal grupların toplumsal alanda çok yönlü bir etki alanı ve ağ oluşturma sürecini ifade eder. Bu bağlamda sosyal gruplar, başta ekonomi, eğitim, meslek, kültür, medya ve

yayın sektörleri olmak üzere sivil toplumun farklı alanlarında örgütlenme ve kurumsallaşma yoluna gider. Bu çok yönlü örgütlenme faaliyeti sosyal gruplar için bir taraftan toplumsal alanın farklı noktalarında sembolik sermaye birikimini zenginleştirme; politik kaynak imkanlarını geliştirme ve güçlendirme olanağı sunar. Diğer taraftan da sosyal grupların, bu çok boyutlu örgütlenme pratikleri etrafında toplumsal alanın farklı noktalarını kendi kimliksel ağları üzerinden birbirine eklemlenmesini, birbiriyle bağlantılı hale getirmesini ve böylece sivil toplumun farklı alanlarına nüfuz etmesini sağlar. Dolayısıyla sosyal grupların, toplumsal alanda etkin ve güçlü bir aktör konumu edinmesi, sivil toplumun farklı alanlarında kurumsallaşma kabiliyetiyle doğrudan orantılıdır.³⁹

Bu çerçevede Türkiye siyasetinde toplumsal alana bakıldığında, bu alanın kültürel kimlik temelli farklı sosyal gruplardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Dinsel, etnik, ideolojik, mezhepsel temellere dayanan bu sosyal gruplar, genel olarak yedi kategori altında toparlanabilir. Bu bağlamda Türkiye’de toplumsal alanda öne çıkan, etkin sosyal grupların ana hatlarıyla *dini muhafazakar gruplar, Kemalist sosyal gruplar, milliyetçi sosyal gruplar, Kürt sosyal gruplar, Alevi sosyal gruplar, liberal demokrat gruplar ve sol sosyal gruplar* gibi pek çok düzeyde gruptan oluştuğu söylenebilir. Toplumsal alanın bu sosyal grupların kurumsal faaliyetleri ve birbirleriyle olan ilişki – mücadele seyirleri etrafında şekillendiğinden söz etmek mümkündür.

Bu sosyal gruplar, farklı kültürel kimlik özelliklerine, değişik çıkar, ilgi ve gerçeklik kavrayışlarına sahip gruplardır. Bu gruplar mutlak olarak homojen olmadığı gibi stabil de değildir; kendi kimliksel nitelikleri, çıkar, öncelik ve amaç seyirleri etrafında bir araya gelir, birleşir, çözülür, ayrışır ve yeniden birleşir. Değişen ekonomik, sosyal ve siyasî şartlar, sosyal grupların da yeniden yapılanmasına yol açar. Sosyal grupların her biri kendi içerisinde pek çok küçük gruba, alt parçaya bölünme, ayrışma olasılığı taşır. Ancak bu grupları belli düzeyde bir araya getiren, diğer gruplardan ayırıştıran şey, ortak kültürel kimlik özellikleri ve ortak vizyon, ortak ilgi alanlarıdır.

³⁹ Türkiye’de toplumsal alandaki sivil toplum kuruluşlarının “kültürel kimlik yüklü”, “sosyal vizyon yüklü” karakteri için bakınız: Özbudun ve Keyman, 2002: 296-319.

Bu sosyal gruplardan dini muhafazakar gruplar, İslamı kimliksel bir özellik ve varoluşsal bir pozisyon olarak gören, dini toplumsal bir değer olarak önemseyen, dinselliğin toplumsal planda görünürlüğünü savunan bir karakter taşıyor. İslamlaşmanın toplumsal ve kültürel boyutuna önem verir. Bu bağlamda dini muhafazakar gruplar, dini değerler, semboller ve uygulamalar bütününe yaslanarak toplumsallaşmaya yönelir. Toplumsal ve kamusal alanın İslami tercihler, İslami ritüel ve pratikleri de kapsayacak şekilde genişlemesine yönelik bir tutum sergiler. Kısacası kendi kimliksel özellikleriyle toplumsal, kamusal ve siyasal alanda yer almaya öncelik verir. Diğer taraftan dini muhafazakar gruplar, siyasetin ve siyasi meşruiyetin toplumsal tercihler ve talepler etrafında biçimlenmesini, başka bir ifadeyle “milli irade” siyasetini savunur. Yerel olana, yerel kültüre ve genel olarak “gelenek” kavramına ama aynı zamanda modernleşme projelerine önem verir. Bu genel kimliksel hatlarla tanımlanabilecek dini muhafazakar gruplar, homojen bir niteliğe sahip değildir. Bu sosyal gruplar, farklı dini cemaatlerden, tarikat yapılarından, cemaat-tarikat dışı toplumsallıklardan, sivil-dini eğilimlerden oluşur.

Kemalist sosyal gruplar, Türkiye’de toplumsal alanda etkinlik gösteren bir başka sosyal grubu oluşturur. Kemalist sosyal gruplar genel olarak “laik cumhuriyet, Atatürk devrimleri, çağdaş yaşam, üniter devlet, ulusal bütünlük” gibi temel önceliklerden hareket eder. Bu çerçevede *devlet – laiklik – Atatürk milliyetçiliği* etrafında tanımlanmış ulusal kimlik, kamusal alan ve siyasal yönetim formasyonunun savunur. Din-dışılığı ve gelenek karşıtlığını ilerleme ve modernleşmenin ana omurgası olarak görür. Dinin sosyal ve kamusal alanda görünürlüğüne, etnik-dinsel kimliğe dayalı toplumsal taleplere çağdaş ulusal kimlik için zararlı unsurlar olarak yaklaşır. Dolayısıyla Kemalist sosyal grupların kimliksel vizyonunu, Atatürk ilke ve devrimlerine sahip çıkmak, Cumhuriyetin temel kazanımlarını savunmak, laik Cumhuriyet karşıtı oluşumların önüne geçmek, “gerici ve bölücü girişimler”den “Türk toplumunu korumak” gibi temel tutumlar şekillendirir. Bu ortak noktaların yanı sıra toplumsal alanda “antiemperyalizm ve küreselleşme – Batı karşıtlığı” bağlamında şekillenen ulusalcı, sol Kemalist oluşumlar da varlık gösterir. Bu bağlamda Kemalist gruplar, *milliyetçilik – sosyalizm – laiklik* hatlarının çapraz kestiği bir toplumsal çeşitlilik içerisinde, heterojen bir grup yapısına sahiptir.

Toplumsal alanda varlık gösteren bir diğerk grup, milliyetçi sosyal gruplardır. Milliyetçi sosyal gruplar, Türk kimliğine dayalı milli bütünlük; yüce, egemen ve merkezi bir devlet yapılanmasına dayalı üniter devlet; Türk kimliği ve yüce devlet otoritesiyle uyumlu bir İslamiyet fikri etrafında toparlanır. *Devlet merkezli / öncelikli ve Türk – İslam sentezi* temelli bir kültürel kimliğe sahiptir. Milliyetçi sosyal gruplar, devleti ve milleti her türlü zararlı, bölücü tehlikelerden korumak; devlet – Türklük – İslam eksenli milli kimlik bilincini, milli kültürü geliştirmek, yaymak ve güçlendirmek üzerine kurulu bir toplum ve siyaset vizyonundan (ülküsünden) hareket eder. Milliyetçi sosyal gruplar, kendi içerisinde Türklük veya İslamiyet, devlet veya millet vurguları farklılaşan, bunları bir araya getirme formasyonları çeşitlenen farklı kimliksel grup hat meydana gelir.

Türkiye’de toplumsal alanda varlık sergileyen başka bir grup, Kürt sosyal gruplardır. Kürt sosyal gruplar *din, etniklik, mezhep ve ideolojinin* çapraz kestiği bir toplumsal çeşitlilik içerisinde, farklı kültürel damarları bünyesinde taşıyan heterojen bir grup yapısına sahiptir. Bu bağlamda Kürt sosyal gruplar kendi içerisinde genel olarak etnisite (Kürt milliyetçiliği), din (Kürt İslamcılığı), ideoloji (Kürt Solu), mezhep (Kürt Aleviliği) temelli farklı sosyal gruplardan oluşur. Bu sosyal gruplar genel olarak “Kürtlük temelli kültürel haklar talebinden Kürtlük eksenli kimliksel farklılıkların tanınmasına”, “özerk yönetimden bağımsız bir devlet kurmaya” uzanan bir hat üzerinde farklılaşır ve kimliksel bir karakter kazanır. Bu haliyle Kürt sosyal gruplar, “Kürt kimliğinin anayasal olarak tanınmasına dayalı” sivil, toplumsal grup hareketlerinden, “özerk yönetim ve Türkiye’nin güneydoğusunda ayrı bir Kürt devleti kurma” amaçlı şiddet ve terör siyasetiyle buluşan grupsal hareketlere kadar farklı grup yapılarından meydana gelir.

Alevi gruplar, Türkiye toplumunu oluşturan bir diğerk sosyal gruptur. Alevi sosyal gruplar, Sünni İslam çizgisinden kendisini ayırıştıran, Alevi İslamını kimliksel bir özellik olarak kabul eden, İslami değerler, semboller, uygulamalar ve yaşam tarzı konusunda farklı tercihler ve yaklaşımlar sergileyen bir sosyal grup karakteri taşır. Genel olarak *Sünnilik - Alevilik* eksenli “tarihi kültürel tansiyon” içerisinde toplumsal bir konum geliştirir. Alevi sosyal gruplar öncelikle, Alevi kimliğinin anayasal ve yasal düzeyde tanınmasını, kamusal alanlarda Alevi kültürüne daha fazla yer verilmesini, Alevi kültürünün yaygınlaştırılmasını ve bu konuda devlet desteğinin

sağlanmasını savunur. Bu doğrultuda kamusal alanda Sünni İslamın görünürlüğünün azaltılması ve İslami muhafazakar kültürün yaygınlaşmasının kontrol edilmesini bu bağlamda İslami muhafazakar grupların ve Sünni İslami uygulamaların devlet tarafından desteklenmemesini önemser. Dolayısıyla “asimile edilmemiş” ve dışlanmamış ayrı bir kimliksel unsur olarak sistem içerisinde yer almayı hedefler. Alevi sosyal grupların *sol, geleneksel, laik ve Sünni İslam* tonlu farklı gruplardan oluştuğunu söylemek mümkündür.⁴⁰

Türkiye toplumunu oluşturan bir başka sosyal grup, Liberal demokrat gruplardır. Liberal demokrat gruplar, genel olarak *siyasal yapıların liberal demokrasi, bireysel özgürlükler ve sivil toplum temelinde tanımlanmasını* savunur. Devletin sınırlandırılarak, sivil toplumun siyasi bir aktör olarak ön plana çıkarılmasına öncelik verir. Liberal demokrat grupların çıkış noktasını, toplumsal alan ve devlet – toplum ilişkilerinin *özgürlükler, demokrasi, çok kültürlü sivil toplum perspektifiyle bir toplumsal mutabakat* çerçevesinde inşa edilmesi gibi politik kültürel öncelikler oluşturur. Liberal demokrat grupların liberal kanadı siyasi alanın, *sivil siyaset, birey, temel haklar ve özgürlükler, hukuk devleti, liberal demokrasi ve piyasa ekonomisi* gibi liberal değerler çerçevesinde şekillendirilmesini savunur. Bu çerçevede devletin ve siyasi iktidarın liberal *haklar ve özgürlükler* halesi etrafında sınırlandırılmasını önemser. Liberal demokrat grupların demokrat kanadı ise, bireysel özgürlükler – sivil toplum ilişkisi kadar sivil toplumdaki sosyal gruplar / cemaatler arası iktidar ilişkilerine odaklanır. Siyasetin sivil toplum alanındaki sosyal gruplar arasında gelişen müzakere ve konsensüs oluşturma süreçleri içerisinde tanımlanmasını; karar alma mekanizmalarının toplumsal konsensüs temelinde biçimlenmesini savunur.

Bugün Türkiye’de toplumsal bir aktör olarak varlık gösteren diğer bir sosyal grup ise sol sosyal gruplardır. Kendi içerisinde farklı hatlardan oluşan sol gruplar, genel olarak sivil toplumun devlete karşı özerk ve güçlü bir konum edinmesine ilişkin bir söyleme yaslanır. Ayrıca “otoriter yönetimlere muhalefet”, “sömürü ve tahakküm ilişkilerine itiraz”, “devlet ve iktidar eleştirisi” temelinde söylem geliştiren

⁴⁰ Bu çerçevede sol eğilimli Alevi gruplar Aleviliği sosyalist bir yaklaşım etrafında seküler bir yaşam tarzı olarak üretirken, geleneksel eğilimli gruplar Aleviliği klasik dergah eksenli dini ve tasavvufi bir kimlik olarak üretmekte; laik eğilimli gruplar laik Cumhuriyet ilkelerine referansla dikkat çekerken, Sünni İslam tonlu gruplar ise Sünni İslama yakın bir Alevi kimliği benimsemektedir.

sol gruplar, çoğunlukçu, liberal ve liberter sol değerleri sahiplenen, alt toplumsal katmanlar arasında uzun dönemli halk çoğunlukları kurmayı, iktisadi ve siyasi süreçleri denetim altına alacak geniş halk blokları oluşturmayı amaçlayan bir grup kimliğine yaslanır. Ayrıca sol gruplar içerisinde, özyönetimci, özerklik yanlısı hareketleri destekleyen ve şiddete dayalı oluşumları yadırgamayan kültürel çevreler de yer alır. Diğer taraftan sol gruplar genel olarak emek, sosyal adalet, eşitlik konusuna karşı sergilediği duyarlılık etrafında liberal piyasa ekonomisine karşı söylem olarak mesafeli, tutum olarak muğlak bir yaklaşım sergiler.

Türkiye’de ana hatlarıyla toplumu oluşturan bu sosyal gruplar, birer toplumsal ve siyasal aktör olarak toplumsal alanda çok yönlü bir etki alanı ve sosyal ağ oluşturmak üzere, sahip oldukları ekonomik, sosyolojik ve kültürel imkanlar etrafında sivil toplumda örgütlenme ve kurumsallaşma yoluna gider. Bu bağlamda sosyal gruplar, başta ekonomi, eğitim, meslek, kültür, medya ve yayın sektörleri olmak üzere sivil toplumun farklı alanlarında örgütlenme ve kurumsallaşma seyri izler. Bu çok yönlü örgütlenme faaliyeti, sosyal gruplar adına bir taraftan toplumsal alanın farklı noktalarında sembolik sermaye birikimini zenginleştirme; politik kaynak imkanlarını geliştirme ve güçlendirme olanağı demektir. Diğer taraftan da sosyal gruplar, bu çok boyutlu örgütlenme pratikleri etrafında toplumsal alanın farklı noktalarını birbiriyle irtibatlandırma, birbiriyle bağlantılı hale getirme; böylece sivil toplumun farklı alanlarına yatay ve dikey olarak nüfuz etme imkanı bulur. Dolayısıyla sosyal gruplar, imkanları ölçüsünde sivil toplumun farklı alanlarında kurumsallaşarak, sivil toplumun farklı alanları üzerinde bir etkinlik ağı oluşturarak toplumsal alanda kendilerine ait bir aktör profili geliştirir.

Sosyal grupların sivil toplum alanındaki bu örgütlenme ve kurumsallaşma kabiliyetleri eşit ve aynı düzeyde değildir. Sosyal gruplar sahip oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel imkanlar ölçüsünde toplumsal alanda örgütlenir. Sosyal gruplar, bazı alanlarda daha etkin ve yoğun örgütlenebilirken, bazılarında ise daha zayıf bir örgütlenme düzeyine sahiptir. Bazı gruplar pek çok alanda yoğun örgütlenebilirken, bazıları birkaç alanda yoğun örgütlenebilir. Ancak günün sonunda sosyal gruplar, mümkün olan en geniş, en yoğun, en kapsamlı ve en etkili örgütlenme ağı ile sivil toplum alanında çok yönlü, çok boyutlu *total bir nüfuz, faaliyet ve etki alanı* oluşturmaya önem verir.

Sosyal gruplar, ekonomi, eğitim, meslek vs. alanlarında kurdukları dernek, vakıf, birlik, sendika düzeyindeki örgütlenmelerle toplumsal alanın ve oradaki ilişkilerin, kendi kimliksel değerleri, öncelikleri, özellikleri, yaklaşımları etrafında organizasyonu, yönlendirilmesi, etkilenmesi, biçimlendirilmesi, düzenlenmesi konusunda inisiyatif ve nüfuz alanı oluşturur. Toplumsal ve kamusal bir aktör olarak görünürlük kazanır. Ayrıca özel – kamu sektöründe görev alacak yetişmiş genç insan sermayesinin zenginleştirilmesi için bir imkanlar zemini geliştirir. Diğer taraftan sosyal gruplar, medya, yayıncılık ve kültür alanında kurdukları, geliştirdikleri, yaygınlaştırdıkları gazete, televizyon, radyo, dergi, yayınevi ve düşünce kuruluşları gibi örgütlenmeler ile hem güncel gelişmeler ve güncel sorunlar etrafında kendi kimliksel perspektiflerini güncelleme / geliştirme imkanı bulmakta hem kendi sosyal grup kimliklerini, yaklaşımlarını ve pozisyonlarını, kamusal ve sivil toplum alanında savunma, seslendirme, bu doğrultuda kamuoyunu etkileme, şekillendirme ve kanaat oluşturma olanağı geliştirmekte hem de kendi grup kimliğine dayalı olarak üretilen söylem, uygulama ve yaklaşımların toplumsal meşruiyetini sağlamaktadır. Böylece toplumsal alanın ekonomi, eğitim, meslek, kültür, medya ve yayın gibi farklı noktalarında gerçekleştirilen bu *total nitelikli, ağ örgütlenmeler* çerçevesinde sivil toplum alanı, sosyal gruplar için bir yandan etkin bir toplumsal aktör konumu edinme zemini, öbür yandan gruplar arası ilişki ve mücadele alanı olarak şekillenmektedir.

3.2.2. Sosyal Gruplar ve Siyaset Alanı

Total siyaset analizine göre siyasal alan, farklı kültürel kimliklere sahip sosyal grupların iktidar mücadelesi etrafında biçimlenir.⁴¹ Siyasal alanda birden fazla sosyal grup birbiriyle mücadele etmektedir. Dolayısıyla siyasal alanın ana aktörleri, ortak kimlik, çıkar, ilgi ve vizyon etrafında birleşen farklı sosyal gruplardır. Bu bağlamda sivil toplum alanının farklı noktalarında örgütlenen sosyal gruplar, siyaset alanında da doğrudan kendi kimliksel özelliklerini, önceliklerini, vizyonlarını temsil eden siyasi partiler kurmakta, bu partilerin etrafında örgütlenmekte ve toparlanmaktadır. Böylece sosyal gruplar, sivil toplum alanı ile siyasal alanı birbirine

⁴¹ Bu sosyal gruplar, önceki başlıkta da belirtildiği gibi, homojen oluşumlar değildir; aksine kimlik içi farklı eğilimlerden, heterojen hatlardan oluşmaktadır.

bağlamakta ve eklelemektedir. Bu açıdan total siyaset analizi, *sivil toplum ile siyasal alan*, *sivil toplum ile siyasi iktidar* arasında karşılıklı bağımlılığa, karşılıklı geçişkenliğe, karşılıklılığa dayalı *bütünsel bir ilişki biçiminin* varlığını öne sürer.

Sosyal grupların siyasal alana katılma, nüfuz etme, siyasal alanda aktörleşme süreçlerinde kritik rol üstlenen kurumsal yapı, kuşkusuz siyasi partilerdir. Siyasi partiler, sosyal grupları siyasal alana taşıyan, karar süreçlerine ve yönetim mekanizmalarına dahil eden, oralarda temsil eden *kurumsal örgütlenmeler*, *liderlik yapıları* olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede siyasi partileri ve onların etrafında bir liderlik yapısını üreten en temel dinamik, esas itibarıyla heterojen karakterli sosyal grubun içerisindeki her ittifak parçasını ve onların taleplerini, önceliklerini birleştirerek karar süreçlerine, siyasal alana ve siyaset sistemine dahil etme arayışıdır. En geniş anlamıyla siyasi parti, heterojen nitelikli sosyal gruba öncülük etmek, onu siyasi aktöre dönüştürmek üzere ayrışan “yine bir sosyal grup yapılanması”dır. Sosyal grubu yönlendirmek ve siyasal alanda temsil etmek amacıyla geliştirilen “grup içi bir kurumsal olgu”, “grup içi liderlik yapısı”dır. Ayrıca grup içi çatışmaları, farklılıkları dengeleyen, kontrol eden bir arabulucu ve üst yönetim örgüsüdür (Truman, 1993: 139-140, 157, 160, 188-193; Bentley, 1935: 223-235; Dahl, 1961: 90-94).

Siyasi partiler, siyasal alan ve siyasi süreçler içerisindeki güç, etki, anlam ve değerini, temsil ettiği temel sosyal gruplardan alır. Siyasi partiler ile temsil ettikleri sosyal gruplar arasında farklı ilişki, etkileşim formasyonları ve farklı entegrasyon ve temsil biçimleri vardır. Bu çerçevede siyasi partinin, *kaynak dağılımı ve etki kabiliyeti* etrafında, sosyal grupları aşan güçlü, baskın ve egemen bir kimliği olabilir. Bu durumda siyasi parti, bünyesindeki grupların tamamını o güçlü ve baskın siyasi kimlik etrafında domine edebilir ve kontrol altına alabilir. Böylece siyaset de *yukardan aşağı* yönde işlerlik gösterir. Veya siyasi partinin liderlik yapısı, temsil ettiği sosyal grupların taleplerine duyarlı, etkileşim ve pazarlığa dayalı müzakereci bir karakter sergileyebilir. Bu durumda siyasi parti, sosyal grupların siyasi vizyonunu, talep profilini ve oradaki değişimi kontrol / inşa etmekten çok temsile öncelik verir. Siyaset ise *aşağıdan yukarı* yönde işlerlik sergiler. Diğer taraftan siyasi parti, bünyesindeki bazı sosyal grupları diğerlerinden daha fazla temsil edebilir. Yahut siyasi partinin üst kimliği ve liderlik yapısı zayıf olabilir. Bu durumda parti,

bünyesindeki grupları birleştirerek etkin bir şekilde temsil etmekte ve yönlendirmekte zorlanabilir. Bu bağlamda siyasi partiler ile sosyal gruplar arasında tek taraflı ve mutlak bir “temsil” ya da “inşa” ilişkisi değil, karşılıklı etkileşime ve dönemsel değişimlere açık bir iktidar ilişkisi vardır. Değişen sosyal, ekonomik ve siyasi şartlar, siyasi partiler ile sosyal gruplar arasındaki ilişki ve etkileşim tarzını yeniden yapılandırır. Siyasi partiler ile sosyal gruplar arasında siyasal – toplumsal alana nüfuz ve etki düzeyi açısından *çok yönlü bir ilişki ve karşılıklı bir bağımlılık* söz konusudur. (Bentley, 1935: 402, 406, 410, 415, 417-418, 422; Dahl, 1961: 216-217; Truman, 1993: 270-272, 325).

Bu çerçevede Türkiye’de siyasal alana bakıldığında, burada farklı kültürel kimliklere sahip sosyal grupların, kendi kimlik dünyalarından gelen ve doğrudan kendi kimliksel özelliklerini temsil eden siyasi partiler etrafında örgütlendiklerini, toparlandıklarını söylemek mümkündür. Bu şekilde sosyal gruplar kendi siyasi temsil araçlarıyla siyaset alanına dahil olmakta, yönetim mekanizmalarına ve karar süreçlerine katılmakta, kendi kimliksel varlıklarını siyasal alana taşımaktadır.

Kendi kimlik dünyalarından gelen siyasi temsilcileriyle siyaset alanına dahil olmaya ve karar mekanizmalarını etkilemeye çalışan sosyal gruplardan biri dini – muhafazakar gruplardır. Dini muhafazakar gruplar 2001 sonrasında, kendi kimliksel varlıklarını, söylem, duyarlılık ve beklentilerini siyaset alanına, kamusal mekana taşımak üzere, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)’yi kurmuş ve onun etrafında toparlanmıştır. Parti, toplumsal alanın büyük parçasını oluşturan dini muhafazakar sosyal grupların talep, öncelik, beklenti ve toplum vizyonlarını siyasi bir söylem ve program etrafında birleştirerek siyasal alanda temsil etmektedir. Ayrıca dini muhafazakar gruplar içerisinde özellikle İslamcı eğilimli grupları siyasal alanda temsil etmek üzere bir alternatif olarak konumlanan parti, Saadet Partisi (SP)’dir. Yine son dönemde İyi Parti de bazı küçük, dini muhafazakar çevrelerin siyasi tercihini oluşturmaktadır.

Türkiye’de Kemalist ve Alevi sosyal gruplar, kimliksel özelliklerini, talep, vizyon ve beklentilerini genel olarak, ortak kimliksel dünyaya dayanan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile siyasal alana taşımakta ve siyasi yönetim süreçlerini

etkilemeye çalışmaktadır.⁴² Parti, laiklik, ulusalcılık, çağdaş yaşam ve din-dışı modernleşme temelli siyasi söylem ve program çerçevesiyle bu iki sosyal grubun taleplerini birleştirerek siyasal alana aktarmaktadır. Ayrıca, antiemperyalizm vurgulu ulusalcı sol Kemalist gruplar ise Vatan Partisi (VP) ile siyaset alanında ayrı bir temsil kanalı oluşturmuştur.

Diğer taraftan bugün Milliyetçi sosyal gruplar, kendi kimliksel özellikleri etrafında siyasallaşma ve siyasal alana katılma süreçlerini, 1990'ların ikinci yarısında yeniden oluştuğu gibi, kendi kültürel kimlik dünyalarına yaslanan, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) etrafında gerçekleştirmektedir. Milliyetçi sosyal grupları siyaset alanında temsil etmek üzere 2017 yılında siyaset sahnesine dahil olan bir diğer siyasi parti, Milliyetçi Hareket Partisi'nden ayrılan siyasi aktörlerin oluşturduğu İYİ Parti'dir.

Kürt sosyal grupların siyasallaşma ve siyasi parti etrafında siyasal alana dahil olma süreçlerinde kimliksel özelliklerini tanımlayan din ve etniklik unsurlarının belirleyici olduğu söylenebilir. Bu bağlamda etnik temelli Kürt sosyal gruplar, 1990'lardan itibaren oluşan Kürt milliyetçiliğine dayalı siyasallaşma ve partileşme geleneğini sürdürerek bugün Halkların Demokratik Partisi (HDP) etrafında toparlanmakta ve siyasal süreçlere katılmaktadır. Öbür taraftan dini – muhafazakar temelli Kürt sosyal gruplar, dini muhafazakar kimlikle öne çıkan AK Parti koridorlarından siyaset alanına katılmaktadır. Kürt sosyal gruplar içerisinde din ve etniklik vurgusunu birlikte taşıyan gruplar ise bugün, Hür Dava Partisi (HÜDA PAR) etrafında siyasal alanda siyasi bir aktör olarak yer almaktadır.

Siyasal alana dahil olma ve parti tercihi konusunda liberal demokrat grupların kendi içlerinde farklı eğilimler sergilediklerinden söz etmek mümkündür. 1990'lardaki partileşme ve kendi siyasi parti aygıtları etrafında siyasal alana dahil olma çabaları olumsuz sonuçlanan, 2000'li yıllarda AK Parti etrafında dini muhafazakar gruplarla ittifak yapan liberal demokrat grupların bugün genel olarak AK Parti, Liberal Demokrat Parti (LDP), CHP ve HDP gibi farklı siyasi partilerin bünyesinde ve dağınık bir şekilde siyasal alana katıldığı söylenebilir. Diğer taraftan sol gruplar ise 2010 sonrası dönemde siyasi söylem, vizyon ve taleplerini etnik

⁴² Alevi sosyal grupların, 2000 sonrasında siyasal alan ile CHP eksenli kurdukları ilişki için bakınız: Yılmaz, 2005: 170-172.

temelli Kürt gruplar ile birlikte oluşturdukları HDP kanalıyla siyaset sahnesine aktarmaktadır. Tersten bir ifadeyle, milliyetçi Kürt siyaseti, Türk solu'na ait bazı grupları siyaset alanına taşıyan bir rol üstlenmektedir.

Bu temsil haritası içerisinde sosyal grupları siyasal alana taşıma ve temsil konusunda bugün AK Parti, CHP, MHP, HDP ve İYİ Parti'nin diğer siyasi partiler arasında öne çıktığından söz etmek mümkündür. Bu siyasi partilerin temsil ettikleri sosyal gruplar ile aralarındaki ilişki ve etkileşim formasyonları, temsil ve entegrasyon biçimleri, içinde buldukları siyasal konum ve sahip oldukları siyasal vizyon bağlamında farklı nitelikler taşır.

AK Parti'nin temsil ettiği sosyal gruplarla ilişki ve etkileşim tarzının genel olarak “iktidar yılları”nın üzerinde ve iki farklı yaklaşım, iki farklı dönem etrafında şekillendiğinden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda 2002-2013 arası dönemde parti, genel olarak izlediği toplumsal talep ve tercihleri kamusal – siyasal alana taşıma, devlet mekanizmasını toplumsal talepler ve değişimle uyumlu hale getirme vizyonuna uygun olarak, temsil ettiği sosyal grupların temel talep, tercih ve önceliklerini doğrudan siyasal alana taşıma, temsil etme ve bütün parti politikasını bu talep, tercih ve öncelikler etrafında şekillendirme seyri izleyecekti. 2013 sonrasında ise Gezi olayları, 17-25 Aralık yargı operasyonları, çözüm sürecinin sonu ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi gibi kritik gelişmelerin partinin, toplumla ve temsil ettiği sosyal gruplarla kurduğu klasik temsil ilişkisinin ritmini ve dengesini bozduğu, yerleşik ilişki ve etkileşim tarzında dönüşüme yol açtığı söylenebilir. Bu noktada söz konusu gelişmelerin parti üzerinde oluşturduğu ağır baskı, bir taraftan parti teşkilatı ve yönetim kadrosu içerisinde gücün liderlik makamı etrafında yoğunlaştırılmasına yol açacak; diğer taraftan da dini muhafazakar grupları hem bir “siyasi dava hareketi” olarak partiyi hem de ülkede tesis edilen siyasi düzeni / istikrarı koruma arayışı etrafında “parti merkezli” söylem, program ve politikalara doğrudan eklemlenme ve uyum gösterme davranışına sevk edecektir. Bu bağlamda dini muhafazakar gruplar, AK Parti hükümeti lehine yayınladıkları pek çok destek bildirisi ile partiyle bütünleşme ve partiyi sahiplenme seyri izleyecektir.⁴³ Bu durum

⁴³ Sivil toplum alanında dini – muhafazakar sosyal gruplar, Milli İrade Platformu çatısı altında, dersane tartışmaları ve 17-25 Aralık 2013 yargı operasyonlarını izleyen süreçte, ayrıca Ağustos 2014'teki Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde, yine 7 Haziran 2015 genel seçimler sonrası HDP ve

ise, AK Parti içerisinde parti – sosyal grup ilişkisinde partinin ağırlığını ve belirleyiciliğini artıracak, parti merkezli bir ilişki ve etkileşim tarzının gelişmesine yol açacaktır.

Diğer taraftan CHP'nin siyasal alanda temsil ettiği sosyal gruplarla ilişki ve etkileşim tarzında genel itibariyle laiklik, ulusalcılık, çağdaş yaşam, din dışı modernleşme eksenli siyasi vizyon ve parti yönetim yapısının belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada öncelikle CHP'nin siyaset alanına taşıdığı sosyal gruplarla arasındaki ilişki ve etkileşimi tanımlayan ana unsur, söz konusu ortak ideolojik vizyondur. Bugün CHP ile Kemalist ve Alevi sosyal gruplar arasında laiklik, çağdaş yaşam, ulusalcılık, din-dışı modernleşme temelli ideolojik talep, öncelik ve hassasiyetleri siyasal alana taşıma (ve temsil) konusunda ortak bir vizyon ve büyük bir uyumun bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak siyaseti ve temsil ilişkisini ideolojik ilkelerin savunusuna endeksleyen bu “büyük uyum”un, siyaset sahnesinde CHP için “büyük bir handikap” oluşturduğu söylenebilir. Zira bu büyük uyum, Kemalist ve Alevi sosyal gruplar içerisindeki farklı fraksiyonların parti yönetimine hakim olma konusunda sergiledikleri yoğun rekabet ve parti içi iktidar mücadelesi için dinamik ve konforlu bir altyapı oluşturmaktadır. Parti – sosyal grup ilişkisinin ortak ideolojik kalıplar ekseninde şekillenmesi ve ayrıca parti teşkilatında genel merkezin güçlü konumu, partinin iç dinamizmini ve enerjisini, bu ortak ideolojik zemin üzerinde şekillenen parti yönetimine hakim olma amaçlı hizipleşmelere, mücadelelere, kurultaylara kaydırmaktadır. Zira büyük ideolojik hassasiyetlerin

PKK'nın yöneldiği hendek, özyönetim ve terör siyaseti günlerinde ve 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi sonrasında AK Parti iktidarını destekleyen bildirimler yayınlayacaktır. Bu bildirimler için bakınız:

“Bin Yıl Sürecek Denmişti...”, Milli İrade Platformu, 05.12.2013,

(Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/bin-yil-surecek-denmisti> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018)

“Yeni Türkiye Yolunda Şimdi Yeni Şeyler Söylemek Lazım”, Milli İrade Platformu, 25.12.2014,

(Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/yeni-turkiye-yolunda> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018)

“Millet Cumhurbaşkanı Seçemez Dediler”, Milli İrade Platformu, 12.7.2014, (Çevrimiçi),

<https://milliiradeplatformu.com/millet-cumhurbaskani-secemez-dediler#millet-cumhurbaskani-secemez-dediler> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Teröre Karşıyız, Büyük Türkiye'nin Yanındayız!”, Milli İrade Platformu, 11.9.2015, (Çevrimiçi),

<https://milliiradeplatformu.com/terore-karsi-buyuk-turkiyenin-yanindayiz#terore-karsi-buyuk-turkiyenin-yanindayiz> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Milletin Kaderini Milletin Kararı Belirler”, Milli İrade Platformu, 19.7.2016, (Çevrimiçi),

<https://milliiradeplatformu.com/milletin-kaderini-milletin-karari-belirler#milletin-kaderini-milletin-karari-belirler> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

tanımladığı bir siyasal zeminde, siyaset ve iktidar mücadelesi, toplumsal gelişmelere karşı ideolojik bagajın nasıl güncelleneceği üzerinden değil, içe kapalı bir şekilde bu ideolojik bagajı hangi hizbin sahipleneceği üzerinden üretilmektedir.⁴⁴ Bu durumun açıkça parti kimliğini siyasal temsil ve iktidar mücadelesi konusunda kırılganlaştırdığı ve zayıflattığı söylenebilir. Sonuçta CHP içerisinde “parti – sosyal grup ilişkisi”ndeki ideolojik uyumun sağladığı konfor ve yönetsel hizipleşme, siyasal alandaki iktidar mücadelesinde CHP’ye sert ama zayıf bir parti profili vermektedir. (Bekaroğlu, 2015: 108-109, 128-129; Mahcupyan, 2012: 101-104).

MHP’nin siyasal alana taşıdığı milliyetçi sosyal gruplarla ilişki ve etkileşim tarzında genel itibarıyla “lider – teşkilat – ideoloji” formülasyonunun belirleyici olduğu söylenebilir. Bu çerçevede MHP içerisinde *parti – milliyetçi sosyal grup* (daha genelde siyaset – toplum) ilişkisinin parti içi sert – kapalı liderlik yapısı ve ideolojik kalıplar etrafında biçimlendiğinden söz etmek mümkündür. MHP içerisinde liderlik yapısı ve ideolojik kalıpları esneterek partinin bir taraftan parti içi siyasi gruplara duyarlı, diğer taraftan da toplumsal alanda geniş kitlelere açık, *toplum* vurgusu daha yüksek bir konuma getirilmesi yönündeki arayışlar, 2017 itibarıyla siyasi bölünmeyle sonuçlanmıştır. Bu bölünme etrafında, parti içerisinde kapalı liderlik yapısının değişimini talep eden; parti kimliğinde *toplum vurgusunun* güçlendirilmesini, partinin daha geniş “merkez sağ” kitlelere hitabetmesini savunan grup, 2017’de Meral Akşener liderliğinde İYİ Parti’yi kuracaktır.

İyi Parti’nin siyaset sahnesine çıkışı, milliyetçi siyaset ve milliyetçi sosyal çevreler açısından bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Zira Parti ile birlikte milliyetçi siyasetin genel olarak dinsellik – sekülerlik hattında bir ayrışma ve çeşitlenme yaşadığı ifade edilebilir. Bu bağlamda siyasal alanda MHP, dini milliyetçi eğilimler sergileyen grupların temsil merkezini oluştururken; İyi Parti’ninse “merkez siyaset” söylemi etrafında görece seküler milliyetçi nitelik taşıyan sosyal grupların temsil mahallini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

⁴⁴ Hizipler arası bu parti içi mücadelede, muhalefet konumundaki hizipler, partinin sahip olduğu ideolojik bagajın güncellenmesi ve dönüştürülmesi yönünde söylemler geliştirebilmektedir. Ancak bu reformist söylemler henüz CHP ve toplumsal tabanı arasında yeni bir mutabakat zemini, yeni bir temsil çerçevesi üretilmiş değildir. Dolayısıyla CHP’nin parti kimliğinde sosyal gruplarla arasındaki temsil ilişkisi açısından henüz bir değişimin varlığından bahsetmek mümkün değildir.

Öbür yandan bugün Kürt milliyetçi gruplar ve sol grupların siyaset alanındaki ortak örgütlenmeleri HDP'nin söz konusu sosyal gruplarla ilişki ve etkileşim düzeyine bakıldığında oldukça karmaşık bir temsil ilişkisinden söz etmek mümkündür. HDP'nin siyaset alanında temsil ettiği Kürt milliyetçi gruplar ve sol gruplarla arasındaki ilişki ve etkileşim formasyonunda belirleyici olan temel unsurlar, “Kürt grupların kültürel kimlik temelli tanınma talebi”, “PKK terör örgütünün siyaset etkinliği” ve “sol grupların sol siyaset tahayyülleri”dir. Bu doğrultuda HDP kültürel kimlik temelli talepleri siyaset sisteme aktarma konusunda, Kürt milliyetçi sosyal grupların doğrudan temsilciliğini yapmaktadır. Ama diğer taraftan HDP, PKK'nın bölünme ve ayrı bir devlet kurma hedeflerine yaslanmak suretiyle Kürt sosyal gruplar üzerinde kontrol ve inşa ilişkisi geliştirmekte; bu sosyal grupları “özerklik – özyönetim, devrimci halk savaşları” gibi politika ve söylemlerle, bölünme ve şiddet siyaseti içerisine yukardan aşağı bir şekilde mobilize etmeye yönelmektedir. Ayrıca siyaset alanında, sol gruplarla “özerklik, özyönetim ve devrimci halk cephesi” oluşturma söylemi etrafında karşılıklı bir etkileşim ve temsil ilişkisi geliştirmektedir (Mahçupyan, 2015b; Coşkun, 2015b; 2018; Duvaklı, 2015).

Genel olarak bakıldığında Türkiye’de sosyal grup – siyaset alan ilişkisiyle ilgili olarak şu tespitte bulunmak mümkündür: Sosyal gruplar, *ortak yaşam, demokratik düzen, ortak çözüm, hukukun üstünlüğü, temel özgürlükler* konularında birbirlerine yaklaştıklarında sivil toplum – siyaset alan arasındaki ilişki *sivil toplum / sosyal grup öncelikli* olarak şekillenme eğilimi göstermektedir. Diğer yandan sosyal gruplar, bu konularda cemaatçi ve aşırı kimlikçi bir yaklaşımla birbirlerinden ayrıştıklarında (ortak bir gerçeklik, ortak bir tavır, ortak normlar üretmediklerinde) sivil toplum – siyaset alan ilişkisi *siyasi parti ve liderlik yapılarının* belirleyici olduğu bir bağlamda biçimlenme seyri izlemektedir.

Sonuç itibarıyla, total siyaset perspektifi açısından Türkiye’de siyaset alanının ana aktörlerini, kimliksel özellikleri ve kimliksel vizyonları etrafında siyasi partileri örgütleyen ve bu siyasi partiler etrafında toparlanan sosyal gruplar oluşturmaktadır. Bu perspektif çerçevesinde siyasi partiler, sosyal grupların siyaset alanındaki değişken nitelikli örgütlenmelerini ve uzantılarını oluşturmaktadır. Bu bakış açısına göre Türkiye’de siyaset alanı biçimlendiren temel dinamiklerden birini, siyasi parti içerisindeki *parti – sosyal grup* ya da *liderlik yapısı – sosyal grup* ilişkisi ve

etkileşimi oluşturmaktadır.⁴⁵ Başka bir ifadeyle Türkiye’de siyasal alanın seyrini şekillendiren ana unsurlardan biri sosyal grupların siyasal parti içerisindeki grup içi değişken iktidar ilişkileri ve bu ilişkileri kurumsallaştıran *liderlik yapılarıdır*. Siyasal alanı biçimlendiren ikinci önemli dinamik ise, belli siyasi partiler etrafında örgütlenen sosyal grupların, gruplar-arası güç mücadeleleri ve iktidar ilişkileridir.

3.2.3. İttifak Eksenleri: Sosyal Gruplar Arasında İktidar İlişkileri

Total siyaset analizinin üçüncü boyutunu siyasi partiler etrafında örgütlenen sosyal grupların siyasal alandaki gruplar – arası iktidar ilişkileri oluşturur. Total siyaset açısından, heterojen nitelikli sosyal grupların birbirleriyle geliştirdikleri iktidar mücadelesi, siyasal alanı biçimlendiren en önemli dinamiklerden biridir. Zira total siyaset analizine göre bir sosyal grubun siyasal alandaki güç, nüfuz ve etki kabiliyeti, diğer gruplar arasındaki siyasi konumu ve iktidar yeteneğiyle yani diğer gruplarla geliştirdiği iktidar ilişkileriyle ortaya çıkmaktadır. Sosyal grubun gücünü tanımlayan temel noktardan biri, sosyal grubun *gruplar – arası konumu* ve *gruplar – arası iktidar ilişkileridir*.⁴⁶ Siyasal alandaki sosyal gruplar arası bu iktidar ilişkileri ise genel olarak *ittifak ve çatışma* eksenlerinde şekillenir. Başka bir ifadeyle, total siyaset analizi açısından siyaset ve iktidar ilişkileri, sosyal grupları *birbirine yaklaştıran ve ittifak zemini oluşturan* ya da *birbirinden uzaklaştıran ve çatışma zemini üreten* belli eksenler üzerinden biçimlenmektedir. Bu eksenlerin oluşturduğu hatlar etrafında sosyal gruplar, siyasal koşullar ve sahip oldukları kimliksel özellikler doğrultusunda ya birbirlerine yaklaşır ve koalisyonlar oluşturur ya da birbirlerinden uzaklaşır ve çatışma kuşağında kalır.

Bu çerçevede Türkiye’de siyasal alandaki sosyal gruplar arası iktidar ilişkilerine ve ittifak – çatışma süreçlerine bakıldığında, dört farklı ittifak ve çatışma

⁴⁵ Bu noktada, siyasi parti – sosyal gruplar arasındaki söz konusu ilişki ve etkileşimin dönemsel olarak hayli dinamik ve değişken bir nitelik taşıdığı belirtilmelidir.

⁴⁶ Total siyaset analizine göre, bir sosyal grubun siyasal gücünü tanımlayan üç temel dinamik vardır. Bunlardan ilki, sosyal grubun toplumsal alanda geniş bir politik kaynak birikimine sahip olması yani sivil toplum alanının farklı noktalarında örgütlenerek, bu noktaları kendi nüfuzu etrafında birbirine eklemleyerek politik kaynaklar bakımından zengin bir grup profili geliştirebilmesidir. İkincisi, sosyal grubun siyasal alanda örgütlenerek, toplumsal alandaki gücünü siyasal alana taşıması ve sivil toplum alanı ile siyasal alanı birbirine eklemleyebilmesidir. Üçüncüsü ise, siyasal alanda diğer sosyal gruplarla arasında güçlü bir ilişki ağı ve koalisyon yapıları üretebilmesidir.

eksenin öne çıktığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, Türkiye’de siyasetin yani sosyal gruplar arası iktidar ilişkilerinin, dört temel ittifak ve çatışma eksenini etrafında biçimlendiği ifade edilebilir. İktidar ilişkilerini şekillendiren bu dört eksen, *dinsellik, etniklik, meşruiyet ve egemenlik* eksenleri olarak kavramsallaştırılabilir. Söz konusu bu dört eksen, sosyal gruplar arasında ikili konfigürasyon (yapılanma, ilişki ağları, ayrışma) hatları oluşturarak etkinlik gösterir. Bu konfigürasyon hatları üzerinde sosyal gruplar siyasal alanda hem siyasal kimliklerini ve konumlarını ortaya koyar hem de diğer gruplarla iktidar ilişkilerini gerçekleştirir. Birbirleriyle yakınlaşır, ittifaklar oluşturur ya da birbirlerinden ayırır ve çatışma düzeyinde kalır.

Türkiye siyasal hayatında ikili konfigürasyon hattı üreten eksenlerden ilki kuşkusuz *dinselliktir*. Dinsellik, Türkiye’de dinin toplumsal ve kültürel olarak nereye ve nasıl konumlandırılacağına ilişkin ikili bir hat üretir. Dinsellik eksenini etrafında sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren ikili konfigürasyon hattı *İslamilik ve laiklik* hatlarıdır. İslamilik hattı, İslamın kültürel ve toplumsal bir değer olarak önemsenmesine; İslami değer, tercihler, öncelik ve pratikler etrafında toplumsallaşma ve kamusallaşma kavrayışına dayalı bir konfigürasyon hattını ifade eder. Laiklik ise “İslamın bireysel özgürlükler alanında kalmasına dayalı” bir kavrayıştan başlayıp, “klasik İslamın çağdaş yaşamın önündeki temel engel olarak kabulüne ve dolayısıyla toplumsal – kamusal görünürlüğünün engellenmesine dayalı” bir kavrayışa uzanan bir siyasal konfigürasyon hattına işaret eder. Siyasal alanda İslamilik hattı, *dini muhafazakar gruplar, Kürt dini sosyal gruplar ve milliyetçi sosyal grupları* birbirine yakınlaştıran ve esnek bir ittifak zemini oluşturan bir nitelik taşır. Laiklik hattı ise *Kemalist sosyal gruplar, milliyetçi sosyal gruplar, Kürt milliyetçi sosyal gruplar, Alevi sosyal gruplar, Liberal demokrat gruplar ve sol sosyal grupları* birbirine yaklaştıran ve kimileyin paradoksal ve kırılğan nitelikli ittifak imkanı sunan değişken bir dinamik olarak öne çıkar.⁴⁷

Etniklik Türkiye siyasal hayatında ikili konfigürasyon hattı üreten eksenlerden bir diğeridir. Etniklik, etnik kökene ve aidiyete dayalı ikili bir

⁴⁷ Burada kritik bir noktanın altı çizilebilir: İslamilik hattı kendi içerisinde Sünni sosyal gruplar ile Alevi sosyal gruplar arasında din kavrayışlarına dayalı bir ayrışma dinamiği üretmektedir. Aynı şekilde laiklik hattı ise kendi içerisinde “Kemalist sosyal gruplar - Kürt milliyetçi sosyal gruplar - Alevi gruplar” ile “milliyetçi sosyal gruplar - liberal demokrat gruplar - yeni sol gruplar” arasında laiklik kavrayışlarına dayalı olarak önemli bir ayrışma dinamiği oluşturmaktadır.

konfigürasyon hattı geliştirir. Etniklik eksenini etrafında sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren ikili konfigürasyon hattı *Türklük* ve *Kürtlük* hatlarıdır. Türklük, Türk kültürel kimliğine, Türk milli ve tarihi özelliklerine dayalı bir konfigürasyon hattı üretirken; Kürtlük ise Kürt kültürel kimliğine, Kürtlük temelli etnik kimliksel niteliklere atıfta bulunan bir konfigürasyon üretir. Siyasal alanda Türklük hattı, dini muhafazakar gruplar, Kemalist sosyal gruplar, milliyetçi sosyal gruplar, liberal demokrat gruplar ve geniş Alevi sosyal gruplar arasında bir yakınlaşma ve ittifak zemini sunar. Kürtlük hattı ise genel itibarıyla Kürt sosyal gruplar ve sol sosyal gruplar arasında esnek / değişken bir yakınlaşma ve ittifak çerçevesi oluşturur.

Türkiye'deki siyasal hayatın içerisinde ikili konfigürasyon hattı üreten eksenlerden üçüncüsü *meşruiyet* eksenidir. Meşruiyet eksenini, Türkiye'de siyasal alanın, siyasal pratiklerin, siyasal aktörlerin ve siyasal iktidarın meşruiyet çerçevesini tanımlayan normatif zemini ifade etmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de meşruiyet eksenini etrafında sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren ikili konfigürasyon hattı *küresellik / Avrupalılık* ve *yerlilik / millilik* hatları olarak öne çıkmaktadır. Küresellik / Avrupalılık hattı, Türkiye'de siyasal alanın ve siyasal pratiklerin "Batı evrensel değerleri" etrafında tanımlanmasına ve meşrulaştırılmasına yaslanan; Avrupa dünyası ile barışçıl ilişkiler geliştirilmesini önemseyen bir çerçeve üretir. Yerlilik / millilik hattı ise siyasal alanın ve siyasal davranışların "yerli ve milli değerler", "tarihi ve kültürel koşullar, özellikler" etrafında tanımlanmasına vurguda bulunan bir siyasal konfigürasyon geliştirir. Bu haliyle meşruiyet ekseninin Türkiye'de siyasetin ana aktörü olan hemen tüm sosyal grupları yatay olarak bölen bir özellik sergilediğini söylemek mümkündür. Ayrıca sosyal grupların küresellik / Avrupalılık ve yerlilik / millilik konfigürasyonları etrafında geliştirdikleri iktidar ilişkilerinin dönemsellikler sergilediği de söylenebilir. Bu bağlamda siyasal alanda küresellik / Avrupalılık hattı, dini muhafazakar gruplar, Kürt sosyal gruplar, Alevi sosyal gruplar, liberal demokrat gruplar, sol gruplar ve kimi eğilimleriyle Kemalist sosyal gruplar arasında bir yakınlaşma olanağı üretir. Yerlilik ve millilik hattı ise, genel olarak dini muhafazakar gruplar, milliyetçi sosyal gruplar, Kemalist sosyal gruplar arasında bir yakınlaşma ve koalisyon zemini geliştirir.

Türkiye siyasal hayatında ikili konfigürasyon hattı üreten eksenlerden sonuncusu *egemenlik* eksenidir. Egemenlik ekseni, Türkiye’de siyasal alanı, daha özelde siyasal egemenliği ve siyasal söylemi biçimlendiren siyasal ilkenin üretildiği zemine işaret etmektedir. Bu noktada Türkiye’de egemenlik ekseni etrafında sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren ikili konfigürasyon hattının *otorite* ve *özgürlük* hatlarından oluştuğu söylenebilir. Otorite hattı, siyasal alanın, siyasal egemenliğin, politikaların ve siyasal söylemin belli bir otorite biçimine (devlet otoritesine) ve onun önceliklerine, güvenliğine referansla üretilmesine dayanan bir konfigürasyon geliştirebilir. Özgürlük hattı ise siyasal alanın, siyasal egemenliğin ve siyasal söylemin özgürlükler temelli olacak şekilde biçimlendirilmesine, dolayısıyla “devlet – iktidar eleştirisine”, “şeffaf, denetlenebilir ve hesap verebilir bir iktidar” kurgusuna yaslanan bir konfigürasyon üretir. Bu bağlamda otorite konfigürasyonu dönemselsel olarak dini muhafazakar gruplar, Kemalist sosyal gruplar ve milliyetçi sosyal gruplar arasında yakınlıklar, ittifak olanakları üretebilir. Özgürlük konfigürasyonuysa yine dönemselsel olarak dini muhafazakar gruplar, Kürt sosyal gruplar, liberal demokrat gruplar, Alevi gruplar ve sol gruplar arasında yakınlıklar ve koalisyon imkanları sağlayabilmektedir. Bu noktada sosyal grupların otorite ve özgürlük konfigürasyonları etrafında geliştirdikleri iktidar ilişkilerinin dönemselsel olarak değişkenlik sergilediği söylenebilir. Yani bir sosyal grup bir dönemde otorite – devlet hattı üzerinden belli gruplarla yakınlıklaşırken, başka bir dönemde özgürlük hattı üzerinden başka gruplarla yakınlık sergileyebilir. Yahut tam tersi de olabilir.

Diğer taraftan egemenlik ekseni, siyasal alanda gruplar arası olduğu kadar grup içi iktidar ilişkilerinin de önemli bir dinamiğini teşkil eder. Zira sosyal gruplar, gruplar arası iktidar ilişkilerinde otorite – özgürlük (devlet otoritesi – özgürlük) hattına yaslanırken, grup içi iktidar ilişkilerinde de yine otorite – özgürlük (cemaatsel otorite – özgürlük) hattına yaslanır. Bir sosyal grup diğer sosyal gruplara karşı özgürlük hattı üzerinden siyaset üretirken, kendi içerisinde üyelerine karşı ise cemaatsel otorite hattına yaslanarak siyaset geliştirebilmektedir. Bu haliyle egemenlik ekseni (devlet otoritesi – özgürlük – cemaatsel otorite hattı üzerinden) Türkiye’de siyasetin ana aktörü olan tüm sosyal grupları yatay olarak bölen bir nitelik taşımaktadır.

Sonuç itibariyle Türkiye’de sosyal grupların dinsel, etniklik, meşruiyet ve egemenlik eksenleri etrafında birbirleriyle iktidar ilişkisi kurdukları söylenebilir. Bu iktidar ilişkisinin kurulmasında sosyal grupların sahip oldukları kimliksel özelliklerin ve politik kaynakların belirleyiciliğinden söz etmek mümkündür. Dinsel, etniklik, meşruiyet ve egemenlik konusunda sahip oldukları genel kimliksel özellikler ve perspektifler, sosyal grupların birbirleriyle yakınlaşma veya ayrışma süreçlerinde kilit rol üstlenir. Yine politik kaynaklar konusunda toplumun farklı kesimleri ve grupları arasında var olan eşitsiz dağılım (Dahl’ın ifadesiyle kaynaklar açısından “dağınık eşitsizlik”) gruplar arası iktidar ilişkilerinin önemli bir dinamiğini oluşturur. Sosyal gruplar bu dağınık eşitsizlik çerçevesinde sahip oldukları siyasi konum, güç ve etki kapasitesinden hareketle iktidar ilişkisi geliştirmekte, ittifak ve çatışma süreçlerine girmektedir. Ayrıca sosyal gruplar arasında ittifak – çatışma eksenli iktidar ilişkilerinin kurulmasında, değişen sosyal, ekonomik, siyasal koşulların ve sistemsal sorunların da (ekonomik kriz, erkler arası yüksek gerilim, iktidarın merkezileşmesi, terör olayları, darbe girişimleri vs.) biçimlendirici etkisi dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, sosyal gruplar arasında değişik zeminlerde, farklı politik önceliklere göre kesişmeler ve farklılaşmalar yaşanabilmektedir. Gruplar arasında farklı ittifaklar oluşabilmekte, aynı ana grup içerisindeki farklı gruplar, diğer bir ana grup bileşeniyle, izledikleri politik öncelikler etrafında ilişki ve yakınlık geliştirebilmektedir. Bu değişken ve çok yönlü ilişki süreçleri, çoğulcu sosyal grup siyasetinin temel dinamiğini oluşturmaktadır.

İşte söz konusu bu kimliksel özellikler, politik kaynaklar, siyasal koşulların gölgesinde ve dört temel ittifak – çatışma ekseninde kurulan iktidar ilişkileri, Türkiye’de iktidar / yönetim alanını, başka bir ifadeyle siyasal sistemi şekillendirmekte; iktidar alanının, siyasal sistemin temel karakteristiğini belirlemektedir.

3.2.4. Sosyal Gruplar ve İktidar Alanı: Siyasal Sistemin Karakteri

Total siyasetin analiz çerçevesini oluşturan bir diğer düzey, iktidar alanı ya da siyasal sistem düzeyidir. Total siyaset analizine göre iktidar alanı ya da siyasal sistem farklı kültürel kimliklere ve heterojen hatlara sahip sosyal grupların

geliştirdikleri ittifaklar ve koalisyonlar etrafında biçimlenir. İktidar alanının / siyasal sistemin kurumsal karakterini de sosyal grupların geliştirdiği bu ittifaklar ve koalisyonlar belirler. İktidar alanı / siyasal sistem, büyük ölçüde kendisini ortaya çıkaran siyasal ittifakın / koalisyonun kültürel ve kimliksel önceliklerini; kendisini ortaya çıkaran ittifak konfigürasyonlarını yansıtır. Dolayısıyla siyasal sistem / iktidar alanı tüm sosyal gruplara eşit mesafede duran, tarafsız arabuluculuk yapan, şeffaf temsilde bulunan, nötr, gözlemci, pasif kurumlar değildir. Siyasal sistem / iktidar alanı, sahip olduğu politik kaynaklar ve ittifak ilişkileri itibarıyla toplumu ve siyaseti etkileme kabiliyetine sahip sosyo politik grupların ağırlık merkezinde durduğu bir denge noktasında kurulur ve biçimlenir. Sistemin ve iktidar aygıtlarının niteliğini bu sosyal grupların oluşturduğu siyasal koalisyon / iktidar ittifakı şekillendirmektedir.⁴⁸

Bu çerçevede Türkiye’de siyasal sistem (iktidar alanı ve yönetim aygıtları) dinsel, etnik ve ideolojik kimlik özelliklerine sahip sosyal grupların, *dinsellik*, *etniklik*, *meşruiyet* ve *egemenlik* eksenlerinin dinamik kesişim noktalarında kurdukları “siyasal ittifaklar / iktidar ittifakları” etrafında bir kurumsal karakter edinmektedir. Siyasal sistem / iktidar alanı, söz konusu iktidar ittifakları etrafında bir devlet – toplum, siyaset – toplum ilişkisi, bir siyasi temsil formasyonu geliştirmektedir. Siyasal sistemin kurumsal karakteri ve oradaki devlet – toplum ilişkisinin kuruluş formu konusunda son keredede *meşruiyet* ve *egemenlik* eksenlerinin tanımlayıcı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bağlamda iktidar alanı, meşruiyet ve egemenlik eksenleri üzerindeki *yerlilik / millilik* ve *otorite* konfigürasyonlarına dayalı bir iktidar ittifakı etrafında şekillendiğinde, *devletin / siyasi iktidarın* etkin ve belirleyici olduğu bir devlet – toplum ilişkisinin, bir siyaset tarzının öne çıkacağı söylenebilir. Bu durumda iktidar aygıtları (yasama, yürütme, yargı), toplumsal talep ve eğilimleri, toplumsal meseleleri, toplumsal değişimi, çeşitliliği doğrudan yönetim alanına taşımak ve temsil etmekten daha çok, toplumsal talepleri, eğilimleri, öncelikleri biçimlendiren, yönlendiren, mobilize eden, kontrol eden; toplumsal talepler arasından kendi yönetim politikalarını, iktidar önceliklerini, programlarını üreten, inşa eden bir siyasi temsil

⁴⁸ Sosyal grup – siyasal sistem ilişkisiyle ilgili benzer yaklaşımlar için bakınız: Truman, 1993: xxv, xli-xlii.

ilişkisi geliştirir. Mikro siyasetlerden çok makro siyasetlere, mikro toplumsal sorunlardan çok makro sorunlara, makro kavramlara öncelik tanımaktadır.

Diğer taraftan iktidar alanı, *küresellik / Avrupalılık ve özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı bir siyasi koalisyon / iktidar ittifakı etrafında biçimlendiğinde, *toplumsal eğilim ve dinamiklerin* etkin ve belirleyici olduğu bir devlet – toplum ilişkisinin, bir siyaset tarzının belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada, iktidar alanı daha çok toplumsal talep ve eğilimleri, toplumsal meseleleri, tartışmaları, toplumsal değişimi doğrudan siyasal alana taşıyan, devleti toplumsal değişim dinamiğiyle uyumlu hale getirmeye çalışan bir siyasi temsil ilişkisine öncelik verir. Demokratikleşme, insan hakları, hukuk devleti, bireysel özgürlüklere referansta bulunan bir siyaset biçimi öne çıkar.

Ne var ki, gerek *yerlilik / millilik* ve *otorite* konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakı, gerek *küresellik / Avrupalılık ve özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı siyasi ittifaklar, kendi içerisinde kırılğan, esnek, değişken ve paradoksal koalisyonlardır. Zira her iki çeşit iktidar ittifakı da kendi içlerinde, ittifakı oluşturan grupların kimliksel özellik ve öncelikleri dolayısıyla önemli ayrışmalar taşımaktadır. Ayrıca *yerlilik / millilik* ve *otorite* konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakı, devlet ve otorite öncelikli siyaset eğilimiyle, sistem içerisinde zamanla durgunluk ve durağanlık sorunuyla karşılaşma riski barındırmaktadır. Diğer yandan *küresellik / Avrupalılık ve özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakı ise ittifakı oluşturan sosyal grupların, diğer ittifak aktörleriyle hatta belli noktalarda *demokratik siyaset* zeminiyle uyuşmayan kimliksel siyasi hedefleri dolayısıyla hayli kırılğan ve paradoksal bir özellik sergilemektedir.

3.2.5. “İttifaklar Çağı”: Sosyal Gruplar ve 2000’ler Türkiye’sinde Siyaset

Total siyaset analizi çerçevesinde 2000’li yıllar Türkiye siyaset tarihine bakıldığında, bu dönem itibariyle Türkiye’de siyasetin ve iktidar ilişkilerinin “ittifaklar çağı”na girdiğini söylemek mümkündür. 2000’ler itibariyle başlayan bu ittifaklar çağının ana siyasi aktörleri kuşkusuz kültür ve kimlik temelli sosyal gruplardı. Özellikle dini muhafazakar gruplar, Kürt sosyal gruplar, liberal demokrat

ve sol gruplar, bürokratik devlet merkezinde demokratik reform talepleri ile dönemin öne çıkan toplumsal siyasi aktörleriydi. Söz konusu bu sosyal gruplar, geliştirdikleri esnek siyasi – toplumsal ittifaklarla siyaset sahnesinin temel aktörleri haline geldi.

2002 yılında dini muhafazakar gruplar ve Kürt dini sosyal gruplar bürokrasi temelli güçlü devlet geleneğine karşı, kendi kültürel kimlik temelli tanınma ve kamusal alana dahil olma taleplerine dayanarak; liberal demokrat ve sol gruplar ise demokratik siyasal sistem, temel özgürlükler ve hukuk devleti taleplerine yaslanarak AK Parti etrafında bir siyasi ittifak / iktidar ittifakı oluşturdu. İttifak, yükselen AB üyelik süreci, Avrupalılaşıma seyri içerisinde ve devlet – iktidar eleştirisi, özgürlükler, demokratikleşme, hukuk devleti gibi ortak siyasetler etrafında şekillendi. Dolayısıyla 2002 – 2013 arası Türkiye siyasetinde ve iktidar alanında, *küresellik / Avrupalılık ve özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı bu iktidar ittifakı belirleyici oldu. Bu bağlamda, farklı kültürel kimliklere sahip toplumsal kesimlerin, toplumsal dinamiklerin ve toplumsal değişimin siyasal alana taşınması, siyasal sistemin içerisine dahil edilmesi; devlet yapısının değişen toplumsal talep, dinamik ve eğilimlerle uyumlu hale getirilmesi, kamusal alanın toplumsallaştırılması yani özgürlük ve etkileşime açık hale getirilmesi, ayrıca Avrupa ile iyi ve barışçıl ilişkilerin geliştirilmesi, söz konusu bu iktidar ittifakının temel siyasi gündemini oluşturdu. Bu doğrultuda AK Parti etrafında ortaya çıkan iktidar ittifakı, siyasal alanda öncelikle, uzun yıllar kamusal alandan dışlanan toplumsal kesimleri kamusal alana dahil edilerek toplumsal eşitlenmenin sağlanmasına yöneldi. Ayrıca Kürt kültürel kimliğine eklenmiş terör sorununu ortadan kaldırmaya dönük olarak çözüm politikası izledi. Bu çözüm politikası, siyasal alan içerisinde hemen tüm Kürt sosyal grupları AK Parti etrafında iktidar ittifakına yakınlaştıran bir zemin oluşturdu. Diğer taraftan yeni iktidar ittifakı, siyasal sistemi toplumun farklı kesimlerinin temsil ve karar süreçlerine doğrudan dahil olabileceği şekilde dönüştürmek üzere kurumsal – anayasal değişim yönünde adımlar attı. Sonuçta genel olarak kamusal ve siyasal alandan dışlanan iki toplumsal kesim, dini muhafazakar çevreler ve Kürt sosyal gruplar buralara kendi kimliksel özellikleriyle dahil olma imkanı yakaladı. Bu dönüşüm sürecinde Kemalist sosyal gruplar, milliyetçi sosyal gruplar ve genel hatlarıyla Alevi sosyal gruplar, “Cumhuriyetin temel ilkeleri ve kazanımları, milletin ve devletin bütünlüğü, üniter devlet” hasssiyetleri etrafında bir muhalefet alanı

oluşturacaktı (Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı: 2013; Öztan, 2016; Haspolat, 2016).

Bu yeni süreçte, AK Parti etrafı iktidar ittifakına dini muhafazakar gruplar, siyasal örgütlenme, sivil toplum örgütlenmeleri, entelektüel araçlar konusunda önemli bir politik kaynak sunarken, dini muhafazakar gruplar içerisinde hareket eden Gülen yapılanması⁴⁹ emniyet, yargı ve askeriye alanında bürokratik politik kaynak imkanı sağladı. Ayrıca yine Gülen yapılanması ve liberal demokrat – sol gruplar küresel ve ulusal düzeyde yeni iktidar ittifakının entelektüel meşruiyeti için politik güç olarak öne çıktı (Mahcupyan, 2015a).

2013 yılına gelindiğinde AK Parti etrafında küresellik / Avrupalılık – özgürlük konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakı çözülmeye başladı. Bu çözülmeye iki temel etkenin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, ittifakın ana dinamiğini oluşturan “bürokratik ve dışlayıcı siyasal sistem sorunu”, bürokratik devlet merkezinin anayasal reformlarla dönüştürülmesi sonucu büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştı. İkinci olarak, bürokratik devlet merkezinin dönüştürülmesiyle birlikte, AK Parti etrafı iktidar ittifakını oluşturan sosyal gruplar, *ittifakın* taşıyamayacağı siyasi hedeflere yönelmişti.

Bu noktada heterojen nitelikli dini muhafazakar grupları temsil eden AK Parti hükümeti, yürütme konusunda sahip olduğu yetkiyi toplumsal alanda serbestçe kullanma ve devlet yapısını başkanlık sistemi etrafında yeniden inşa etmeye yönelirken, liberal ve sol sosyal gruplar, iktidarın ve siyasal sistemin, tamamen “ülkedeki dini – muhafazakar çoğunluğun eline bırakılmaması” yönünde bir siyasi pozisyon aldı. Bu çerçevede dini muhafazakar gruplar ile genel olarak liberal – sol sosyal grupların arasını açan siyasi süreç, kritik 2013 Gezi eylemleri ile başladı. Gezi eylemleri siyasi sonuçları itibarıyla liberal – sol grupları, dini muhafazakar gruplardan uzaklaştırırken Kemalist sosyal gruplar ve Alevi sosyal gruplarla

⁴⁹ 15 Temmuz 2016’da silahlı darbe girişimiyle toplumun karşısına kanlı bir terör örgütü (FETÖ) olarak çıkan Güleni örgütlenme için, 2002-2013 ve 2013-2016 arasındaki siyasi süreçlerin analizinde Gülen yapılanması kavramsallaştırması kullanılacaktır. Kavramsallaştırma, bir akademisyen komisyonu tarafından hazırlanan ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından yayımlanan *Gülen Yapılanması* isimli kitaptan ödünç alınmıştır (Komisyon, 2017).

yakınlaşma imkanı veren bir süreci başlatacaktı (Bayramoğlu, 2012; Ertem ve Eseyan, 2013: 221-236, 247-253).⁵⁰

Diğer taraftan Güneydoğu Anadolu’da terörün bitirilmesine yönelik “barış ve çözüm süreci” bağlamında iktidar ittifakını destekleyen / besleyen Kürt sosyal grupların etnik temelli temsilcisi HDP, önce 6-8 Ekim 2014 Kobani olaylarıyla, ülkede şiddete dayalı ağır bir toplumsal gerilimin oluşmasına yol açan politik bir seyir izledi. Ardından 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde Kürt sosyal grupların büyük çoğunluğundan aldığı yüksek siyasi destekten sonra, çözüm sürecini terkederek PKK eksenli terör siyasetine yönelecek, “hendek ve özyönetim siyasetini” sahiplenecekti. Sonuçta bu tarihten itibaren ülkede yükselen terör eylemleri ve silahlı şiddet, küresellik / Avrupalılık – özgürlük merkezli iktidar ittifakını ayakta tutan önemli bir toplumsal dinamiği daha sakatlamış oldu (Coşkun, 2016; Mahçupyan, 2015b; Tuğsuz, 2017).

AK Parti etraflı küresellik / Avrupalılık – özgürlük konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakını dağıtan altın vuruş, Gülen yapılanmasından geldi. Bu dönemde dini muhafazakar gruplar içerisinde hareket eden Gülen yapılanması, siyasal alanı ve siyasal sistemi, emniyet – yargı – askeriye başta olmak üzere sahip olduğu bürokratik aygıtlar üzerinden kontrol etmeye yöneldi. Bu noktada siyasal iktidarı kontrol altına almak üzere önce, 17-25 Aralık 2013 tarihlerinde “yolsuzluklar” etiketli yargı operasyonlarını yapacak, ardından 15 Temmuz 2016 tarihinde doğrudan askeri darbe girişiminde bulunacaktı (Beriş, 2018: 388-394, 395-399).

Dolayısıyla Türkiye siyasi tarihinde 2013-2016 arası dönem, AK Parti etraflı küresellik / Avrupalılık – özgürlük konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakının çözüldüğü; AK Parti’ye karşı yeni yakınlaşmaların ve yeni ittifak arayışlarının yaşandığı bir dönem olarak öne çıktı. Bu dönemde yeni yakınlaşmalar ve yeni ittifak arayışları, AK Parti merkezli iktidar ittifakından ayrılan Gülen yapılanması, liberal – sol gruplar, Kürt milliyetçi sosyal gruplar ile kimi çevreleriyle Kemalist sosyal gruplar ve Alevi sosyal gruplar arasında yaşandı. Yeni yakınlaşmayı besleyen siyasal zemin, “Avrupalılaştırma, özgürlükler, yolsuzlukla mücadele, sivil

⁵⁰ Gezi eylemlerinden hareketle oluşan söz konusu sosyal grup yakınlaşmaları için bakınız: Tuğal, 2016: 282, 288-295.

vesayet, demokrasi, hukuk devleti” gibi söylemler etrafında biçimlendi. Bu süreçte liberal – sol gruplar ve Gülen yapılanmasının öncülüğünde söz konusu sosyal gruplar 2014 –2016 arasında AK Parti hükümetine karşı “özgürlükler, demokrasi, hukuk devleti, barış” söylemine yaslanan pek çok ortak bildiri yayımladı.⁵¹ Ancak bu yeni

⁵¹ Bu konuda öne çıkan bildirimlerden biri 26 Aralık 2014 tarihinde “Demokrasiye Darbe” başlığıyla yayımlandı. “AKP hükümetine demokrasi ve hukuka dönüş çağrısı” alt başlıklı bildiri, 14 Aralık 2014 tarihinde Gülen yapılanmasına ait Zaman Gazetesi ve Samanyolu TV yöneticilerine yönelik gözaltıların ardından yayımlandı. “Demokrasiye Darbe”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/akp-h%C3%BCk%C3%BCmetine-demokrasi-ve-hukuka-d%C3%B6n%C3%BCs-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1s%C4%B1> (Erişim Tarihi: 3 Ocak 2015).

Bir başka bildiri, 27 Mayıs 2015 tarihli, “Hükümete Acil Çağrı” başlığını taşımaktaydı. Bildiride “paralel yapıyla” mücadele gerekçesi ve HDP’yi engellemeye dönük %10 seçim barajı etrafında ülkede demokrasiden uzaklaşıldığına işaret edilmekteydi. “200 aydından hükümete acil uyarı: Saray’ın yönlendirdiği yeni bir vesayet rejimi oluştu”, t24.com.tr, 27 Mayıs 2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/200-aydından-hukumete-acil-uyari-sarayin-yonlendirdigi-yeni-bir-vesayet-rejimi-olustu,297932> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2015).

Bir diğer bildiri, 02 Ağustos 2015’te yayımlandı. 7 Haziran sonrası PKK’nın başlattığı şehir terörünü göz ardı ederek, çözüm sürecinin bitirilmesinden açıktan Erdoğan’ı sorumlu tutan bildiri “Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni barışa ve demokrasiye sahip çıkmaya” çağırıyordu. “30 aydından ortak çağrı: TBMM tatil yapmak yerine demokrasiye sahip çıksın!”, t24.com.tr, 02.8.2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/30-aydından-ortak-cagiri-tbmm-tatil-yapmak-yerine-demokrasiye-sahip-ciksin,304871> (Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2015).

Başka bir bildiri, 02 Eylül 2015 tarihinde “Nazi Almanyası 2015” başlığıyla yayımlandı. Bildiri, Koza İpek medya grubuna bağlı Bugün gazetesi ve KanalTürk televizyonuna Gülen yapılanmasına destek bağlamında yapılan polis operasyonundan sonra, Erdoğan’a yönelik “tek adam” suçlaması ve “özgür basın susturulamaz,” temasıyla duyuruldu. “Özgür medyaya destek için sen de imzala: Nazi Almanyası 2015”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/%C3%B6zg%C3%BCr-medyaya-destek-i%C3%A7in-sen-de-imzala> (Erişim Tarihi: 30.10.2015).

Diğer bir bildiri, Merkel’e Açık Mektup temasıyla 17 Ekim 2015 tarihinde yayımlandı. Almanya Başbakanı Angela Merkel’e hitaben yazdıkları mektuplu bildiri, akademisyen ve aydınlar, Merkel’in Türkiye ziyaretinden “AB değerlerini ihlal eden” Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Davutoğlu’na siyasi destek olarak görüleceğinden dolayı fevkalade rahatsız olduklarını belirtmekteydi. “100 akademisyenden Merkel’e: Siyasi bir destek olarak görülecek ziyaretinizden rahatsızız!”, t24.com.tr, 17 Ekim 2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/akademisyenlerden-merkele-turkiyeye-ziyaret-hukumete-bir-destek-olarak-goruleceginden-fevkalade-rahatsiziz,313331> (Erişim Tarihi: 19 Ekim 2015).

Bir başka bildiri, “Erdoğan yönetimini 1 Kasım’da Türkiye’den temizlemeye söz veriyoruz,” vurgusuyla 30 Ekim 2015’de yayımlandı. “200 isimden Erdoğan yönetimini 1 Kasım’da ‘temizleme’ sözü”, diken.com.tr, 30 Ekim 2015, (Çevrimiçi), <http://www.diken.com.tr/200-isimden-erdogan-yonetimini-1-kasimda-temizleme-sozu/> (Erişim Tarihi: 31 Ekim 2015).

Yine bir diğer bildiri, 7-9 Kasım 2015 tarihleri arasında Zaman gazetesi tarafından kampanyaya dönüştürülen bir bildiri idi. Bildiri “demokrasiye, hukukun üstünlüğüne, insan haklarına, medya özgürlüğüne birlikte sahip çıkalım” söylemi öne çıkarılmaktaydı (Zaman, 7-9 Kasım 2015).

Belki de en çok ses getiren ve tartışılan bildiri, “barış için akademisyenler” platformu tarafından “bu suça ortak olmayacağız” başlığıyla yayımlandı. 11 Ocak 2016 tarihli bildiri akademisyenler, PKK ve HDP’nin şehirlerde kurduğu terör hendeklerini; şiddet ve terör eylemlerini; özyönetim ve ayrılıkçı siyaseti görmezden gelecek güvenlik güçlerinin düzenlediği operasyonları “devlet katliamı” olarak nitelendirmekte ve buna karşı çıkmaktaydı. Barış İçin Akademisyenler, “Bu suça ortak olmayacağız! Em ê nebin hevparên vî sûcî!”, (Çevrimiçi), <https://barisicinakademisyenler.net/node/62> (Erişim Tarihi: 13 Ocak 2016).

yakınlaşma ve ittifak arayışları, Gülen yapılanmasının 15 Temmuz 2016 tarihli askeri darbe girişimiyle ve dolayısıyla bir silahlı terör örgütü (FETÖ) olarak ortaya çıkmasıyla birlikte bütün siyasal anlamını ve gücünü kaybetti.⁵²

15 Temmuz 2016 sonrası Türkiye’de iktidar alanı / siyasal sistem yeni bir döneme girdi. Bu dönemde genel itibariyle küresellik / Avrupalılık – özgürlük konfigürasyonlarına dayalı iktidar ittifakını ayakta tutan, dolayısıyla 2002-2013 arası dönemde siyasal alanı derinden etkileyen toplumsal bir dinamik olarak liberal – sol ve Kürt sosyal gruplar, hem 7 Haziran 2015 sonrası HDP – PKK hattında benimsenen şiddet – terör süreci ve hem de 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişiminin ardından gelen noktada Türkiye siyasi tarihindeki etkisini ve gücünü önemli ölçüde kaybetti. Bu durum aynı zamanda küresellik / Avrupalılık – özgürlük söylemine dayalı siyaset geleneğinin ve tarzının da siyasal alandaki etkisini, gücünü, meşruiyetini büyük oranda yitirmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca gerek PKK’nın şiddet eylemlerine, gerekse FETÖ darbe girişimine karşı sessiz kalan, hatta büyük ölçüde sahip çıkan Avrupa da Türkiye siyasetindeki normatif meşruiyet etkisini büyük oranda kaybedecekti (Mahçupyan, 2015a; 2015b; Keyman, 2017; 2018; Gündoğar ve Yırcalı, 2016).

Dahası 17-25 Aralık 2013 süreci, çözüm sürecindeki hayal kırıklığı ve 15 Temmuz darbe girişimi, gelen noktada AK Parti’nin sosyal gruplarla 2002 itibariyle geliştirdiği *yukarı yönlü temsil, sosyal grupları sistem içerisine taşıma*,

Başka bir bildiri “Yetti Artık - Erdoğan Rejimi'ne İhtar” başlığıyla 21 Haziran 2016 tarihinde yayımlanacaktı. “Yetti Artık - Erdoğan Rejimi'ne İhtar”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/yetti-art%C4%B1k-erdo%C4%9Fan-rejimi-ne-ihzar> (Erişim tarihi: 21 Haziran 2016).

⁵² Bu süreçte yeni sol sosyal gruplar ile Kemalist sosyal gruplar arasında başlayan ve 2014 sonrasında Cumhuriyet gazetesi üzerinden entelektüel düzeyde devam eden yakınlaşma ise gazetenin vakıf yönetimiyle ilgili olarak Şubat 2014’te başlayıp Eylül 2018’de sonuçlanan mahkeme sürecinin ardından yeni yönetim tarafından şekillendirilen yayın politikası etrafında sona erdi. Yeni yönetim ve yeni yayın politikası etrafında, gazetede sol kimlikleriyle öne çıkan pek çok isim gazeteden ayrıldı. Bu konudaki gelişme ve değerlendirmeler için bakınız: “Cumhuriyet Vakfı’ndan açıklama: Atatürk’ün Cumhuriyeti”, Cumhuriyet, 7.9.2018, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/1076609/Cumhuriyet_Vakfi_ndan_aciklama_Ataturk_u_n_Cumhuriyet_i.html (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018).

“Cumhuriyet gazetesinde istifalar devam ediyor; ayrılanların sayısı 23'e ulaştı”, t24.com.tr, 9.9.2018, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/cumhuriyet-gazetesinde-istifalar-devam-ediyor-ayrılanlarin-sayisi-23e-ulasti.696119> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018)

Baydar, “Derin ittifakin Cumhuriyet operasyonu”, t24.com.tr, 11.9.2018, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/yazarlar/oya-baydar/derin-ittifakin-cumhuriyet-operasyonu.20409> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018).

özgürlükler, devleti toplumsal talepler ve eğilimlerle uyumlu hale getirme, güven ve demokrasi eksenli ilişki ve etkileşimi ağır bir şekilde yaraladı. Ayrıca sosyal grupların siyasal alanla, sivil toplumun kamusal alanla salt özgürlükler eksenli ilişki kurma biçimlerini sorgulanır hale getirdi. Zira yukarıda bahsedilen söz konusu gelişmeler, sosyal grupların siyasal alanda demokratik siyasetin sınırları içerisinde hareket etme konusunda taşıdıkları zaaf ve handikapı; demokratik siyaset zemini için gerekli ortak sorumluluk ve duyarlılık konusunda sergiledikleri sorunlu – ikircikli durumu ortaya çıkardı. Dolayısıyla sivil toplum alanından siyaset alanına ve iktidar alanına geçiş aralığında bir güven sorunu öne çıktı.

Bütün bu gelişmeler etrafında 2016 sonrası yeni dönemde Türkiye’de siyasal alanda ittifak eksenli kritik bir değişim geçirdi. Yeni bir sosyal – siyasal etkileşme gerçekleşti. Bu süreçte siyasal alanda *yerlilik / millilik – devlet otoritesi* eksenli yeni bir siyasal ittifak, yeni bir iktidar ittifakı ortaya çıktı. İttifakın toplumsal – siyasal partnerlerini ağırlıklı AK Parti merkezli dini muhafazakar gruplar ve MHP merkezli milliyetçi sosyal gruplar ile sınırlı düzeyde ulusalcı Kemalist gruplar oluşturmaktaydı. Bu yeni dönemde Türkiye’de siyasal alanın temel gündemi, devletin dengesini bozan Gülen yapılanmasının emniyet – yargı – askeriye başta olmak üzere bürokratik alandan çıkarılması ve ayrıca devlet merkezinin, siyasal sistemin, “bürokratik / örgütsel / cemaatsel müdahalelere” imkan vermeyecek şekilde *siyasal temsil* merkezli olarak yeniden yapılandırılması oldu.

16 Nisan 2017 tarihli anayasa reformuyla başkanlık sistemi etrafında kurulan yeni siyasal sisteme, kuşkusuz yeni siyasal ittifakın *yerlilik, millilik, güçlü siyasi otorite, toplumun siyasi temsille siyasal alana taşınması* temalarında buluşan ortak siyasi yaklaşımı şekil verdi. Siyasal sistem içerisinde siyaset alanı kurumsal olarak genişledi. Türkiye’de siyasal sistem, siyaset merkezli, sivil siyaset kurumları eksenli olarak yeniden tanımlandı. Sistem, yetkileri itibariyle güçlü bir yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yetki alanı ayrılmış yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında şekillendirildi. Artık sistemin ağırlık merkezinde siyaset kurumu vardı. Doğrudan halk tarafından seçilen ve halka hesap verecek olan *güçlü bir Cumhurbaşkanı* ve *Meclisin* merkezde durduğu yeni siyasi sistem içerisinde bürokrasi kurumu bu iki siyasi kurumun otoritesi etrafında dizayn edildi. Böylece bu yeni siyasi sistem içerisinde siyaset alanına, siyaset süreçlerine ve siyasi karar

mekanizmalarına etki ve nüfuz edebilmenin tek kanalı, siyasi partiler ve sivil siyaset kurumları olarak tanımlandı. Ayrıca bürokrasi büyük oranda siyasi otoriteye (yürütmeye) tabi hale getirilirken; kamusal alanda toplumun çoğunluğunu temsil eden siyasi otorite (yürütme) tayin edici bir konum edindi (Alkan, 2018).

Bu dönemde AK Parti ve MHP üzerinden gelişen ittifak süreci, AK Parti merkezli dini muhafazakar gruplar ile MHP eksenli milliyetçi sosyal grupları belli düzeylerde *dini milliyetçi bir söylem* ve *yerlilik – millilik siyaseti* bağlamında birbirine yakınlaştırdı. İki grup arasında dini milliyetçi bir söylem etrafında belli düzeylerde geçişkenlik oluşturdu. Ayrıca bu ittifak süreci, MHP hareketinin dini – muhafazakar toplumsal alanla ilişkisini ve bu toplumsal kitleler içerisindeki etkinliğini genişletecekti.

Diğer taraftan yeni dönemde belli bir siyasi parti etrafında farklı sosyal gruplar arası yeni ittifak oluşumları da kendini göstermektedir. Bu bağlamda MHP hareketi içerisinde ayrılan siyasi aktörlerin, “seküler milliyetçi tonlar taşıyan bir merkez siyaset söylemi” etrafında milliyetçi sosyal gruplar, Kemalist sosyal gruplar ve dini muhafazakar grupları bir araya getirmek üzere oluşturdukları İYİ Parti bu nitelikte bir oluşumun kritik bir örneği olarak işaretlenebilir.

Ayrıca yeni siyasi sistem içerisinde siyasi iktidar alanının doldurulabilmesi için, siyasi partiler içerisinde gerçekleşen sosyal gruplar arası ittifakın yanı sıra, seçimler öncesinde siyasi partiler arasında kurulacak sosyal grup ittifakları da kritik önem taşımaya başlamıştır. Bu bağlamda Mart 2018’de Türkiye’de siyasi ittifak süreçlerini siyasi partiler düzeyinde kurumsallaştıran yasal zemin oluşturuldu.⁵³ Bu düzenleme Türkiye siyasetinde siyasi partiler arası ittifak süreçlerini kurumsal bir çerçeveye kavuşturarak yeni bir dönem başlattı. Bu düzenleme esas itibariyle çok partili sistem içerisinde başkanlık yönetim sistemini uygulamayı ya da tersinden, başkanlık yönetim sisteminde çok partili sistemi sürdürmeyi mümkün kılan yasal çerçeveyi oluşturdu. Sonuçta söz konusu yeni kurumsal zemin etrafında 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanı ve Milletvekili Seçimleri öncesinde AK Parti ve MHP, Cumhur İttifakı’nı oluştururken; CHP, İYİ Parti, Saadet Partisi ve DP, Millet

⁵³ 13.03.2018 tarih ve 7102 sayılı “Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 16.03.2018 tarih ve 30362 sayılı Resmî Gazete.

İttifakı'nı kurdu.⁵⁴ Seçim sonrasında AK Parti ve MHP'nin oluşturduğu Cumhuriyet İttifakı, Türkiye'de iktidar alanının ana aktörü ve taşıyıcısı haline geldi.

Yeni dönem ve yeni siyasi sistem içerisinde sosyal gruplar arası ittifak ilişkileriyle ilgili bu gelişmelerin yanı sıra devlet – toplum ve siyaset – toplum ilişkisinde de belli bir dönüşüm belirginleşmiştir. Çözüm sürecinin ardından HDP – PKK hattının yöneldiği şiddet süreci ve Gülen yapılanmasının kalkıştığı darbe girişimi, esas olarak siyasal alanda, toplumsal taleplerin, toplumsal değişim dinamiklerinin, kısacası “toplumsal olan”ın, kendi başına sahip olduğu anlam, meşruiyet ve önemi zayıflattı. Toplum, siyasetin kurucu zemini haline geldi ancak aynı zamanda *toplumsal olan* üzerinde siyasetin kuşatıcı etkisi ve belirleyiciliği artış gösterdi. Siyasi partiler, toplumsal dinamizmi ve toplumsal talepleri sistem içerisinde taşıyan ama aynı zamanda biçimlendiren ana mekanizmalar olarak belirginleşti. Devlet otoritesinin toplumsal alandaki etki, nüfuz, denetim ve müdahale kabiliyeti / refleksi genişledi. Ayrıca sosyal gruplar arası ilişki ve etkileşim zayıflayarak, genel olarak siyaset ve iktidar dolayimli bir nitelik edinme eğilimine girdi. Yine sivil toplum alanından siyaset alanına ve iktidar alanına geçiş koridorunda bir güven sorunu belirginleşti. Bu güven sorunu etrafında, sivil toplum alanından siyasal alana ve iktidar alanına geçiş süreçlerinde siyasi partilerin ve bürokratik birimlerin belirleyiciliği yoğunlaştı. Sivil toplumun meşruiyet aşınması yaşadığı bu siyasal atmosferde, sivil oluşumların kamusal etki, nüfuz, meşruiyet kapasitelerinin şekillenmesinde siyasi partiler, liderlik yapıları, yönetim araçları ve resmi makamlarla geliştirdikleri ilişkiler önem kazanmaya başladı. Diğer yandan siyasal alanda devlet, güvenlik, terör, kalkınma gibi makro siyasal sorunlar ve makro siyasetler ağırlık kazandı. Bu makro sorunlar ve makro siyasetlerin hakim olduğu yönetim süreçlerinde, siyasi otoriteler ve siyasi otoriteye bağlı bürokratik birimler etkin bir konum edindi.

⁵⁴ “‘Cumhuriyet İttifakı’ protokolü YSK'ye teslim edildi”, Anadolu Ajansı, 04.05.2018, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhuriyet-ittifakı-protokolü-ysk'ye-teslim-edildi/1135403> (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2018). “Millet ittifakı resmen kuruldu”, Hürriyet, 06.05.2018.

3.2.6. Sonuç

Türkiye’de 2000 sonrası yaşanan siyasal dönüşümün getirdiği *sivil, çoklu, çok taraflı, kimliksel ve geçişken* siyasal düzlemden hareketle önerilen total siyaset modeli, sosyal grup temelli bir siyasi analiz çerçevesine yaslanmaktadır. Bu analiz modeli siyasetin ana aktörü olarak sosyal grupları işaretlemektedir. Total siyaset, siyaseti grup davranışları, gruplar arası etkileşim süreçleri ve iktidar ilişkileri etrafında, çok taraflı, çok boyutlu ve bütüncül bir perspektifle ele almayı önermektedir. Total siyaset, *sivil toplum, siyasal alan ve devlet/iktidar alanının* birbiriyle bağlantılı olarak hareket ettiği, bu bağlantıyı ise sosyal grupların sağladığı kabulünden hareket etmektedir. Bu bağlamda total siyaset analizine göre, iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesi, *toplum ile devlet*, başka bir ifadeyle *sosyal gruplar ile devlet* arasındaki ilişkide değil *doğrudan sosyal gruplar arasındaki* ilişkide şekillenmektedir. Dolayısıyla bu iktidar ilişkisi toplumsal düzeyde (sivil toplum düzeyinde) başlamakta, oradan siyasal alana ve iktidar alanına / devlet alanına uzanmakta ve yansımaktadır.

Total siyaset Türkiye’de siyasetin sosyal gruplar arasında, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı düzeylerinde yaşanan grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkileri etrafında şekillendiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede total siyaset analizine göre Türkiye’de siyaset, sosyal grupların, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanlarındaki kurumsal davranışlarından ve ittifak süreçlerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla sosyal grup temelli total siyaset analizi, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı olmak üzere üç temel boyuttan oluşmaktadır.

Total siyaset, ilk etapta sosyal grupların, toplumsal alanın farklı sektörlerinde örgütlenerek bu sektörler arasında karşılıklı bağlantılar kurduğunu, sivil toplumun farklı alanlarını (kendi kimliksel ağı etrafında) birbiriyle irtibatlı hale getirdiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda total siyaset açısından toplumsal alan, (sivil toplum alanı), farklı kültürel kimliklere sahip sosyal grupların politik kaynak birikimine dair rekabet ilişkileri ve iktidar mücadelesi etrafında biçimlenmektedir. Toplumsal alanda birden fazla sosyal grup farklı düzeylerde birbiriyle rekabet ve mücadele etmektedir.

İkinci olarak, total siyaset, sosyal grupların siyasal talep ve tercihlerini temsil ve karar süreçlerine taşımak üzere siyasal alanda da örgütlendiğini; kurdukları

ya da destekledikleri siyasi partiler aracılığıyla doğrudan siyasal birer aktöre dönüştüklerini öne sürmektedir. Dolayısıyla total siyaset, sosyal gruplar üzerinden sivil toplum alanıyla siyaset alanının birbiriyle bağlantılı ve geçişken hale getirilmesini anlatmaktadır. Sosyal gruplar dolayısıyla sivil toplum ve siyasal alanın karşılıklı ve simbiyotik bir ilişki içerisinde olduklarına, birbirlerini desteklediklerine işaret etmektedir. Bu noktada total siyaset analizine göre, sivil toplum alanıyla siyasal alan arasındaki ilişki, kopuk veya mutlak olarak tek taraflı ve tek boyutlu değil; aşağıdan yukarı ve yukardan aşağı, yatay ve dikey yönlerde olmak üzere çok taraflı ve çok boyutlu bir karakter taşımaktadır. Bu ilişki karakterinin hakim ve belirleyici unsuru, dönemsel olarak değişkenlik gösterebilmekle beraber, bu konuda siyasal alan daha etkili ve belirleyici enstrümanlar geliştirebilmektedir.

Üçüncü ve son olarak total siyaset sosyal grupların sivil toplum ve siyaset alanındaki etki, nüfuz ve iktidar kabiliyetinin, diğer sosyal gruplarla kurduğu ilişkiler etrafında, bir *ilişkiler-arasılık* mantığı içerisinde biçimlendiğini öne sürmektedir. Başka bir ifadeyle, total siyaset analizine göre, sivil toplum ve siyasal alanda örgütlenerek siyasal aktöre dönüşen sosyal gruplar, iktidar alanında etkin olmak üzere birbirleriyle ittifak kurmaya ve iktidar bloku oluşturmaya yönelmektedir. Bu noktada total siyaset analizine göre, belli ittifak ve çatışma eksenleri sosyal gruplar arasındaki iktidar ilişkilerinde belirleyici rol üstlenmektedir. Total siyaset analizi içerisinde bu ittifak ve çatışma eksenleri, *dinsellik*, *etniklik*, *meşruiyet* ve *egemenlik* eksenleri olarak tayin edilmektedir.

Söz konusu bu dört eksen, sosyal gruplar arasında ikili konfigürasyon (yapılanma, ilişki ağları, ayrışma) hatları oluşturarak etkinlik göstermektedir. Bu çerçevede dinsellik eksenini sosyal gruplar arasında *İslamilik* ve *laiklik* konfigürasyonlarını şekillendirirken; etniklik eksenini *Türklük* ve *Kürtlük* konfigürasyon hatlarını geliştirmektedir. Meşruiyet eksenini etrafında sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren ikili konfigürasyon hattı *küresellik / Avrupalılık* ve *yerlilik / millilik* hatları olarak öne çıkarken; egemenlik eksenini ise sosyal grupların iktidar ilişkilerini şekillendiren *otorite* ve *özgürlük* hatlarını biçimlendirmektedir. Bu konfigürasyon hatları üzerinde sosyal gruplar siyasal alanda hem siyasal kimliklerini ve konumlarını ortaya koymakta hem de diğer gruplarla iktidar ilişkilerini

gerçekleştirmekte; birbirleriyle yakınlaşarak ittifaklar oluşturmakta ya da birbirlerinden ayrılarak çatışma düzeyinde kalmaktadır.

Sonuçta sosyal grupların, sahip oldukları kimliksel özellikler, politik kaynaklar, içinde buldukları siyasal koşullar ve dört temel ittifak – çatışma eksenini etrafında kurdukları iktidar ilişkileri, Türkiye’de iktidar / yönetim alanını, başka bir ifadeyle siyasal sistemi şekillendirmekte; iktidar alanının / siyasal sistemin temel karakteristiğini belirlemektedir.

Bu çerçevede, total siyaset analizine göre, Türkiye’de iktidar alanı / siyasal sistem dinsel, etnik ve ideolojik kimlik özelliklerine sahip sosyal grupların, *dinsellik*, *etniklik*, *meşruiyet* ve *egemenlik* eksenlerinin dinamik kesişim noktalarında kurdukları *siyasal ittifaklar / iktidar ittifakları*’etrafında bir kurumsal karakter edinmektedir. Siyasal sistem / iktidar alanı söz konusu siyasal ittifaklar / iktidar ittifakları etrafında bir devlet – toplum ilişkisi, bir siyasi temsil formasyonu geliştirmektedir. Siyasal sistemin kurumsal karakteri ve oradaki devlet – toplum ilişkisinin kuruluş formu konusunda özellikle meşruiyet ve egemenlik eksenlerinin tanımlayıcı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda iktidar alanı, meşruiyet ve egemenlik eksenleri üzerindeki *küresellik / Avrupalılık* ve *özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı bir siyasi koalisyon / iktidar ittifakı etrafında biçimlendiğinde, “toplumsal eğilim ve dinamiklerin” etkin ve belirleyici olduğu bir devlet – toplum ilişkisi, bir siyaset biçimi öne çıkmaktadır. Diğer taraftan iktidar alanı, *yerlilik / millilik* ve *otorite* konfigürasyonlarına dayalı bir iktidar ittifakı etrafında şekillendiğinde, “devletin / siyasi iktidarın” etkin ve belirleyici olduğu bir devlet – toplum ilişkisi, bir siyasi temsil tarzı belirginleşmektedir.

Fakat hem *yerlilik / millilik* ve *otorite* konfigürasyonlarına dayalı siyasal ittifaklar, hem de *küresellik / Avrupalılık* ve *özgürlük* konfigürasyonlarına dayalı siyasal ittifaklar, kendi içerisinde kırılabilir, değişken, esnek ve paradoksal koalisyonlardır. Çünkü her iki çeşit iktidar ittifakı da kendi içerisinde, ittifakı oluşturan grupların kimliksel özellik ve siyasi öncelikleri dolayısıyla önemli ayrışma ve çözülme unsurları barındırmaktadır.

Ayrıca değişen ekonomik, sosyal ve siyasî şartlar hem sosyal grupların yeniden yapılanmasına hem sosyal gruplar ile siyasi partiler arasındaki ilişki ve

etkileşim tarzının dönüşmesine hem de toplumsal ve siyasi ittifakların yeniden kurulmasına yol açmaktadır.

Gelinen noktada, Türkiye’de sosyal gruplar arası ittifak ilişkileriyle 2000 – 2018 arası siyasi reformlar etrafında kurulan yeni siyasi sistem içerisinde devlet – toplum ve siyaset – toplum ilişkisinde belli bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Kimliksel ve çoklu sosyal grup ilişkilerine dayalı bu dönüşüm çerçevesinde toplum ve sosyal gruplar siyasetin kurucu zemini haline gelmiş; ancak toplumsal dinamizmi ve toplumsal talepleri sistem içerisine taşıyabilmenin, siyaset süreçlerine ve siyasi karar mekanizmalarına etki ve nüfuz edebilmenin tek kanalı, siyasi partiler ve sivil siyaset kurumları olarak tanımlanmıştır. Ayrıca sistem, yetkileri itibariyle güçlü bir yürütme (Cumhurbaşkanlığı) ve yetki alanı ayrılmış yasamadan (TBMM) oluşan iki siyasi kurum etrafında kurulmuştur. Bu durum bir taraftan bürokrasiyi büyük oranda siyasi otoriteye (yürütmeye) tabi hale getirirken, diğer taraftan gücü doğrudan yürütme ile bürokrasi arasında dağıtmıştır. Gücün bu dağılma biçimi, bürokrasi ve toplum arasındaki ilişkiyi, bürokrasi lehine görece hiyerarşik hale getirme ihtimali taşımaktadır. Ayrıca yeni sistem, yürütmenin karar ve uygulama süreçlerini hızlı, etkin ve merkezi bir hale getirmiş; ancak bu süreçlerin kurumsal denetimini daha sınırlı düzeyde tutmuştur. Öte taraftan, yeni sistemle toplumsal alan siyaset ve yönetim süreçlerinin ana zemini haline gelmiş; fakat toplumsal alanın, siyasi alanı ve oradaki siyasi partileri etkileme / baskılama / yönlendirme imkanı ve gücü hem mevcut siyasi partiler sistemi (çok partili sistem) hem de mevcut seçim sistemi (nispi temsil sistemi) etrafında genel olarak sınırlı düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla “toplumsal olan” üzerinde siyasetin ve siyasi partilerin kuşatıcı etkisi ve belirleyiciliği genişlemiştir.

Siyasetin ve siyaset kurumlarının sistem içerisindeki bu belirleyici ve etkin konumunda, *ülkenin kimliksel düzeyde çoklu, bölünmüş bir toplumsal haritaya sahip olmasının, ayrıca bu toplumsal harita içerisindeki sosyal grupların, sistemin kaldıramayacağı* (“bürokratik araçlara hakim olma, yargıyı ve orduyu siyasi bir aygıt olarak görme, özyönetim ve ayrılıkçı arayışlar, küresel siyaset dinamiklerini iç siyaset unsuruna dönüştürme” gibi) *kimliksel hedefler, politikalar ve stratejilerle iktidar mücadelesine dahil olmasının ve sosyal gruplar arası kimliksel güvensizliklerin* kritik bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür.

Bu çerçevede, bugün Türkiye’de çoklu sosyal grupların politik önceliklerine göre farklı siyasal ilişki ve etkileşimlere yönelebilecekleri *çok – aktörlü* bir zemin oluşmuştur. Dolayısıyla belli bir dönemde oluşan ittifak alanları kalıcı ve stabil bir nitelik taşımamaktadır. Bu ittifak alanlarının yerini toplumsal ve siyasal gelişmeler etrafında başka ittifak alanlarının alması, yeni ittifak alanlarının önem kazanması mümkündür. 24 Haziran 2018 seçim sonuçlarının yasamanın işlevini bir anda öne çıkarması ittifak alanlarıyla ilgili bu değişken durumun göstergesidir. Zira seçim sonrasında geniş bir meşruiyetle seçilen, farklı sosyal grup ittifaklarıyla temsil edilen Meclis’te hem siyasi partiler arası hem de tekil temsilciler arası ilişkiler önem kazanmıştır. Siyaset kurumunun bu durumu fark ederek Türkiye’de yeni siyaset ilişkisinin gerektirdiği esnek örgütlenme ve politikalara yönelmesi / yönelememesi Türkiye siyasetinin geleceğini belirleyecektir.

Ayrıca Türkiye’de çok aktörlü bu siyaset zemininin bir diğer özelliği *çok alanlı* olmasıdır. Bu çoklu rekabet alanı içerisinde sivil toplum alanı ve sosyal grupların bu alanı *özgürlük – demokratik düzen* dengesi içerisinde kullanmaları, Türkiye siyasetinin geleceği açısından kritik bir önem taşımaktadır. 2013 Gezi olayları,⁵⁵ 6-8 Ekim 2014 Kobani olayları,⁵⁶ 2015 çözüm sürecinin bitişi,⁵⁷ 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi,⁵⁸ sivil toplu alanının ve kamusal alanın sosyal gruplar tarafından *özgürlük – demokratik düzen, özgürlük – ortak yaşam, özgürlük – ortak çözüm, özgürlük – toplum olma* dengesi içerisinde kullanılmasının önemini gösteren tarihsel gelişmelerdir. Bu noktada sivil toplum alanında şeffaf ve demokratik rekabet ortamının özgürlük – denetim dengesi içerisinde kurulması ve

⁵⁵ Gezi olaylarında, sivil toplum alanında “siyasi iktidarın toplumsal bir durumla ilgili politika uygulama biçimine itiraz etmek üzere” sivil bir zeminden hareket eden sosyal gruplar, bir noktadan sonra, siyasi iktidarı “sandık dışı yöntemlerle devirme” hedefine yönelecektir (Ertem ve Eseyan, 2013: 221-236).

⁵⁶ 6-8 Ekim 2014 olaylarında Güneydoğu’da sivil toplum alanında sokağa çıkan Kürt milliyetçi gruplar, toplumsal düzeni sarsan şiddet eylemlerinin yükselmesine yol açacaktır. “Dokuz soruda: Türkiye sokaklarında Kobani gerilimi”, 10.10.2014, (Çevrimiçi), https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141010_dokuzsoruda_kobani_eylemleri (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2018).

⁵⁷ Resmi olarak 28 Aralık 2012’de başladığı duyurulan ve 2015 yazına kadar devam eden çözüm sürecinin oluşturduğu özgürlük ortamı içerisinde Güneydoğu’da sivil toplum alanı, Kürt milliyetçi siyaseti benimseyen silahlı terör grupları tarafından, farklı kimliksel ve politik duruşlara nefes aldirmayacak şekilde ağır bir baskı altına alınacaktır (Coşkun, 2015a; Tayiz, 2015).

⁵⁸ Sivil toplum alanında yükselen Gülen yapılanması, kamusal alan ve iktidar alanında edindiği imkanlarla 15 Temmuz 2016’ da siyasi otoriteye ve siyaset kurumuna karşı darbe girişiminde bulunacaktır (Bayraklı, 2017; Beriş, 2018; Davudoğlu, 2017).

sürdürülmesi Türkiye siyaseti için önemli bir gündemi oluşturmaktadır. Siyaset kurumunun yeteneği de bir yerde özgürlük – denetim ilişkisini ne ölçüde kurabileceği ile ilgili bir soru etrafında şekillenecektir.

Bütün bunlar üzerinden “total siyaset çağında” Türkiye siyasetine daha genel bir bakışla, geleceğe yönelik biri *sistem / iktidar alanı düzeyinde*, ikincisi *siyasal alan – toplumsal alan ilişkisi düzeyinde* ve üçüncüsü *sosyal gruplar düzeyinde* olmak üzere üç boyutlu bir öneriden söz edilebilir. İlk olarak, sistem düzeyinde sistemin kimlik siyasetlerini taşıyabilecek, yönetim aygıtlarının topluma ve bireysel özgürlük alanlarına karşı hoyratlığını önleyebilecek demokratik ve şeffaf bir denge – denetim mekanizmasının geliştirilmesi önerilebilir. İkinci olarak toplumsal alan ve siyasal alan arasındaki ilişkinin başka bir ifadeyle toplum ve siyasi hareketler arasındaki ilişkinin daha dinamik, *yukarı yönlü* ve toplum temelli geliştirilmesine yönelik olarak siyasi partiler kanunu ve seçim sisteminde yeni düzenlemelerin yapılmasını önermek mümkündür. Üçüncü olarak sosyal grupların siyasi sistemin taşıyamayacağı kimliksel hedef, politika ve stratejiler yerine ya da “sandık dışı yöntemlerle siyasi iktidarı devirme”, siyaset alanına rağmen “devlet mekanizmasına hakim olma” politikaları yerine, “ortak yaşam ve demokratik düzeni geliştirme” konusunda “adil sorumluluk” siyasetine yönelmesi öne sürülebilir.

SONUÇ

Türkiye’de devletin, merkezi bürokrasinin siyaset ve toplum için öncelikli ve egemen aktör olarak öne çıktığı dönemlerde, başka bir ifadeyle *güçlü devlet geleneğinin* hakim olduğu zamanlarda geliştirilen dikotomik kavramsal modeller, bu siyasal evreni açıklamak ve çözümlmek üzere farklı analiz çerçeveleri sunmuştur. 1969, 1973, 1976 ve 1985 tarihsel duraklarında geliştirilen bu modeller, genel olarak Türkiye’deki siyasal hayatı ya kültürel – kurumsal ilişkiler (kültür-politik) üzerinden ya da üretim ilişkilerinden (ekonomi-politikten) hareketle analiz eden bir çerçeveye yaslanmıştır.

Türkiye’deki siyasal hayatı kültürel – kurumsal ilişkiler (kültür-politik) üzerinden analiz eden iki model, Şerif Mardin’in 1973 tarihli *merkez – çevre* modeli ve Metin Heper’in 1985 tarihli *güçlü devlet – toplum* modelidir. Bu modellerin esas itibariyle ortak bir sorunsal üzerinden hareket ettiklerini söylemek mümkündür: Merkezileşme. Her iki model de Türkiye siyasetini, merkezileşme, bütünleşme sorunsalı üzerinden, *merkezileşme olarak modernleşme* meselesi üzerinden ele almaktadır. Siyaset, ortak bir kimlik, ortak bir kültür, ortak bir menfaat (ortak bir “dil, tarih, coğrafya”) fikri üzerinden standartlaşma, merkezileşme süreci olarak analiz edilmektedir. Başka bir ifadeyle söz konusu iki model, siyasete merkezi otorite tarafından geliştirilen merkezi değerler, merkezi kurumlar ve merkezi kimlik etrafında bütünleşme süreci olarak yaklaşmaktadır. Bu bağlamda Mardin ve Heper, Türkiye siyasetinde temel ayrışma hatlarını da bu merkezileşme sorunsalı üzerinden tanımlamaktadır: *Merkez – çevre* ayrışması ya da *güçlü devlet – toplum* ayrışması.

İşte bu ortak merkezileşme sorunsalından hareket eden Mardin ve Heper, bu sorunsal etrafında Türkiye siyasetinin analizi konusunda farklı fikri pozisyonlar ve farklı yaklaşımlar sergileyecektir. Bu açıdan aralarında diyalektik bir ilişkinin olduğundan söz etmek mümkündür. Bu noktada Mardin’in, merkez – çevre modelinde, “Türkiye’nin neden sağlıklı bir şekilde merkezileşemediği” sorusundan hareketle, *devlet merkezine* yönelik eleştirel bir yaklaşım sergilediği; Türkiye siyasetini bu yaklaşım üzerinden anlamlandırdığı söylenebilir. Mardin’e göre bürokrasi kökenli Cumhuriyet kadroları, kültürel ve kurumsal merkezileşme politikaları etrafında kritik reformlar gerçekleştirmiş; ancak geliştirdikleri ortak

kültürel / ulusal kimlikle ülkeyi tarihi – kültürel köklerinden koparmıştır. Bu durum, yeni devlet merkezini geniş halk kitlelerinin, toplumsal grupların desteğinden ve katılımından uzaklaştırmıştır. Sonuçta Türkiye’de siyaset, merkezi bürokrasi ile çevresel gruplar arasındaki kültürel ayrışma – kopukluk hattı üzerinden gerçekleşmiş; merkezileşme, bütünleşme süreci sağlıklı bir zemine yerleşmemiştir.

Öbür yandan Heper ise, güçlü devlet – toplum modelinde, bölünmüş toplum yapısı, zayıf siyaset kurumları arasında “Türkiye’nin merkezileşmesini nasıl sağladığı” sorusundan hareketle *güçlü devlet* lehinde bir pozisyon benimsemekte; Türkiye siyaset hayatını bu pozisyon etrafında analiz etmektedir. Heper’e göre Türkiye’de siyaset *toplumsal menfaat ve ulusal çıkar* doğrultusunda hareket eden güçlü devlet merkezi ile özgül çıkarları ve yerel talepleri etrafında siyasal denkleme dahil olmaya çalışan (sistem üzerinde ağır baskı oluşturan) toplum / çevre arasındaki karşıtlıkta şekillenmektedir. Devlet merkezi, toplumsal ve siyasal çatışmaları, krizleri, sorunları çözen, aşırılıkların önüne geçen, istikrar getiren, ulusal çıkarı gözeten, “toplum – sınıf üstü” ve “nötr” bir niteliğe sahiptir. Cumhuriyeti ve demokrasiyi, siyasal rejimi ve düzeni koruyup kollayan yegane aktör devlet merkezidir. Sivil siyasi kurumların zayıflığı ve yetersizliği, siyasi partilerin sorumsuzluk ve aşırılıkları karşısında güçlü devlet merkezi, çeşitli müdahalelerle, ülkede Cumhuriyeti koruma, demokrasiyi gerçekleştirme, çevresel taleplerle kilitlenen rejimi kurtarma, dolayısıyla da merkezileşmeyi, bütünleşmeyi sağlama rolü üstlenmektedir.

Bu bağlamda kültür politik temelli modeller içerisinde Mardin ve Heper’in Türkiye siyasetini analiz konusunda, ortak bir sorunsal ve fakat farklı düşünsel izlekler üzerinden diyalektik bir pozisyon sergilediklerini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Türkiye siyasetini üretim ilişkileri (ekonomi-politik) üzerinden analiz eden modeller, İdris Küçükömer’in 1969 tarihli *Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe* modeli ve Emre Kongar’ın 1976 tarihli *devletçi seçkinci – gelenekçi liberal cephe* modelidir. Bu iki modelin de yine ortak bir sorunsal üzerinden hareket ettikleri söylenebilir: Kapitalistleşme. Her iki model de Türkiye siyasetini, kapitalistleşme, sınıflaşma sorunsalı üzerinden, “kapitalizm olarak modernleşme” meselesi üzerinden analiz etmektedir. Küçükömer ve Kongar tarafından siyaset, üretim güçlerinin geliştirilmesi, üretim ilişkilerinde dönüşüm,

sermayenin gelişimi ve sınıflı toplum fikri etrafında bir kapitalistleşme, sınıflaşma, demokratikleşme süreci olarak incelenmektedir. Başka bir söyleyişle Küçükömer ve Kongar siyasete, devlet otoritesi ve onun üretim güçlerinin gelişimine yaklaşım politikaları üzerinden kapitalistleşme süreci olarak yaklaşmaktadır.

Bu ortak kapitalistleşme sorunsalından hareket eden Küçükömer ve Kongar, bu sorunsal etrafında Türkiye siyasetinin analizi konusunda farklı yaklaşımlar ve farklı düşünsel hatlar izlemiştir. Dolayısıyla Küçükömer ve Kongar'ın yaklaşımları aralarında da diyalektik bir ilişkinin olduğundan söz etmek mümkündür. Bu noktada Küçükömer'in, Batıcı laik – Doğucu İslamcı cephe modelinde, “Türkiye'nin neden kapitalistleşemediği, sınıflaşmadığı” sorusundan hareketle, bürokratik *devlet merkezine* yönelik eleştirel bir yaklaşım izlediği; Türkiye siyasetini bu yaklaşım üzerinden çözümlendiği söylenebilir. Küçükömer'e göre Türkiye'de ekonomik yapıya ve toplumsal hayata egemen olan Batıcı – laik bürokratik cephe, modernleşme, batılılaşma bağlamında üretim güçlerini zayıflatarak, engelleyerek, geriletterek; üretim araçlarını kendi denetimindeki çevrelere tahsis ederek kapitalistleşmeyi, sınıflaşmayı, dolayısıyla ülkede sivil toplum ve demokrasinin gelişimini engellemektedir. Ayrıca Batılı kurumları ve değerleri halka zorlayarak kültürel yabancılaşma üreten bir seyir izlemektedir. Dolayısıyla Türkiye'de siyaset kapitalistleşmenin, sınıflaşmanın ve demokratikleşmenin temel dinamiğini oluşturan halk kitlesi ile buna engel olan Batıcı laik bürokrasi arasındaki gerilimde şekillenmektedir.

Öbür taraftan Kongar ise, devletçi seçkinli –gelenekçi liberal cephe modelinde, zayıf üretim güçleri içerisinde “Cumhuriyet Türkiye'sinin nasıl kapitalistleştiği” sorusundan hareketle *devletçi-seçkinli* cephe lehinde bir pozisyon benimsemekte; Türkiye siyasetini bu pozisyon üzerinden açıklamaktadır. Kongar'a göre Cumhuriyet Türkiye'sinde toplumsal üretim güçleri zayıf olduğu için, bürokrasi mekanizması, (*devletçi seçkinli cephe*), kapitalistleşmenin, sınıflaşmanın (kapitalizm olarak modernleşmenin) taşıyıcı öznesi, önderi olarak öne çıkmıştır. Bu noktada bürokratik mekanizma, devletin gücüne dayanarak, Türkiye'yi yarı feodal nitelikli, dini geleneksel bağlarından kurtarmış; *kapitalizme, sınıflı topluma* taşımıştır. Kongar'a göre 1970'lerin başı itibariyle devletçi seçkinli cephenin politikaları

etrafında Türkiye kapitalizme, sınıflı topluma geçmiş; modern bir toplum haline gelmiştir.

İşte bu çerçevede ekonomi politik temelli modeller içerisinde Küçükömer ve Kongar'ın da tıpkı Mardin ve Heper gibi Türkiye siyasetini açıklama sürecinde, çıkış noktası olarak ortak bir sorunsaldan (kapitalistleşme) hareket ettikleri ancak farklı düşünsel eğilimler üzerinden birbirlerine karşı diyalektik bir pozisyon edindikleri söylenebilir.

Dikotomik kavramsal modellerin bütün bu farklı sorunsallar, farklı yaklaşımlar, farklı kavramsallaştırmalar, değişik düşünsel izlekler ve karşılıklı diyalektik pozisyonların ötesinde, aralarındaki en temel ortak nokta, kuşkusuz dördünün de analiz çerçeveleri itibarıyla *düalist bir iktidar olgusuna* dayanmalarıydı. Cumhuriyet Türkiye'sinde siyasal hayatı biçimlendiren söz konusu düalist iktidar olgusununsa esas itibarıyla iki temel tarihi – toplumsal gerçeklik, iki kritik fay hattı üzerinde yükseldiğini söylemek mümkündür. Bu fay hatlarından ilki, *güçlü devlet formasyonunun / bürokratik merkezin* ekonomi, toplum, kamusal alan ve siyaset alanlarındaki egemenliği, üstünlüğü ve belirleyiciliği idi. Fay hatlarından ikincisi ise toplumsal alanın ve oradaki sosyal grupların dağılımı, bölünmüşlüğü ve siyasal kaynaklar itibarıyla zayıflığıydı. İşte 1990'lardan 2010'lara uzanan süreçte Türkiye'de bu iki toplumsal gerçeklik tarihsel bir dönüşüm, bu iki fay hattı derin bir kırılma geçirdi. Bu noktada bir taraftan bürokratik devlet merkezi, kademeli olarak ekonomi, toplum ve siyaset alanlarındaki egemenliğini, üstünlüğünü, tanımlayıcılığını yitirdi, kısacası güçlü devlet formasyonu çözülmeye uğradı. Diğer taraftan toplumsal alanda sosyal gruplar, alternatif gündelik çözüm modelleri, alternatif kamusal alanlar, alternatif kültürel kimlik talepleri ve etkin siyasal kaynak birikimleri etrafında aktif ve çoklu bir siyasal aktöre dönüştü. Bu çerçevede önce toplumsal ve kamusal alan, dağılan güçlü devlet formasyonuna karşı, aktörleşen kimlikli sosyal gruplar etrafında çoklu, çok taraflı ve çok aktörlü bir nitelik kazandı. Ardından 2000'li – 2010'lu yıllarda yapılan anayasal reformlar ve kurumsal değişiklikler etrafında siyasal alan, itici gücünü toplumsal zeminden yani sosyal gruplardan alan sivil, çoklu, çok aktörlü bir sahneye dönüştü. Dolayısıyla siyasal alanda dikotomik kavramsal modellerin yaslandığı düalist iktidar olgusu yerini çoklu iktidar olgusuna bıraktı.

Yeni siyasal düzlemde Türkiye’de artık siyasetin taşıyıcı, aktif öznesi olarak, kültürel kimlik temelli sosyal gruplar öne çıkmıştır. Siyasal meşruiyet zemini toplumsal alana ve toplumsal kaynaklara kaymıştır. Zira siyasetin ağırlık merkezine sosyal gruplar, bu grupların uzantısı – temsilcisi olan siyasi hareketler / partiler ve sivil siyaset kurumları yerleşmiştir. Bu çerçevede kurumsal ve sistemsal olarak siyaset alanı, *çoklu sosyal grupların* ve bu grupların uzantısı – temsilcisi olan siyasi oluşumların iktidar ilişkileri etrafında biçimlenen bir formasyon edinmiştir. Dolayısıyla siyaset alanında “devlet geleneği” yerini genel olarak *sosyal iktidar* olgusunun etkili olduğu bir siyaset tarzına bırakmıştır.

Diğer taraftan yeni siyasal düzlemde Türkiye’de devlet – toplum ve siyaset – toplum ilişkilerinde derin bir dönüşüm yaşanmıştır. Devlet – toplum ilişkileri sert bir karşıtlık, kopukluk ve *devlet geleneği* üzerinden değil, karşılıklı ilişkisellikler, geçişkenlikler üzerinden ve toplum / sosyal grup eksenli olarak biçimlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda sivil toplum – siyasal alan – iktidar alanı arasında çok yönlü, çok aktörlü, kompleks, daha esnek ve geçişken ilişkilerin belirleyici olduğu bir devlet – toplum ilişkisinin öne çıktığını söylemek mümkündür.

Sonuçta 2010’lar itibariyle gelenen noktada Türkiye siyasetinde aktörel yenilenme / çeşitlenme; siyasal meşruiyet zemini; siyasal aktörlerin kurulma, eklemlenme ve çözülme biçimleri; iktidar ilişkilerinin kurulma tarzları; toplum – siyaset – iktidar alanlarının tanımlanma, örgütlenme, ilişkilene biçimleri ve en temelde de devlet – toplum ilişkileri kulvarlarında derin bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Yaşanan bu siyasal dönüşüme bağlı olarak siyaset sahnesinin ve oradaki iktidar ilişkilerinin açıklanması konusunda ise devlet eksenli, düalist iktidar olgusuna dayanan klasik dikotomik kavramsal modeller geçerliliklerini yitirmiştir.

İşte 2000 sonrası Türkiye’inde yeni bir karakterle ortaya çıkan siyasal hayatı çözümlenmek üzere, bu tez çalışmasında, Türkiye siyasetini çok taraflı ve karşılıklı ilişkisellikler üzerinden ele alan alternatif bir kavramsal model olarak *Total siyaset* modeli önerilmiştir. Total siyaset, sosyal grup temelli bir siyasi analiz çerçevesine dayanmaktadır. Siyasetin ana aktörü olarak sosyal grupları referans almaktadır. Total siyaset, siyaseti grup davranışları, gruplar arası etkileşim süreçleri ve iktidar ilişkileri etrafında, çok taraflı, çok boyutlu ve bütüncül bir perspektifle ele almayı önermektedir. Total siyaset, *sivil toplum, siyasal alan ve devlet / iktidar*

alanının birbiriyle bağlantılı olarak hareket ettikleri, bu bağlantıyı ise sosyal grupların sağladığı önermesinden hareket etmektedir. Total siyaset analizine göre Türkiye’de siyaset, sosyal gruplar arasında, sivil toplum, siyasal alan ve iktidar alanı düzeylerinde yaşanan grup içi ve gruplar arası iktidar ilişkileri etrafında şekillenmektedir. Bu çerçevede total siyaset analizi açısından, Türkiye’de iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesi, *toplum ile devlet* başka bir ifadeyle *sosyal gruplar ile devlet* arasındaki ilişkide değil *doğrudan sosyal gruplar arasındaki* ilişkide somutlaşmaktadır. Sosyal gruplar arasındaki bu ilişki ise bir taraftan “kurumsal davranışlar”, diğer taraftan da “değişken ittifak ağları” etrafında biçimlenmektedir.

Bu haliyle total siyaset analizi, *düalist iktidar kavrayışı* yerine “*çoklu iktidar kavrayışına*; *devlet geleneği* olgusu yerine, *sosyal iktidar* olgusuna referansta bulunmaktadır. Türkiye’deki iktidar ilişkilerini, siyasal gelişmeleri ve siyasal sorunları bu perspektif etrafında ele almayı ve analiz etmeyi önermektedir. Siyasi oluşumları ve iktidar mücadelelerini arkalarındaki çoklu sosyal hareketler ve toplumsal kesimlerle ilişkileri çerçevesinde çözümlenmeye önem atfetmektedir. Ve son olarak, total siyaset, gelinen noktada Türkiye’de siyasetin, “*ittifaklar çağı*”na girdiğini öne sürmektedir. Gelinen noktada bu ittifaklar çağının siyasal geleceğini, dolayısıyla da toplumsal alan ile iktidar alanı arasındaki total siyasete dayalı ilişkinin akıbetini, üç noktadan geçen üç kritik fay hattının belirleyeceğini söylemek mümkündür.

Bu hatlardan ilki *iktidar alanından* geçmektedir. İktidar alanının sivil bir “denge – kontrol, şeffaflık ve hesapverebilirlik mekanizması” etrafında mı yoksa “siyasal iktidarın / yürütmenin merkezi, özerk, egemen otoritesi” etrafında mı dizayn edileceği sorusuna ilişkin alınacak *tarihsel tavır*, total siyaset biçiminin geleceğinde belirleyici bir rol üstlenecektir. Ayrıca yine iktidar alanında yönetim süreçleri, bürokratik kamu hizmetleri ve iktidar tekniklerinin inceltilmesi, rasyonelleştirilmesi, sistematize edilmesi; bürokrasi keyfilikinden ve bürokrasi hoyratlığından kurtarılarak kurumsallaştırılması, demokratikleştirilmesi ve denetlenebilir hale getirilmesi de Türkiye’de total siyaset tarzının geleceği açısından önem taşımaktadır.

Fay hatlarından ikincisi *siyasal alandan* geçmektedir. Siyasal alanın toplumsal / yerel talep ve dinamiklerin “yukarı seyirli etkin temsili” yönünde mi yoksa “aşağı seyirli yapay inşası, manipülatif soğuruluşu” yönünde mi

genişleyeceğine dair izlenecek *tarihsel güzergah*, total siyaset tarzının akıbetini etkileyecektir. Bu noktada ise seçim sistemi ve siyasi partiler sisteminde yapılacak tercihlerin belirleyici olacağı söylenebilir. Dolayısıyla siyasal alanda siyaset – toplum ilişkisini şekillendirecek olan bu tercih, hem siyaset alanında parti eksenli *yeni bir elitizm biçimi* üretilme eğiliminin önlenmesi açısından hem de siyaset kurumunun toplumsal eğilim ve değişimlere karşı rasyonel / yerinde tepkiler geliştirebilen, dinamik / aktif bir temsil mekanizması olarak işleyişi açısından önemlidir. Ayrıca siyasal alandaki bu tercih, kültürel kimlik temelli çoklu toplum yapısının ve çoklu iktidar ilişkilerinin, siyasi partiler düzeyinde toplumsal bütünleşmeye daha fazla imkan sağlayan kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması açısından da kıymet taşımaktadır.

Üçüncü ve son fay hattı ise *toplumsal alandan* geçmektedir. Toplumsal alanda sosyal gruplar arası ilişkilerin “toplumsal bütünleşme ve demokratik düzen için ortak bir sözleşme arayışı ve bu konuda adil sorumluluk duyarlılığı” etrafında mı yoksa “dönemsel söylemlere, kullanışlı kavramlara dayalı ve alan kazanmaya dönük cemaatsel – ikircikli tutumlar” etrafında mı şekilleneceği total siyaset kültürünün yazgısında belirleyici bir rol üstlenecektir. Bu noktada sosyal grupların kamusal alanda bulunma biçimlerinin, kamusal davranış formlarının, insan – toplum – yönetim tasavvurlarının ve bu hususlar üzerinden birbirleriyle kurdukları ilişkilerin özellikle “hakikat tekeli sendromundan” uzak, şeffaflık, açıklık, birlikte yaşam ve demokrasi temelinde şekillenip şekillenmediği de belirleyici olacaktır. Toplumsal alanda söz konusu eğilimlerden hangisinin ağırlık kazanacağı konusunda, siyasetin düzenleyici kurum olarak alacağı inisiyatif, son derece kritik bir eşiği oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abou El-Haj, Rifaat Ali: 1974 “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 94, No. 4, pp. 438-447.
- Abou El-Haj, Rifaat Ali: 2000 **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, (Çev.) Oktay Özel, Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi.
- Açikel, Fethi: 2006 “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-Çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, s. 30-69.
- Akağül, Deniz: 2009 “Başarı ve Başarısızlıklarıyla Cumhuriyetin Kuruluşundan Bu Yana Türk Ekonomisi (1923-2003)”, Haz.: Semih Vaner, **21. Yüzyıla Girerken Türkiye**, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 420-449.
- Akat, Asaf Savaş: 2004 “İdris Küçükömer’in Mirası”, **İdris Küçükömer’in Mirası**, Sanal Kitap, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. 33-46.
- Aknur, Müge: 2012 “The Impact of Civil-Military Relations on Democratic Consolidation in Turkey”, (Ed.) Müge Aknur, **Democratic Consolidation in Turkey: State, Political Parties, Civil Society, Civil-Military Relations, Socio-Economic Development, EU, Rise of Political İslam and Separatist Kurdish Nationalism**, Boca Raton, Florida, Universal Publishers, pp. 203-247.
- Alkan, Haluk: 1998a “Türkiye’de Baskı Grupları: Siyaset ve İşadamlı Örgütlenmeleri (Odalar – TÜSİAD – MÜSİAD)”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Alkan, Haluk: 1998b “Türkiye’de İşadamlı Örgütleri ve Devlet”, **Birikim**, Sayı: 114, s. 43-62.
- Alkan, Haluk: 2013 **Karşılaştırmalı Siyaset: Başkanlık ve Parlamenter Sistemler Işığında Yarı Başkanlık Modelleri**, İstanbul: Açılım Kitap.
- Alkan, Haluk: 2018 **Kurumsalcı Yaklaşım Işığında Yeni Sistemin Analizi: Cumhurbaşkanlığı Sistemi**, Ankara: Liberte Yayınları.

- Almond, G. A.: 1983 “Corporatism, Pluralism and Professional Memory”, **World Politics**, Vol: 35, No: 2, pp. 245-260.
- Almond, Gabriel ve Verba, Sidney: 1963 **The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations**, Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Anderson, Benedict: 2007 **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.) İskender Savaşır, 4. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ardıç, Nurullah: 2012 “İktidarın Dört Atlısı: Michael Mann ve Tarih Sosyolojisi”, **Toplum ve Bilim**, sayı: 123, s. 258-285.
- Arlı, Alim: 2006 “Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, s. 96-128.
- Arrighi, Giovanni: 2000 **Uzun Yirminci Yüzyıl: Para Güç ve Çağımızın Kökenleri**, (Çev.) Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi.
- Arslan, Zühtü: 2000 “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Anayasa Yargısı: Uyum Sorunu ve Öneriler”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt No: 17, Ankara, s. 274-293.
- Arslan, Zühtü: 2002 “Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, (Spring), 11(1), pp. 9-25.
- Avcıoğlu Doğan: 1969 **Türkiye'nin Düzeni**, 4. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ayata, Ayşe: 1997 “The Emergence of Identity Politics in Turkey”, **New Perspectives on Turkey**, Vol. 17, Fall, pp. 59-73.
- Aydın, Suavi: 2003 “Sosyalizm ve Milliyetçilik: Galiyefizm'den Kemalizm'e, Türkiye'de 'Üçüncü Yol' Arayışları”, (Ed.) Tanıl Bora, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 438-482.
- Aydın, Suavi: 2006 “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, s. 70-95.
- Aydın, Suavi ve Ünivar, Kerem: 2008 “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, (Ed.) Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, Cilt 8, 2.

- Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1082-1088.
- Badie, Bertrand and Birnbaum, Pierre: 1983 **The Sociology of the State**, (Trans.) Arthur Goldhammer, University of Chicago Press.
- Balancar, Ferda ve Elmas, Esra: 2009 “Askerin Siyasete Müdahaleleri ve Ordu İçi Siyasallaşma” (Ed.) Ali Bayramoğlu, Ahmet İnel, **Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**, TESEV Yayınları, s. 185-199.
- Başkan, Filiz: 2010 “The Rising Islamic Business Elite and Democratization in Turkey”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, 12:4, pp. 399-416.
- Bayraklı, Enes: 2017 FETÖ’nün Örgütsel Kronolojisi”, (Ed.) Enes Bayraklı ve Ufuk Ulutaş, **FETÖ’nün Anatomisi**, İstanbul: SETA Yayınları.
- Bayramoğlu, Ali: 2001 **Türkiye’de İslami Hareket: Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000)**, İstanbul: Patika Yayıncılık.
- Bayramoğlu, Ali: 2003 “Psikolojik Harekat’a dair...”, **Yeni Şafak**, 30.8.2003.
- Bayramoğlu, Ali: 2009 “Asker ve Siyaset”, (Der.) Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, **Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu**, 4. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 59-118.
- Bayramoğlu, Ali: 2010 “Türkiye Siyasi Sisteminde Ordunun Rolü, Devlet Geleneği Geleceğe Dair Genel Bir Çerçeve”, (Ed.) Nihal Boztekin, **Türkiye Siyasetinde Ordunun Rolü: Asker-Sivil İlişkileri, Güvenlik Sektörü ve Sivil Denetim**, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, s. 11-16.
- Bayramoğlu, Ali: 2012 “Tayyip Erdoğan neden başkanlık sistemini istiyor?”, **Yeni Şafak**, 15.11. 2012.
- Beckman, Björn: 1998 “Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar”, (Ed.) Elisabeth Özdalga ve Suna Persson, **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1-10.
- Bekaroğlu, Edip Asaf: 2015 “7 Haziran 2015 Seçimlerinde CHP: Sosyal Demokrat Popülizm?”, (Ed.) Edip Asaf Bekaroğlu, **Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçim Kampanyaları: Araftaki Seçim -7 Haziran 2015 -**, İstanbul: Vadi Yayınları, s. 107-158.

- Belge, Ceren: 2006 “Friends of The Court: The Republican Alliance and Selective Activism of the Constitutional Court of Turkey, **Law & Society Review**, Vol. 40, No. 3, pp. 653-692.
- Bentley, Arthur F.: 1935 **The Process of Government**, The Principia Press, INC. Bloomington, IND.
- Berberoglu, Berch: 2009 **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş: Eleştirel Bir Perspektif**, Çev. Can Cemgil, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Beriş, Hamit Emrah: 2018 “FETÖ ile Mücadele”, (Ed.) Nebi Miş, Ali Aslan, **Kuruluşunda Bugüne AK Parti: Siyaset**, 2. Baskı, İstanbul: SETA Yayınları, s. 379-408.
- Berki, Robert N.: 1979 “State and Society: An Antithesis of Modern Political Thought”, Ed. Jack Hayward and R. N. Berki, **State and Society in Contemporary Europe**, Oxford: Martin Robertson.
- Berman, Marshall: 2010 **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilge, Muhittin: 2012 **Batıllaşma – Sivil Toplum – Cuntacılık: İdris Küçükömer Üzerine Bir İnceleme**, Ankara: A Kitap.
- Bora, Tanıl: 2001 “Türkiye’de Meslek Kuruluşları: ‘Kamu’, ‘Sivil’ ve ‘Milli’nin Muğlak Kesişim Alanı” (Ed.) Stefanos Yerasimos vd., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 265-310.
- Bora, Tanıl: 2017 **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore, Tom: 2002 “Marxizm ve Sosyoloji”, Tom Bottomore ve Robert Nisbet, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Yayına Hazırlayan: Mete Tunçay, Aydın Uğur, 2. Baskı, Ankara Ayraç Yayınevi, s. 129-156.
- Bourdieu, Pierre: 2015 **Devlet Üzerine**, Çev. Aslı Sümer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, Ayşe: 1998 “Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 30, No. 4 (November), pp. 521-539.

- Buğra, Ayşe: 2016 **Devlet ve İşadamları** (Çev.) Fikret Adaman, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman: 2015 **Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası**, (Çev.) Bülent Doğan, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, Ayşe: 2002 “Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict Among The Constituency of Political Islam in Turkey” **Middle Eastern Studies**, Vol.38, No.2, (April), pp.187–204.
- Cahoone, Lawrence E.: 2001 **Modernliğin Çıkmazı**, (Çev.) A. Demirhan- E. Çatalbaş, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Can, Osman: 2010 **Darbe Yargısının Sonu: Karargâh Yargısından Halkın Yargısına**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cizre, Ümit: 2001 “Turkey’s Kurdish Problem: Borders, Identity and Hegemony”, (Ed.) Brendan O’Leary vd., **Right-sizing the State: The Politics of Moving Borders**, Oxford University Press, s. 222-252.
- Cizre, Ümit: 2014 “Türkiye’nin İslamcı Yazarlarının Gözüyle Kürt Milliyetçiliği”, Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslam**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 141-172.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit & Yeldan, Erinç: 2000 “Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s”, **Development and Change**, Vol. 31, pp. 481-508.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit: 1996 “Parameters and Strategies of Islam–State Interaction in Republican Turkey”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 28, No. 2, pp. 231-251.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ümit: 1997 “The Anatomy of the Turkish Military’s Political Autonomy”, **Comparative Politics**, Vol. 29, No. 2, Ocak, pp. 151-166.
- Coşkun, Vahap: 2010 “Askeri Yargı – Sivil Yargı”, (Ed.) Nihal Boztekın, **Türkiye Siyasetinde Ordunun Rolü: Asker-Sivil İlişkileri, Güvenlik Sektörü ve Sivil Denetim**, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, s. 41-55.
- Corrigan, Philip ve **The Great Arch: English State Formation as Cultural**

- Sayer, Derek: 1985 **Revolution**, New York and Oxford: Blackwell Publication.
- Cruyff, Johan: 2017 **Benim Oyunum**, (Çev.) Algan Sezgintüredi, 2. Baskı, İstanbul: Domingo Yayınları.
- Çağlar, İsmail: 2013 “Good and Bad Muslims, Real and Fake Seculars: Center-Periphery Relations and Hegemony in Turkey through the February 28 and April 27 Processes”, Leiden University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Çaha, Ömer: 1998 “İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusala Dönüşümü”, **Doğu Batı**, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 74-95.
- Çaha, Ömer: 2005 “Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslâmî Uyanış: Demokrasi Çoğulculuk ve Sivil Toplum”, (Ed.) Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 476-492.
- Çaha, Ömer: 2012 **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Ankara: Orion Kitabevi.
- Çakan, Işıl: 2004 “Türkiye Siyasal Hayatında Bir Aydın Profili: Doğan Avcıoğlu”, **Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi**, (7), s.31-47.
- Çeğin, Güney: 2010 “Michael Mann’ın Tarih Sosyolojisinde ‘Devlet’ ve ‘İktidar’ın Anatomisi”, Tim Jacoby, **Sosyal İktidar ve Türk Devleti**, (Çev.) Devrim Evcı, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, s. 19-26.
- Çınar, Menderes: 2006 “Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, s. 153-165.
- Çınar, Menderes: 2011 “The Electoral Success of The AKP: Cause for Hope and Despair”, **Insight Turkey**, Vol. 13, No. 4, s.107-127.
- Çiğdem, Ahmet: 2010 **Bir İmkan Olarak Modernite**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çolak, Yılmaz: 2009 “Türkiye’de Laiklik ve İslamcılık Arasında Vatandaşlık”, (Der.) E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, **Küreselleşme, Avrupalaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık**, (Çev.) Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 293-327.
- Çolak, Yılmaz: 2017 **Türkiye’de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945**, Ankara: Liberte Yayınları.

- Dahl, Robert A.: 1961 **Who Governs? Democracy and Power in an American City**, New Haven and London, Yale University Press.
- Dahl, Robert A.: 1967 **Pluralist Democracy in The United States: Conflict and Consent**, Chicago: Rand McNally.
- Davudoğlu, Ahmet: 2000 “Tekerrür Eden Talihsizlikten, Kendini Fethe: İdris Küçükömer ve Sivil Toplum Arayışı”, Kolektif, **İdris Küçükömer Anısına: Türkiye’de Sivil Toplum Arayışları**, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD), s. 48-80.
- Davudoğlu, Ahmet: 2017 **2017 Tarihe Kayıtlar TBMM 15 Temmuz Darbe Girişimi Araştırma Komisyonuna Verilen Cevap**, İstanbul: Küre Yayınları.
- Demir, Kemal ve Çabuk, Suat: 2010 “Türkiye’de Metropolitan Kentlerin Nüfus Gelişimi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 28, s. 193-215.
- Demir, Ömer & Acar, Mustafa & Toprak, Metin: 2004 “Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 40, No. 6 (November), pp. 166-188.
- Demiralp, Seda: 2009 “The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey”, **Comparative Politics**, Vol. 41, No. 3 (April), pp. 315-335.
- Dinler, Demet: 2009 “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi”, **Praksis Dergisi**, Sayı: 9, s. 17-54.
- Divitçioğlu, Sencer: 2015 **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Dunleavy, Patrick and O’leary, Brendan: 1987 **Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy**, New York: Meredith Press
- Eisenstadt, Shmuel Noah: 1963 **The Political Systems of Empires**, London: The Free Press of Glencoe.
- Erdem, Fazıl H. Ve Coşkun, Vahap: 2009 “Askeri Yargı ve Askeri Vesayet”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 20-21, s. 87-136.
- Erdoğan-Tosun, Gülgün: 2012 “Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey”, (Ed.) Müge Aknur, **Democratic Consolidation in Turkey: State, Political Parties, Civil Society, Civil-Military Relations, Socio-Economic Development, EU,**

- Rise of Political İslam and Separatist Kurdish Nationalism**, Boca Raton, Florida, Universal Publishers, pp. 179-202.
- Ertem, Cemil ve Esayan Markar: 2013 **Dünyayı Durduran 60 Gün: Meydan Darbe Demokrasi**, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Erten, Bağış: 2003 “Doğu Perinçek”, (Ed.) Tanıl Bora, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 462-469.
- Erten, Bağış: 2005 “Liberal (Demokrat?) Parti”, (Ed.) Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 629-633.
- Eulau, Heinz: 1962 “Who Governs? Democracy and Power in an American City by Robert A. Dahl”, **The American Political Science Review**, Vol. 56, No. 1, (March), pp. 144-145.
- Göle, Nilüfer: 2000 **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Gönenç, Levent: 2006 “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, s. 129-152.
- Görmüş, Alper: 2005 “1990’ların Başındaki Liberal Kıvılcım: YDH”, (Ed.) Murat Yılmaz, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 602-619.
- Gözler, Kemal: 2013 **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 14. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Greenfeld, Liah and Martin, Michel: 1988 “The Idea of The Center: An Introduction”, (Ed.) Liah Greenfeld and Michel Martin, **Center: Ideas and Institutions**, University of Chicago Press.
- Gülfidan, Şebnem: 1993 **Big Business and State in Turkey: The Case of TÜSİAD**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gümüşçü, Şebnem: 2010 “Class, Status and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt”, **Comparative Political Studies**, 43(7), pp. 835–861.
- Güneş-Ayata, Ayşe: 1991 “Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 51-52, s. 89-101.

- Hamilton, Gary G.: 2014 “Tarihte Konfigürasyonlar: S. N. Eisenstadt’ın Tarihsel Sosyolojisi”, Ed. Theda Skocpol, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 94-143.
- Heper, Metin: 1987 **The State and Public Bureaucracies: A Comparative Perspective**, New York: Greenwood Press.
- Heper, Metin: 1991 **Strong State and Economic Interest Grups: The Post-1980 Turkish Experience**, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Heper, Metin: 1992a “The ‘Strong State’ and The Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective”, (Ed.) S. N. Eisenstadt, **Democracy and Modernity**, Leiden: E. J. Brill, pp. 142-163.
- Heper, Metin: 1992b “The Strong State as a Problem for The Consolidation of Democracy Turkey and Germany Compared”, **Comparative Political Studies** 25(2), pp. 169-194.
- Heper, Metin: 2002 “Consolidation of Democracy versus Democratization in Turkey, (Ed.) Barry Rubin and Metin Heper, **Political Parties in Turkey**, Londra: Frank Cass.
- Heper, Metin: 2010 **Türkiye’de Devlet Geleneği**, 3. Basım, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Heper, Metin ve Evin, Ahmet: 1988 **State Democracy and the Military, Turkey in the 1980s**, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Heper, Metin ve Keyman, E. Fuat: 1998 “Double-Faced State: Political Patronage and The Consolidation of Democracy in Turkey”, **Middle Eastern Studies**, 34:4, pp. 259-277.
- Hoşgör, Evren: 2011 “Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present” **Middle Eastern Studies**, 47:2, pp. 343-360.
- Huntington, Samuel P.: 1968 **Political Order in Changing Societies**, New Haven and London: Yale University Press.
- Hür, Ayşe: 2011 “Küllerinden doğan Kürt basını”, **Taraf**, 10 Nisan 2011.
- Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, M. Melih: 2001 **Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği**, İstanbul: İletişim Yayınları.

- İçduygu, Ahmet: 2013 “Türkiye’de Sivil Toplumun Anatomisi: Bir Dönüşüme Doğru”, (Der.): E. Fuat Keyman, **Türkiye’nin Yeniden İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 207-227.
- İnsel, Ahmet: 2003 “The AKP and Normalizing Democracy in Turkey”, **The South Atlantic Quarterly**, 102: 2/3, Spring/Summer, pp. 293-308.
- Jacoby, Tim: 2010 **Sosyal İktidar ve Türk Devleti**, (Çev.) Devrim Evcı, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- Jordan, Grant: 1994 “The Pluralism of Pluralism: An Anti-Theory”, (Ed.) Jeremy J. Richardson, **Pressure Groups**, Oxford University Press Inc. New York, pp. 49-68.
- Kahraman, Hasan
Bülent: 2008 **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I – Kavramlar Kuramlar Kurumlar**, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalaycıoğlu, Ersin:
1994 “Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s”, **Comparative Political Studies**, Vol. 27, No. 3, pp. 402-424.
- Kaliber, Alper: 2004 “Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma Üzerine”, (Ed.) Uygur Kocabaşoğlu, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, Cilt 3, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 107-124.
- Kamu Düzeni ve
Güvenliği Müsteşarlığı:
2013 **Sessiz Devrim: Türkiye’nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri 2002-2012**, Ankara: Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları.
- Karabelias,
Gerassimos: 2008 “Dictating the Upper Tide: Civil–Military Relations in the Post-Özal Decade, 1993–2003”, **Turkish Studies**, 9: 3, pp. 457-473.
- Karakaş, Mehmet:
2006 “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, **Doğu Batı**, Sayı: 38, s. 57-76.
- Karaosmanoğlu, Ali
Lütfi: 2000 “The Evolution the National Security Culture and Military in Turkey”, **Journal of International Affairs**; Fall, Vol. 54, No. 1, pp. 199-216.
- Kardaş, Ümit: 2009 “Askeri Yargı”, (Ed.) Ali Bayramoğlu, Ahmet İnsel, **Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**, TESEV Yayınları, s. 66-72.

- Karpat, Kemal H.: 2010a **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, (Çev.) Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H.: 2010b **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H.: 2017a **Osmanlı Modernleşmesi**, (Çev.) Ceren Elitez, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H.: 2017b **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, (Çev.) Güneş Ayas, 7. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, Reşat: 1993 **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl**, (Çev.) Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Keyman E. Fuat ve Gümüştü, Şebnem: 2014 **Democracy Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation**, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Keyder, Çağlar: 2017 **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. Fuat: 1999a "Türkiye'de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi", **Düşünen Siyaset**, Sayı: 1, s. 61-65.
- Keyman, E. Fuat: 1999b **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Keyman, E. Fuat: 2000 "Global Modernity, Identity and Democracy: The Case of Turkey", (Ed.) Günay Göksu Özdoğan ve Gül Tokay, **Redefining the Nation State and Citizen**, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 69-89.
- Keyman, E. Fuat: 2001 "Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernleşmesini Anlamak", **Doğu Batı**, Sayı: 16, s. 9-29.
- Keyman, E. Fuat: 2009 "Vatandaşlık ve Kimliği Eklemlenmek: Türkiye'de Kürt Sorunu", (Der.) E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, **Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık**, (Çev.) Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 329-358.
- Keyman, E. Fuat: 2017 "Türkiye-Amerika ilişkilerindeki krizi nasıl anlamalıyız?", **Karar**, 12.10.2017.
- Keyman, E. Fuat: 2018 "Dünya düzeni değişirken Türkiye-ABD Türkiye-Batı

- İlişkileri”, **Karar**, 03.09.2018.
- Keyman, E. Fuat ve İçduygu, Ahmet: 2003 Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses, **Citizenship Studies**, Vol. 7, No, 2, pp. 219-234.
- Keyman, E. Fuat ve İçduygu, Ahmet: 2009 “Giriş: Vatandaşlık Kimlik ve Türkiye’de Demokrasi Sorunu”, **Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye’de Vatandaşlık**, (Çev.) Bahar Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 1-25.
- Keyman, E. Fuat ve Koyuncu, Berrin: 2005 “Globalization, Alternative Modernities and The Political Economy of Turkey”, **Review of International Political Economy**, Vol. 12, No. 1, Aspects of Globalization (February), pp. 105-128.
- Kirişçi, Kemal: 1998 “Minority / Majority Discourse: The Case of The Kurds in Turkey”, (Ed.) Dru C. Gladney, **Making Majorities: Constituting The Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey and The United States**, California: Stanford University Press, s. 227-245.
- Knuttila, Murray: 1992 **State Theories, From Liberalism to The Challenge of Feminism**, Second Edition, Fernwood Publishing, Halifax.
- Komisyon: 2017 **Gülen Yapılanması: 15 Temmuz Giden Süreçte FETÖ’nün Analizi ve Tavsiyeler**, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kongar, Emre. 1976 **İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kongar, Emre: 2013 **21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, 41. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kongar, Emre: 2014 **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 18. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koyuncu, Berrin: 2002 “Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?”, (Der.) E. Fuat Keyman, **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**, İstanbul: Everest Yayınları, s. 358-376.
- Köker, Levent. 1996 “Kimlik Krizinden Meşruluk Krizine: Kemalizm ve Sonrası” **Toplum ve Bilim**, Sayı: 71, s. 150-165.

- Köker, Levent: 2010 “Turkey’s Political-Constitutional Crisis: An Assessment of the Role of the Constitutional Court”, **Constellations**, Vol. 17, No. 2, pp. 328-344.
- Kurt, Mehmet: 2015 **Din Şiddet ve Aidiyet Türkiye’de Hizbullah**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuzmanovic, Daniella: 2012 **Refractions of Civil Society in Turkey**, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Küçük, Murat: 2001 “Cemaat Yurttaş ve Sivil Toplum Meseleleri Işığında Aleviler ve Cem Vakfı”, **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, s. 184-199.
- Küçükömer, İdris: 2013 **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, 4. Baskı, İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Layder, Derek: 2006 **Sosyal Teoriye Giriş**, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yayınları.
- Levy, Jonah D.: 1999 “Introduction: The Search for Civil Society”, **Tocqueville’s Revenge: State Society and Economy in Contemporary France**, Harvard University Press, s. 1-16.
- Lewis, Paul G.: 2000 “What Type of City to Be? Local Government Receptivity to Industrial, Commercial, and Residential Development”, **Annual Meeting of the Western Political Science Association**, March 24-26, San Jose, California, pp. 1-25.
- Lindblom, Charles E. : 1977 **Politics and Market, The World’s Political Economic Systems**, Basic Books, INC., Publishers, New York.
- Mahcupyan, Etyen: 2012 **Kaybedenler Kulübü**, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Mahcupyan, Etyen: 2015a “Cemaat niçin yenildi?”, **Akşam**, 10.05.2015.
- Maier, Charles S.: 1987 “Introduction”, (Ed.) Charles S. Maier, **Changing Boundaries of The Political: Essays on The Evolving Balance Between The State and Society, Public and Private in Europe**, Cambridge University Press, s. 1-26.
- Mann, Michael: 1986 **The Sources of Social Power, Volume 1: A History of**

- Power from the Beginning to 1760 A.D.**, New York, Cambirdge University Press.
- Mardin, Şerif: 2006 “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, Şerif Mardin, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 35-78.
- Marx, Karl: 1970 **Ekonomi Poliğiğin Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl: 1975 **Kapital Cilt 1**, (Çev.) Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl: 1978 **Kapital Cilt 3**, (Çev.) Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl: 1999 **Ücretli Emek ve Sermaye**, (Çev.) Sevim Belli, 9. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl: 2012 **Grundrisse: Ekonomi Poliğiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich: 1968 **Alman İdeolojisi Feuerbach**, Çev. Selahattin Hilav, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich: 1970 **Komünist Manifesto**, (Çev.) Süleyman Ege, 2. Baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Merriam, Charles E.: 1950 **Political Power**, The Free Press, Glencoe, ILLINOIS.
- Mert, Nuray: 1999 “Siyasi Kriz ve Kriz Siyasetleri”, **Düşünen Siyaset**, Sayı: 1, s. 107-115.
- Mert, Nuray: 2000 “İdris Küçükömer ve ‘Düzenin Yabancılaşması’” **Doğu Batı**, Sayı: 11, s. 63-74.
- Nettl, J. P.: 1968 “The State as a Conceptual Variable”, **World Politics**, Vol. 20, No: 4, pp. 559-592.
- Offe, Claus: 1987 “Challenging The Boundaries of Institutional Politics: Social Movements Since The 1960s”, (Ed.) Charles S. Maier, **Changing Boundaries of The Political: Essays on The Evolving Balance Between The State and**

- Society, Public and Private in Europe**, Cambridge University Press, s. 63-106.
- Öniş, Ziya ve Türem, Umut: 2001 “Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations”, **Turkish Studies**, 2:2, pp. 94-120.
- Öniş, Ziya ve Türem, Umut: 2002 “Entrepreneurs Democracy, and Citizenship in Turkey”, **Comperative Politics**, Vol. 34, No. 4, pp. 439-456.
- Öniş, Ziya: 1992 “Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy”, **Studies in Comparative International Development**, Summer, Vol. 27, No. 2, pp. 3-23.
- Öniş, Ziya: 1996 “The State and Economic Development in Contemporary Turkey: Etatism to Neoliberalism and Beyond”, Ed.: Vojtech Mastny and R. Craig Nation, **Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Reginal Power**, Westview Press, Inc., pp. 155-178.
- Öniş, Ziya: 1997 “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of The Welfare Party in Perspective”, **Third World Quarterly**, 18:4, pp. 743-766.
- Öniş, Ziya: 2007 “Conservative Globalists Versus Defensive Nationalists: Political Parties and Paradoxes of Europeanization in Turkey”, **Journal of Southern Europe and the Balkans Online**, 9: 3, 247-261.
- Örs, H. Birsen: 2008 **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, Ergun ve Keyman, E. Fuat: 2002 “Cultural Globalization in Turkey: Actors, Discourses, Strategies”, (Ed.) Peter L. Berger, Samuel P. Huntington, **Many Globalizations: Cultural Diversity in The Contemporary World**, Oxford University Press, pp. 296-319.
- Özbudun, Ergun: 2013 “Türk Anayasa Mahkemesi ve Siyasal Kriz”, (Der.) Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan, **Türkiye’de Demokrasi İslam ve Laiklik**, (Çev.) Hande Tatoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 161-176.
- Özbudun, Ergun: 2017 **Türk Anayasa Hukuku**, 17. Baskı, Ankara: Yetkin

Yayınları.

- Özbudun, Ergun: 2015 **Anayasacılık ve Demokrasi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, Ergun ve Gençkaya, Ömer Faruk: 2010 **Türkiye’de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası**, İstanbul: Doğan Kitap.
- Özbudun, Ergun ve Hale, William: 2010 **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı**, (Çev.) Ergun Özbudun, Kadriye Göksel, İstanbul: Doğan Kitap.
- Özcan, Gencer: 2006 “Milli Günvelik Kurulu” (Ed.) Ümit Cizre, **Almanak Türkiye 2005 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**, DCAF – TESEV, s. 32-45.
- Özdemir, Şennur: 2006 **MÜSİAD: Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi**, Ankara: Vadi Yayınları.
- Özman, Aylin ve Coşar, Simten: 2001 “Siyasal Tahayyülde Devletin Belirleyiciliği: Metin Heper Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme”, **Doğu Batı**, s. 83-95.
- Pamuk, Şevket: 2008 “Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey”, **New Perspectives on Turkey**, No: 38, pp. 267-273.
- Pamuk, Şevket: 2017 **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 8. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Plagemann, Gottfried: 2001 “Türkiye’de İnsan Hakları Örgütleri: Farklı Kültürel Çevreler, Farklı Örgütler”, (Ed.) Stefanos Yerasimos vd., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 361-396.
- Poggi, Gianfranco: 1988 “Max Weber’s Conceptual Portrait of Feodalism”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 39, No: 2, pp. 211-227.
- Poloma, Margaret M.: 2007 **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Düzenleme ve Çeviri: Hayriye Erbaş, Ankara: Eos Yayınevi.
- Polsby, Nelson W.: 1963 **Community Power and Political Theory**, New Haven and London, Yale University Press.

- Schüler, Harald: 2001 “Aleviler ve Sosyal Demokratların İttifak Arayışı: Dinsel ve Dinsel Olarak Tanımlanmış Grupların Sosyal Demokrat-Laik Ortam ve Partilerdeki Rolü”, (Ed.) Stefanos Yerasimos vd., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 133-183.
- Seufert, Gunter: 2001 “Milliyetçi Söylemlerin Sivil Toplum Üzerindeki Etkisi”, (Ed.) Stefanos Yerasimos vd., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 25-44.
- Shils, Edward: 2002 “Merkez ve Çevre”, (Çev.) Yusuf Ziya Çelikkaya, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 70, s. 86-96.
- Skocpol, Theda. 1985 “Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research”, Editör: Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, **Bringing the State Back In**, Cambridge University Press.
- Somer, Kenan: 2000 “İdris Küçükömer’de Sivil Toplum Arayışları”, Kolektif, **İdris Küçükömer Anısına: Türkiye’de Sivil Toplum Arayışları**, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD), s. 19-32.
- Sunar, İlkay ve Sayarı, Sabri: 1986 “Democracy in Turkey: Problems and Prospects”, (Ed.) Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter, Laurence Whitehead, **Transitions From Authoritarian Rule: Southern Europe**, The John Hopkins University, pp. 65-95.
- Sunar, Lütfi: 2012 **Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Swingewood, Alan: 1998 **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şarlak, Zeynep: 2009 “Milli Güvenlik Kurulu”, (Ed.) Ali Bayramoğlu, Ahmet İnsel, **Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim**, TESEV Yayınları, s. 99-114.
- Şimşek, Sefa: 2004a “New Social Movements in Turkey Since 1980”, **Turkish Studies**, Vol. 5, No. 2, pp. 111-139.
- Şimşek, Sefa: 2004b “The Transformation of Civil Society in Turkey: From Quantity to Quality”, **Turkish Studies**, Vol. 5, No. 3, pp.

46-74.

- Tachau, Frank: 2002 “An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?”, (Ed.) Sabri Sayarı ve Yılmaz Esmer, **Politics, Parties and Elections in Turkey**, Lynne Rienner Publishers, pp. 33-54.
- Tachau, Frank and Heper, Metin: 1983 “The State, Politics and The Military in Turkey”, **Comparative Politics**, Vol. 16, No. 1, pp. 17-33.
- Tayiz, Kurtuluş: 2015 “YDG-H: PKK'nın kara gömleklileri”, **Akşam**, 28.8.2015.
- Toros, Emre: 2007 “Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case”, **Turkish Studies**, Volume 8, Issue 3, pp. 395-415.
- Truman, David B.: 1993 **The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion**, Second Edition, Institute of Governmental Studies, University of California, Berkeley.
- Tuğal, Cihan: 2005 “İslamcılığın Dinî Çoğulluk Alanındaki Krizi: Alevilik Açmazı Hakkında Bazı Açılımlar”, (Ed.) Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 493-502.
- Tuğal, Cihan: 2014a **Pasif Devrim - İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi**, (Çev.) Ferit Burak Aydar, 3. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tuğal, Cihan: 2014b “Liberalizmin Tasfiyesi ve Ortadoğu’da Alacakaranlık”, **Tiroj Dergisi**, sayı: 70, s. 23-26.
- Tuğal, Cihan: 2016 **Türk Modelinin Çöküşü: Arap Ayaklanmaları İslami Liberalizmi Nasıl Yıktı?**, (Çev.) Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Turan, İlter: 2007 “Unstable Stability: Turkish Politics at the Crossroads?”, **International Affairs**, Vol. 83, No. 2, pp. 319-338.
- Turner, Jonathan H., Beeghly, Leonard ve Powers, Charles H.: 2010 **Sosyolojik Teorinin Oluşumu**, (Çev.) Ümit Tatlıcan, Bursa: Sentez Yayıncılık.

- Türkmen, Buket: 2006 “Müslim Youth and Islamic NGO’s”, (Ed.) Nilüfer Göle, Ludwig Ammann, **İslam in Public: Turkey, Iran and Europe**, İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, s. 227-255.
- Uğur, Aydın ve Alkan, Haluk: 2000 “Türkiye’de İşadamları ve Devlet İlişkileri Perspektifinde MÜSİAD”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 85, s. 133-155.
- Uras, Ufuk: 2008 “ÖDP Siyasetnamesi Üstüne”, (Ed.) Murat Gültekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, Cilt 8, 2. Baskı, s. 779-789.
- Vorhoff, Karin: 1998 “Academic and Journalistic Publications on the Alevi and Bektashi of Turkey”, (Ed.) Tord Olsson, Elisabeth Ozdalga, Catharina Raudvere, **Alevi Identity: Cultural Religious and Social Perspectives**, Swedish Research Institute in İstanbul, s. 28-58.
- Vorhoff, Karin: 2000 “Businessmen and Their Organizations: Between Instrumental Solidarity, Cultural Diversity and The State”, (Ed.) Stefanos Yerasimos, Günter Seufert, Karin Vorhoff, **Civil Society in The Grip of Nationalism: Studies on Political Culture in Contemporary Turkey**, İstanbul: Orient-Institut & Institut Français D’etudes Anatoliennes, pp. 143-195.
- Wallerstein, Immanuel: 2004 **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, (Çev.) Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Weber, Max: 1995 **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, (Çev.) Özer Ozankaya, Ankara: İmge Kitapevi.
- Weber, Max: 1998 **Sosyoloji Yazıları**, (Çev.) Taha Parla, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Weber, Max: 2012a **Ekonomi ve Toplum**, Cilt -1, (Çev.) Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weber, Max: 2012b **Ekonomi ve Toplum**, Cilt -2, (Çev.) Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wilson, Jonathan: 2017 **Futbol Taktikleri Tarihi: 1-2-7’den Tiki Taka ve Ötesine**, (Çev.) Deniz Arslan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Winner, David: 2016 **Harika Portakal: Hollanda Futbolunun Nevrotik**

- Dehası**, (Çev.) Egemen Özkan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Yalman, Galip L.: 2013 “Devlet”, **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, Yayına Hazırlayan: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, s. 69-86.
- Yaşar, M. Emin: 2005 “Dergâh’tan Partiye, Vakıftan Şirkete Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü İskenderpaşa Cemaati”, (Ed.) Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 323-340.
- Yavuz, M. Hakan: 1999 “Alevîlerin Türkiye’deki Medya Kimlikleri: “Ortaya Çıkış’ın Serüveni”, **Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler Bektaşiler ve Nusayriler**, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 57-87.
- Yavuz, M. Hakan: 2005a **Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti**, (Çev.) Ahmet Yıldız, İstanbul: Kitapyayinevi.
- Yavuz, M. Hakan: 2005b “Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk”, (Ed.) Yasin Aktay, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Cilt 6, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 264-294.
- Yavuz, M. Hakan: 2011 **Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam**, (Çev.) Leman Adalı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yayman, Hüseyin: 2011 **Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası**, 2. Baskı, Ankara: SETA Yayınları.
- Yazıcı, Serap: 2016 **Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye: Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine**, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yerasimos, Stefanos: 2001 Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, (Ed.) Stefanos Yerasimos vd., **Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 13-23.
- Yılmaz, Nail: 2005 **Kentin Alevileri**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Resmi Gazete

7.11.1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: 9.11.1982 tarih ve 17863 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

9.11.1983 tarih ve 2945 sayılı Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu: 11.11.1983 tarih ve 18218 sayılı Resmi Gazete.

22.5.1997 tarih ve 1997/3 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı: 2.6.2000 tarih ve 24067 sayılı Resmi Gazete.

28.12.1998 tarih ve 1998/5 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı: 26.3.1999 tarih ve 23651 sayılı Resmi Gazete.

3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”: 2001 Anayasa Reform paketini içeren Kanun 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

30.7.2003 tarih ve 4963 sayılı “Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun”: Kanun 7.8.2003 tarih ve 25192 sayılı Resmi Gazete.

29.12.2003 tarih ve 2003/6688 sayılı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yönetmeliği: 8.1.2004 tarih ve 25340 sayılı Resmi Gazete.

7.5.2004 tarih ve 5170 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”: 22.5.2004 tarih ve 25469 sayılı Resmi Gazete.

02.7.2018 tarih ve 703 sayılı “Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”: 9.7.2018 tarih ve 30473 sayılı (3. Mükerrer) Resmi Gazete.

04.11.2004 tarih ve 5253 sayılı Dernekler Kanunu: 23.11.2004 tarih ve 25649 sayılı Resmi Gazete.

24.6.2005 tarih ve 5373 sayılı “Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 5.7.2005 tarih ve 25866 sayılı Resmi Gazete.

31.5.2007 tarih ve 5678 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”: 16.06.2007 tarih ve 26554 sayılı Resmi Gazete.

30.10.2007 tarih ve 873 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı: 31.10.2007 tarih ve 26686 sayılı Resmi Gazete.

17.2.2010 tarih ve 5952 sayılı “Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”: 4.3.2010 tarih ve 27511 sayılı Resmi Gazete.

7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”: 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmî Gazete.

7.5.2010 tarih ve 5982 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”: 13.5.2010 tarih ve 27580 sayılı Resmi Gazete.

9.2.2011 tarih ve 6110 sayılı “Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 14.2.2011 tarih ve 27846 sayılı Resmi Gazete.

25.7.2016 tarih ve 668 sayılı “Olağanüstü Hal Kapsamında Alınması Gereken Tedbirler İle Bazı Kurum ve Kuruluşlara Dair Düzenleme Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”: 27.7.2016 tarih ve 29783 (2. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete.

25.7.2016 tarih ve 669 sayılı “Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Tedbirler Alınması Ve Milli Savunma Üniversitesi Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname”: 31.7.2016 tarih ve 29787 sayılı Resmi Gazete.

21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 11.02.2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazete.

13.03.2018 tarih ve 7102 sayılı “Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”: 16.03.2018 tarih ve 30362 sayılı Resmî Gazete.

10.07.2018 tarih ve 1 numaralı “Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

10.07.2018 tarih ve 3 numaralı “Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 4 numaralı “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 5 numaralı “Devlet Denetleme Kurulu Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 Sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 6 numaralı “Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin

Teşkilat ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

15.07.2018 tarih ve 8 numaralı “Yüksek Askeri Şûranın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”: 15.07.2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete.

Gazeteler

“Aleviler federasyon istiyor”, **Hürriyet**, 12.03.1998.

“Amaç Orduyu Bölmek”, **Cumhuriyet**, 26.01.1997.

“Askerden TÜSİAD’a Sert Cevap”, **Sabah**, 28.01.1997.

“Başkanlık Kongresi”, **Milliyet**, 23.5.2016.

“Bayrak Değişimi” **Yeni Şafak**, 23.5.2016.

“Demokrasi TÜSİAD’ı Salladı”, **Milliyet** 24.01.1997.

“Demokraside örnek çekilme”, **Milliyet**, 11.5.1999.

“Gizlilik kalktı iste seffaf MGK”, **Hürriyet**, 18.12.2003.

“İlk Vaat Başkanlık”, **Hürriyet** 23.5.2016.

“İşte PKK propagandası yapan 5 TV kanalı”, **Milliyet**, 31.7.2012.

“MHP’nin mektubu askerden dönmüş”, **Milliyet**, 05.08.2004.

“Millet ittifakı resmen kuruldu”, **Hürriyet**, 06.05.2018.

“PKK dini kanal kurdu”, **Sabah**, 1.9.2012.

“Rapor TÜSİAD’ı Böldü”, **Sabah**, 24.01.1997.

“Roj TV’nin yerine beş kanal geldi”, **Radikal**, 31.7.2012.

“Ülkemizin ve çocuklarımızın geleceği için demokrasiye, hukukun üstünlüğüne, insan haklarına, medya özgürlüğüne birlikte sahip çıkalım”, **Zaman**, 7-9.11.2015.

“Yargıtay ve Danıştay'da daire ve üye sayısı arttı”, **Hürriyet**, 14.2.2011.

“YDH, Barış Partisi'yle birleşti”, **Milliyet**, 03.11.1997.

“Yeni MGK’dan ilk icraat: Fişler imha”, **Radikal**, 18.11.2004.

Raporlar

- MÜSİAD, **Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi**, Nisan 2000.
- TÜSAİD, **Optimal Devlet: 21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru**, Şubat 1995.
- TÜSİAD, **Yerel Yönetimler: Sorunlar ve Çözümler**, Eylül 1995.
- TÜSAİD, **Türkiye için Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru**, Mayıs 1995.
- TÜSAİD, **Seçim Sistemi Tartışması ve İki Turlu Sistem**, Nisan 1996.
- TÜSAİD, **Yargılama Düzeninde Kalite**, Kasım 1998.
- TÜSAİD, **Siyasi Partiler Yasası**, Mayıs 1997.
- TÜSAİD, **Seçimler, TBMM ve Hükümet Sistemleri**, Haziran 1997.
- TÜSAİD, **Hukuk Devleti ve Yargı**, Aralık 1997.
- TÜSAİD, **İnsan Hakları**, Şubat 1998.
- TÜSAİD, **Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri**, Ocak 1997.
- TÜSAİD, **Türkiye’de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler**, Aralık 1999.

Elektronik Kaynaklar

“100 akademisyenden Merkel’e: Siyasi bir destek olarak görülecek ziyaretinizden rahatsızız!”, **t24.com.tr**, 17.10.2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/akademisyenlerden-merkele-turkiyeye-ziyaret-hukumete-bir->

destek-olarak-goruleceginden-fevkalade-rahatsiziz,313331 (Erişim Tarihi: 19 Ekim 2015).

“200 aydından hükümete acil uyarı: Saray’ın yönlendirdiği yeni vesayet rejimi oluştu”, **t24.com.tr**, 27.05.2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/200-aydindan-hukumete-acil-uyari-sarayin-yonlendirdigi-yeni-bir-vesayet-rejimi-olustu,297932> (Erişim Tarihi: 9 Haziran 2015).

“200 isimden Erdoğan yönetimini 1 Kasım’da ‘temizleme’ sözü”, **diken.com.tr**, 30.10.2015, (Çevrimiçi), <http://www.diken.com.tr/200-isimden-erdogan-yonetimini-1-kasimda-temizleme-sozu/> (Erişim Tarihi: 31 Ekim 2015).

“30 aydından ortak çağrı: TBMM tatil yapmak yerine demokrasiye sahip çıksın!”, **t24.com.tr**, 02.8.2015, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/30-aydindan-ortak-cagri-tbmm-tatil-yapmak-yerine-demokrasiye-sahip-ciksin,304871> (Erişim Tarihi: 13 Ağustos 2015).

“Alevi Bektaşi Federasyonuna Bağlı Kuruluşlar Listesi”, (Çevrimiçi), <http://www.alevifederasyonu.org.tr/bilesenlerimiz.php> (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).

“Başbakan Yıldırım, Amasya’da halka hitap etti”, (Çevrimiçi), https://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/Article/pg_Article.aspx?Id=cb8a3495-05c4-4a3a-b4ed-dab548e48eb1 (Erişim Tarihi 3 Kasım 2017).

“Bin Yıl Sürecek Denmişti...”, Milli İrade Platformu, 05.12.2013, (Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/bin-yil-surecek-denmisti> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“‘Cumhur İttifakı’ protokolü YSK’ye teslim edildi”, Anadolu Ajansı, 04.05.2018, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhur-ittifaki-protokolu-yskye-teslim-edildi/1135403> (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2018).

“Cumhuriyet gazetesinde istifalar devam ediyor; ayrılanların sayısı 23’e ulaştı”, **t24.com.tr**, 9.9.2018, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/haber/cumhuriyet-gazetesinde-istifalar-devam-ediyor-ayrilanlarin-sayisi-23e-ulasti,696119> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018).

“Cumhuriyet Vakfı’ndan açıklama: Atatürk’ün Cumhuriyet’i”, **Cumhuriyet**, 7.9.2018, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/1076609/Cumhuriyet_Vakfi_ndan_aciklama_Ataturk_un_Cumhuriyet_i.html (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018).

“Demokrasiye Darbe”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/akp-h%C3%BCk%C3%BCmetine-demokrasi-ve-hukuka->

[d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F-%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1s%C4%B1](#) (Erişim Tarihi: 3 Ocak 2015).

“Dokuz soruda: Türkiye sokaklarında Kobani gerilimi”, 10.10.2014, (Çevrimiçi), https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141010_dokuzsoruda_kobani_eylemleri (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2018).

“Millet Cumhurbaşkanı Seçemez Dediler”, Milli İrade Platformu, 12.7.2014, (Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/millet-cumhurbaskani-secemez-dediler#millet-cumhurbaskani-secemez-dediler> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Milletin Kaderini Milletin Kararı Belirler”, Milli İrade Platformu, 19.7.2016, (Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/milletin-kaderini-milletin-karari-belirler#milletin-kaderini-milletin-karari-belirler> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Özgür medyaya destek için sen de imzala: Nazi Almanyası 2015”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/%C3%B6zg%C3%BCr-mediyaya-destek-i%C3%A7in-sen-de-imzala> (Erişim Tarihi: 30.10.2015).

“Teröre Karşıyız, Büyük Türkiye'nin Yanındayız!”, Milli İrade Platformu, 11.9.2015, (Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/terore-karsi-buyuk-turkiyenin-yanindayiz#terore-karsi-buyuk-turkiyenin-yanindayiz> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Türkiye’deki Alevi Kurumları”, (Çevrimiçi), <http://www.alevitakvimi.com/alevi-links/turkiyedeki-alevi-kuruluslari/> (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).

“Yeni Türkiye Yolunda Şimdi Yeni Şeyler Söylemek Lazım”, Milli İrade Platformu, 25.12.2014, (Çevrimiçi), <https://milliiradeplatformu.com/yeni-turkiye-yolunda> (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2018).

“Yetti Artık - Erdoğan Rejimi'ne İhtar”, (Çevrimiçi), <https://www.change.org/p/yetti-art%C4%B1k-erdo%C4%9Fan-rejimi-ne-ihtar> (Erişim tarihi: 21 Haziran 2016).

Barış İçin Akademisyenler, “Bu suça ortak olmayacağız! Em ê nebin hevparên vî sûci!”, (Çevrimiçi), <https://barisicinakademisyenler.net/node/62> (Erişim Tarihi: 13 Ocak 2016).

Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, “Yeni Vakıfların Yıl Bazında Dağılımı (1980-2017)”, (Çevrimiçi), [https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20DA%C4%9EILIMI%20\(1980-28072017\).pdf](https://www.vgm.gov.tr/Documents/YEN%C4%B0%20VAKIFLARIN%20YIL%20BAZINDA%20DA%C4%9EILIMI%20(1980-28072017).pdf) (Erişim tarihi: 7 Haziran 2018).

İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, “Yıllara Göre Faal Dernek Sayısı”, (Çevrimiçi), <https://www.dernekler.gov.tr/tr/AnasayfaLinkler/yillara-gore-faal-dernek.aspx> (Erişim tarihi: 27 Temmuz 2017).

Liberte Yayın Grubu, “Hakkımızda”, (Çevrimiçi), <https://liberte.com.tr/index.php?route=information/about> (Erişim Tarihi: (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2017).

YA DA - Yaşama Dair Vakıf, “Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları”, (Çevrimiçi), <http://en.yada.org.tr/pdf/c9b3f2a6d1595bde1124f6df6e830903.pdf> (Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2017).

Yüksek Seçim Kurulu, “1950-1977 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”, (Çevrimiçi), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).

Yüksek Seçim Kurulu, “1983-2007 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri”, (Çevrimiçi), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> (Erişim Tarihi: 23 Mart 2019).

Elektronik Kaynaklar / Yorum – Analiz

Baydar, Oya: 2018 “Derin ittifakın Cumhuriyet operasyonu”, **t24.com.tr**, 11.9.2018, (Çevrimiçi), <http://t24.com.tr/yazarlar/oya-baydar/derin-ittifakin-cumhuriyet-operasyonu,20409> (Erişim Tarihi: 13 Eylül 2018).

Bekaroğlu, Edip Asaf: 2017 “Popülizm: Bildiğimiz siyasetin sonu mu?” **aljazeera.com.tr**, 2.5.2017 (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/populizm-bildigimiz-siyasetin-sonu-mu> (Erişim Tarihi: 6 Mayıs 2017).

Coşkun, Vahap: 2015a “Hendek ve Siyaset”, **Star Açık Görüş**, 12.9.2015, (Çevrimiçi), <https://www.star.com.tr/acik-gorus/hendek-ve-siyaset-haber-1056186/> (Erişim Tarih: 22 Eylül 2018).

Coşkun, Vahap: 2015b “Özyönetim ve siyaset 2” **Serbestiyet**, 17.09.2015, (Çevrimiçi), <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/vahap-coskun/ozyonetim-ve-siyaset-2-169431> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2018).

Coşkun, Vahap: 2016 “HDP’nin Mecburi Dönüşü”, **aljazeera.com.tr**, 26.04.2016, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hdpnin-mecburi-donusu> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2018).

Coşkun, Vahap: 2018 “HDP ve Kamburu”, **Serbestiyet**, 01.06.2018, (Çevrimiçi), <http://serbestiyet.com/yazarlar/vahap-coskun/hdp-ve-kamburu-846624> (Erişim Tarihi: 23 Eylül, 2018).

- Duvaklı, Melik: 2014 “Kürt siyasetinin marjinal sol kamburu ve özerklik”, 02.04.2014, (Çevrimiçi), <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/melik-duvakli/578931.aspx> (Erişim Tarihi: 23 Eylül 2018).
- Gündoğar, Sabiha
Senyücel ve Yırcalı,
Ayşe: 2016 “Batı’nın 15 Temmuz yanılısaması”, **aljazeera.com.tr**, 15.08.2016, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/batinin-15-temmuz-yanilsamasi> (Erişim Tarihi: 24 Eylül 2018).
- Mahcupyan, Etyen:
2015b “Kürt Hareketinin Dramı”, **USA Sabah**, 18.08.2015, (Çevrimiçi), <http://www.usasabah.com/Yazarlar/etyen.mahcupyan/2015/08/18/kurt-hareketinin-drami> (Erişim Tarihi: 17 Eylül 2018).
- Marx, Karl: 1853 “The British Rule in India”, **New-York Herald Tribune**, June 25 (Çevrimiçi), <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/25.htm> (Erişim Tarihi: 7 Kasım 2016).
- Özçağlayan Mehmet:
2000 “Türkiye’de Televizyon Yayıncılığının Gelişimi”, **Selçuk İletişim**, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 41-52, (Çevrimiçi), <http://josc.selcuk.edu.tr/article/view/1075000391/1075000365> (Erişim Tarihi: 11 Mart 2019).
- Seren, Merve: 2016 “Askeri Liseler Tartışması”, **aljazeera.com.tr**, 17.08.2016, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/askeri-liseler-tartismasi> (Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2016).
- Tuğsuz Nigar: 2017 “HDP’nin PKK Partnerliği”, **Kriter Dergisi**, Şubat 2017, Yıl: 1, Sayı: 10, (Çevrimiçi), <https://kriterdergi.com/nigartugsuz/hdpnin-pkk-partnerligi> (Erişim Tarihi: 22 Eylül 2018).

ÖZGEÇMİŞ

I. KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Şükrü Mutlu KARAKOÇ

Doğum Tarihi ve Yeri: 21 Ocak 1979, Emirdağ / Afyon

Elektronik Posta: smkarakoc@gmail.com

II. EĞİTİM

Doktora: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Hazırlanan Tez: *Türkiye’de Siyasetin Dönüşümü: Dikotomik Kavramsal Modeller Üzerine Bir Analiz*; Kayıt Tarihi: 2014 – Mezuniyet Tarihi: 2019.

Yüksek Lisans: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Hazırlanan Tez: *Türkiye Siyasetinde Resmi Devlet İdeolojisi ve Dış Politikaya Yansımaları (1923-1938)*; Kayıt Tarihi: 2012 - Mezuniyet Tarihi: 2014.

Lisans: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mezuniyet Tarihi: 2001.

III. İŞ DENEYİMİ

2006-2009: İLAM İlmî Araştırmalar Merkezi, Yayın Yönetmenliği ve Editörlük

2009-2011: Milli Eğitim, Öğretmenlik

2012 ---: İstanbul Bilimler Akademisi (İBA), Eğitim ve Yayın İşleri

IV. YABANCI DİLLER

İngilizce (İyi), Arapça (Orta)